

Вячеслав Котигорошко

Верхнє Потисся
в давнину

Звернення до історичного минулого є невід'ємною частиною світогляду людини, певною мірою – і оцінки сучасних процесів. Взаєморозуміння народів, виховання нових поколінь багато в чому визначається пізнанням історії наших пращурів. У цьому контексті і написана історія Верхнього Потисся.

Регіон – частина Карпато-Дунайського ареалу, зі складним процесом етногенезу. Упродовж своєї багатовікової історії (з XII століття до н.е.) автохтонне фракійське населення отримувало не тільки культурні імпульси з суміжних областей, але і вторгнення іноземних племен і народів (кельтів, германців, слов'ян, аварів, угрів). Це призводило до зміни укладу життя, соціальної структури і нових етнічних утворень, а на певному етапі (I ст. до н.е.) – формування державності (Дакія), знищеної Римом у 106 р. н.е.

Сучасні дані археології, залучення досліджень природничих наук і письмових джерел дозволяють прослідкувати основний шлях генезису населення регіону упродовж 1 млн. років.

Вячеслав Котигорошко

Верхнє Потисся в давнину

В. Г. Котигорошко

**Верхнє
Потисся
в давнину**

Міністерство освіти і науки України
Ужгородський національний університет
Науково-дослідний інститут карпатознавства

Вячеслав Котигорошко

Верхнє Потисся в давнину

1 000 000 років тому – X сторіччя н. е.

ВСЕУКРАЇНСЬКЕ ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО «КАРПАТИ»
Ужгород, 2008

ББК 63.3 (4УКР) 2

К 73

УДК 94 (477.87)

Монографія доктора історичних наук, професора Ужгородського національного університету Вячеслава Котигорошка присвячена історії давнього населення Верхнього Потисся, від кам'яного віку (1 млн. років тому) до середньовіччя (X ст. н.е.).

У книзі розглядаються питання розвитку господарства, культури та соціального устрою племен регіону, аналізуються проблеми походження, взаємозв'язків і історичних доль носіїв археологічних культур та етносів.

Для науковців, студентів і найширшого кола шанувальників нашої історії.

Рецензенти:

Ставинок В. В. – доктор історичних наук, професор кафедри стародавнього світу та середніх віків Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка;

Задорожний В. Є. – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ужгородського національного університету.

Рекомендовано до друку Науково-технічною радою Науково-дослідного інституту карпатознавства Ужгородського національного університету (Протокол №3 від 10 травня 2004 року).

«Верхне Потисся в давнину» – 4201 книга
Всеукраїнського державного ордена Дружби народів видавництва «Карпати»
від часу його заснування (1945).

ISBN 978-966-671-151-2

© Котигорошко В. Г., 2008
© Видавництво «Карпати», 2008

Зміст

Вступ. Історико-географічна характеристика регіону. Історія вивчення	7
Розділ I. Кам'яний вік	20
1. Палеоліт	20
2. Мезоліт	29
3. Неоліт	33
Розділ II. Населення Верхнього Потисся в епоху міді–бронзи	50
1. Енеоліт	50
2. Бронзовий вік	58
Розділ III. Епоха гальштату	94
1. Формування фракійського етносу	95
2. Ранньозалізний період регіону	102
Розділ IV. Верхнє Потисся в період латену	116
1. Кельти: проблема походження	116
2. Експансія кельтів	119
3. Кельти у Верхньому Потиссі	122
4. Господарство, соціальна організація та ідеологічні уявлення	137
5. Культура кельтів	149
Розділ V. Утворення північнофракійської державності	155
1. Держава Бурбєісти	155
2. Царство Децебала	161
Розділ VI. Верхнє Потисся на зламі ер	168
Розділ VII. Верхнє Потисся у II–IV ст. н.е.	203
Розділ VIII. Вірування й пантеон божеств у північних фракійців	266
Розділ IX. Племінний світ Карпато-Дунайського ареалу в першій половині I тис. н.е.	276
1. Германці	279
2. Сармати	287
3. Гуни	292

---

4. Костобоки	297
Розділ X. Верхнє Потисся у VI–IX ст.	304
1. Сучасні концепції походження слов'ян	305
2. Слов'яни	313
3. Авари	339
Розділ XI. Угорці	349
Висновки	363
Abstraction	367
Основні джерела та література	371
Список скорочень	407
Люстрації	409

Вступ

Історико-географічна характеристика регіону. Історія вивчення

Верхнє Потисся розміщене на північно-східній окраїні Карпато-Дунайського ареалу, оточеного гігантською гірською системою протяжністю 1500 км, нижньою та середньою течіями р. Дунай. За фізико-географічними та природно-кліматичними умовами регіон поділяється на три зони: гірську, передгірську та низовинну. Їх утворення, з точки зору геології, явище порівняно молоде. У другій половині кайнозойської ери (близько 25 млн років тому) на фоні Карпатського моря з'явилися окремі верхівки, а згодом і гірські хребти. Пізніше, під дією ендегенних (тектонічні рухи, вулканічні викиди, землетруси) й екзогенних (вивітрювання, ерозія, підтоплення тощо) процесів, близько 10 млн років тому сформувалися передгірська і низовинна зони (Поп, 2003, с. 40).

Перша, гірська зона, на заході зникається з Гемерсько-Татранською височиною, на півночі та північному сході – з Бескидами і Полонинськими Карпатами, на півдні – зі степовою Тисо-Дунайською низовиною. У першій зоні переважають високі гори; це Українські Карпати, що сягають 2060 м над рівнем моря, Токайсько-Земплінський масив, північні райони Трансільванських Альп (Байя Марські рудні гори), Дідовська, Касинська і Терпська височини вулканічного походження. До висоти 1100–1200 м гори вкриті буковиною та хвойними лісами. Найбільш підвищені місця – полонини, площа яких становить більше ніж 40 тисяч гектарів. Більша їх частина знаходиться вище 1100 м над рівнем моря (Тиводар, 1994, с. 39-40). З найдавніших часів відомі зручні перевали через Українські Карпати – Ужоцький (880 м), Веречанський (1014 м), Торуньський (914 м) і Яблоницький (913 м). Через них здавна підтримувались зв'язки між населенням Тисо-Дунайського басейну та Прикарпаття, а в більш широкому плані – між Східною та Центральною Європою.

Друга, передгірська, зона Верхнього Потисся наймальовничіша, з різноманітними флорою та фауною. На південь від передгірської смуги розміщена третя зона – Закарпатська низовина. Біль-

ша її частина знаходиться на правому березі р. Тиса, загальна довжина якої становить 966 км.

Закарпатська низовина є другою терасою р. Тиса та її численних приток. На заході вона межує з рівнинами – Східно-Словацькою (Межиріччя, Бодрог) і Реткез, на південному заході – Ніршег, на півдні – Берек і Самош. Ці рівнини є складовою частиною Алфельдської низовини.

Усі три зони характеризуються густою гідросіткою, пов'язаною з водозбором р. Тиса, яка була віднесена візантійським істориком середини VI ст. н.е. до великих і славетних річок (Йордан, 34). Переважно всі річки Верхнього Потисся, формуючись у високогір'ях Карпат, пересікають увесь регіон і впадають у низовинній зоні до р. Тиса. Найбільші з них: Горнад, Бодрог, Латориця, Боржава, Ріка, Тересва, Терекля, Красна, Самош.

Географічне положення регіону – природна фортеця в оточенні гір на зіткненні Східної та Центральної Європи. Наявність взаємодоповнюючих екологічних ніш, різноманітних природних ресурсів (камінь, метал, сіль, ліс, пластичні глини), багатих флори та фауни, м'який клімат – усе це сприяло заселенню людиною Верхнього Потисся з сивої давнини (1 млн років тому).

Природна замкнутість регіону зумовила його культурну своєрідність і єдність. Густа сітка річок і карпатські перевали сприяли освоєнню людиною Верхнього Потисся і встановленню контактів із суміжними регіонами. Якщо в ранньому палеоліті спостерігаються одиничні стоянки, в основному розкидані по верхівках гір і хребтах, то, з появою виробляючих форм господарства в епоху неоліту, широко освоюється низовинна зона. Завдяки своїм родючим землям та пойменим лукам, вона була найефективнішою для розвитку землеробсько-скотарського господарства, яке поступово еволюціонувало під час взаємозмінюючих культурно-історичних спільнот від неоліту до середньовіччя.

Із відкриттям металу відбувся різкий перерозподіл цінностей. На перший план висунулись області з рудною сировиною, у тому числі Верхнє Потисся, що було складовою частиною Верхньотисько-Трансільванського центру кольорової металургії. Утворилась ланка нових міжрегіональних зв'язків, яка на основі торгових відносин дала поштовх до посилення комунікацій у галузі культури, обміну ідей.

Протягом I тис. до н.е. і особливо в першій половині I тис. н.е. відзначається процес кількісного зростання населення, подальшо-

го освоєння передгірської та низовинної зон, а разом з тим і природних ресурсів.

Незважаючи на географічну замкнутість регіону, його населення в процесі свого розвитку було втягнуте до зони активних контактів із різними культурно-етнічними спільнотами та цивілізаціями (кельтська, римська), брало безпосередню участь в історичних подіях Південно-Східної Європи. Усе це дозволяє розглядати давню історію Верхнього Потисся як складову частину історії Карпато-Дунайського басейну.

В адміністративно-територіальному відношенні регіон включає Закарпатську обл. України, Східну Словаччину, північні райони Саболч-Сатмарського комітату Угорщини, Сату Марського та Байя Марського повітів Румунії.

У період пізнього середньовіччя, а особливо в новітній час, кожна частина регіону мала свою самобутню історію, яка відобразилась в утворенні декількох держав (Угорщина, Словаччина, Румунія, Україна). Їх території визначають історико-географічний регіон – Верхнє Потисся, якому присвячена ця монографія.

Верхнє Потисся в силу свого географічного розміщення опинилось у зоні мінімального інтересу з боку античних авторів. Цезар (102–44 рр. до н.е.), Страбон (64/63–23/24 рр. н.е.), Пліній Секунд (22/23–79 р. н.е.), Тацит (близько 58 – після 117 р. н.е.), Птоломей (сер. II ст.), Діон Кассій Кокцеян (близько 155–235 рр. н.е.) прямо, а в більшості випадків опосередковано, буквально декількома рядками в своїх працях відображали племінний світ, етнос або конкретні події (Маркоманські війни), пов'язані з регіоном.

Саме ці автори, а також середньовічні (Йордан, Нестор, Анонімус), послужили створенню на початку XIX ст. праць, які відображали давню історію тих чи інших країн або навіть ареалів. Автори часто не мали конкретної матеріальної бази, пізніше представлені археологією. Вони викладали історію в межах знань своєї епохи, в основному без спроб проведення ревізії джерел (В. В. Татіщев, М. М. Карамзін). У цьому плані виділяється праця М. М. Лучкая, представлена істориками Ужгородського національного університету (С. Д. Федака, Д. Д. Данилюк та інші) як апогей історичної думки початку XIX ст., що зберегла своє значення до наших днів.

Видатний “історик” Закарпаття М. Лучкай (1789–1849 рр.), “повний поезією фактів” (С. Федака), у пошуках “коріння” дійшов до межі, за якою починаються міфи та легенди. Важко уявити, що вчений, який досконало знав латинь, давньогрецьку й ефіопську

мови, а, відповідно, першоджерела, міг мимохідь об'єднати під етнонімом “слов'яни” зовсім різні племена та етноси (сармати, фракійці, даки, булгари, анарти); поставити знак рівності між кельтськими племенами анартів та антами, інтерпретувати етнонім “дак” як “дяк” (грамотій), а “фрак” як “старець” (Лучкай, 2000, с. 55, 59, 68-70).

Можна зрозуміти помилки історика початку ХІХ ст., але коли сучасні українознавці стверджують, що його концепція випробувана часом, то це вже не вкладається в жодні межі, хіба що в рамки псевдопатріотизму.

Без сумніву, М. М. Лучкай, окрім письмових джерел і домислів, не мав матеріальної бази, яка почала складатися лише в другій половині ХІХ ст.

У значній мірі це пов'язано з початком систематичних досліджень, формуванням археологічних товариств і виходом у світ перших археологічних періодичних видань в Угорщині, до складу якої входив регіон, а також з утворенням у суміжній Румунії Музею старожитностей (1864 р.) на чолі з Грігоре Точілеску.

Вже наприкінці ХІХ ст. колекція старожитностей, яка раніше складалась, в основному, зі збору випадкових знахідок, у значній мірі стала поповнюватись повноцінним і, головне, документованим матеріалом. Однак варто підкреслити, що наприкінці ХІХ ст. склалася тенденція в розкопках і публікаціях найбільш імпозантних пам'яток (скарби, могильники, античні міста й інше). Поза полем зору залишались рядові поселення, без яких важко відтворити основні етапи життєдіяльності давніх племен.

Одна з найбільших колекцій бронзових скарбів та інших артефактів наприкінці ХІХ ст. була зібрана Тиводаром Легоцьким (1830–1915 рр.), який стояв біля витоків археології Верхнього Потисся. Збирання випадкових знахідок, пошукові роботи й розкопки пам'яток дозволили першому закарпатському археологу закласти основу вивчення давньої історії регіону. Зведення археологічних пам'яток, які вийшли в 1892 і 1912 рр., а також численні статті, опубліковані в “*Archeológiai Értésítő*”, до сьогодні зберегли свою актуальність і цінність, особливо в галузі картографування пам'яток регіону.

Рівень розвитку археологічної науки кінця ХІХ – початку ХХ ст., широке використання непрямих джерел нерідко приводили авторів до хибних висновків в етнічному та культурному тлумаченні окремих пам'яток. Однак їх хронологічне членування подане доволі точно, що пояснюється безпосередніми контактами Т. Легоцького

з батьком угорської археології Ф. Ромером (1815–1889 рр.) й одним із творців центральноєвропейської хронологічної схеми П. Рейнеке (1842–1958 рр.).

Зібрані Т. Легоцьким, а разом з ним А. Йоші та І. Мігаліком, колекції запобігли втраті найцінніших реліквій і були включені до скарбниці європейської культури. Зокрема, у зібрання з епохи бронзи та Великого переселення народів (Hampré, 1886; 1892; 1897; 1905).

Після Першої світової війни починається якісно новий етап в історії вивчення пам'яток Карпато-Дунайського ареалу. Від збирання матеріалу та епізодичних розкопок археологи переходять до організації регулярних експедицій. Досконалішими стають методи обробки матеріалу, формуються нові концепції історичного розвитку в межах утворених держав (Угорщини, Чехословаччини, Румунії). Піднесення національної самосвідомості відбилось в утворенні картин розвитку германського, слов'янського, угорського і фракійського етносів. У межах цих глобальних історичних картин часто не залишалось місця для історії окраїнних регіонів, таких як Верхнє Потисся. Про них згадувалось у зв'язку з показовим матеріалом (інвентар Галіш Ловачки, скарби бронзових і золотих виробів, окремі городища, могильники) і на цьому все. Спроби місцевих краєзнавців, які не мали достатнього наукового багажу, були приречені лише на відтворення часто далекої від істини історії краю (Лессек, 1922; Шкирпан, 1922; Jankovich, 1931). Вона в їх уявленні проходила на основі міграції племен, які разом із проникненням нового етносу приносили і високорозвинену культуру в середовище аборигенів (Jankovich, 1931, s. 40).

На цьому фоні виділяється монографія Я. Ейснера "Словаччини в давнину" (1933). У ній на основі відомих розробок як Карпато-Дунайського ареалу, так і Верхнього Потисся, включаючи такі ключові матеріали як могильники, скарби і дані кельтського опідуму Галіш Ловачка, подана історія регіону. Академік дав розгорнуту картину історичного розвитку не тільки Словаччини як такої, але і Підкарпатської Русі, до якої входили основні землі регіону. Хронологічні, а тим паче етнічні, побудови Я. Ейснера зберегли свою актуальність до наших днів. Можна припускати, що з цього часу археологія Верхнього Потисся стала на дійсно наукову основу.

Разом із тим з'являються перші узагальнюючі роботи з питань археології Карпато-Дунайського ареалу, в тому числі палеоліту (Hillebrand, 1935), епохи бронзи (Tompa, 1937), ранньозалізного пе-

ріоду (Roska, 1926; 1927), латену (Márton, 1933), сарматів (Párducz, 1935), аварів (Alföldi, 1926). У 1926 році Васіле Пирван (Pârvan, 1982) видав “Гетику”, у якій систематизовано викладений величезний матеріал, накопичений румунською археологічною наукою (і верхньотиськими археологами) більше ніж за півсторіччя її існування. Значення цієї праці збереглося донині, особливо в інтерпретації етнічних, культурних і соціальних процесів у середовищі фракійців північної частини Карпатського ареалу I тис. до н.е.

У 30-х рр. професор Коложварського (Клузьського) університету Д. Ласло розробив археологічний метод аналізу могильників періоду переселення народів. Метою цього ретельно розробленого методу було відтворення історії давнього суспільства (László, 1944). У порівнянні зі стадіальним підходом до аналізу археологічного матеріалу його робота була більш прогресивною і отримала подальший розвиток в працях його учнів (Эрдели, 1986, с. 332).

Усі вищезгадані роботи і ще цілий ряд праць не відзначених тут авторів у тій чи іншій мірі пов'язані з давньою історією Верхнього Потисся.

Друга світова війна поставила на межу загибелі європейську цивілізацію, призупинила всі археологічні пошуки в Європі, яка лежала в руїнах або була під п'ятою німецького ландскнехта. Однак в Угорщині, яка на перших порах залишилася осторонь кривавих подій війни як сателіт Германії, археологічні розкопки продовжувались. Зокрема, Е. Затлукал досліджує найбільший могильник римського часу Верхнього Потисся – Ізький некрополь. За 1941–1942 рр. розкопано 12 курганів. Результати цих досліджень були викладені пізніше в монографії М. Ю. Смішко (1960) та публікації В. Г. Котигорошка (1980).

У період 1942–1944 рр. утворюється найповніше після Л. Мартона (1933) зведення кельтських старожитностей Карпатського ареалу, а список пам'яток вийшов тільки після війни (Hunyady, 1942–1944; 1957).

Друга половина 40-х років ХХ ст. – час завоювання воєнних ран і утворення в Європі держав із новою соціальною структурою, що вплинуло й на подальший розвиток суспільних наук.

Період 50–60-х рр. можна визначити як якісно нове піднесення в археології Верхнього Потисся. У першу чергу це пов'язано з працями вчених Чехословаччини, які на основі розкопок ключових пам'яток від палеоліту до середньовіччя розробили нові концепції

культурного й етнічного порядку, створили хронологічні схеми, взаємопов'язані з розробками в цій галузі археології Східної, Центральної та Північної Європи. Пророблена праця знайшла відображення у збірнику (*Slovenska archeológia*, 1971), присвяченому Нестору словацької археології – Стефану Яншаку. Без перебільшення можна сказати, що для археологів Закарпаття в 70–80-х рр. цей том був основою для їхніх наукових розробок. Разом із тим виходить одна з європейських монументальних праць із латенської культури Середньої Європи Я. Філіпа (*Filip*, 1956), а в Румунії – з гето-дакійської кераміки І. Г. Крішана (1969).

Обмежена можливість для археологів Закарпаття безпосередніх контактів з ученими суміжних країн у певній мірі компенсувалася літературою, яка видавалася в АН Словаччини, Угорщини та Румунії. У першу чергу це стосується видань Інституту археології САН, збірників музею ім. А. Йоші Ніредьгази (Угорщина) й Сату Марського та Байя Марського повітових музеїв. На їх сторінках публікувалися матеріали, безпосередньо пов'язані зі старожитностями Закарпаття, і вони служили основою для обґрунтування культурної та хронологічної належності тих чи інших пам'яток.

Відсутність не тільки археологічної школи, але й підрозділу професіоналів та фінансування – все це основні фактори відставання археології Закарпаття в 50–60-х рр. від наукових розробок суміжних районів Верхнього Потисся (в першу чергу Словаччини та Угорщини). Розкопки пам'яток, які проводились у ці роки, носили епізодичний характер. Природно, що за розкритими 2–3 курганами або розкопками поселення на площі 100–200 кв. м важко зробити будь-які конкретні висновки. Однак навіть у таких умовах видобутку археологічних джерел місцеві вчені не опускали руки. Уже в 1957 році опублікована узагальнююча стаття про слов'янські старожитності Закарпаття, автором якої був перший дипломований археолог К. В. Бернякович (1957), а наступного року виходить зведення пам'яток епохи бронзи-заліза у викладі Ф. М. Потушняка. В місцевих і періодичних виданнях Словаччини публікуються матеріали археологів-краєзнавців (*Pronin*, 1959; Сова – Гмитров, 1961; 1964).

Разом із тим після возз'єднання Закарпаття з Україною ця територія стала об'єктом особливої уваги радянських археологів. У 1949 і 1960 рр. тут працює експедиція Інституту суспільних наук зі Львова на чолі з відомим українським археологом М. Ю. Смішком.

Здійснюються розкопки куштановицького некрополя в с. Білки (1956), однієї з ключових пам'яток римського часу – могильника в с. Ізі Хустського району, поселення III–IV ст. н.е. біля м. Виноградів (Смішко, 1952; 1960; Цигилик, 1962), Варського городища і, крім того, єдиного давньослов'янського могильника в Червеневі, дослідження якого після 1960 р. невідомо з яких причин не поновлювались.

Одним із найбільших досягнень цього періоду було вивчення гальштатських городищ, в основному за шурфовками (Смирнова, 1966), і виділення в окрему групу пам'яток типу Куштановиця з конкретним хронологічним аналізом розкритих курганів (Смирнова, Бернякович, 1965).

Незважаючи на певні досягнення в галузі пошукових робіт, етнокультурних і хронологічних розробок, Закарпаття залишалося на “задвірках” Карпато-Дунайської археології. Перебіг подій показав, що бази, закладеної Т. Легоцьким та його послідовниками, та епізодичних обмежених досліджень поселень і могильників недостатньо для реконструкції давньої історії краю. Збереглися буквально провалля в цілих періодах історії, які нічим було заповнити, окрім доміслів без конкретних польових матеріалів. Цьому в значній мірі “сприяла” територіальна розмежованість археологів Верхнього Потисся. Їх невізний статус на закордонні конференції та симпозіуми суттєво гальмував розвиток археології Закарпаття.

Корінний злам у галузі дослідження пам'яток відбувся починаючи з 1971 року, часу створення в Ужгородському держуніверситеті госпдоговірної групи (Є. А. Балагурі, І. М. Гранчак, В. Г. Котигорошко). Її діяльність була апробована на Шелестівському городищі. За сезон розкрито площу біля 2000 кв. м. Отримані матеріали були видані в наступному році й стали ключовими для вивчення епохи гальштату (Балагурі, 1972, с. 6-75).

У 1973 році в Ужгороді сформована науково-дослідницька група Інституту археології АН УРСР (С. І. Пеняк, І. І. Попович, М. Ф. Потушняк). У цей же час почала працювати постійно діюча експедиція музею “Природа” АН УРСР (керівник В. М. Гладилін), комплексна мезоліто-неолітична експедиція ІСН АН УРСР (Мацкевой, Артюх, 1974, с. 307). Кілька польових сезонів провели експедиції ІА АН УРСР (керівник В. І. Бідзіля), ІА АН СРСР (керівник В. С. Тітов) і Державного Ермітажу (Г. І. Смирнова). У 1986 році до вивчення середньовічних старожитностей Закарпаття підключився загін Кемеровського держуніверситету (керівник В. О. Бобков).

Пошукові та стаціонарні роботи, проведені за 20 польових сезонів, перетворили Закарпаття в ключову область дослідження Верхнього Потисся. Обстеження десятків тисяч гектарів у зонах будівництва меліоративних систем дозволило виявити більше 400 пам'яток, на частині з яких проводилися стаціонарні багаторічні розкопки. Хронологічно вони охоплюють період від мезоліту до середньовіччя.

Серед найважливіших відкриттів, які за значущістю виходять за межі регіону, є дослідження багатошарової палеолітичної стоянки в Королеві (Гладилин, Ситливий, 1990), розкопки якої перевернули наше уявлення про ранню історію Карпатського ареалу, мезолітичних стоянок Кам'яниці, що представили дані про синхронне існування племен мезоліту (пізній етап) і неоліту (Мацькевий, 1995, с. 43). Європейське визнання здобули дослідження пам'яток неоліту і бронзи (М. Ф. Потушняк, Е. А. Балагури). Цими вченими виділено конкретні культури та проведено їх хронологічне членування в рамках V – початку I тис. до н.е., синхронізація з культурами Карпато-Дунайського і Балканського ареалів (Потушняк, 1985; Балагури, 2001).

Роботи в зонах меліорації дозволили відкрити десятки поселень, які заповнили існуючий вакуум у цілій низці періодів. У першу чергу це стосується куштановицької групи пам'яток, відомих до 70-х рр. виключно за інвентарем курганних могильників. Серед близько 20 поселень найбільш досліджені Малі Геєвці, матеріал яких визначив питання про провідні форми господарської діяльності носіїв культури та хронологічні етапи її розвитку (Попович, 1974, 1995).

Знання про латенський період Закарпаття на початок 70-х років базувались на монографії В. І. Бідзілі, написаній на матеріалах Галіш Ловачки, скарбів і розкопок її автором Ботарського металургійного району (Бідзіля, 1971). Фактично повна відсутність матеріалу з селищ і могильників, зрозуміло, приводила до хибних концептуальних побудов в етнічному та хронологічному планах. Тим не менше, праця В. І. Бідзілі зберігає свою актуальність і в даний час у викладенні основного матеріалу культури краю. Допущені помилки закарпатського вченого цілком природні й пояснюються майже повною відсутністю даних про пам'ятки зламу та перших сторіч нашої ери, які з'явилися у нашому розпорядженні тільки через п'ять років після виходу монографії. Наприкінці 80-х рр. формується база (поселення, виробничі центри), яка дозволила дати аналіз куль-

турної й етнічної належності населення Закарпаття в межах Верхньотиського регіону. Центральну позицію в цьому плані займає Малокопанське городище, де з 1977 року виявлений міцний дакійський горизонт, з яким пов'язане будівництво фортифікаційних споруд (Котигорошко, 1989). У результаті планомірних розкопок отримано величезну кількість речового матеріалу й дані про виробничу діяльність його мешканців. Тут відкрита і єдина у варварському світі Південно-Східної Європи зламу нашої ери склоробна майстерня (Котигорошко, 1989, с. 38, рис. 15, табл. IX). Розкопки Малої Копані та синхронних поселень (Петрово, Горбок, Підвиноградово, Часлівці й інші), залучення матеріалів із суміжних областей регіону дозволили виділити у Верхньому Потиссі дакійську культуру в межах 60 р. до н.е.–106 р. н.е. (Котигорошко, 1989, с. 53-54; Kotigoroško, 1994) і відмовитись від вживання терміна кельто-дакійський горизонт щодо пам'яток зламу нашої ери як невідповідного політичній ситуації цього часу, після загибелі латенської культури в Карпато-Дунайському ареалі під ударами даків Бурбесті.

Разом із розкопками дакійських пам'яток, широкі археологічні роботи проводились на виявлених поселеннях II–IV ст. Серед десятків відкритих і досліджених пунктів особливо важливі місцезнаходження гончарних майстерень у м. Берегово та с. Лужанка, які складають разом із Берегшуранню (Угорщина) єдиний виробляючий район, один із найбільших у Європі (Котигорошко, 1993).

Значна прогалина утворилася у вивченні поховальних пам'яток. Незважаючи на величезну обстежену меліоративну площу, не був виявлений жодний некрополь. Виняток становить група курганів у Братово, а також розкритий у 1976 році курган у Берегах (Котигорошко, 1979). Окрім того, були завершені дослідження найбільшого регіонального могильника культури карпатських курганів в Ізі (Котигорошко, 1980) і розкопаний жертovníк у Солонцях (1987), дискусії про хронологічну й типологічну приналежність якого ведуться дотепер.

Слов'янські старожитності Закарпаття склали одну з маловивчених груп пам'яток, що дозволяло робити висновки про незначну заселеність краю в період VI–IX ст. (Немет, 1972, с. 212-213), хоча на суміжній території Східної Словаччини вони були відомі в доволі значній кількості.

Висунута концепція не витримала випробовування часом. Буквально за перші роки роботи в зоні будівництва меліоративних сис-

тем експедицією Ужгородського держуніверситету відкрито більше двадцяти поселень VII–IX ст., на частині яких проведені стаціонарні дослідження і виявлені господарсько-побутові комплекси (Котигорошко, 1977). Далі їх кількість збільшувалася з кожним роком, і тепер це більше 100 пунктів, з яких сім ранньослов'янських (Пеняк, 1988; Котигорошко, 2003, с. 105-107).

Проведене археологічне “заселення” слов'янами Закарпаття дозволило відтворити картину їх появи й розвитку в господарській і соціальній сферах, а також зупинитися на їх племінній належності (Пеняк, 1980). На жаль, слід констатувати, що окремі положення та концепції, які визначаються псевдопатріотизмом, не привели до чисто наукового викладу історії населення Закарпаття VI–XIII ст.

На тлі значних досягнень закарпатської археології в галузі вивчення пам'яток доволі блідо виглядає період X–XI ст., який спеціально не досліджувався і безпідставно називався давньоруським. Присутність чужорідного – угорського етносу повністю ігнорувалася, а окремі пам'ятки угрів (одиночні поховання), відомі з часів Т. Легоцького та І. Янковича, тлумачилися з позиції проходження угорців із Прикарпаття у Тисо-Дунайський басейн на землі “ нової Вітчизни”, а землі Закарпаття проголошувались складовою частиною Київської Русі (Лелекач, 1949; Пеняк, 1980).

Сам факт присутності угорського етносу на зламі I–II тис. н.е. інтерпретувався як захоплення “алчними венгерськими феодалами” слов'янських територій у XI ст. (Бобков, 1992, с. 119), однак уся ця політична концептуальна казуїстика з боку угорських і радянських учених була зруйнована у зв'язку з відкриттям давньоугорського могильника в с. Чома Берегівського району, який свідчить не про випадкове явище, а про осідання угрів у Верхньому Потиссі вже в ході їх просування в Тисо-Дунайський басейн і Паннонію, тобто на “нову Батьківщину”

Утворена міцна археологічна база, безпосередні контакти з ученими суміжних країн дозволили наприкінці 80-х рр. підготувати першу узагальнюючу роботу з археології Верхнього Потисся. У ній порушено питання розвитку господарства, культури й соціального ладу давніх племен регіону, аналізуються проблеми походження, взаємозв'язків та історичної долі носіїв археологічних культур (Древняя ....., 1991). Вихід монографії викликав позитивний відгук з боку словацьких, угорських і румунських археологів, тому що в науковий обіг було введено величезний пласт старожитностей, дана

їх історична інтерпретація, а головне, праця була першим багато-плановим дослідженням із археології регіону.

Подальший стрімкий розвиток археології продовжувався і на суміжних територіях, що знайшло відображення як у періодичних виданнях, так і у випуску зводів і монографій (Crişan, 1977; Szabó, 1971; Glodariu, Jaroslavski, 1979; Kolnik, 1980; 1981; 1984; Kolniková, 1978; Вóна, 1975; 1986; Археология Венгрии, 1980, 1986).

Як новий крок у розвиток археології Карпато-Дунайського ареалу розцінюється створена словацькими вченими концепція хронологічного членування доісторичного та ранньоісторичного часу Словаччини (Slovenská archeológia, 1980; Archaeological research in Slovakia, 1981). Картографування пам'яток у значній мірі доповнило картину розповсюдження старожитностей Верхнього Потисся. Вагомий внесок у цю справу зроблено Східнославацьким відділом ІА САН (В. Будінські-Кричка, Ю. Береш, Є. Мірошшайова, Л. Камінська, М. Ламіова-Шмідлова, П. Мачала). Широкі пошукові роботи, проведені відділом, публікації матеріалів у значній мірі заповнили прогалини в стародавній історії Східної Словаччини, а в цілому і Верхнього Потисся.

Особливо варто підкреслити роль професора Войтеха Будінські-Крички (1903–1993 рр.) у становленні Східнославацького відділу археології та дослідженні пам'яток на цій території, в першу чергу римського часу й давніх слов'ян (Budinský-Krička, 1957; 1960; 1961; 1963; 1967; 1980; Будински-Кричка, 1990). Серед розкритих і досліджених ученим старожитностей відзначаються такі ключові пам'ятки, як давньослов'янський могильник у Краловському Хлмце (Budinský-Krička, 1980) і поліетнічний некрополь у Земпліні (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990).

Розвал СРСР і соцтабору привів до різкого удару і по археології, особливо Закарпаття. Майже повністю згортаються польові дослідження, обмежені розкопки проводяться лише на окремих пам'ятках (Чома, Мала Копаня) з благодійницькою допомогою спонсорів. Разом із тим міцніють і стають на якісно нову основу прикордонні наукові зв'язки. З утворенням у 1992 році НДІ карпатознавства Ужгородського держуніверситету укладаються угоди про прикордонне наукове співробітництво зі Східнославацьким відділом ІА САН, Технологічним університетом (м. Кошице), Сату Марським повітовим історичним музеєм та Інститутом фракології (м. Бухарест).

У результаті співробітництва в значній мірі активізувалося проблемне вивчення давньої історії Верхнього Потисся, що знайш-

---

ло відображення у виданні міжнародних збірників і монографій, які охоплюють період від палеоліту до середньовіччя (Kotigoroško, 1995; Балагури, 2001; Iercoşan, 2002; Istvánovits, 2003 та інші). Особливо слід відзначити працю В. І. Ткаченка (2003), яка є завершальним виданням монографічного дослідження палеоліту Закарпаття (Кулаковская, 1989; Гладылин, Ситливый, 1990).

Підбиваючи підсумки історії вивчення старожитностей Верхнього Потисся, варто відзначити, що завдяки дослідженням археологів України, Росії, Словаччини, Угорщини й Румунії, а в окремих аспектах – провідних учених країн Центральної та Північної Європи, створено праці, які дозволяють простежити основну канву історичного розвитку регіону протягом 1 млн років. Незважаючи на очевидні досягнення, багато питань залишається дискусійними. Це і процес формування культур, і взаємозв'язки субстрату з прибулими племенами, і питання періодизації, і хронологія старожитностей. Їх розв'язання багато в чому залежить від відродження широких експедиційних робіт і подальшого зміцнення регіонального співробітництва.

Розділ I

Кам'яний вік

Найдавніший період появи людства – кам'яний вік – охоплює величезний проміжок часу, більше 2,5–3 млн років. Самі ранні викопні рештки людини, названої *Homo habilis* (лат. людина вміла), виявлені Луїсом Лікі та його послідовниками в рифтовій зоні Східної Африки. Поруч із залишками кісток тут знайдена оброблена галька (Кларк, 1977). З Африки через Малу Азію і Балкани людина проникла і розселилася в Європі (біля 2 млн років тому) й 1 млн років тому з'явилась у Верхньому Потиссі.

Згідно з прийнятою класифікацією, кам'яний вік поділяється на три періоди: палеоліт (давньокам'яний вік), мезоліт (середньокам'яний вік) і неоліт (новокам'яний вік).

1. Палеоліт

Період палеоліту – це епоха антропогенезу, в якому вимальовується така картина поетапного становлення людини: 1) стадія *australopithecus* – здатність до діяльності за допомогою знарядь праці; 2) стадія *homo habilis* – здатність до трудової діяльності за допомогою мозку; 3) стадія *homo erectus* – здатність до використання мови як регулятора зародкових виробничих відносин; 4) стадія *homo sapiens neanderthalensis* – здатність до використання мови як засобу обміну інформацією, формування свідомості; 5) початок стадії *homo sapiens sapiens* – розвиток свідомості, привласнюючого господарства (Білоусько, 2002, с. 24).

Одночасно людське суспільство від первісного стада перейшло до родової організації. Не залишилося без змін і природно-географічне середовище. На початковій стадії формування людини на території Європи панували теплолюбні флора та фауна. Сучасні відроги Карпат у період існування пітекантропа і синантропа омивалися морськими хвилями, а в лісах росли пальми та діоксонії. Їх відбитки знаходять у гірських кам'яних відкладеннях біля м. Берего-

во, Мукачево (Закарпаття) і Кішварда (Саболч-Сатмарська область Угорщини).

На початку палеоліту рельєф Верхнього Потисся зазнав значних змін у результаті тектонічних рухів та ерозійного розмивання (Муратов, 1975, с. 53). Карпатські гори піднялися на висоту більше 1000 метрів. Між сучасними Королево, Малою та Великою Копанею (Закарпаття) на південний схід до Марамурешського кристалічного масиву утворилось Верхньотиське озеро.

У період палеоліту в Європі відбулись різкі кліматичні зміни. Значну частину материка зайняв льодовик, який чотири рази відступав назад на північ (Гюнц, Міндель, Рісс, Вюрм).

З початком льодовикової епохи клімат Верхнього Потисся помітно змінився, але льодовик до Карпат не дійшов навіть у період найміцнішого, Ріссського, зледеніння. Однак високігірні масиви Карпат були вкриті льодовиком, що відбилося на природних умовах Тисо-Дунайського басейну.

Зазнали змін фауна та флора всього Тисо-Дунайського басейну, в тому числі і Верхньотиського регіону. Тут з'явилися хвойні породи дерев та тварини холодної зони. Замість південних слонів, носорогів, тигрів з'явилися мамонти, шерстисті носороги, бики, бізони, гігантські олені, північні олені. У печерах мешкали печерні ведмеді, гієни та леви. Їх кістяні рештки знаходять у льосових відкладеннях так званих викопних ґрунтів Верхнього Потисся (Дідово, Молочний Камінь, Велика Бігань, Тисавашвар).

Полювання на диких тварин було основною справою первісної людини в ареалі Карпат і суміжних територій. На жаль, до теперішнього часу в Верхньотиському регіоні не відкриті кістяні рештки людей палеолітичного часу, але місця їх мешкання добре відомі.

Вивчення палеолітичних артефактів Верхнього Потисся розпочалось наприкінці XIX ст. шляхом збирання і створення колекцій кам'яних знарядь. Пошукові роботи до війни і після неї, в основному, носили епізодичний характер (Сова, 1964; Banner, 1956; Pronin, 1959).

Цілеспрямовані й планомірні пошукові роботи та розкопки стоянок почалися лише з 60-х рр. У результаті досліджень словацьких, угорських і румунських археологів, палеонтологів і палеоботаніків утворилась міцна база для вирішення цілого ряду питань, пов'язаних із становленням людини в регіоні (Габори, 1980; Bárta, 1980; Kaminská, 1991; Bitiri, 1980). Ключова позиція в розробці істо-

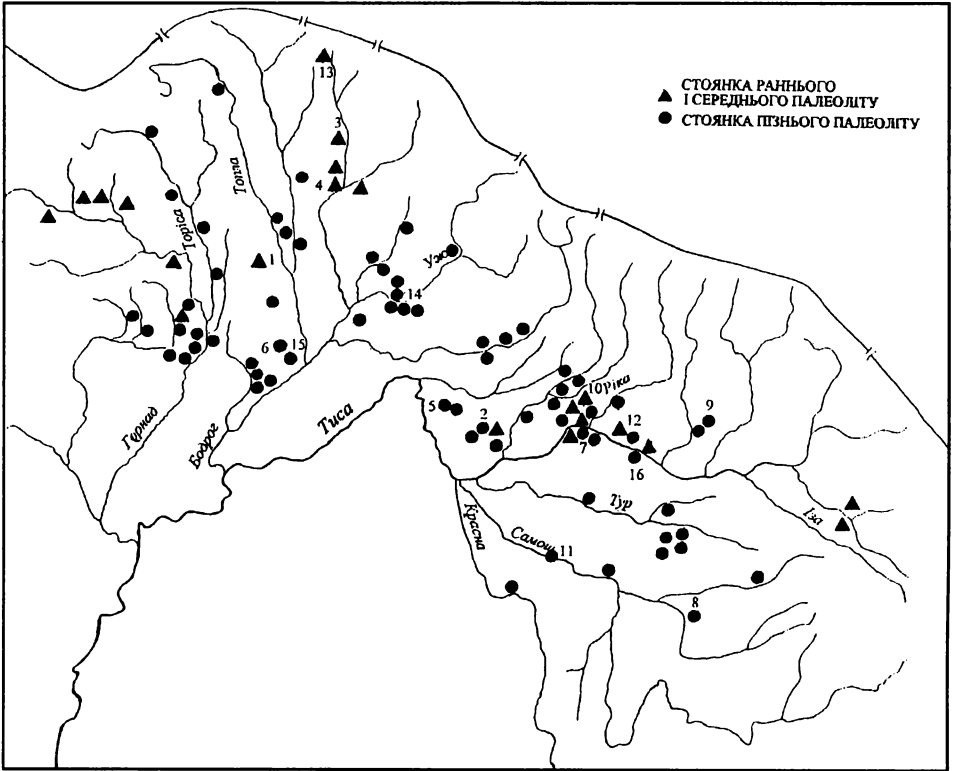
рії становлення людини в Карпатському ареалі пов'язана з роботою постійно діючої експедиції Археологічного музею Інституту археології АН України. В результаті проведених досліджень відкриті десятки пам'яток, матеріали яких допомагають розв'язати кардинальні питання найдавнішої історії людства. Всі вони знайшли відображення в ряді статей і монографічних досліджень, які відзначають центральне положення Верхнього Потисся у вивченні європейського палеоліту (Гладилин, 1976; Гладилин, Ситливый, 1990; Усик, 1990; 2001; Кулаковская, 1989; Демиденко, 2001; Ткаченко, 2003; Рыжов, 1999).

Серед стоянок, відкритих українськими археологами в Закарпатті, європейське значення має Королево. Його комплексне дослідження (з 1975 до початку 90-х рр.) дозволило ввести до наукового обігу численні матеріали раннього, середнього і пізнього палеоліту, провести техніко-типологічний і культурний поділ індустрій, торкнутися питань часу та шляхів заселення Східної Європи. Геологічний розріз Королева (гюнц – початок вюрму) є еталонним для відносної кореляції палеолітичних комплексів не тільки Верхнього Потисся, але й Центральної та Східної Європи.

Після десятирічної перерви в 2000 році були поновлені пошукові роботи в Закарпатті. В результаті у верхів'ях Тиси (Хуст–Бедвля) і басейні р.Теребля виявлено 7 палеолітичних пам'яток. Серед них виділяється стратифікована стоянка Сокирниця 1, топографічно пов'язана з мисоподібним підвищенням сорокаметрової тераси правого берега Тиси (Усик, 2001, с. 14-15) (рис. 1).

На сьогодні можна зробити висновок про визначний внесок українських дослідників палеоліту у вивчення періоду від 1 млн до 12 тис. років тому. Виходячи з цього, епоха давньокам'яного віку Верхнього Потисся розглядається з теоретичних положень, створених вітчизняними вченими.

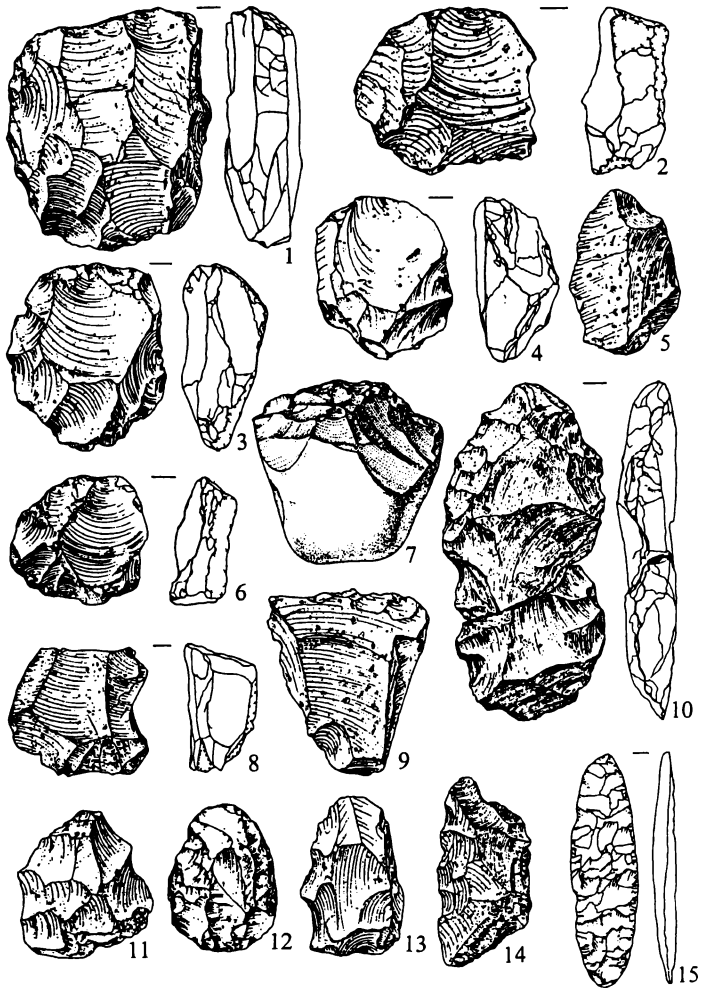
Дослідники А. П. Черниш, М. Бітірі, В. М. Гладилін, С. В. Смірнов, Л. Камінська, Ю. Барта та М. Габорі провели широкі пошукові роботи, в результаті яких у Верхньотиському регіоні відкрито більше 100 пам'яток давньокам'яного віку, які відносяться до раннього, середнього та пізнього періодів палеоліту і хронологічно охоплюють час від 1 млн до 12–10 тисяч років до н.е. (Габори, 1980, с. 29-72). Їх картографування виявляє певну тенденцію: тяжіння ранньопалеолітичних стоянок до гірських і передгірських зон та розміщення значної частини пам'яток пізнього палеоліту в низовинній ніші регіону (рис. 1).

У період вивчення ранньопалеолітичних стоянок (Королево, Рокосово (Закарпаття), Сеня, Чаня (Словаччина) зібрано декілька тисяч екземплярів кам'яних знарядь. Це грубі, ще слабо відмінні один від одного за формами та функціями виробу. Більшість їх виготовлено з вулканічного обсидіану, певна частина – з андезиту. Своєрідними і великими виробами тут представлені скребачки, чоппери та чоппінги – знаряддя ударної та ударно-ріжучої дії (рис. 2). Для них характерні леваллуазькі прийоми обробки шляхом двобічного оббивання. Часто такі знаряддя з пластин зустрічаються і в епоху мустьє (рис. 3).

Ранньопалеолітичні пам'ятки Верхнього Потисся датуються 1 млн–150 тис. р. до н.е. У цей час первісні мешканці Кар-

Рис. 1. Розміщення палеолітичних стоянок. Основні пам'ятки: 1 – Банске; 2 – Берегово I-VI; 3 – Грабовець; 4 – Гуменне; 5 – Заставне; 6 – Кашов; 7 – Королево I-II; 8 – Келинешть; 9 – Мала Уголька; 10 – Малий Раковець; 11 – Сату Марє; 12 – Сокирниця I; 13 – Турнянське Підграддя; 14 – Ужгород I-III; 15 – Цейков; 16 – Шаян I.

Рис. 2. Кам'яна індустрія раннього палеоліту.

1, 4-5, 8-15 – Королево;
2, 7 – Малий Раковець;

3, 6 – Рокозово
(по В. М. Гладиліну,
В. І. Ситлівому).

1-4, 6, 8 – нуклеуси;
5, 10 – рубли; 7 – чопер;

9 – колун (сечка);

11, 13 – різці; 12 – ніж;

14 – зубчасте знаряддя;

15 – наконечник.

пат досягли значних успіхів у полюванні, яке носило колективний характер, і в збиральництві. На окремих стоянках уже існували спеціальні місця – майстерні, в яких виготовляли кам'яні знаряддя праці. Це стоянки, розкопані в Королево і Малому Раковці (Гладилін, 1982, с. 15-33).

Більш високих форм господарської діяльності досягають мешканці Верхнього Потисся у заключній фазі раннього палеоліту, у так звану епоху муст'є (150–40 тис. р. до н.е.). Вона співпала з періодом доволі стрімкого похолодання, яке

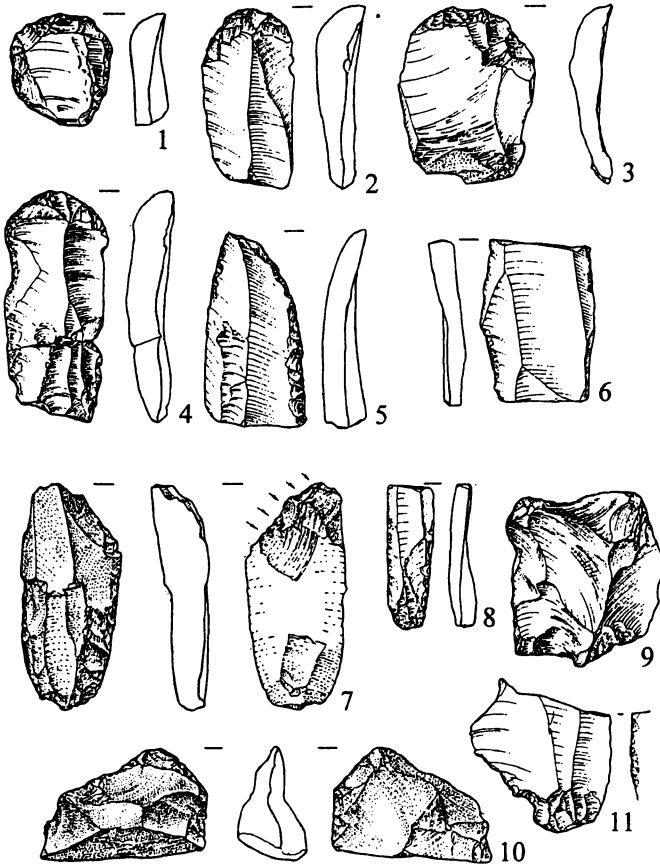

Рис. 3. Сокириця І.
Характерні знаряддя праці
епохи мустьє (по В. І. Усіку).

почалося ще в попередній період. Епоха мустьє характеризується існуванням неандертальської людини. Стоянки її відомі в 50 місцях (рис. 1). Найбільш досліджені – Королево, Ужгород – Горяни, Черна (Закарпаття), Спіша і неандертальські поховання в Гановцях біля Попраду (Східна Словаччина) (Солдатенко, 1980, с. 26-27; 1982).

Усі відомі пам'ятки розташовані на південних і південно-західних відрогах Карпатських гір, добре захищених від холодних північних і східних вітрів. Найхарактернішою особливістю мустьєрського періоду є стабільна осілість і суттєві зміни в обробці каменю. Розвивається техніка

сколювання. Від ядра – нуклеусу – почали відколювати витягнуті й тонкі відщепи. Розвитку набув вторинний обробіток кам'яних виробів. Гостроконечники та скребачки виготовляли шляхом підтесування і ретуші. Набір кам'яних знарядь мустьєрських стоянок Верхнього Потисся різноманітний. Серед них виділяються шарианські індустрії Королева, які характеризуються нелеваллуазькою технікою розщеплення, присутністю лімасів, превалюванням скребачок, наявністю особливого типу знарядь – скребків Кіна і напів-Кіна, рідкими двобічно обробленими знаряддями (Кулаковская, 2001, с. 10, рис. 1–2). До них належить і кам'яний наконечник списа, що застосовувався при полюванні на мамонтів, печерних ведмедів і шерстистих носорогів. Збільшується кількість малих знарядь (рис. 3). У мустьєрський час почали виготовляти знаряддя з кістки, видобувати вогонь шляхом тертя двох шматків сухого дерева.

Королівська стоянка свідчить про використання для життя скельних навісів, які захищали від холодних вітрів. Уся житлова площа була вкрита кам'яною вертикальною огорожею; у центрі її знаходилось вогнище, навколо нього у значній кількості – вироби з каменю (скребла, чоппери, січки та сікачі). У мустьєрський період людина широко використовувала печери та гроти. Про це свідчать стоянки в карстових печерах (Молочний Камінь і Велика Угля на Закарпатті) (Гладилин, 1980; Гладилін, 1982).

У Верхньотиському регіоні досі невідомі стоянки зі штучними житлами, як в Прикарпатті, у місцевості Молодово V (Черныш, 1987, с. 21–22). Тут житло зведене з кісток мамонта і вкрите шкірами. Не виключено, що подібні житла були й у Верхньому Потиссі, але високий кислотний склад ґрунту регіону перешкоджає збереженню кістяних та інших органічних залишків.

Удосконалення знарядь праці дозволило первісній людині ефективніше полювати та збільшувати обсяг рослинної їжі за рахунок збиральництва. Невеликі групи первісних людей об'єднувались для спільного полювання на великих тварин, будівництва житла, здобуття вогню, захисту від хижих тварин і сил природи.

Матеріальна культура раннього та середнього палеоліту на території Верхнього Потисся майже не відрізняється від культур Карпатського ареалу. Певні особливості техніки виготовлення знарядь дозволяють припустити, що заселення Прикарпатської зони Східної Європи проходило з боку Тисо-Дунайського басейну (Солдатенко, 1982).

На заключному етапі палеоліту (пізній або верхній) людина опанувала техніку виготовлення різноманітних знарядь, удосконалила житлобудівництво. Похолодання, викликане вюрмським зледенінням, змінило клімат і склад фауни. В цей період продовжується процес подальшого розселення палеолітичного населення у напрямку з півдня на північ, а також північний схід і північний захід. Це привело до виникнення в певних районах окремих локальних відмінностей у культурі і навіть до появи культур локального характеру (Черныш, 1987, с. 28).

На території Верхнього Потисся зафіксовано і досліджено значну кількість стоянок і місцезнаходжень (більше 60) (Габори, 1980; Bitiri, 1980; Черныш, 1987; Kaminská, 1991). Серед них виділяється закарпатська група пам'яток (29 пунктів) не тільки за кількістю стоянок, але й за ступенем їх досліджень (рис. 1).

Всебічний аналіз кам'яних індустрій краю, із залученням матеріалу із суміжних районів, дозволив В. І. Ткаченку (2003, с. 52–53, рис. 1) виділити пізньопалеолітичну культуру – Берегівську, на основі найбільш стратифікованого ориньякського (35–29 тис. років тому) поселення Берегово І.

Згідно із центральноевропейською періодизацією пізній палеоліт охоплює період від 40/35 до 12 тис. років тому й розглядається як час кроманьйонця (поховання в гроті Кро-Маньйон на південному заході Франції), тобто *homo sapiens sapiens*, або неантропа. На основі змін кам'яних знарядь праці та техніки їх виготовлення виділяються п'ять основних культур пізнього палеоліту: шательперронська (35–32 тис. років тому), ориньякська (35–29 тис. років тому), граветська (29–20 тис. років тому), салютрейська (22–18,5 тис. років тому) і мадленська (18,5–11 тис. років тому) (Білоусько, 2002, с. 50, табл. X). Ці культури є еталонними для співставлення з регіональними пам'ятками Європи.

Майже на всіх пам'ятках Верхнього Потисся, де відкриті пластини кінця раннього палеоліту (Королево, Велика Угля, Барца, Сена), є культурні відкладення початку епохи пізнього палеоліту, що вказує на генетичний зв'язок мешканців ранніх і пізніх стоянок.

Кам'яна індустрія стоянок представлена ножеподібними пластинами, різцями, скребачками, скобелями, вістрями (наконечники), проколками та іншим. Крім відомої вже в епоху мустьє ретуші, з'являється новий прийом обробітку знарядь шляхом віджимної ретуші. У результаті цього знаряддя стали міцнішими та ефективнішими в процесі праці (рис. 4). Матеріали Іа комплексу Королево дозволяють

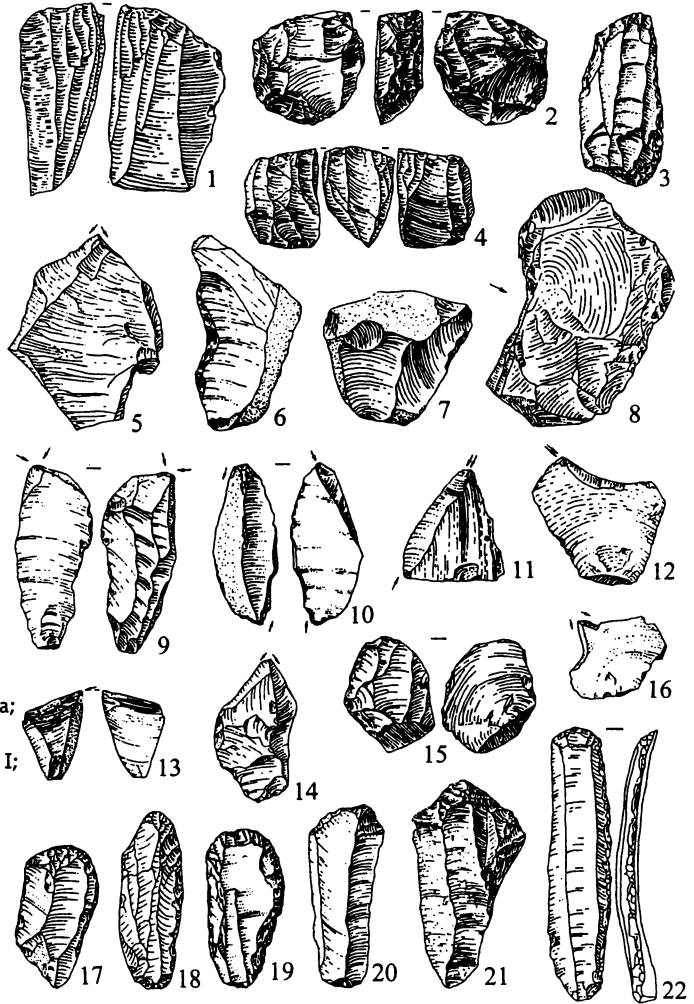

Рис. 4. Кам'яна індустрія пізнього палеоліту.

- 1, 8, 11-12 – Берегово ІІ;
- 2 – Заставне;
- 3, 10, 16, 19 – Барца І (Словаччина);
- 4, 6-7, 9, 20 – Радванська гора;
- 5, 14-15, 17 – Кехнец І (Словаччина); 13, 21 – Шаян І;
- 18 – Ремета–Сомеш І (Румунія);
- 22 – Берегово І (по В. Ткаченку).
- 1-2, 4 – нуклеуси;
- 3, 6-8 – ножі;
- 5, 9-16 – різці;
- 17-22 – скребачки.

говорити про можливе зародження на цьому рівні мікролітичної техніки (Ткаченко, 2003, с. 53).

У Верхньому Потиссі відомі стоянки, де в значній кількості знаходили кам'яні відщепи, уламки, нуклеуси (Королево, Тибава, Цейков), заготовки з обсидіану, кременю й андезиту, що свідчить про існування примітивних майстерень (Балагури, 1975, с. 262-264; Ткаченко, 2003).

На стоянках у Королеві, Малій Горі в Берегові, печері Молочний Камінь у Ве-

ликій Углі (Закарпаття), Барці II, Сені II, Тибаві, Цейкові, Земпліні (Східна Словаччина), Бодрогкерестурі (Угорщина) серед численних виробів особливо розповсюджені крем'яні лавролистоподібні наконечники списів (Габори, 1980; PVS, 1966).

За характером матеріальна культура пізнього палеоліту Верхнього Потисся входить до числа пам'яток культури Селет Тисо-Дунайського басейну. Дослідники вважають, що носії культури Селет прийшли до цього ареалу з Балкан. Одна з груп її носіїв пройшла у Верхньотиський регіон. На заключному етапі розвитку пізнього палеоліту в Карпатському басейні виникла нова культура, генетичне коріння якої належить до культури Гравет Західної Європи. Для неї характерні кам'яні знаряддя великих розмірів, леза, різці, скребачки, пластинки з притупленим краєм та інші. Зменшуються розміри знарядь. Вони набувають мікролітичної форми з правильними геометричними обрисами (Габори, 1980).

Люди пізнього палеоліту Верхнього Потисся жили на відкритих стоянках, розміщених на терасах р. Тиси, Латориці, Горнаду, Ужа, Самоша, і в печерах (Молочний Камінь). На стоянках Мала Гора в Берегові та Великій Углі знайдені вогнища та численні кістяні рештки печерних ведмедів, зубрів, вепрів, оленів, земноводних і птахів (Мацкевий, 2001, с. 97; Ткаченко, 2003).

Вивчення пізньопалеолітичних пам'яток регіону дозволяє встановити генетичний зв'язок пізнього палеоліту з мустьєрським етапом у розвитку палеолітичної культури. Господарська діяльність їх носіїв здійснювалася за допомогою знарядь праці, які з плином часу ускладнювались, диференціювались, усе більше й більше спеціалізувались. Якщо в епоху мустьє були відомі лише десятки знарядь із кременю, то на заключному етапі палеоліту більше 100, плюс вироби з кістки, рогу. В цей самий час з'явилися кістяні наконечники з тонкими прорізами для крем'яних вкладок, що характеризує вже середній період кам'яного віку – мезоліт (Черныш, 1987, с. 63-65).

2. Мезоліт

Епоха мезоліту (гр. месос – середній, літос – камінь) характеризується закінченням льодовикового періоду й установленням голоцену – сучасного періоду розвитку людства. Зникають великі тва-

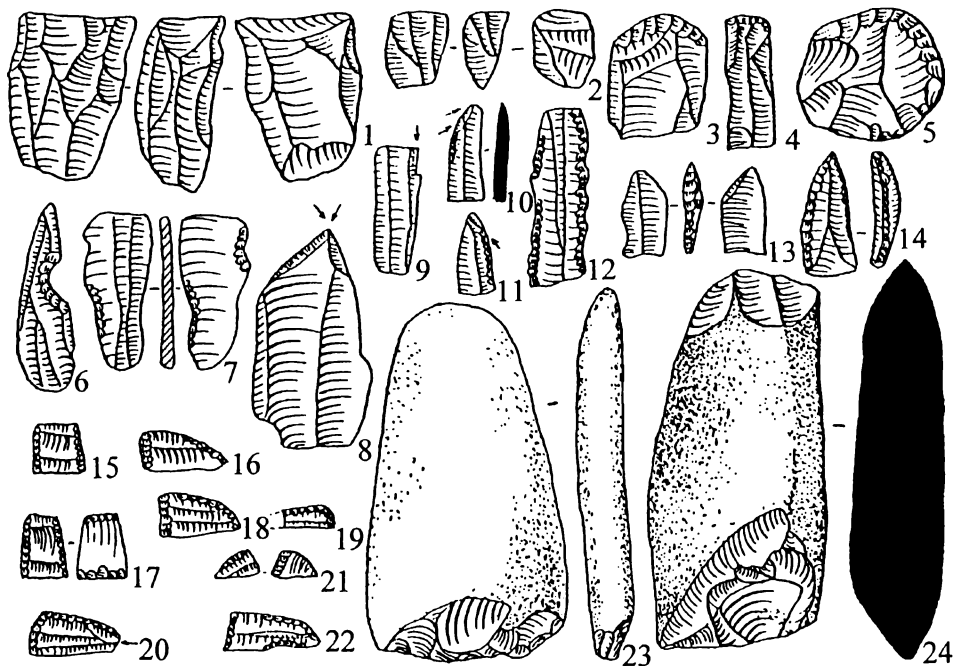
рини (мамонти, шерстистий носоріг, бізон та інші), формується сучасна фауна та флора. Полювання на швидконогих тварин ускладнилось, що визначило появу першої механічної зброї дальнього бою – лука. У зв'язку з цим відбулося масове знищення тварин, яке обумовило зростання ролі їх приручення, а також поширення процесу збиральництва.

Зміна відбувається і в типах знарядь. Основну роль почали відігравати мікроліти геометричних форм, пов'язані з широким розповсюдженням техніки вкладок. Разом з тим, з'являються масивні знаряддя – попередники сокир, збільшується використання рогу, кістки, розвивається образотворче мистецтво.

Комплексні дослідження дозволяють стверджувати, що клімат регіону в епоху мезоліту був близький до сучасного з дещо підвищеною вологістю. Це фіксується за значними опадами і повеннями, відзначеними при аналізі ґрунтів (Мацкевий, 1998, с. 27-28).

У зв'язку з корінними змінами природно-географічних факторів і, одночасно, господарського життя, відбулося дроблення общин і розчленування людських колективів на широких просторах Євразії. Стоянки людей були недовготривалими. Бродячі мисливці періодично поверталися на старі місця. Сліди таких стоянок знайти дуже важко. У зв'язку з рухливим способом життя житла мезолітичних людей були тимчасовими – на зразок куренів; рідко зустрічаються житла типу землянок.

Варто сказати, що історія населення мезолітичної епохи (IX–VI/V тис. до н.е.) у Верхньому Потиссі вивчена недостатньо. До початку 70-х рр. ХХ ст. мезолітичні пам'ятки в регіоні були представлені одиничними знахідками, які входили до кола свідоської культури. Діаметрально змінилося становище з початком роботи в 70-х рр. комплексної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР (керівник Л. Г. Мацкевий), яка здійснювала пошуки пам'яток мезоліту та раннього неоліту. Подібні роботи проводились і на суміжних територіях Верхньотиського регіону. Було відкрито і обстежено близько 50 пам'яток мезолітичного часу. Топографія цих пам'яток різна. Одна група розміщена на високих терасах великих і малих річок висотою 12 м і більше (Кам'яниця IV, Мукачево VI, Угля I, Чумешть, Барца I). Поселення знаходяться, як правило, на південних берегах річок. Друга група займає перші надпоймені тераси річок Уж, Латориця, Самош, Бодрог та інших (Ворочево, Перечин, Кам'яниця I, Невицьке I). Ці поселення займають південні схили балок.

Третя група пам'яток розміщена на піщаних дюнах. Культурний пласт на поселеннях незначний, але глибина його залягання стабільна – 0,5–2 м від сучасної поверхні (Мацкевой, 1978, с. 29; Мацкевий, 1998, с. 24–37).

Основні залишки матеріальної культури представлені в регіоні переважно різноманітними кам'яними артефактами. Сировиною для виготовлення знарядь служили крем'яні желваки та обсидіан, які зустрічаються в Токайських горах і Вигорлат-Гутинському пагорбогір'ї. Окрім кременя, широко використовувались ліпарити, дацити, андезити та андезитобазальти (рис. 5).

На основі багаторічних стаціонарних розкопок на опорних пам'ятках, типолого-статистичного аналізу кам'яних артефактів, а також стратиграфічних, територіальних, господарських, петро-

Рис. 5. Мезолітичні знаряддя праці. Культура Кам'яниця–Баранне (1–24). 1–24 – Кам'яниця (по Л. Мацкевому, Р. Грибовичу).

графічних, хронологічних та інших показників, пункти віднесені до певних етнокультурних єдностей. Відзначимо, перш за все, пам'ятки з вираженими палеолітичними рудиментами, які характеризують культуру Незвисько-Оселівка (Мацкевой, 1991, с. 52-75). Найбільш ранні риси єдності простежуються на поселенні Свалява I, стоянках Кам'яниця V, Мукачево VIII–IX (Мацкевий, 1998, с. 28).

На поселенні Кам'яниця V (одна з реперних пам'яток мезоліту регіону) виявлено 1761 кам'яних артефактів (різці, ножі, різчики, скребачки і скобелі). Найважливішим є одне з небагатьох відомих мезолітичних жител Верхнього Потисся. Воно було наземним, типу чуму, з діаметром основи 4–5 м. Верхня частина складалася зі шкір тварин. Про наявність на стоянці вогнищ свідчать знахідки вугілля та артефакти зі слідами перебування у вогні (Мацкевий, 1998, с. 28).

У цілому дослідник пам'ятки Л. Г. Мацкевий відзначає наявність архаїчного матеріалу, пов'язаного з кінцем дріасу – початком пребореального часу, в межах IX–VIII тис. до н.е.

Дещо пізніші комплекси єдності зафіксовані на місцезнаходженнях Перечин I, Глибоке I, Чинадієво I, Лавки I, Ворочево I–III, Кам'яниця III, Невицьке I та інших. Тут знайдено близько 1000 кам'яних артефактів.

Завершальний етап спільності в регіоні представлений цілим рядом стоянок (Кваси I, Угтя I, Кам'яниця II, IV та інші), на яких зібрано близько 1300 артефактів і, крім того, остеологічні рештки бика та благородного оленя. Крім м'яса, людина також використовувала сухожилля, шкіру й кістки тварин.

Проведений аналіз матеріальної культури мезолітичних пам'яток дозволяє виділити кілька хронологічних груп. До ранньої відноситься стоянка Кам'яниця I (культура Кам'яниця–Баранне), де було виявлено двохкамерне житло, біля якого знайдена значна кількість різноманітних слимаків. Етнографічні дані дозволяють припустити, що м'ясо цих молюсків могло бути значною підмогою в підтриманні харчового балансу мезолітичного населення.

До другого, пізнього, етапу культури Кам'яниця–Машна відносяться пам'ятки, які характеризуються наявністю геометричних мікролітів і відсутністю знарядь для рубання і тесання (Гута II, Середне III, Ужгород I та інші). В комплексі цих пам'яток, крім нуклеусів призматичних пропорційних, мають місце пірамідальні й аморфні, що відповідає комплексу Седлігет в Угорщині (Gábori, 1956, old. 177-

182). Пам'ятки цього горизонту можуть бути віднесені до кінця бо-реалу – атлантикуму (Мацкевий, 1998, с. 31-32).

Аналіз мезолітичних стоянок дозволяє стверджувати їх генетичний зв'язок із пізньопалеолітичними пам'ятками регіону і в цілому Східних Карпат. Карпатські гори вже наприкінці палеоліту не були непрохідним бар'єром для населення по обидва боки хребта, тим паче при наявності зручних перевалів.

Відносно економіки населення епохи мезоліту робиться висновок, що вона носила застійний, суто споживацький характер (Мацкевий, Грибович, 2002, с. 54-55). В результаті неолітичне суспільство Верхнього Потисся формувалось не на місцевій базі, а на основі прибулих (південних) племен.

3. Неоліт

Заключною стадією багатотисячорічного кам'яного віку був неоліт. Під неолітом розуміють період, коли відбулись корінні зміни в економічному та суспільному житті первісних людей: пройшла прискорена трансформація мисливсько-збиральницького привласнюючого господарства у землеробсько-скотарське виробляюче господарство; значно поліпшилась техніка виготовлення кам'яних знарядь праці; широко застосовувалось шліфування, полірування, пиляння і свердління каменю; знаряддям праці надавалася бажана форма. Їх виготовляли з різних порід каменю, але креміль та обсидіан переважали у кам'яній індустрії. Помітно вдосконалились лук і стріла. З'явилися нові знаряддя для обробітки деревини – сокири, що значно полегшило всі ланки господарської діяльності людини. З каміння робили мотики, серпи, зернотерки, ступки і пести. Мотики виготовлялись також з кістки та рогу, а серпи – з рогу з гостроріжчучими крем'яними вкладками.

Важливим винаходом епохи неоліту була кераміка. Виготовлення глиняного посуду дозволило людині поліпшити способи приготування їжі та розширити її асортимент. Відкриття обпалювання глини мало велике технічне значення у господарській діяльності людей: воно підготувало умови для плавлення металу.

До важливих досягнень неоліту належить виникнення таких галузей господарства, як прядіння та ткацтво. Волокно для прядіння нитки початково виробляли з дикорослих рослин – кропиви та ко-

ноплі, згодом стали прясти нитки з вовни та льону. Винахід прядіння ниток мав велике значення для рибальства. Він дозволив плести рибальські сітки. До епохи неоліту відноситься виготовлення перших човнів, весел, лиж та саней.

В епоху неоліту людські групи стали осілими. Виникли постійні поселення сільського типу з будинками цілого роду або великої матріархальної родини. Ідеологічні уявлення в епоху неоліту змінювались у зв'язку з прогресом в економічному та суспільному житті. Окрім магії, тотемізму й анімізму, подальшого розвитку набув матріархально-родовий культ господарки і хранительки домашнього вогнища, про що свідчить ідолопластика на пам'ятках неоліту. Релігійні уявлення ускладнились із розвитком поховального культу. В епоху неоліту померлих почали ховати у скорченому стані, іноді їх посипали червоною вохрою, а біля них клали горщики з їжею і особисті речі. Вже в пізньому неоліті з'явився обряд тілоспалення.

У зв'язку з поліпшенням кліматичних умов в Євразії йде процес освоєння нових територій, збільшується щільність населення. Природно-географічні фактори стали визначальними у господарській діяльності родоплеменних утворень. У Верхньому Потиссі епоха неоліту співпадає з двома кліматичними періодами – бореальним і атлантичним. Із цим пов'язані особливості господарського життя неолітичного суспільства. Варто врахувати, що прогрес в економіці кінця VII – початку VI тис. до н.е. пов'язаний не тільки з проникненням і розповсюдженням у Тисо-Дунайському басейні культурних імпульсів з Балкано-Егейського ареалу, але і з появою нових груп населення, які прийшли з Подунав'я. Просуваючись утору по Тисі, вони стали засновниками виробляючих форм господарства і розповсюдили культурні досягнення Балканської неолітичної цивілізації.

Праці вітчизняних і зарубіжних вчених (Балагури, 1975; Балагури, Куруц, 1991; Титов, 1980; Потушняк, 1972; 1985; Potushniak, 1997; Kalicz, 1980; Korek, 1983; Makkay, 1982; Novotny, 1958; Patay, 1969; Šiška, 1979; 1989 та інші) стали основою для поділу неоліту на три періоди: ранній, середній і пізній. До раннього періоду неоліту у Верхньому Потиссі відноситься культура Кріш–Кереш–Старчево, її група Сатмар і пам'ятки типу Мехтелек. Середній неоліт представлений культурою Б'юк і групами Тісадоб і Самош–Дяково, а пізній – групами Герпай–Чесхалом культури Тиса. До пізнього також відносяться культури Тісаполгар, Бодрогкерестур і Баден, які представляють і початок епохи металу-енеоліту (мідно-кам'яного віку). Хро-

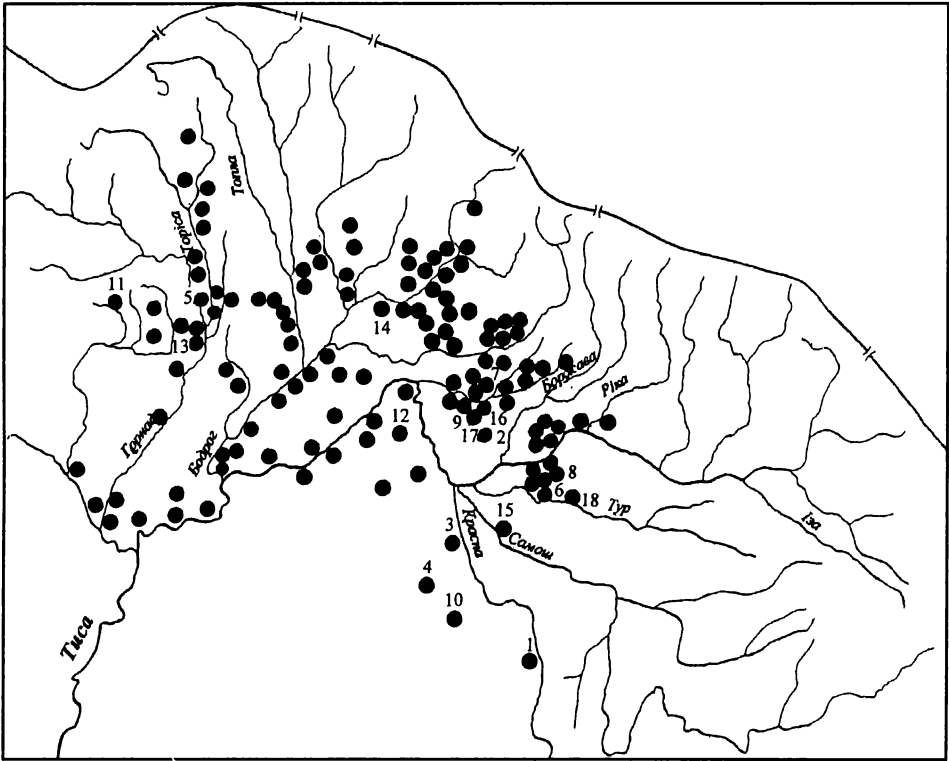
нологічні рамки неоліту Верхнього Потисся визначаються в межах 5000–2900 р. до н.е. (Маккау, 1982, хронологічна таблиця).

Дослідження пам'яток неоліту Верхнього Потисся пов'язане з іменами таких вчених і краєзнавців, як Й. Гампел, Ф. Пулскі, М. Рошка, Т. Легоцький, А. Йоша, Ф. Томпа, Я. Баннер, Я. Бем, Й. Янкович, Я. Пастор та інші (Banner, 1956; Vona, 1986; Child, 1929; Lehoczky, 1982; Szova, 1943). Як першовідкривачі старожитностей регіону, вони склали концепцію розвитку неолітичного населення всього Тисо-Дунайського басейну. Спеціальні дослідження стосовно Верхнього Потисся з'явилися лише у післявоєнні роки. В 50–60 рр. пошукові роботи в регіоні проводив Н. Каліц, який відкрив у районі Ніршер більше 100 неолітичних пам'яток (Kalicz, 1980). У той самий час на Закарпатті Ф. М. Потушняк і К. В. Бернякович зафіксували більше 20 пам'яток; на деяких із них проводились незначні розкопки (Балагурі, 1971). На території Східної Словаччини у 50–70-х рр. неолітичні пам'ятки вивчали В. Будінські-Кричка, К. Андел, Л. Банес, Я. Ліхардус, Б. Новотни, С. Шишка, Я. Віздал та інші (Vizdal, 1973). Значних успіхів у вивченні неоліту в Північно-Західній Трансільванії досягли румунські дослідники Д. Берчу, Є. Комша, Н. Власса, В. Думітреску, П. Роман та інші (Фёдоров, Полевой, 1973; Roman, Nemeti, 1978).

У 1973 р. широкомасштабні розкопки на ранньонеолітичному поселенні в с. Мехтелек у межиріччі Туру та Самошу, яке відноситься до найпівнічнішої периферії культури Кереш, провів Н. Каліц. У 1978–1979 рр. на території Закарпаття в селах Заставне та Рівне М. Ф. Потушняк відкрив поселення культури Кріш; їх дослідження стали реперними в галузі вивчення етнокультурних процесів, які проходили в регіоні в першій половині V тисячоліття до н.е. (Потушняк, 1985, с. 140).

У 70–80-х рр. дослідження пам'яток неоліту в Верхньому Потиссі значно просунулося вперед. По-перше, розширилися масштаби розкопок на новобудовах, по-друге, польові пошуки стали стаціонарними й охопили цілу низку поселень.

Експедиціями Ужгородського державного університету, Ужгородською групою ІСН УРСР, ІА СРСР, Ніредьгазьким, Земплінським, Сату Марським музеями і Кошицьким відділом Інституту археології АН Словаччини відкрито й частково досліджено більше 200 пам'яток неоліту. Їх основна концентрація відзначається в центральній і західній частинах Верхнього Потисся (рис. 6). Це дозволило виділи-

Рис. 6. Розміщення пам'яток епохи неоліту та енеоліту.
 1 – Акиш; 2 – Берегово; 3 – Бервені;
 4 – Беря; 5 – Бешенов;
 6 – Велика Паладь; 7 – Дрисіно;
 8 – Дяково; 9 – Заставне I-II;
 10 – Карей-Козард; 11 – Кашов;
 12 – Кішварда; 13 – Кошице-Барца;
 14 – Малі Гевці; 15 – Мехтелек;
 16 – Рафайлово; 17 – Рівне;
 18 – Турулуңг.

ти основні культури регіону, визначити їхні характерні риси, взаємозв'язки й особливості розвитку їх носіїв.

Проживало неолітичне населення в невеликих поселеннях площею до 0,5 га з 8–10 жител, які щільно групувались одне біля одного на перших надпоймених терасах річок (Боржава, Серне, Уж, Сальва, Ботар, Вапа, Тур, Красна, Самош та інші). Зустрічаються поселення на піщаних дюнах серед боліт (Дідово, Заставне, Дрисино, Ечеділап). Варто відзначити, що у Верхньому Потиссі поки що відсутні повністю досліджені пам'ятки. Однак матеріал розкопаних поселень дозволяє виділити два типи жител: землянки і напівземлянки. В плані вони прямокутні, овальні або складаються з численних глибоких

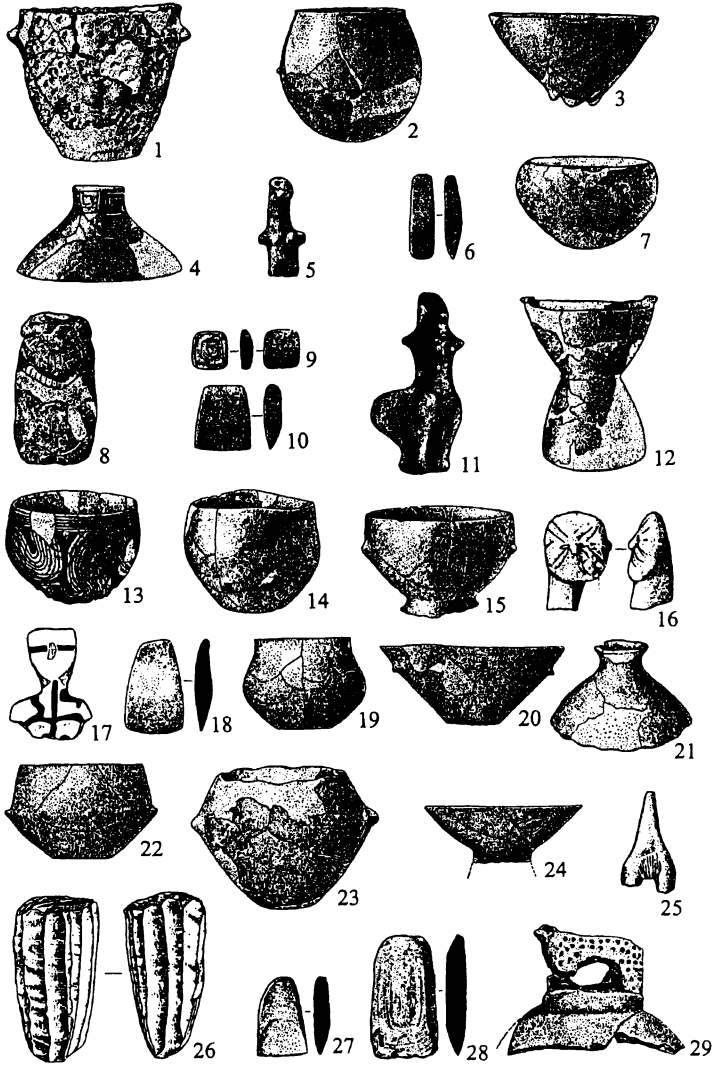

ям аморфних форм довжиною 8–10 м. Найбільша землянка, розкопана в Заставному, має площу 72 кв. м (Потушняк, 1985, с. 140). Відомі і свайні будівлі (Ечеділап і Чорний Мочар). У житлах знаходились ями для вогнищ або глинобитні печі, а також численні господарсько-побутові ями. Біля печей лежали овальні зернотерки й камені – терочники. Звичайний інвентар жител – кераміка, кам'яні мотики, сокири, крем'яні ножі, серпи, вкладки, глиняні конуси і прясельця.

Зростання потреби у кам'яних знаряддях стимулювало населення Карпат до широкого освоєння багатих родовищ кам'яної сировини (роговики, кварцити, андезити). Утворювалися своєрідні кар'єри – рудники. На поселеннях (Хмельник Іршавського району) або поряд з місцем видобування сировини організовувались “майстерні” з виготовлення знарядь праці (Мехтелек, гора Галіш в Мукачеві). Раніше вважалось, що для задоволення місцевих потреб широко використовувались привізні із Земплінсько-Токайських гір кремінь та обсидіан (Балагури, Куруц, 1991, с. 36). Однак значні родовища матеріалів для виготовлення знарядь праці на Закарпатті свідчать про використання місцевої сировини. Матеріал поселень дозволяє стверджувати, що економіка неолітичного населення регіону базувалась на мотичному землеробстві та скотарстві. Немалу роль відігравали полювання і рибальство. Це підтверджують знахідки кісток тварин на поселеннях Мехтелек, Великий Раковець, Реткезберенч – Парадомб, Мала гора в Мукачеві, Великі Лази й Осій. Глинистий ґрунт Верхнього Потисся погано зберігає кістяні рештки, тому важко встановити видовий склад тварин, але можна припускати, виходячи з даних сусідніх регіонів, що до стада входила крупна і дрібна рогата худоба.

Високоякісні глини, які зустрічаються всюди у Карпатах, стали основою для розвитку мистецтва ліплення різноманітного посуду, який прикрашався лінійно-стрічковим орнаментом, заглибленнями та пластичним декором. На основі форм і типів посуду, а також їхньої орнаменталії встановлюється час виготовлення і культурна належність неолітичних пам'яток Верхнього Потисся.

До раннього неоліту відносяться пам'ятки культури Старчево – Кріш – Кереш. Особливо широко відомі вони в Трансільванії і Потиссі, у південній частині Закарпаття. Їх вивчення в Верхньому Потиссі розпочалося в 70-х рр. Я. Маккаї, Н. Каліцем, К. Куруц, М. Ф. Потушняком (Мехтелек, Заставне (Мала Гора), Зейта, Шонкад). Зібра-

Рис. 7. Матеріальна культура неоліту. Культура Криш (1-10); культура розписної кераміки (11-18); культура Полгар (19-25, 27-29); буковогорська культура (26). 1, 4-5, 9-10, 12-14 – Рівне (ур. Кіш Мезе); 2-3, 6-8 – Заставне (Мала Гора); 11, 18, 21, 23 – Дяково; 15-16 – Холмці (ур. Каран); 17 – Школт (Румунія); 19-20, 22, 24, 29 – Дрисіно (ур. Мала Гора); 25, 27-28 – Берегово (ур. Долина Коханья); 26 – Кашов. 1-16, 18-25, 27-29 – по М. Ф. Погушняку; 17 – по І. Неметі; 26 – по Л. Банешу.

ний матеріал дозволив визначити основні риси житлобудівництва (численні глибокі ями, напівземлянки та наземні будівлі, землянки), тип господарського та побутового інвентаря, деякі елементи релігійних уявлень.

Керамічні комплекси раннього неоліту за своїм призначенням виділяються в три групи: кухонна, столова і переважуючий парадний тонкостінний посуд.

Домінуючими формами є горщики, корчаги, миски, кришки, чаші та чашки (рис. 7, 1-4, 7). Столовий посуд зазвичай орнаментований пластичним і врізним декором, парадний вкривався ангобом, на який чорною фарбою наносились різноманітні композиції. За формами посуду і розписом третя група близька культурі розписної кераміки, яка змінює кріську (Потушняк, 1985, с. 140-142).

Крім кераміки на поселеннях зібрано значну кількість знарядь праці, в тому числі: дзвоноподібні та трапецієподібні шліфовані сокири (рис. 7, 6, 10), крем'яні й обсидіанові ножеподібні пластинки, наконечники стріл, вкладки. У Мехтелеці зафіксовано місце обробки обсидіану. На поселенні знайдені кістяна шпатула і частина серпа (з рогу) з вузькою канавкою для вставки обсидіанових або крем'яних лез, а також заготовки з кістки та рогу. До виробів з глини відносяться прясельця, грузила, ложки, шарики, перстень. Оригінальною знахідкою на поселенні у Заставному була глиняна модель житла, за якою можна встановити його зовнішню конструкцію. За формою житло прямокутне; дах двоскатний, вкритий, імовірно, шкірами або соломою; кутові стовпи з'єднані стінками, сплетеними з прутів і обмазаними глиною (Потушняк, 1985, с. 142; Балагури, Курец, 1991, с. 39).

Багату колекцію глиняних виробів названих поселень складають антропоморфні фігурки. Вони представлені двома типами. До першого відносяться кереські стеатопічні жіночі ідоли з певними місцевими особливостями (рис. 7, 5, 8). У фігурок голова посаджена на короткій шиї, обличчя щитоподібне або трикутне, бедра дуже широкі. Другий тип представляють плоскі прямокутні антропоморфні фігурки розмірами від 3 до 12 см. Прикладом може бути фігурка поселення Заставне: тіло і голова не поділені, підкреслена вагітність, обличчя трикутне, ніс наліпний, очі позначені косими нарізами, отворами зображені рот і ніс (рис. 7, 8). Обличчя прикрашене нарізами, заповненими червоною фарбою (символ життя); одне вухо проколоте, на шиї зображене намисто. В Мехтелеці зустрічаються фігурки, у яких геометричними знаками підкреслені статеві органи. Цей тип антропоморфної пластики в інших групах культури Кереш відсутній. Крім того, на поселеннях типу Мехтелек знайдені фрагменти антропоморфних посудин і фігурки тварин (Заставне).

У Верхньотиському регіоні є досі не відомі поховання культури Кріш. Їх мало і в центральній частині цієї культури, у межиріччі

Марошу та Керешу, і в Потиссі. Носії культури Кріш ховали небіжчиків між житлами, у ґрунтових могильниках, на боці, у скорченому стані (Бедехаза) (Фёдоров, Полевой, 1973, с. 38).

Матеріальний комплекс пам'яток типу Мехтелек на основі типологічного аналізу з урахуванням радіовуглецевих дат, отриманих у Берлінській і Гронігенській лабораторіях (4885 ± 60 р. до н.е., 4705 ± 60 р. до н.е., 4675 ± 50 р. до н.е.), можна віднести до першої половини і, частково, до середини V тисячоліття до н.е. (Korek, 1983, old. 26).

Носії пам'яток типу Мехтелек – Заставне вели осілий спосіб життя, займались мотичним землеробством і скотарством. Полювання, рибальство та лісові промисли все ще відігравали велику роль у їхньому господарстві. Але і характер полювання змінився. Воно стало засобом не тільки поповнення раціону м'ясною їжею, але й збільшення поголів'я стад шляхом одомашнення місцевих тварин.

Питання про походження пам'яток типу Мехтелек – Заставне у Верхньому Потиссі поки не вирішене. Існує думка (В. С. Тітов, Н. Каліц, Я. Маккаї, Й. Корек), що носії культури Кереш із Трансільванії вздовж долини Самошу просувалися на північ до родовищ обсидіану Токайсько-Земплінських гір. У Верхньотиському регіоні прибуле населення (очевидно, без місцевого мезолітичного субстрату) створило периферійні особливості культури Кріш–Кереш. Її носії розповсюджували виробляючі форми господарства Балкан – землеробство і скотарство.

Історична доля носіїв культури Кереш тісно пов'язана з пізнішими історико-культурними процесами у Потиссі. Вони відіграли визначну роль у формуванні культури алфельдської лінійної кераміки, з якої виділилась культура розписної кераміки (Потушняк, 1985, с. 144-145), та групи Сатмар пізнього етапу раннього неоліту (Маккау, 1982, old. 68-72). В археологів відсутня єдина думка про виникнення, культурну належність та історію розвитку носіїв групи Сатмар.

Дослідники Й.Корек і К.Куруц розглядають пам'ятки групи Сатмар у Затисянському районі Верхнього Потисся як групу, генетично похідну від культури Кереш, яка лише на етапі Сатмар II набула синкретичних рис. У ній продовжують побутувати традиційні особливості кераміки культури Кереш, але в той самий час з'являється лінійно-стрічковий орнамент. Останнє вказує на нові риси, характерні для ранньої стадії культури алфельдської лінійно-стрічкової кераміки (Korek, 1983, old. 25-26).

Н. Каліц, Я. Маккаї і К. Куруц вважають, що група Сатмар (Надбечед–Петерзуг, Тисачеге–Хомокбанья, Тисабездет та інші) виникла в північній частині Алфельду та в горах Б'юкк – Земплін на місцевій мезолітичній основі й сприйняла від носіїв культури Кереш виробляючи економіку та способи виготовлення кераміки.

Однак у кераміці збережені деякі місцеві традиції, що стало основою для виділення групи Сатмар у самостійний археологічний комплекс. Це теоретичне припущення Н. Каліца і Я. Маккаї піддав критиці В. С. Тітов (1980, с. 129), відзначивши, що не можна враховувати роль пам'яток типу Мехтелек у виникненні групи Сатмар.

З пізньою фазою культури Кріш співпадає початок розвитку в Північно-Східній Угорщині, Східній Словаччині, Північно-Західній Трансільванії та південно-західній частині Закарпаття культури розписної кераміки.

Основними типами пам'яток культури є поселення площею 2–3 га. Вони розміщені на рівнинах, на підвищеннях, на передпойменних терасах річок, іноді на відрогах Карпатських гір. Культурний пласт на поселеннях фіксується виключно на місцях проживання, що є результатом сезонного характеру поселень, які за розмірами невеликі. На це вказують розкопки поселень Тисалек–Кішварда, Тисадаб, Михайловці, Барца III, Капушани, Рашковці, Копчани, Великі Лази, Ужгород, Велика Бігань та інші (Потушняк, 1972, с. 77-81; Ravuk, Šiška, 1980, s. 144-146). Носії культури розписної кераміки мешкали в невеликих напівземлянках розміром 7–13 x 2–5 м, до 1 м заглиблених у материк. Житла опалювались вогнищами і глинобитними печами. Поряд із житлами розміщувались господарські будівлі.

На поселеннях групи Тисадаб у с. Орош II відкрито 12 жител (землянки та напівземлянки). Вони овальної та підпрямокутної форми, площею 9–12 кв. м. По кутах знаходяться ями від стовпів, які підтримували дах шатрової конструкції. Подібні будівлі відкриті на поселеннях в Капушанах, Кошице–Барца I, Педер, Чумешть та інших. Досі невідомі могильники культури лінійно-стрічкової кераміки. Зафіксовані окремі поховання біля входу до печери Агтелек, на поселеннях Шарошенжадань, Тисабержцел і Вадна (Тітов, 1980, с. 198).

Найбільш розповсюдженим матеріалом культури розписної кераміки є глиняний посуд. За призначенням кераміка поділяється на кухонну й столову (рис.7, 12-15). До першої відносяться товстостін-

ні, грубої формовки і слабого обпалення горщики, миски та сковорідки. На їх поверхні видно сліди загладжування пальцями або соломкою. Орнамент на цьому кухонному посуді зустрічається рідко (у групі Тисадоб – Капушани). Це заціпи, відбитки нігтя або кінчиків пальців, вертикальні та косі лінії, штрихування, пересічені лінії, наліпні валики, бугорки – шишечки та інше.

Групу столової кераміки представляє тонкостінний посуд світло-сірого, червонувато-жовтого або сірувато-коричневого кольору чотирьох основних форм: горщики, миски, корчаги та чашки. Провідною формою є миски з конічним або овальним корпусом.

Орнаментация столового посуду складається з розпису всього корпусу чорною фарбою найрізноманітніших композицій (рис. 7, 13).

Алфельдська кераміка має характерну орнаментацию. Це прямі або хвилясті лінії, меандри, горизонтальні й вертикальні смуги, зигзаги та інше. Для групи Тисадоб характерна система орнаменту у вигляді трьох – чотирьох панелей. Зустрічається орнаментация, яка опоясує посудину хвилястими лініями та шишечками, або у вигляді концентричних кіл, ромбів, квадратів і групи крапок (Балагури, Куруц, 1991, с. 42).

Глиняні вироби представлені антропоморфною пластикою (рис. 7, 11, 16, 17) та антропоморфним посудом. Із креміню та обсидіану виготовлялись ножі, пластинки, наконечники стріл, типові плоскі кам'яні сокири й тесла трапецієподібної форми (рис. 7, 18).

Матеріальний комплекс культури розписної кераміки пам'яток Верхнього Потисся на основі синхронізації з іншими культурами та за датуванням С14 (4490–4330 рр. до н.е.) відноситься до середини V тисячоліття до н.е. (Титов, 1980, с. 149). Пізній період культури – група Тисадоб–Капушани, як вважають В. С. Титов, Й. Павук, С. Шишка і К. Куруц, синхронна культурним групам середнього неоліту Східної Угорщини – Бюкк, Естар, Сілмер і культурі Вінча – Тордош (Титов, 1980, с. 205). За М. Ф. Потушняком (1995, с. 56), в цілому культура існувала протягом другої половини V тис. до н.е. паралельно з раннім періодом культури Вінча (А – В2) і була сучасною культурі лінійно-стрічкової кераміки Середнього Подунав'я.

Питання про походження культури лінійно-стрічкової кераміки, а відповідно й культури розписної кераміки, є дискусійним. Н. Каліц стверджує, що вона утворилась на мезолітичному культурному комплексі, але без впливу культури Кереш. В. С. Титов піддає сумніву

концепцію Н. Каліца, тому що вона не спирається на конкретні археологічні джерела. М. Ф. Потушняк (1985, с. 149) вважає, що генетичне коріння культури розписної кераміки варто шукати в середовищі населення північнобалканських областей. Саме його масова експансія в регіон призвела до утворення в середньому неоліті самостійної етнокультурної спільноти (Потушняк, 1995, с. 56).

Історія розвитку носіїв культури розписної кераміки тісно пов'язана з епохою середнього неоліту, коли у Східній Угорщині та Південно-Східній Словаччині утворюється культура Б'юкк (буковогорська).

Концепцію культурно-історичного розвитку й хронологічну періодизацію пам'яток культури Б'юкк запропонував у 1929 році Ф. Томпа (Tompa, 1929). У післявоєнні роки каталог пам'яток опублікували Й. Корек і П. Патаї (Korek, Pataj, 1958, old. 29-32). У 1980 році Я. Павук і С. Шишка запропонували нову періодизацію культури Б'юкк і склали концепцію культурно-історичного місця її носіїв серед культур середнього неоліту Тисо-Дунайського басейну (Pavuk, Šiška, 1980, s. 137-155). Пам'ятки культури Б'юкк охоплюють територію Бордош-Абауй-Земплінської області Угорщини і Південно-Східної Словаччини (Кошице, Прешов, Шаришські Луки, Шваби, Кечове, печери Доміца і Чортова діра, Ардово, Ясов та інші) (Титов, 1980, с. 207). У Закарпатті пам'ятки культури Б'юкк досі не відомі. Поселення розміщуються у річкових долинах, на схилах словацьких Карстових гір (Б'юкк, Токай–Земплін), уздовж правобережжя Тиси та Бодрогу. Серед поселень цієї культури є як багатошарові (Агтелек, Ардово, Доміца), так і одношарові. Для житла використовувались печери, напівземлянки і наземні споруди, які опалювались вогнищами.

Для культури Б'юкк характерні тонкостінний глиняний посуд, миски, бомбоподібні та пляшкоподібні посудини з носиком для зливання. Їх орнамент складається з системи заглиблених спіральних ліній, умовно зображених людських облич або постатей. Зустрічається біла, жовта і червона інкрустація. Окрім сірого, виготовлявся посуд пурпурово-червоного кольору з чорним розписом у вигляді спіралей, нанесених до обпалювання. Для виготовлення знарядь праці широко використовували обсидіанові ядрища (рис. 7, 26).

Носії культури Б'юкк займались землеробством, скотарством, полюванням і рибальством.

В археологічній літературі питання походження, хронології та історії носіїв культури Б'юкк висвітлюються по-різному. Немає сумніву в тому, що вона утворилася в результаті подальшого розвитку

однієї з груп культури алфельдської лінійної кераміки. Її носії мали тісні зв'язки з племінним світом Тисо-Дунайського басейну. На північному сході, у Закарпатті, вони входили у контактну зону з носіями пам'яток групи Дяково-Самош.

Культура Б'юкк на основі синхронізації з іншими культурами Тисо-Дунайського басейну і по С 14 датується останньою чвертю V тисячоліття до н.е. (Титов, 1980, с. 231).

Найважчим є питання про подальшу історичну долю носіїв культури Б'юкк. Існує думка, що вони переселилися на схід, залишивши свою автохтонну територію. У Верхньому Потиссі й Трансільванії вони злилися з групою Самош. Однак вірогідних наукових даних, які б підтвердили цю точку зору, поки що немає.

Група Самош займає особливе місце серед культурних комплексів неоліту Верхнього Потисся. Ця назва умовна, і застосовується вона до пам'яток з розписною керамікою, які розповсюджені в долинах річок Самош, Красна, Тур, Ботар, Сальва, Серне й у верхів'ях Тиси. М. Ф. Потушняк (1979, с. 73-74) для цієї групи пам'яток запропонував уживати термін культура Дяково.

Пам'ятки групи Самош відкриті в післявоєнні роки в результаті широких пошукових робіт у Східній Словаччині (Я. Віздал, С. Шишка), на території Закарпаття (В. С. Тітов, Ф. М. Потушняк, М. Ф. Потушняк) і Східної Угорщини (Й. Корек, Н. Каліц, Я. Маккаї, К. Куруц). Вони представлені поселеннями Чумешть, Секусень (Румунія), Михайловці, Велкі Рашковці (Словаччина), Велика Паладь, Дяково, Новоклиново, Братово, Заставне, Берегово (Україна). Розміщені поселення, головним чином, на невеликих пагорбах, піщаних дюнах уздовж річок і струмків Верхньотиської рівнини, зустрічаються і на підвищеннях серед боліт (Серне, Ботар, Чорні Води біля с. Велика Паладь у Закарпатті). Поселення вивчені слабо, зокрема, немає даних про розміри й топографію забудовлі.

Розкопки поселень Шонкад (Korek, 1983, old. 16-31), Дравці, Дяково (Потушняк, 1979, с. 57-74) і Велика Паладь (Титов, 1980, с. 233) дозволяють робити висновки про житлобудівництво групи Самош. Це напівземлянкові житла подовженої форми, розмірами від 12 до 60 кв. м.

На поселенні Дяково відкрито дев'ять будівель, серед яких заслуговують особливої уваги дві напівземлянки (34 і 35 кв. м) з глинобитними печами всередині та поза межами жител, а також господарські й побутові ями.

Найхарактернішою та найбільш розповсюдженою знахідкою

пам'яток групи Самош є кераміка, що поділяється на кухонну та столову. Кухонний посуд сформований грубо, з органічними домішками, слабкого обпалу, представлений горщиками, мисками, сковорідками. Горщики оздоблені одинарними або подвійними шпичками, розміщеними в один або два ряди. Зустрічаються посудини, прикрашені виступами – упорами, навіть усередині стінок.

Миски прикрашені упорами, відбитками нігтів, заціпами та борознами. Техніку нігтьової орнаменталії вчені вважають результатом крішського впливу в групі Самош.

Для столової кераміки групи Самош характерний особливий колір – червонувато-сірувато-білий або жовтий і слабе трьохшарове обпалення; у глиняній масі простежуються, крім органічних речовин, домішки шамоту.

Основний тип орнаменту кераміки групи Самош і типу Дяково – це розпис. Елементами розпису можуть бути пучки тонких ліній, стрічок, прямих або хвилястих; стрічки, повністю залиті у проміжках фарбою; тонке штрихування хрест-навхрест; геометричні фігури; групи крапок; х-подібні візерунки та інше. Фарбою служила чорна смола, вохра, вапно і кров тварин.

До керамічних виробів відносяться також антропоморфні посудинки та фігурки (рис. 7, 25, 29). На поселеннях Самошшойне, Шонкад, Кішваршань–Хідер і в Дяково знайдені посудини, ніжки яких нагадують людські ноги (Титов, 1980, с. 232-240).

У житлах на поселеннях у с. Дяково і Шонкад знайдені жіночі фігурки. Перша статуетка має циліндричний торс, короткі руки; бюст і голова зображені схематично; обличчя виділене; сильно виступають стегна; ноги короткі з широкими стопами (рис. 7, 11). Друга статуетка ще схематичніша. Обидві вони нагадують антропоморфні статуетки з Мехтелеку.

Окрім посуду й фігурок, з глини виготовлялись кільця, прясельця, круглі ложки, конуси, намистини та циліндричні стержні невідомого призначення.

На пам'ятках групи Самош часто зустрічаються кам'яні вироби. Привертає увагу значна кількість виробів з обсидіану, який походить із Токайсько-Земплінських і Виноградово-Хустських гірських масивів. Окрім обсидіану, з указаних гір походив кремій, халцедон, сланець, аргемет і андезит. З них виготовлялись скребки, шліфовані сокири видовженої форми, долота та тесла. Обсидіан і кремій служили матеріалом для виготовлення ножеподібних пласти-

нок, серпів і наконечників стріл (Потушняк, 1979, с. 61-62) (рис. 7, 26). У будинках і господарських будівлях доволі часто зустрічаються овальні та видовжені зернотерки різних розмірів, виготовлені з піщаника.

У пам'ятках групи Самош В. С. Тітов, Я. Віздал і Й. Корек виділяють три фази розвитку (Тітов, 1980, с. 240-241), виходячи з характеру кераміки та її орнаментациї. Але аргументацію цих учених важко визнати достатньою через відсутність надійно датованих джерел. М. Ф. Потушняк на основі наявності в керамічному комплексі фрагментів орнаментованого б'юккського посуду вважає дяківське поселення синхронним культурі Б'юкк і пізньому періоду культури лінійно-стрічкової кераміки (Потушняк, 1979, с. 73-74).

Хронологію групи Самош допомагають визначити горизонтальна стратиграфія і врахування зв'язків між суміжними культурами та групами періоду середнього неоліту. При цьому не виключено, що ця група проіснувала до кінця V тис. до н.е. (Тітов, 1980, с. 241-242).

Складним є питання про походження групи Самош. Відсутність добре документованих і досліджених неолітичних пам'яток у Верхньому Потиссі дозволяє лише в загальних рисах говорити про витоки формування цієї групи. В. С. Тітов, Й. Корек і М. Ф. Потушняк вважають, що група Самош утворилася в результаті синкретизму елементів різних культур і груп раннього неоліту (Сатмар, алфельдська лінійно-стрічкова кераміка).

Історія розвитку групи Самош, імовірно, пов'язана з утворенням місцевого пізньонеолітичного етносу Верхнього Потисся і певним впливом на формування груп із розписною керамікою (Потушняк, 1979, с. 74; Тітов, 1980, с. 242).

До останнього часу дослідники відзначали наявність хіатусу між середнім і пізнім неолітом Верхнього Потисся, у зв'язку з відсутністю надійно датованих пам'яток (Балагури, Куруц, 1991, с. 47). Угорські (Korek, 1983, old. 27; Kalicz, 1980a, old. 48-49) і словацькі (Pavuk, Šiška, 1980, s. 145) дослідники вважають, що б'юккська культура відіграла визначну роль у формуванні пізньонеолітичних культур, зокрема, тиської. Н. Каліц і Я. Маккаї для пізньонеолітичних пам'яток Верхнього Потисся вживають термін Тиса–Чесхалом–Оборін (Kalicz, 1980a, old. 71), однак вірогідні дані про присутність пам'яток культури Тиса в регіоні відсутні.

Широкомасштабні розкопки на багатошаровому поселенні в

Заставному (Ково–Домб) дозволили М. Ф. Потушняку (1985, с. 51, 57) виділити кілька періодів, представлених 132 господарсько-побутовими об'єктами. Виокремлений дослідником горизонт Ково–Домб II характеризується, крім пізньої буковогорської кераміки, запозиченнями з культури Боян, які дозволяють датувати об'єкти горизонту зламом V–IV тис. до н.е. або навіть початком IV тис. до н.е. Це однозначно вказує, що між горизонтом Ково–Домб I (фінальна фаза культури розписної кераміки) і Ково–Домб II не було хронологічного вакууму.

З горизонтом Ково–Домб II пов'язана унікальна пам'ятка пізнього неоліту – городище, досліджене в Заставному М. Ф. Потушняком (1995, с. 52). Фортифікаційна система оточувала площу близько 2–2,5 га. Вона складалася з двох кілець палісаду, а посередині додатково укріплювалася ровами, які замикали трикутний простір. Глибина ровів сягала більше 2 м; у розрізі трикутної форми.

Сучасний стан вивчення пам'яток епохи неоліту дозволяє стверджувати, що їх носії відіграли визначальну роль у формуванні наступних культур Верхнього Потисся періоду раннього металу.

Підбиваючи підсумки вивчення кам'яного віку Верхнього Потисся, відзначимо вузлові моменти його розвитку.

Близько 4–5 млн років тому в Африці з'явилися перші гомініди – австралопітеки. Багатолінійна еволюція з притаманними їй постійними затримками та прискореннями розвитку, обумовленими причинами географічного та соціально-історичного порядку, знайшла відображення у звивистому шляху формування сучасної людини.

На сьогодні сформувалися дві конкуруючі моделі, які намагаються дати відповіді на питання: коли з'явився *Homo sapiens sapiens* і які з археологічних гомінідів були його найвірогіднішими пращурами (Кауфман, 2002, с. 53). Першу модель, звичайно, називають гіпотезою про африканську прабатьківщину людини (Stringer, 2001, р. 67-75), друга є моделлю мультирегіонального розвитку (Howks, Wolpoff, 2001, р. 41-50). Спільним для них є припущення, що вид *Homo* вперше з'явився в Африці й шляхом поступового розселення зайняв регіони Євразії. Згідно з другою моделлю розселення *Homo* на північ почалось 1,8 млн років тому, разом із цим відбувалося становлення місцевих популяцій, кожна з яких із часом еволюціонувала в місцевий різновид – *Homo sapiens* зі своїми особливими характерними рисами.

Прихильники гіпотези про африканську прабатьківщину вва-

жають, що *Homo sapiens sapiens* з'явився в Африці як новий вид значно пізніше, десь у період 200–150 тис. років тому і його розселення призвело до повної заміни місцевих більш архаїчних популяцій.

Порівняння цих двох основних моделей показує, що їхні прихильники, кожний по своєму, розглядають неперервність розвитку людини поза Африкою. Однак варто визнати, за останнім дослідженням пам'яток Близького Сходу, датованих епохою мустьє, що саме тут можуть знаходитися ключові точки для з'ясування походження людини сучасного антропологічного виду. Разом із тим існує думка, що представники *Homo sapiens sapiens* є представниками якогось іншого, поки що зовсім невідомого, пращура (Кауфман, 2002, с. 59).

Відносно Верхнього Потисся, то його гомінідна історія починається 1 млн років тому від появи на цій території пітекантропа (*homo erectus*) з його примітивною технікою виготовлення знарядь до витонченої кам'яної та кістяної індустрії верхнього палеоліту.

З появою кроманьйонця (*homo sapiens sapiens*) діаметрально змінюється соціальне життя. Невпорядковані (ендогамія) статеві відносини змінюються екзогамією. Створюється база знань про найбільш ефективну техніку обробітку каменю, його породи, про корисні рослини, тобто все те, без чого не міг існувати колектив епохи споживаючого господарства.

Час закінчення останнього льодовика (Вюрм) був найскладнішим для населення помірних і високих широт. Різке підвищення вологості й температури, танення вічної мерзлоти призвело до руйнування звичних міграційних шляхів, втрати стоянок, зміни флори й фауни. Стрімкість цих трансформацій у буквальному смислі слова була катастрофічною для людини епохи мезоліту, і основним завданням ранньоголоценового населення було пристосування до умов помірного клімату (Козловская, 2002, с. 141, 156).

Загальне пом'якшення клімату призвело до зниження енергетичних вимог організму людини. Внаслідок цього освоюється нове джерело білкової їжі (риба, безхребетна фауна), добування якої не пов'язане з небезпекою для життя. Риба та безхребетна фауна стають надійним джерелом їжі в несприятливі сезони року, що полегшує життя найменш захищених членів роду – жінок, дітей і стариків. У результаті відбувається зростання чисельності популяцій,

накопичені знання дозволяють людству в період мезоліту пристосуватись до нових умов життя. Зростає роль збиральництва, приручення тварин, з'являються нові технології у виготовленні знарядь (мікролітична), а також перша механічна зброя дальнього бою – лук. Усе це визначило мезоліт як кардинальний рубіж в історії людства. На території Передньої Азії й Близького Сходу в X–IX тис. до н.е. формуються ранньоземлеробські культури. Вже в VI тис. до н.е. поселення землеробів і скотарів фіксуються на півдні Балкан (Древние цивилизации, 1989, с. 25-32). Утворення в другій половині VI тис. до н.е. культурної спільноти Пресекло–Старчево–Караново і рух її носіїв на північний схід у зону мезолітичного населення призводить до утворення гілки культури Криш–Кереш. У результаті в регіоні розвивається мотичне землеробство й скотарство, вдосконалюється техніка виготовлення кам'яних знарядь праці (шліфування, полірування, пиляння та свердління каменю), з'являються нові види знарядь праці: сокири, тесла, кам'яні мотики, серпи, зернотерки та ступки, формується керамічний посуд; виникають прядіння й ткацтво, плетуться рибальські сітки; створюються постійні поселення з великими будівлями для цілого роду чи великої матріархальної родини. Зі зміною форм господарської діяльності видозмінюються й ідеологічні уявлення, вдосконалюється культ матері; ускладнюється поховальний ритуал. Подальшого розвитку набуває образотворче мистецтво (пластика, семантика орнаментів).

У результаті всіх цих кардинальних змін у життєдіяльності людської спільноти утворюється база для наступного етапу розвитку – епохи металу, перехідним етапом якої став енеоліт.

Населення Верхнього Потисся в епоху міді–бронзи

1. Енеоліт

Епоха міді, чи енеоліт (гр. енеос – мідь, літос – камінь), охоплює V – початок II тис. до н.е. – період значних змін і в природному середовищі, і в людському суспільстві Євразії.

Новий кліматичний період (суббореальний) характеризується збільшенням середньорічних температур і підвищеною посушливістю.

Основними заняттями стають землеробство та скотарство. Зароджується орне землеробство з використанням тяглової сили – бика. Дані палеоботаніки свідчать про значний вплив людини на флору. Різко зменшується чисельність окремих видів дерев (граб, ліщина й інші), збільшується кількість пилку злакових і супутніх їм чагарників та рослин, характерних для пасовищ. Виділяються пласти вугілля, що свідчить про масове випалювання лісів, площі яких використовувались під землеробські угіддя, на яких сіяли пшеницю, просо, ячмінь.

Зміни в скотарстві простежуються у зменшенні ролі дрібної рогатої худоби і збільшенні поголів'я великої рогатої худоби. Вона давала багато м'яса й використовувалась в якості тяглової сили. В умовах Верхнього Потисся не виключене виникнення відгінного скотарства. Разом із тим, важливою галуззю господарства залишилося полювання.

У V тис. до н.е. утворилася Балкано-Дунайська металургійна провінція. Мідь і золото (знаряддя праці та прикраси) почали входити в побут племінного світу Карпатського ареалу, що спонукало до широкого розвитку обміну та мінової торгівлі. Можна говорити про початкове виокремлення металургії та металообробки, які вимагали спеціальних знань, в окремі ремесла.

До значних історичних подій енеоліту належить перший великий поділ праці – відокремлення скотарів від землеробів. Худоба стала новим джерелом нагромадження багатств. Із цим явищем без-

посередньо пов'язаний час великих переселень, у чому немало роль відіграло винайдення колеса. У першу чергу це стосується виникнення явної культурно-історичної спільноти скотарів. Протягом кінця IV – початку III тис. до н.е. вона просунулася з Південного Приуралля до Середнього Подунав'я та Балкан, упроваджуючи курганний спосіб поховання.

Друга історична подія, що відноситься до початку III тис. до н.е., – виникнення ранньомінойської культури – попередниці першої європейської цивілізації – кріто-мікенської.

Енеоліт Верхнього Потисся охоплює значний проміжок часу, від кінця IV до початку II тис. до н.е. У цей період відбулися значні зміни в господарському та суспільному житті населення, що дозволило дослідникам енеоліту виокремити пам'ятки у дві основні культури: полгарську та баденську.

Полгарська культура, яка склалася в пізньому неоліті, в IV – першій чверті III тис. до н.е., займала північно-східну та західну (Потисся) частини Карпатської улоговини. Значна кількість поселень і могильників, відкритих у другій половині XX ст., дозволила виділити три основні періоди розвитку культури, а їх у свою чергу роздробити на ряд хронологічних етапів (Šiška, 1970; Pavuk, Šiška, 1980; Потушняк, 1985; Iercoşan, 2002). Однак до сьогоденного дня серед спеціалістів у галузі вивчення енеоліту не вироблені єдині критерії ні в хронології, ні в культурній належності пам'яток, ні в складанні їх історичних доль. Наприклад, одні дослідники трактують пам'ятки типу тисаполгар і бодрогкерестур як культури (Балагури, 1991а; Iercoşan, 2002), а інші – як культурні групи середнього періоду енеоліту (Pavuk, Šiška, 1980; Потушняк, 1985). У зв'язку з цим вважаємо більш доречним не долучатися до дискусій між спеціалістами в цій галузі, а дати загальну характеристику періоду енеоліту на основі відомих поселень і могильників.

Вивчення поселень почалось у післявоєнний час. Вони відкриті в Закарпатті біля сіл Підгорб, Дрисина – Мала Гора, Дідово – Хомполонг, Дідово – Товар, Малі Геєвці – Діньєш, Заставне – Ковадомб, Великі Геєвці, Дяково II, в Східній Словаччині у селах Велкі Рашковці і Лучки. Кілька пунктів відомі в Східній Угорщині. Поселення розміщені біля джерел води, на берегах невеликих річок і на незначних підвищеннях (острівках) серед боліт (Дідово – Товар, Заставне – Ковадомб) (Потушняк, 1985; Балагури, 1991а, с. 52-54).

Керамічний матеріал (типовий тисаполгарський посуд, прикрашений дзьобоподібними вушками), знайдений у розрізах валу го-

родища Дідово, став основою для віднесення укріплень поселення до початку мідного віку. Необхідність зведення укріплень на острові Товар була викликана проникненням у Верхнє Потисся напівкочових пастуших племен із південно-західних районів Тисо-Дунайського басейну.

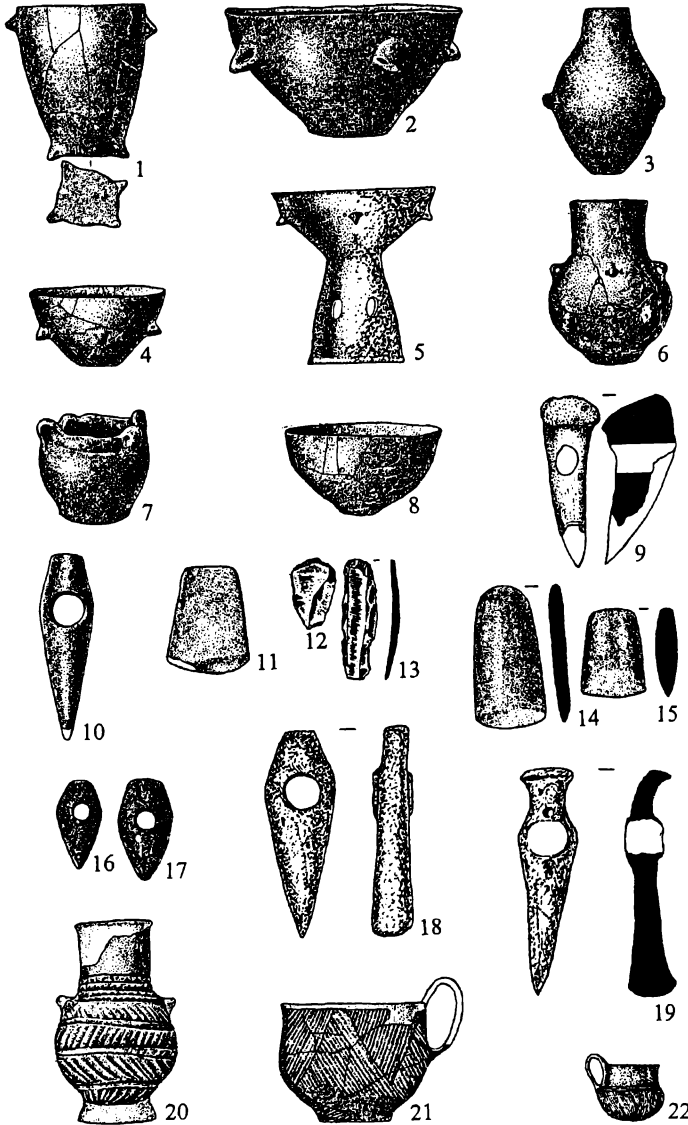
В аналогічних топографічних умовах знаходилось і поселення серед боліт біля с. Заставне в урочищі Ковадомб (Крем'яний пагорб).

Основні дані про житлобудівництво отримані при розкопках поселень у Закарпатті: Дрисина, Берегово, Дяково (ур. Кіш Мезе), Мукачево (Мала Гора). Домінуючим типом житла протягом всього періоду існування культури Полгар служили будівлі каркасно-стовпової конструкції. Тільки на поселенні Дрисина досліджено вісім таких жител, розміщених групами без певної системи, в плані прямокутної або трапецієподібної форми розміром 8–10 x 5–6 м. Опалювальні споруди (вогнище, глинобитна піч) розміщені біля однієї зі стінок без певної закономірності. Поряд з житлами знаходилися господарські будівлі у вигляді колоподібних ям діаметром 3–3,5 м і глибиною до 1 м (Потушняк, 1985, с. 292-293). Таке планування поселень характерне й для іншої території регіону (Šiška, 1968).

Цінні свідчення про поховальний ритуал носіїв культури Полгар отримані в результаті розкопок могильників у Тибаві, Тисаполгарі, Лучках, Великих Рашковцях та інших (Vizdal, 1977; 1980). Могильники знаходилися неподалік від поселень на невисоких пагорбах. Поховання розміщені рядами на певній відстані одне від одного на глибині 0,8–1 м від сучасної поверхні. Кістяки в овальній поховальній ямі лежали у витягнутому положенні: чоловіки – на правому боці, жінки – на лівому, головою орієнтовані на схід або захід. Супровідний матеріал бідний. У чоловічих похованнях, окрім посуду, зустрічаються кам'яні сокири, ножі, наконечники стріл з обсидіану, золоті та мідні прикраси, кістяні сокири. Голову вепра або свині клали, ймовірно, лише у випадку, коли небіжчик займав важливе місце у родоплемінній общині.

У жіночих похованнях, крім кераміки, зустрічаються намисти́ни з кораликів чи мергелю, дуже рідко – золоті або мідні прикраси. Майже у всіх похованнях знайдені кістки свійських тварин. Усі могильники довгочасні. Вони служили місцем поховання кількох поколінь родоплемінної общини.

Рис.8. Матеріальна культура енеоліту. Тисаполгар (1-13); Баден (14-22). 1 – Дрисіно, 2-3, 6-7, 11 – Великі Лази; 4, 8 – Дідово (ур.Хомполок); 5 – Порц (Румунія); 9, 18 – Карей (Румунія); 10 – невідоме місцезнаходження; 12-13 – Підгорб; 14-17 – Осой; 19 – Медія (Румунія); 20-22 – Вовчанське. 1-4, 6-8, 10-17, 20-22 – по М. Ф. Потушняку; 5, 9 – по Н. Іеркошану; 18-19 – по Н. Іеркошану, Г. Лазіну.

Матеріальний комплекс раннього етапу культури Полгар складається з кераміки, кам'яних (крем'яних) та кістяних виробів. Мідні та золоті речі зустрічаються рідко (рис. 8, 1-13).

Найбільш поширеним матеріалом є кераміка, виготовлена з глиняного тіста з домішками шамоту і крупнозернистого

піску. Посуд коричневих і сіруватих тонів, має лощену поверхню, причому помітно залощені внутрішні стінки посудин.

Серед кераміки переважають миски різних форм (конічні та з колоподібними боками), дуже часто – на високій порожнистій ніжці. Інші види посуду: кубки з однією чи двома ручками, глечики, прикрашені дзьобоподібними виступами, великі горщики з колоподібною основою і циліндричною шийкою, високі посудини грушоподібної форми з конічною шийкою. Дуже рідко кераміка, окрім дзьобоподібних виступів, має декор у вигляді ліній, геометричних фігур і меандрів. У керамічних комплексах столового посуду Берегівського поселення широко використовувався розпис темно-червоною і чорною фарбами зі складних геометричних композицій (Потушняк, 1985, с. 295).

Середній етап культури Полгар (початок енеоліту) характеризується розповсюдженням добре відшліфованих плоских сокир видовженої форми з вертикально просвердленими отворами для рукоятки, довгих ножів-пластин, кістяних і рогових мотик, шил, проколок, прикрас з зубів тварин, намиста; появою чоловічої антропоморфної пластики. Заключний етап полгарської культури представлений трьома взаємопов'язаними групами: тисаполгарською, бодроккерестурською і лажнянською (Pavuk, Šiška, 1980, s. 139, 155). У цей період відзначається збільшення розмірів поселень і кількості могильників. Однак поселення досліджені слабо. Так, зі 110 пунктів Тисаполгару Східної Румунії тільки на 24 проводилися розкопки і ті в незначному обсязі. Відкриті житла представлені наземними будівлями і напівземлянками (Iercoşan, 2002, p.108, 115-119). Окрім кераміки, в заповненні об'єктів виявлені кам'яні сокири, рогові мотики. Особливо значна їх кількість знайдена при дослідженні поселення Карей (Iercoşan, 2002, pl. 26-74).

Основним матеріалом, що характеризує енеоліт як початкову стадію епохи металу, є інвентар могильників.

Поховальний ритуал некрополів, як і в попередній період, зберігається майже без змін – ґрунтові інгумаційні поховання у скорченому стані. Разом із тим з'являються і кремації. Поряд із посудом та кам'яними знаряддями до поховального інвентаря почали додавати вироби з міді та золота (Šiška, 1968; Vizdal, 1977). Мідні вироби представлені чекано-молотами, рибальськими гачками, сокирами з трубоподібними отворами, теслами, браслетами, кільцями, пластинками та іншим. Золоті дископодібні пластини – нашив-

ки, виготовлені з самородного золота способом холодного кування, відомі з Тибавського могильника (9 штук).

Спектральні та хімічні аналізи (Рындина, 1971; Черных, 1976) показали, що мідні вироби походять із мідоносних районів Словаччини і Трансільванії. За формою і технікою виготовлення металеві вироби Верхнього Потисся і всього Східнокарпатського ареалу мають багато спільного з виробами Трансільвансько-Балканського гірничо-металургійного центру. Місцеві племена Тисо-Дунайського басейну скористалися технологічними досягненнями металургів Балкано-Егейського світу, які в V–IV тис. до н.е. досягли значних успіхів у виробництві міді, а також у плавлі золота з руди. На даний час, виходячи з наявності більше 1000 радіовуглецевих каліброваних дат, виділяються моделі гірничо-металургійного виробництва. Перша – Балкано-Карпатська металургійна провінція (50–38 ст. до н.е.) – після більше ніж тисячі років несподівано розпалася, що призвело до майже повної відмови від основних прийомів металургії та металообробки. Після незрозумілого 500-літнього хіатусу на гігантській території (4,8–5 млн кв. км) у 33 ст. до н.е. утворилася Циркумпонтійська провінція, яка закінчила своє функціонування в 20/19 ст. до н.е. (Черных, 2001, с. 38-40, рис. 1-2).

Можна припустити, що в межах діяльності першої провінції Верхнє Потисся було лише “зачеплене” її північним краєм, але вже в період середнього, а тим більше пізнього енеоліту регіон безпосередньо входить у Циркумпонтійську металургійну провінцію, особливо, починаючи з етапу бодрогкерестур. Ця група, як і тисаполгарська, в основному, характеризується за матеріалами могильників Бодрогкерестур (44 поховання), Ясладань (40 поховань), Феньешлітке (68 поховань), Пустаіштванхаза (32 поховання), Малє – Залдоніце – Лажняни, Шебастовці (Словаччина) (Балагури, 1991а, с. 54-55).

Населення культури Бодрогкерестур ховало небіжчиків у скорченому стані: чоловіків – на правому боці, жінок – на лівому. Показовими є матеріали Феньешлітківського могильника. За даними П. Патаї, на площі цього могильника до його знищення було поховано більше 150 скорчених кістяків. Дотримувався ритуал поховання чоловіків на правому боці, жінок – на лівому, головою на схід (Patai, 1969).

У чоловічих похованнях біля голови знаходились кам’яні ножі і посудини-приставки (1–2 штуки), у жіночих – ножі відсутні, але

збільшена кількість посуду. Зустрічаються парні поховання і кенотафи. Для супровідного інвентаря характерна наявність мідних виробів (чекано-молоти, плоскі сокири, кинджали, пронизки, долота, голки, булавки, шила, пластини). В похованні II знайдена золота підвіска біконічної форми. Дуже багато кам'яних сокир, виробів з обсидіану і кременю. На кожне поховання в середньому припадає 3–5 посудин-приставок із заупокійною їжею. В жіночих похованнях знаходили намисто (дископодібне та циліндричне) з мармуру, розробки якого ще в період тисаполгару були сконцентровані в зоні середньої течії Сомешу (Iercoşan, 2002, pl.1).

Керамічний матеріал Феньешлітківського могильника нічим не відрізняється від інших пам'яток бодрогкерестурської групи. У ньому переважають банкоподібні горщики, бочкоподібні та біконічні корчаги, посудини з шароподібною основою і високою циліндричною шийкою, з вушками на рівні вінця, кубки на високому піддоні, глечики з розширеною шийкою і чотирма ручками, шароподібні піксиди з кришками. Майже на кожній посудині є чашоподібні кришки з отворами на краях.

Останній період культури Полгар характеризується пам'ятками групи Лажняни, що була виокремлена з енеолітичних старожитностей у 1963 р. В. Будінські-Кричкою (1963, s. 680-687; 1964, s. 87-110). В основному вона відома за могильниками в західній частині Верхнього Потисся (Лажняни, Шебастовці, Барца IV та інші (Budinský-Krička, 1963; Šiška, 1972; 1976; Bánesz, 1970). В основі ритуалу некрополів інгумація (скорчене положення кістяка) в ґрунтових могилах. Рідко зустрічаються тілоспалення в урнах і ямках. Інвентар представлений глиняним посудом, знаряддями праці з каменю і міді, прикрасами.

Процес формування полгарської культури в даний час розглядається дослідниками лише в загальних рисах. При цьому відзначається, що в її утворенні взяли участь кілька різнорідних етнічних груп, але з превалуванням північнобалканських культурних імпульсів (Потушняк, 1985, с. 300-301). Ймовірніше за все, виходячи з даних археометалургії й матеріалів пам'яток, носії культури Полгар утворили ранньоенеолітичну культуру регіону.

У середині III тис. до н.е. полгарську культуру змінює баденська, носії якої зайняли величезний ареал, що охоплював Тисо-Дунайське межиріччя, з виходом на Паннонію і верхів'я Вісли.

Незважаючи на величезну кількість відомих пам'яток (більше 1000), вивчені вони недостатньо, в тому числі й у Верхньому По-

тиссі. На цій території на сьогодні відомі десятки поселень (Підгорб, Великі Лази, Осой, Дідово – Гомполонг, Вовчанське – Браунтаг, Великі Геєвці, Квасово, Береги (Закарпатська область); Копчани, Барца, Брашовце, Валалікі – Коштяни, Стреда над Бодрогом (Східна Словаччина); Карей, Чумешть, Берса (Північно-Західна Трансільванія) і кілька могильників (Ніредьгаза – Марго, Бакталорантхаза, Брацовка, Годушовці), а також окремі знахідки урнових поховань (Балагури, 1991а, с. 55-57).

Невеликі розкопки, проведені на поселеннях Вовчанське, Квасово, Дідово – Гомполонг, Копчани, Барца та інших, дозволяють говорити про топографію селищ, житлове будівництво і зайнятість населення.

Поселення розміщені на високих річкових терасах (Квасово, Підгорб), серед боліт на піщаних дюнах, на верхів'ях пагорбів, які утворювали природні укріплення. Житла – на зразок землянок із вогнищами й побутовими ямами. Зустрічаються прямокутні та овальні за формою невеликі наземні будівлі.

Поховальний обряд носіїв баденської культури біритуальний. На могильнику в Стреді над Бодрогом знайдені скорчені кістяки, а на могильниках Баталорандхаза, Ніредьгаза – Марго, Брацовка та інших – рештки тілоспалення, поховані в урнах.

Численні знахідки кісток тварин на поселеннях свідчать про розвинуте скотарство. Мешканці займалися також землеробством, полюванням, рибальством. Наприкінці мідного віку в Європі було приручено коня, на що вказують коляски й мініатюрні візки, які зустрічаються в ареалі культури Баден. Знаряддям праці служили кам'яні сокири-мотики, кістяні або рогові шила та різці, крем'яні серпи, зернотерки. Предметами озброєння були трикутні наконечники стріл, кам'яні бойові сокири, мідні чекано-молоти та інше (рис. 8, 14-19). Рідко зустрічалися мідні і золоті прикраси та побутові речі. Типовими формами кераміки були посудини з ручками вище шийки, миски з внутрішніми перемичками, черпаки з високою стрічковою ручкою, горщики, шароподібні корчаги з високою циліндричною шийкою і вушками на рівні плечика та інші. Орнамент складався з канелюрів або заповнених крапками стрічок; іноді по внутрішньому краю посудини прикрашалися гребінцем (рис. 8, 20-22). З глини виготовлялися зооморфні фігурки, моделі теліжок і коляски, які мали, ймовірно, культове призначення.

Культура Баден на території Тисо-Дунайського басейну датується, з урахуванням каліброваних дат по C14 і співставленням елемен-

тів матеріального комплексу (кераміка, вироби з металу) з сусідніми культурами (Коцофень, Черновода, Усатово – Фолтешть, Єзеро і Троя), 2150–1800 рр. до н.е. (Балагури, 1991а, с. 56). М. Ф. Потушняк (1985, с. 305), відзначає, що історична доля носіїв культури Баден не зовсім зрозуміла або взагалі не встановлена, а час її існування можна віднести до останньої чверті III тис. до н.е.

У науковій літературі висловлена думка, що носії культури Баден належали до середземноморського антропологічного типу, який представляв одну з груп індоєвропейської мовної сім'ї. Наприкінці III тис. до н.е. почалась міграція цієї групи з південних просторів Карпато-Дунайського світу в Тисо-Дунайський басейн. Частина населення пройшла на північ за межі Карпат. У результаті взаємопроникнення елементів місцевої та запозиченої культури утворився ряд локальних груп культури Баден. Вона відіграла важливу роль у генезі культур епохи ранньої бронзи Тисо-Дунайського басейну, зокрема Верхнього Потисся.

Спроба стратифікувати верхньотиське енеолітичне суспільство за наявністю металу в похованнях скоріше за все не має бази, такої як, припустимо, в середовищі ямної культурно-історичної спільноти (злам IV–III – початок II тис. до н.е.). В регіоні, варто відзначити, ні примітивне землеробство, ні обмежена кількість худоби не могли служити основою для виділення родової або племінної верхівки. Золото й бронза, які були знайдені в похованнях, можливо, відображали не багатство, а статус небіжчика (патріарх, вождь племені), який міг виділятися на цьому етапі історії лише як керівник меншого або більшого колективу.

2. Бронзовий вік

При написанні даної глави були використані праці одного з найбільших спеціалістів із проблем епохи бронзи Карпато-Дунайського ареалу – Едуарда Альбертовича Балагури (1972; 1976; 1985; 1986; 1988; 1998; 1999; 2001). Тому ні з наукової точки зору, ні з етичної не вважаємо за можливе проводити будь-яку ревізію або сумніватися в достовірності викладення історії Верхнього Потисся II – початку I тис. до н.е., представленого видатним ученим нашого часу.

В історико-культурному розвитку Верхньотиського регіону на початку II тис. до н.е. відбулися значні зміни. Вже наприкінці другої

половини III тис. до н.е. племена баденської культури почали користуватись металевими знаряддями, виготовленими в Трансільванському металургійному центрі (Балагури, Бідзіля, Пеняк, 1978, с. 6-9; Patai, 1939). Однак застосування металевих виробів не було ще повсюдним. Провідними в господарстві, як і раніше, залишалися кам'яні й кістяні знаряддя праці, але вони зазнали технічного вдосконалення. У суспільному виробництві завершився перший великий розподіл праці – із загальної маси землеробів і скотарів виділились племена пастухів.

На зламі III–II тис. до н.е. значно ускладнилася й етнокультурна карта Карпатської улоговини. Причиною цього були постійні міграції (Титов, 1982, с. 137-138). Вони мали місце і в Потиссі. До числа прибулих можна віднести носіїв культури шнурової кераміки і, можливо, племена трипільської культури, які мешкали в Прикарпатті. Опинившись серед місцевого населення носіїв культури Баден – Коцофені, вони поступово асимілювались, однак роль їх у культурному процесі Східних Карпат помітна (Титов, 1982, с. 133).

На початок II тис. до н.е. збільшилася щільність населення. Поступово були заселені і передгірські райони.

У нових умовах, викликаних загальним розвитком виробничих сил, опануванням металургії бронзи, розширенням взаємних економічних контактів і встановленням патріархально-родових відносин, у Східнокарпатському регіоні, в ранньому періоді бронзового віку виник цілий ряд археологічних культур і етнокультурних утворень.

Їх вивчення в Верхньому Потиссі розпочалось у другій половині XIX ст. і плідно продовжувалось у XX ст. (Балагури, 2001, с. 11-19). У 70-х роках XX ст. археологічні джерела з поселень і поховань були співставлені зі скарбами та окремими знахідками бронзових і золотих виробів, які походять з Карпато-Дунайського басейну. В результаті нового підходу була складена модернізована хронологічна система П.Рейнеке з розподілом для кожного регіону археологічних культур, груп і горизонтів скарбів. У відповідності до цієї нової системи бронзовий вік поділений на три етапи розвитку. Ранній бронзовий вік датується періодом VA – VA₃ (1900–1700 рр. до н.е.), середній бронзовий вік – VB₁ – VB₂ (1700–1300 рр. до н.е.) і пізній бронзовий вік – VC – VD (1300–1200 рр. до н.е.). За центральноєвропейською культурно-хронологічною шкалою третій період має заключну фазу й охоплює ранній гальштат HA – HB (1200–700 рр. до н.е.).

Модернізована хронологічна система виявилась прийнятною не тільки для Центральної Європи, але й для Східнокарпатського регіону та Південно-Західної України. У значній мірі вона сприяла відтворенню картини культурно-історичного розвитку періодів епохи бронзи й гальштату по всій території Карпато-Дунайського басейну, в тому числі Верхнього Потисся.

Особливе піднесення у вивченні пам'яток бронзового віку припадає на 60–80-ті роки, що пов'язано з розширенням масштабів робіт, насамперед на новобудовах Верхнього Потисся. У регіоні експедиціями Ужгородського держуніверситету та Інститутів археології України, Словаччини, Румунії та Угорщини було відкрито більше ста поселень і скарбів бронзових виробів II – початку I тис. до н.е. Роботи на новобудовах дозволили проводити розкопки на великих площах, що в свою чергу дало можливість більш чітко висвітлити питання планування давніх поселень, їх топографії та поставити питання палеоекономіки, давньої демографії та інші.

У світлі цих робіт вдалося провести хронологічну та культурну класифікацію пам'яток епохи бронзи й ранньозалізного віку не тільки в Закарпатті, але й на суміжних територіях, які входять до складу Словаччини, Угорщини, Румунії (Балагури, 1991).

Завдяки комплексним дослідженням пам'яток Верхнього Потисся, на сьогодні створені оптимальні умови для виділення археологічних культур і груп, які представляють усі періоди бронзового віку: ранній, середній і пізній. До раннього періоду належать пам'ятки культури Ніршег і східно-словацької курганної групи, до середнього – пам'ятки культури Отомань, а до пізнього – культур Станово і Гава. Історія їх дослідження розглядається в хронологічно-культурній послідовності.

Пам'ятки племен культури Ніршег у Верхньому Потиссі представлені, головним чином, поселеннями й кількома похованнями. Вони розповсюджені на певній території та обмежені на півночі течією річки Бодрог і долиною річки Горнад, на заході – степом Хортобадь, на півдні – басейном річки Беретьє. Північно-східні кордони групи Ніршег доходять до передгір'я Карпат по лінії Мукачєво–Берегово (рис. 9). На цій, порівняно невеликій території на сьогодні нараховується більше 200 поселень. Тільки в районі Ніршега відомо близько 150 пам'яток (Kalicz, 1968; Vader, 1978).

Поселення в ареалі розповсюдження культури Ніршег знаходилися майже в одних і тих самих топографічних умовах. Більша

частина поселень розміщена в заплавах річок, на невеликих піщаних дюнах, на острівках серед боліт або на плато невеликих гір (Мала Гора в Мукачеві, Дрисина, Сомоторська гора, Великий Кам'янець (Балагури, 1978, с. 47). Ці поселення незначні, їх площа становить від 200 до 500 квадратних метрів. Разом із тим існували й довгострокові великі поселення площею у кілька тисяч квадратних метрів (Тисалуц) (Kalicz, 1967, old. 3-4). Найгустіше заселеними були піщані дюни в межиріччях Бодрог і на низовинах Ніршег, Беррег і Сомешул. Відстань між поселеннями складала 2–3 км, іноді до 10. Типовим прикладом проживання на дюнах є поселення Велика Добронь, Тисалуц, Затін, Домрад та інші (Kalicz, 1968, s. 70-73). Поселення ранньої бронзи в Верхньому Потиссі розміщувалися, головним чином, поблизу джерел води, за винятком тих, які займали плато невисоких гір (Мала Гора, Керекхедь). Це пояснюється тим, що клімат у Європі на початку II тис. до н.е. був теплим і сухим (Kovács, 1977, old. 21), тому господарсько-житлові споруди розташовувалися вузькою смугою вздовж річок, озер і боліт.

У житлобудівництві культури Ніршег виділяються наземні та напівземлянкові житла і житла на зразок куренів (Заболоття, Велика Паладь, Вовчанське та інші). Форма й розміри жител доволі різноманітні. Як правило, житла були однокамерні з вогнищем у центральній частині. Навколо нього знаходилися побутові речі та знаряддя. Підлоги в житлах глинобитні. Вогнища частіше за все розміщувались поза житлами. Вони мали колоподібну форму діаметром 0,8–1,5 м. У житлах і поза ними знаходились різноманітні як за розмірами, так і за формами ями господарського і побутового призначення, заповнені кухонними залишками. Культурний пласт на поселеннях фіксований тільки в межах жител і господарсько-побутових споруд, що є свідченням недовгочасності поселень.

Поховальні пам'ятки культури Ніршег нечисленні. Всього виявлено чотири місцезнаходження ґрунтових поховань із тілоспаленням у Венчелі, Котай-Рокалюці, Канторянош-Пензверемі і Тисавашварі. Тільки з Венчеле походять чотири поховання з тілоспаленням і вміщенням решток кремації в урнах – амфорах з двома ручками, дві з яких укриті конічними мисками. В Котай-Рокалюці під час земельних робіт виявлена амфороподібна урна з рештками кремації, а в Канторяноші кальциновані кістки знаходилися в посудині банкоподібної форми. В селі Орош під час будівництва дороги була знайдена амфороподібна урна з рештками обпалених кісток. У фон-

Рис. 9. Карта розповсюдження культур епохи ранньої бронзи в Карпато-Дунайському басейні (по Е. А. Балагурі).

дах музею ім. А. Йоші в м. Ніредьгазі (Угорщина) зберігаються урни з рештками кремацій, що походять із Тарпи, Тисапалконя, Ніредьгази – Екерфельду і Сомотору. Вказується, за яких обставин вони були знайдені. Окрім поховання з тілоспаленням, зустрічаються ґрунтові поховання зі скорченим тілопокладенням. Вони відкриті в Елепі й Тисачезі.

Ці два типи поховального обряду були характерні не тільки для племен Ніршег, але й для всього населення Тисо-Дунайського басейну. Вони продовжували існувати протягом всієї епохи бронзи. Висловлюється думка про те, що обряд тілопокладення в скорченому вигляді має північнопричорноморське (ямна) або балканське походження і що в першому

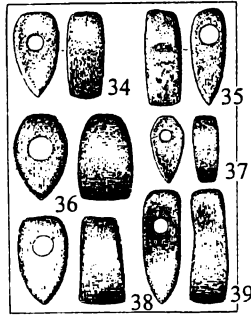
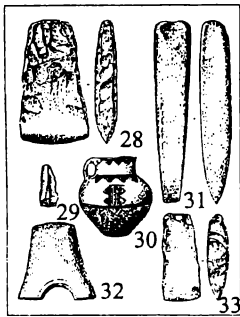
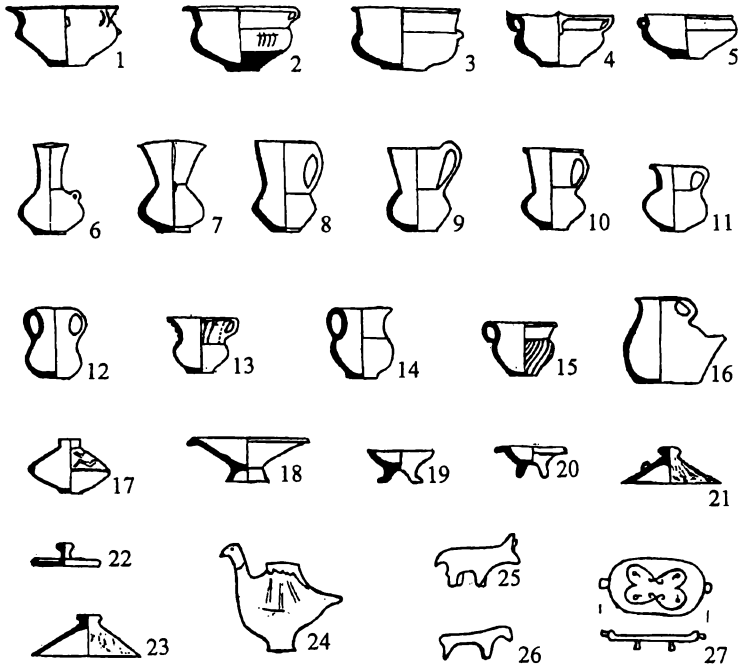

Рис. 10. Інвентар
ранньобронзових культур:
Ніршег (1-27) і
східнославацької
курганної групи (28-39).
1-27 – по Е. А. Балагурі;
28-39 – по В. Будінські-
Кричкі.

періоді ранньобронзової епохи він розповсюдився в Тисо-Дунайському басейні. Пізніше цей обряд широко побутує і в Тиському регіоні в теллеподібних культурах, вірніше, в культурі курганних могил (Kovács, 1977, old. 51-53). Що стосується обряду тілоспалення, то він був широко розповсюдженим у Карпатському ареалі вже наприкінці енеоліту. Витоки його варто шукати у багатьох напрямках. На початку бронзового віку цей ритуал набув

широкого розповсюдження не тільки в Центральній, але й у Східній Європі. У період середньої й пізньої бронзи у Верхньотиському регіоні він став домінуючим у всіх археологічних культурах.

Посуд виготовлений ручним способом із застосуванням гребеня для чорнової зачистки стінок. Сліди гребеня добре простежуються як з зовнішнього боку, так і зсередини. У глиняне тісто додавали попередньо обпалені пісок або жорству. Посуд добре обпалений, темно-сірого, коричневого або світло-жовтого кольору. На зламі черепок іноді чорний, що пояснюється слабим обпаленням. За призначенням кераміка поділяється на столову й кухонну. Столовий посуд виготовлений охайніше, поверхня його рівна, слабо лощена, частіше орнаментована. Кераміка кухонного призначення – грубої формовки з нерівним обпаленням.

Провідним типом посуду були глечики, поряд з ними використовувалися горщики, миски, кружки та в обмеженій кількості черпаки (рис. 10, 1-23). Разом із тим мали місце зооморфні посудини й фігурки (рис. 10, 24-26).

Найважливішим елементом кераміки культури Ніршег є її орнамент. Спосіб і система декору відрізняють цю культуру від інших культур Тисо-Дунайського басейну. При виконанні орнаменту використовувалась техніка наколів і відтисків. Часто на одній і тій самій посудині простежується використання кількох технічних способів виконання декоративного малюнку. Орнамент наносився за допомогою кістяних і дерев'яних інструментів, а також тростинок.

Знаряддя праці представлені крем'яними пластинками, кривими серпами, плоскими трапецієподібними сокирами, зернотерками і кістяними проколками. На пам'ятках культури Ніршег металеві вироби не виявлені.

Виходячи з аналізу керамічних матеріалів та інших знахідок, можна визначити взаємозв'язки носіїв культури Ніршег із представниками інших культур. Найближчими сусідами на заході та північному заході в Тисо-Дунайському басейні були генетично споріднені племена культури Мако. Простежуються зв'язки культури Ніршег також і з більш далекою культурою Вучедол, розповсюдженою на півдні Угорщини (рис. 9).

На ранньому етапі свого розвитку культура Ніршег синхронізувалася і з пам'ятками східнославацької курганної групи культур шнурової кераміки. На це вказує наявність в останній посуду, прикрашеного відбитком шнура, що був знайдений на поселеннях культури Ніршег (Затін, Мала Гора, Велика Добронь, Тисалуц).

Виходячи з вивчення пам'яток можна констатувати, що культура Ніршег виникла після культури Баден на початку 1900 рр. до н.е. Провідними галузями господарства її носіїв були землеробство та скотарство. В залежності від екологічних зон скотарство могло бути прижитловим і відгінним (передгір'я).

Духовна культура племен культури Ніршег вивчена недостатньо. Дані про поховальний обряд дуже обмежені, а ті, що є, вказують на обряд тілоспалення, що може розглядатися як свідчення існування у носіїв культури Ніршег культу вогню.

Разом із носіями культури Ніршег у регіоні жили племена, які ховали своїх небіжчиків за обрядом інгумації та кремації під курганними насипами. Це послужило основою для виділення так званої “східнославацької курганної групи”, до якої на сьогодні входить більше 500 курганів (Budinský-Krička, 1967; 1991). Розміщувалися вони на відрогах Карпат і в долинах річок, де були луки й пасовища (рис. 9). Їх поховальні споруди прості. Насип, зазвичай колоподібний або овальний, діаметром 10–15 м, іноді до 20 м, висотою від 0,5 до 2 м. Поховання, вогнище та супутній інвентар знаходились під земляним насипом на рівні давнього горизонту. В окремих випадках померлого вміщували в кам'яний ящик або викопану в материк у яму. Небіжчика ховали у скорченому вигляді на правому або лівому боці, рідше на спині; в останньому випадку ноги були зігнуті у вигляді ромба. Орієнтація скелетів не була стабільною, але переважав напрямок захід–схід. Закономірність між орієнтацією і положенням скелетів установити важко. У зв'язку з неможливістю повного розкриття некрополів проблемним залишається питання про те, який обряд поховання переважав – тілоспалення чи тілопокладення.

Зазвичай під курганним насипом знаходилось одне поховання. В. Будінські-Кричка відзначає, що тільки в одному випадку йому вдалося виявити два кістяка під насипом (Budinský-Krička, 1967, s. 327-328), тобто поховання були суто індивідуальними. На особливість поховального ритуалу носіїв східнославацької курганної групи вказує звичай розкладання вогнища поблизу поховання. Не виключено, що біля небіжчика проводився ритуально-магічний церемоніал, який супроводжувався і тризною.

Керамічний інвентар поховань незначний. Це миски, черпаки, кубки, глечики. Деякі з них мають декор у вигляді відбитків шнура, віника або наколів, а також врзного орнаменту. Крім кераміки, в курганах виявлені шліфовані сокири (рис. 10, 28-39).

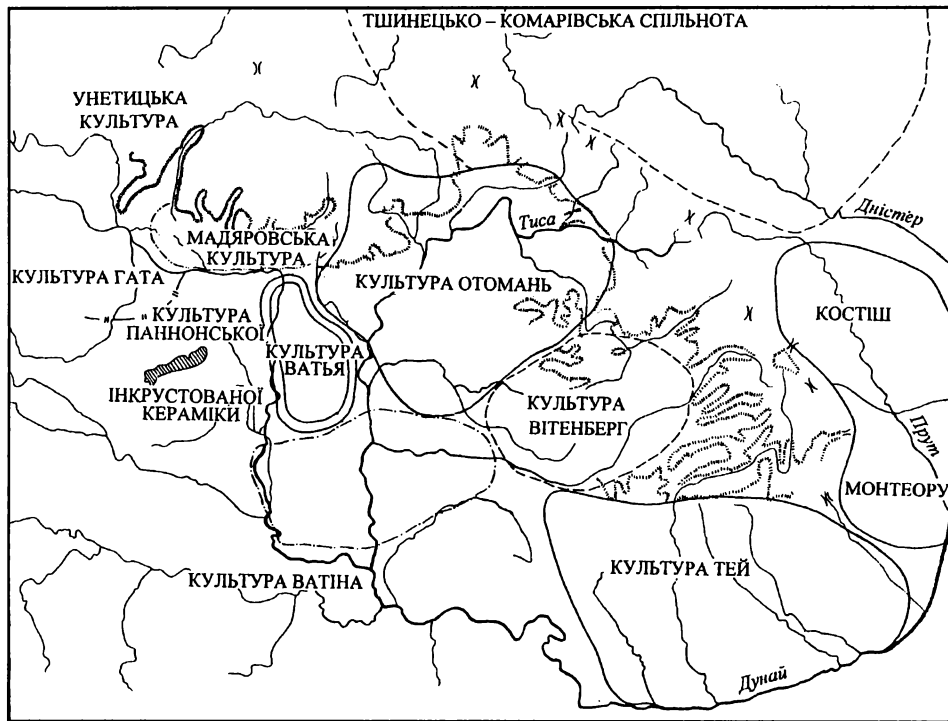
Результати дослідження поховальних пам'яток племен східно-ловацьких курганів дозволяють нам співставити їх із пам'ятками локальних груп культури шнурової кераміки Прикарпаття, Волині та Південної Польщі, де І. К. Свешниковим і Я. Махніком виділені кілька локальних груп (Machnik, 1966, s. 185).

Між ранньою та середньою бронзовими епохами важко провести межу. В економічному й суспільному відношенні, у залежності від природно-географічних районів, населення Тисо-Дунайського басейну еволюційним шляхом переходило до наступної фази розвитку – середнього періоду бронзового віку. Відповідні зміни відбулися на етнічній карті Карпатської улоговини. Вона стала більш строкатою. Так, у Задунайському регіоні з'явилося скотарсько-землеробське населення культури інкрустованої кераміки, а в межиріччі Тиси та Дунаю – носії культури Ват'я. На території Східної Угорщини жили племена, які за рівнем розвитку не відрізнялись одні від одних. Вони характеризуються багат шаровими, теллеподібними поселеннями. В археологічній літературі вони відомі під загальною назвою – культура теллей. Сюди віднесені культури Пер'ямош, Дюловаршанд і Фюзешабонь.

У північній частині Тисо-Дунайського басейну розповсюджені пам'ятки племен, що були носіями північнопаннонської, мадьярської, унетицької та хатванської культур. На схід від р. Тиси в Трансільванії жили племена культур Вітенберг, Вербічіоара, Гирла Маре, Монтеору. На північ від нижньої течії р. Муреш мешкали племена культури Отомань. Їх пам'ятки широко відомі на Закарпатті, Східній Словаччині, Північно-Східній Угорщині і Північно-Західній Трансільванії (рис. 11).

Отоманська культура представлена численними поселеннями, десятками поховань і могильників, а також знахідками скарбів бронзових виробів. В ареалі розповсюдження культури на сьогодні відомо більше 100 пам'яток. Із них тільки на 8 поселеннях і 22 могильниках проводились розкопки, на 10 поселеннях закладені шурфи, а інші вивчені поверхово під час розвідок. Однак їх стаціонарні розкопки дозволили утворити банк даних для характеристики носіїв цієї культури.

Основне населення культури Отомань жило на поселеннях відкритого типу (0,25–0,7 га), розміщених у заливах річок, на узбережжях озер і на піщаних дюнах (Дяково, Вовчанське, Реткезберенг та інші). Їх вивчення було недостатнім, тому основним джерелом

відомостей про житлобудівництво та матеріальну культуру є городища (Балагури, 2001, с. 89-112). Розміщені вони на підвищеннях, мисах річок, серед боліт. Розміри 0,5–1 га.

Найповніше досліджені городища Барца, Спішські Штверток і Нижня Мишля у Східній Словаччині. Фортифікаційні споруди складаються із земляних валів, ровів і палісадів. Городище Барінберг (Спішські Штверток), окрім того, мало стіни, складені з кам'яних блоків (Владар, 1975). На пам'ятці в ході розкопок досліджено 39 жител і культову споруду. Характерною особливістю поселення Спішські Штверток є те, що тут уперше в Карпатському ареалі вдалося виявити й дослідити місце проживання племінної верхівки. Вона жила в акрополі, який мав площу

Рис. 11. Карта розповсюдження культур епохи середньої бронзи Карпато-Дунайського ареалу (по Е. А. Балагурі).

660 кв. м. Це була частина поселення, яка найкраще охоронялася. Будинки пересічних мешканців городища були наземні, прямокутної форми, одно- і двокамерні, з глинобитними печами.

У північній і північно-східній частинах городища містилися споруди, пов'язані з виготовленням посуду, бронзових і кам'яних речей. У південній ділянці ремісничої частини знайдені ливарні форми та значна кількість пряселець і глиняних грузил для ткацьких верстатів, а також два об'єкти, де виготовлялись золоті прикраси. Джерелом руди для виготовлення бронзових і золотих речей була Словацька рудна гора, що знаходилася неподалік від городища. Бронзові вироби городища свідчать про існування розвинутого металообробного виробництва. Тут виготовлялись не тільки прикраси, але і знаряддя праці. Незважаючи на ремісничі об'єкти поселення, його мешканці займалися, головним чином, землеробством. Про це свідчать не тільки знайдені речі землеробського побуту (зернотерки), але й залишки обвугленого зерна: пшениці двозернянки, пшениці звичайної та жита посівного (Владар, 1975, с. 11).

У 1974 році біля вхідної брами на городище відкрили місце жертвопринесень, заглиблене у скелю. Тут було вбито та понівечено дев'ять чоловік. Людські жертви разом із речами були кинуті в яму. Серед них знаходилася зооморфна пластика. У кількох кістяків відсутні верхні або нижні кінцівки. Про ритуальне понівечення загиблих свідчать три черепи, які мали отвори на потилиці. Й. Владар (1975, с. 14) робить припущення про існування у племен отоманської культури ритуального людожерства.

Дослідник розглядає городище у Спішські Штверток як поселення міського типу (Владар, 1975, с. 17). Дійсно, воно споруджене за певним урбаністичним планом. Розміщення об'єктів, система кам'яних укріплень і окремі елементи матеріальної культури (золотий браслет, оздоблений хвилястими лініями, бронзові прикраси зі стилізованими голівками левів та інше) дозволяють говорити про вплив на отоманську спільноту середземноморських і балканських культур ранньомікенського періоду (1570–1500 рр. до н.е.). Враховуючи те, що в пізньому горизонті помешкань зустрічалися матеріали станівської культури, городище в цілому можна віднести до періоду від 1570 до 1450 рр. до н.е. (Владар, 1975, с.18; Vladar, 1973, s. 311).

У регіоні розповсюдження пам'яток культури Отомань переважали наземні житла. Це диктувалося екологічними умовами по-

селень. Рідкісним явищем були такі житла, як землянки (Дяково, Отомань I). Найбільш розповсюдженими були житла прямокутної, рідше квадратної, форми (Ordentlich, 1968, s. 141-154). Розміри жител коливаються в межах від 12 до 16 кв. м. Відомі також і великі будинки площею більше двадцяти, а іноді й ста – двохсот кв. м (Спішські Штверток, Отомань III). Останні могли виконувати функції “суспільних будинків” (Массон, 1976, с. 137).

Більшість жител однокамерні. На городищах Спішські Штверток і Барца зустрічаються дво- і трикімнатні житла, що вказує на суспільне становище їх мешканців. Усередині жител знаходилися, зазвичай у центральній частині, зводчасті печі або глиняні вогнища з бортиками, встановлені на рівні підлоги. Переважають вогнища колоподібної форми діаметром 0,6–0,8 м. Глинобитні печі зводчастої конструкції, чотирьохкутні (1x1 або 1,4x1,4 м). Стінки печей іноді прикрашені рельєфним візерунком у вигляді гірлянд або вуликів. На поселеннях культури Отомань часто знаходять переносні жаровні.

Дані про поховальний ритуал носіїв культури Отомань базуються на дослідженні могильників із 23 пунктів, серед яких за ступенем вивчення виділяються: Стреда над Бодрогом, Чумешть, Медьясо, Кошице, Гернадкак і Нижня Мишля.

Могильники ґрунтові з інгумаційними та кремаційними похованнями. Біритуальні некрополі відкриті у Стреді над Бодрогом і Нижній Мишлі (Chropovsky, Dušek, Polla, 1960, s. 148-151; Olexa, 1992, s.189-204).

Згідно з даними могильників, на ранньому етапі розвитку культури Отомань існувало виключно тілоспалення зі збереженням решток кремацій у посудинах – урнах. Часто урна накривалася перевернутою догори дном мискою або іншою посудиною. В урнових похованнях зазвичай використовувались 1-2 посудини. На могильнику Кіумешть деякі посудини були вміщені в могильну яму догори дном. Інших речей, окрім кераміки, в могильну яму не клали.

Другий різновид представлений безурновими похованнями. У цьому випадку рештки спалення знаходилися безпосередньо на дні могильної ями, причому кальциновані кістки часто перемішані із залишками вогнища.

Більш розповсюдженим типом поховального обряду в отоманської спільноти було тілопокладення. У визначенні основних норм поховального ритуалу цінні свідчення надають такі могильники, як Медьясо (285 поховань), Тисафюред (622 поховання),

Рис. 12. Керамічний інвентар пам'яток культури Отомань (по Е. А. Балагурі).

Гернадкак (134 поховання), Пір (29 поховань), Кошице (15 поховань), Стреда над Бодрогом (24 поховання), Нижня Мишля (150 поховань), Валалікі Бузіце, Геча, Чоня та інші. Але докладно досліджені тільки чотири з них: Пір (Румунія), Стреда над Бодрогом, Нижня Мишля і Кошице (Словаччина).

В отоманців існували доволі стабільні вимоги до обряду поховання. Померлих ховали у скорченому стані на пра-

вому чи лівому боці. Орієнтація переважно на захід або схід.

Поховальний інвентар в основному складається з керамічного посуду (кружки, миски, черпаки). У цьому відношенні виділяється Нижня Мишля. Тут у похованнях, окрім посуду, були вміщені золоті прикраси (підвіски), фаянсові та янтарні намистини, бронзові шпильки, кинджали, браслети, пронизки, гудзики й кістяні псалії (Олеха, 1992).

Третя, основна, група пам'яток культури Отомань представлена скарбами з 13 пунктів. До їх складу входили зброя (мечі, кинджали, сокири, наконечники списів) і прикраси (браслети, булавки, підвіски). Всі скарби відносяться до Апа – Гаурайсько – Хайдушамшонського горизонту (Балагури, 2001, с. 138-147).

Речовий матеріал культури Отомань представлений виробами з глини, металу, каменю та кістки. У сукупності вони служать основним критерієм у визначенні як самої культури, так і її періодизації.

Кераміка, завдяки своїй численності та широкому розповсюдженню, несе в собі різноманітні свідчення про взаємозв'язки та етнічні процеси, які проходили у Східно-Карпатському регіоні в епоху бронзи. Її асортимент доволі різноманітний. За функціональним призначенням кераміка поділяється на два види: кухонну й парадну. Основні форми представлені горщиками, мисками, черпаками, кружками і вазами. Для їх зовнішнього оформлення характерний пластичний (наліпні валики) і врізний декор, лощіння, а також спіральні випуклості, обведені канелюрами. Цікавою формою є посудини-печі. З глини виготовлялись антро- і зооморфні фігурки, моделі возів, прясельця (рис. 12).

До виробів з металу, точніше бронзи, належать предмети озброєння, знаряддя праці й прикраси. Серед них найчисленнішою є група, представлена зброєю. Це мечі, кинджали, бойові сокири, рукозахисні спіралі, наконечники списів (рис. 13).

У колекцію прикрас входять браслети, шпильки, підвіски, нашивні бляшки, відлиті з бронзи та золота. Як і зброя, вони в основному входили до складу скарбів.

Аналіз старожитностей Верхнього Потисся періоду середньої бронзи дозволяє зробити висновок, що отоманська етнокультурна спільнота на початку бронзового віку утворилась у результаті абсорбування культурних елементів півдня і сходу Європи, а також культури Ніршег. На це вказують основні типи кам'яного, металевого (прямокутні сокири, віслообушні сокири, тесла із закраїнами,

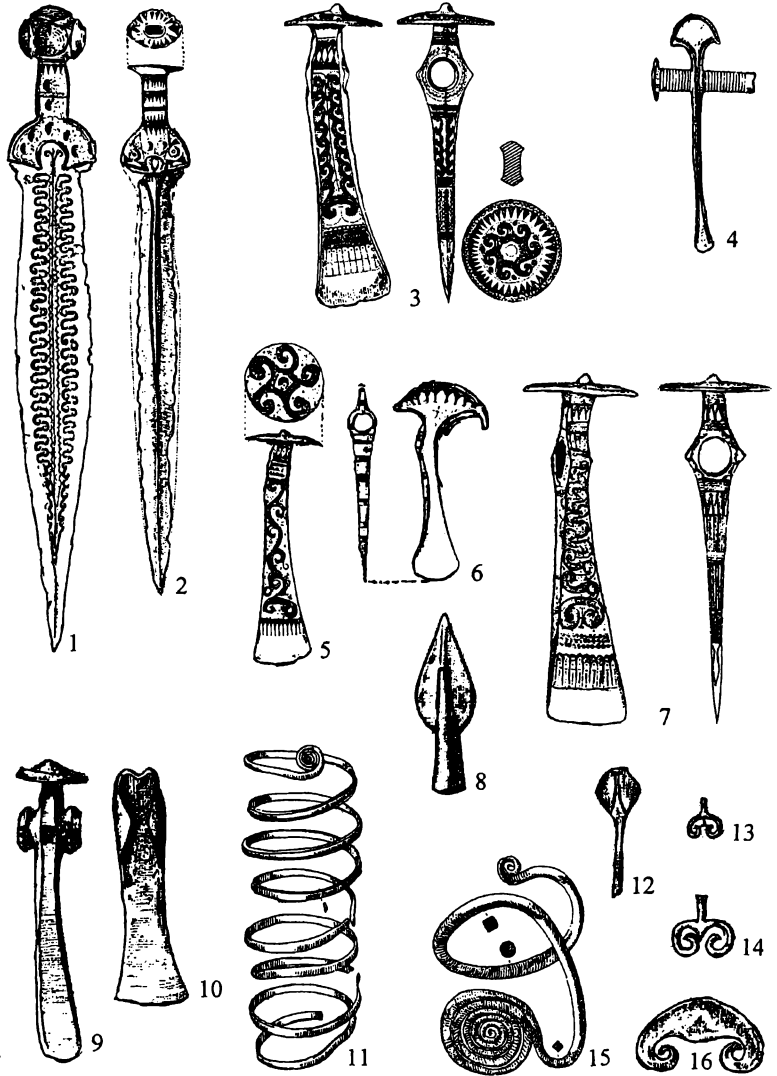

Рис. 13. Вироби з бронзи культури Отомань (по Е. А. Балагурі).

кинджали, очкові та верболистоподібні підвіски, спіральні пронизки, шпильки різних типів та інше), керамічного (банко- і тюльпаноподібні горщики з начісами, шароподібні кружки, амфори, прикрашені лініями, проколами, рельєфним візерунком), кістяного та іншого інвентаря, землеробсько-скотарський побут, будівництво поселень, обряд тілоспалення,

певний стиль у мистецтві (антропоморфна та зооморфна пластика) та орнаментация посуду (начіси, рельєфні мотиви, наколи й врізані лінії, зигзаги та штриховані трикутники, шнуровий візерунок та інше). До баденських і ніршегських джерел варто віднести й практику виготовлення лощеної кераміки, представленої глечиками із шароподібним тулубом і конусоподібними чашами. Останні генетично пов'язані з давньою середовищем (Dergacev, 1994, p.123-127). Орнаментика посуду продовжує баденсько-ніршегські традиції (начіси, наколи, пунктирні лінії, пластичний мотив). У формуванні культури Отомань брали участь етнічні елементи культури Вітенберг і балканського світу.

В ареалі розповсюдження пам'яток культури Отомань знаходилися родовища міді (Мідна гора та Рудна гора) та золота (Байя Маре), які відіграли виключно важливу роль у розвитку виробничих сил. Окремі групи носіїв культури Отомань не тільки спеціалізувалися на металургії, але стали постачати готові вироби, сировину та напівфабрикати іншим племенам. Вони встановили широкі зв'язки з племенами Балкан і Східною Європою. Через отоманські землі проходив янтарний шлях з Прибалтики на південь до берегів Середземного моря. Племена культури Отомань мали добре відлагоджені контакти з Мікенами. Вони постачали мікенській знаті золото, а в той же час мікенська культура впливала на культурний розвиток Карпатської улоговини, зокрема на культуру Отомань (Vladar, 1975; Velaičić, Furmanek, 1980, s. 169-179).

Значна кількість бронзових та золотих виробів та їх орнаментика, виконана у “мікенському” стилі, кам'яні будівлі на городищі Спішські–Штверток, Барца, антропоморфне зображення божества та бойових колісниць є ознаками запозичень з Егейського моря (Bóna, 1960, old. 45-66; 1975; 1993, old. 74-81).

Отоманська спільнота в середньобронзовому віці досягла апогею своєї економічної та політичної могутності серед населення Східнокарпатського ареалу. Численні знахідки зброї на поселеннях, похованнях і скарбах свідчать про войовничість племен культури Отомань. Їй була притаманна соціальна диференція, яка призвела до послаблення патріархальних порядків, а в кінцевому рахунку – до розпаду отоманської етнокультурної спільноти. Войовничі племена культури Отомань на початок другої чверті II тисячоліття до н.е. проникли з початкових місць формування на території сусідніх племен культур Ніршег, Коштяни й дійшли до Північ-

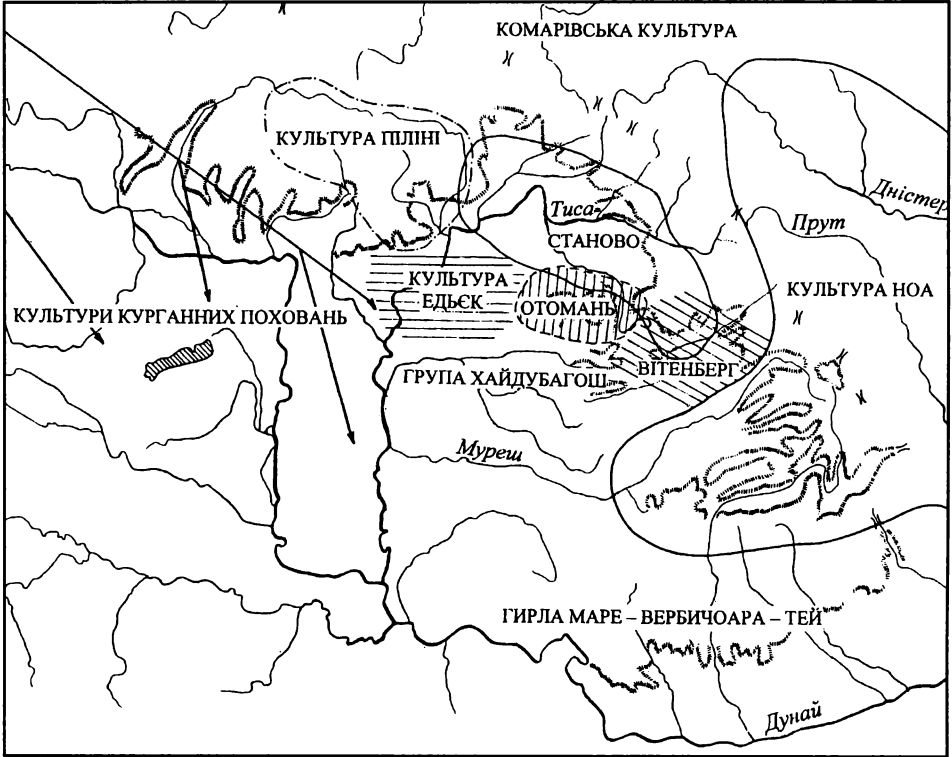
них Бескидів та Українських Карпат, а також місцевості між річками Горнад і Бодрог, асимілювали частину племен культури Хатвань (Балагури, 1976, с. 240-256; 1986а, с. 83-92).

У результаті розширення території сформувалася своєрідна, значно відмінна від інших етнокультурна отоманська спільнота. Її носії були каталізатором багатьох культурних традицій і досягнень, як місцевих, так і балкано-егейських. У період існування культури Отомань (XVII–XIV ст. до н.е.) були закладені основи металургії бронзи в Трансільванії та Верхньому Потиссі. Почався регулярний обмін між Східною Європою, Прибалтикою, Балканами й Тисо-Дунайським басейном. Процес переплетення культурних течій, що був мовби культурним стрибком, сприяв швидкому засвоєнню отоманцями майже всіх досягнень культури того часу (візки, їзда на колісницях, орне землеробство, гончарна справа, кам'яне будівництво та інше).

Городища урбаністичного характеру й знахідки високохудожньої, парадної зброї є свідченням виокремлення племінної аристократії.

Головною причиною розпаду отоманської етнокультурної спільноти були зовнішні фактори, викликані приходом із Прикарпатської зони до Карпатської улоговини носіїв культури курганних поховань. Час відносної стабілізації та мирного співіснування різноманітних культур завершився. Під тиском носіїв культури курганних поховань почалась міграція осілих племен Тисо-Дунайського басейну. Міграційною хвилею був охоплений і Верхньотиський регіон. Сюди перемістилася з Трансільванії і частина носіїв культури Вітенберг, очевидно, під тиском племен культур: Ноа, Пер'ям і Дюлаваршанд. У результаті їх змішування з отоманським населенням у Верхньому Потиссі сформувалася своєрідна, різко відмінна від інших культура, відома під назвою Суч'ю де Сус (Bader, 1972, р. 509-535; Балагури, 1991, с. 75).

В оточенні культури Суч'ю де Сус – Станово сформувалися доволі великі племінні об'єднання, представлені культурами Ноа, Пілінь, Едьек, Чорва, Отомань II, Вітенберг і лужицькою (рис. 14). Майже сторіччя (XIII ст. до н.е.) продовжувалося мирне співіснування племен-носіїв різноманітних культур. Вони входили в контакти одне з одним, зберігаючи при цьому відносну усталеність племінних кордонів. У період стабілізації відбувалося подальше піднесення землеробсько-скотарського господарства та розквіт бронзової ін-

дустрії. У населення, яке мало природні багатства, прискорився процес господарського розвитку, і в результаті цього вони зайняли особливе становище в Тисо-Дунайському басейні. Серед них були і носії культури Суч'ю де Сус, які у багатьох аспектах відрізнялися від своїх сусідів, а саме самотутністю своєї матеріальної культури та майже професійним рівнем бронзолivarної справи. Особливо примітною в них була кераміка, прикрашена врізними спіральними лініями, гірляндами та солярними символами. Вони продовжували традиції вітенбергців не тільки у виготовленні глиняного посуду (вази, черпаки, миски, урни), а також у поховальному обряді (тілоспалення і поховання праху в урнах-вазах).

Рис. 14. Ситуаційна карта розміщення культур епохи пізньої бронзи Карпато-Дунайського басейну (по Е. А. Балагурі).

Пам'ятки Суч'ю де Сус у XIV–XII ст. до н.е. вкрили густою сіткою не тільки Верхньотиську низовину, але й передгірські райони Карпат. Населення мало тісні контакти з племенами культури Ноа, на що вказують численні скарби, які зустрічаються далеко в горах на шляху просування через перевали до Прикарпаття (Балагурі, Бідзіля, Пеняк, 1978, с. 38-42; Крушельницька, 1985, с. 32-40; Kobal, 1997, s. 109-141). Картографування бронзових і золотих скарбів та окремих знахідок дозволяє нам говорити про те, що найбільше в епоху бронзи використовувалися Дуклянський, Веречанський і Яблонецький перевали, які поєднували Карпатську улоговину зі Східною Європою та водними артеріями – Віслою, Прутом, Дністром і Дніпром. Вони сприяли розширенню ареалу розповсюдження бронзових і золотих виробів, що походили з Верхньотиського й Трансільванського металургійних центрів. Перевали були не лише зручним торговельним шляхом. Вони відігравали вагомий роль і в політичних долях народів Карпатського ареалу. Населення культури Суч'ю де Сус, а після нього і носії культури Гава встановили контроль і, з метою запобігання набігам та захисту доріг через перевали, наприкінці II тисячоліття до н.е. почали зводити городища.

Остання чверть II тис. до н.е. у Верхньому Потиссі та всьому Східнокарпатському регіоні характеризується подальшим розвитком виробничих сил і виробничих відносин. У цьому процесі провідну роль відіграла бронзова індустрія. Наприкінці II тис. до н.е. так звана Балкано-Карпатська металургійна провінція досягла свого найвищого розквіту. Вона почала виробляти у великому масштабі мідь, а при цьому використовувалися тільки високоякісна олов'яна та багатокомпонентна бронза. Готові вироби представлені стандартними типами, що походять із великих майстерень, які досягли професійного рівня (Черных, 1976, с. 199-202; 1979).

Зміни в етнокультурному складі Тисо-Дунайського межиріччя пов'язані з рухом носіїв культури курганних поховань, під тиском яких почалося переміщення племен. Міграційною хвилею був охоплений і Верхньотиський регіон. Сюди, поряд з іншими племенами з Трансільванії, під тиском населення культури Ноа, перемістилася частина носіїв культури Вітенберг III (Chidiosan, 1980, p. 79). У результаті цього місцеве отоманське населення зазнало низки змін і сформувало своєрідну культуру, яка різко відрізнялася від інших. У вітчизняній археологічній літературі вона відома під назвою Станово (від епонімного могильника в с. Станово Мукачівського ра-

йону Закарпатської області України), а в зарубіжній – Фельшесевч (Суч'ю де Сус – від могильника в Північній Трансільванії).

У Верхньому Потиссі зареєстровано близько ста пам'яток культури Станово, серед яких найчисленнішими є поселення. Вони відкритого типу, площею від 0,5 до 2 га, а часом і більше. Зазвичай поселення зводились на невеликих підвищеннях, неподалік від джерел води, на низьких терасах, а також серед боліт, де залишки окремих господарсько-житлових об'єктів утворюють невисокі пагорби з численними культурними відкладеннями до 1 м завтовшки, нагадуючи поселення типу “тель” Відомі й короткочасні поселення з незначним (0,15–0,2 м) культурним пластом. Про господарсько-побутові комплекси мешканців поселень можна судити за даними розкопок поселень Дяково, Заболоття, Велика Паладь, Вовчанське, Квасово, Олешник, Нове Село, Дравці–Баранинці, Матієво, Чинадієво, Кулчіу Маре, городища Солотвино. Для становських поселень характерні два типи житлових споруд. Це наземні будівлі каркасно-стовпової конструкції, прямокутної форми площею 20–30 кв. м. Стіни жител зроблені з пруття, обмазаного глиною (Дяково, Кулчіу Маре). Другий тип представляють житла, ледь заглиблені в материк (0,3–0,5 м), овальні в плані, аналогічні за розмірами та конструкцією до попередніх (Заболоття, Дравці, Дяково). У кожному житловому приміщенні знаходилась глинобитна піч прямокутної або колоподібної форми діаметром 1–1,5 м, а в деяких ще й вогнище, викладене каменем. Усередині жител і поза ними містилися господарсько-побутові ями різної величини, а навколо вогнища знаходився домашній реманент. Тут також зустрічалися кам'яні сокири, терочки, зернотерки, кістяні проколки, шила, глиняні конуси, прясельця, колеса від мініатюрних візків, посудини-печі, й (іноді) бронзові вироби, але в основному це був керамічний посуд (рис. 15).

Обряд поховання станівців відомий за розкопками ґрунтових могильників Беркес, Демечер, Ослар–Нярфасег, Ніркарас, Ніредьгаза (Угорщина), Станово, Холмець, Чоповці, Лохово (Закарпатська область), Суч'ю де Сус, Лепуш, Медіешул Аурит (Румунія), Рашковці, Копчани, Будковці, Брацовці, Винички (Словаччина) та інших. Ці могильники з невеликою площею (100–250 кв. м) знаходилися за межами поселень і займали середні та верхні тераси річок, в окремих випадках були розміщені в низовинах. Винятком можна вважати п'ять урнових поховань, відкритих на поселенні в с. Дяково (Балагурі, 1974, с. 38). Кількість поховань на могильниках незнач-

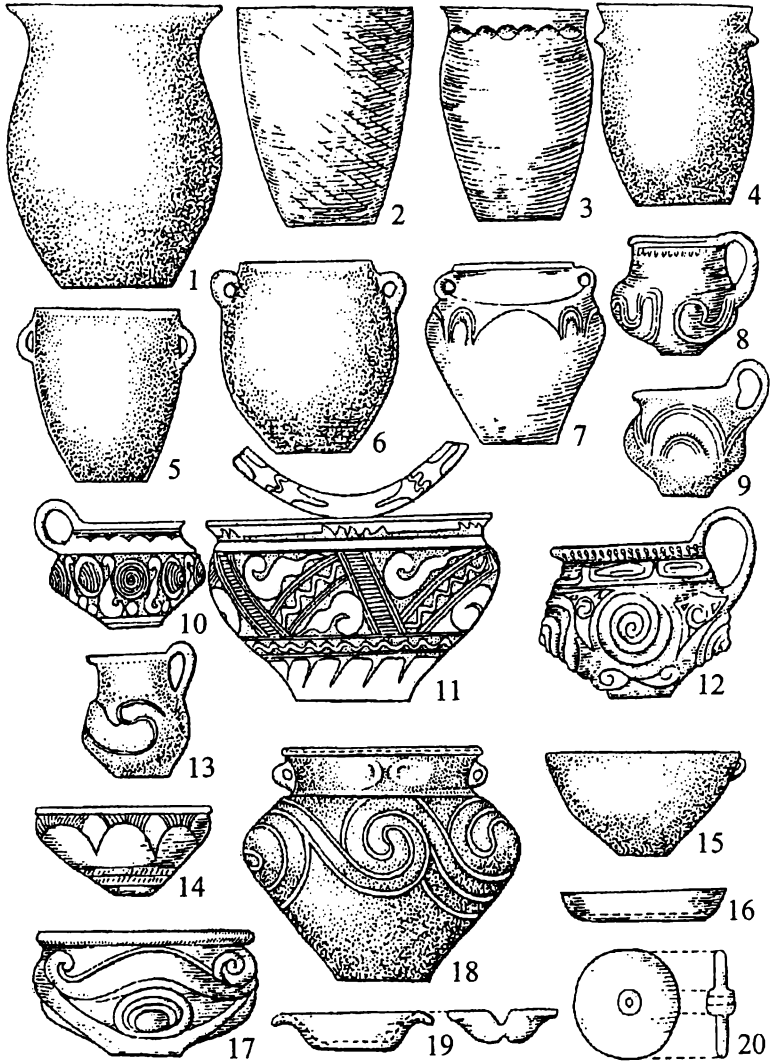

Рис. 15. Кераміка культури Станово (по Е. А. Балагурі).

на (5, 12–34). Становці своїх померлих спалювали; попіл, перепалені кістки, золу вміщували у звичайні, іноді розбиті, глиняні посудини (урни) або в ями. Тілоспалення проходило на стороні. На могильниках в Суч'ю де Сус і Копчанах зафіксовані крематорії.

Із періодом існування пам'яток культури Станово пов'язано більше ста скарбів бронзових виробів опайського го-

ризонту (BD за П. Рейнеке). Серед них найчисленніші скарби з місцевостей: Велика Паладь, Великі Лучки, Воловець, Виноградово, За-тишне, Канора, Клячаново II–VI, Лохово, Негрово, Мала Бігань, Дяково, Мукачево, Олешник IV, Медведівці I, Квасово, Чинадієво, Доманешть I і II, Стинь, Форро, Оппай, Ніркарас – Дюлахаз, Аяк, Віма Марє, Батурч, Прілог, Чехелуц та інших. Усього з Оппай-уріуйського горизонту в Верхньому Потиссі нараховано 131 скарб, що складаються з 2,5 тис. бронзових і золотих виробів загальною вагою до 260 кг. За призначенням ці вироби поділяються на дві групи. До першої належать готові речі, які знаходились у вжитку або були призначені для обміну (65 %). Другу групу складають ті, що вийшли з користування або були ливарним браком (35 %). До складу 40 скарбів входили диско-, бруско-, тістоподібні, а також безформні зливки бронзи. Названі факти дають підставу вважати, що переважна частина скарбів Верхнього Потисся була зібрана майстрами-ливарниками й служила сировиною для відливання нових виробів (Балагурі, 2001, с. 255-257).

Скарби бронзових і золотих виробів, а також окремі знахідки, що походять із Верхньотиського регіону, складають єдине ціле з трансільванськими. У типологічному плані вироби різняться між собою лише незначними деталями. Така сама стандартизація, як вказали металографічні та спектральні аналізи, проведені Є. Н. Чернихом (1976, с. 52-58), Е. Зангмайстером (Mozsolics, 1973, s. 215-249) і лабораторією кафедри загальної фізики Ужгородського держуніверситету (Балагурі, Бідзіля, Пеняк, 1978, с. 36), простежується і в рецептурі бронз, насичених штучними домішками.

Основна кількість бронзових речей Верхнього Потисся й Трансільванії походить із малих та великих скарбів, які свідчать про діяльність доволі великих кланових організацій ливарників, що виготовляли серійні речі. Їх постачали не тільки споживачам свого племені, але й представникам сусідніх етнокультурних утворень. Склалися скарби й інвентар поховань з озброєння, знарядь праці та прикрас (рис. 16).

Матеріальні комплекси поселень і могильників, а також скарби бронзових виробів дозволяють визначити господарську діяльність носіїв станівської культури у Верхньому Потиссі. Провідними галузями господарства були плужне землеробство та скотарство. Знахідки зерен у господарських ямах поселень, а також відбитки злаків на керамічних виробах і обмазці вказують на такі злаки: пше-

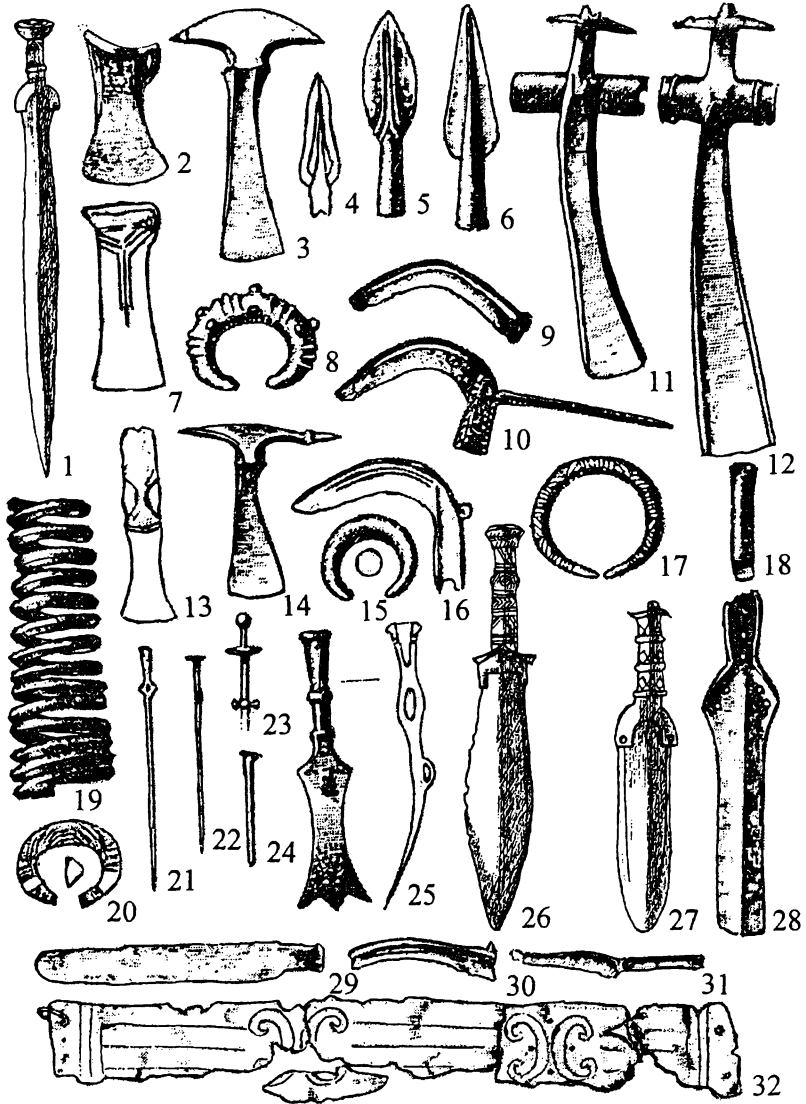

Рис. 16. Зброя, знаряддя праці епохи пізньої бронзи (по Е. А. Балагурі).

ниця, ячмінь, просо. Важливе місце у господарському житті займало скотарство. Про значну роль конярства свідчать не тільки дані остеології, але й знахідки бронзових виробів кінської зброї. Доволі багатогалузевими були домашні промисли. До них належать гончарство, ткацтво, прядіння та виготовлення виробів із кістки й каменю.

Бронзові вироби, які в основному походять зі скарбів, склалися з речей західного, пілінського імпорту (Kemény, 1965, old. 41-44). Приплив товарів з центрів металообробки Тисо-Дунайського басейну особливо збільшився в період існування культур Станово і Гава (Балагурі, Бідзіля, Пеняк, 1978, с. 35-43).

Пілінський, Верхньотиський і Трансільванський металургійні центри, поряд з іншими, завдяки сприятливим географічним умовам відрізнялися від своїх сусідів, які не мали покладів руди, високим економічним рівнем розвитку, набагато випереджали їх і, як наслідок, активно розповсюджували свій вплив на населення навколишніх територій.

Метал і металеві вироби експортувалися з цих виробляючих центрів і охоплювали широкі віддалені території, де населення не мало власної високорозвинутої металургії. Продукція цих центрів розповсюджувалась у вигляді готових форм і зливків у різних напрямках Тисо-Дунайського басейну, в тому числі і в Прикарпатті, зокрема і серед племен Ноа. Це підтверджують і дані спектрального аналізу. Вони свідчать про те, що місцеві бронзові вироби належать до типових олов'янистих бронз, широко розповсюджених у Центральній і Південно-Східній Європі наприкінці II і на початку I тис. до н.е. (Балагурі, Бідзіля, Пеняк, 1978, с. 36).

Окрім металевих виробів, речами обміну були сільськогосподарські продукти, сіль, руда, каміння і хутро (Балагурі, Бідзіля, Пеняк, 1978, с. 42; Балагурі, 1972а, с. 91-92).

Картографування знаходжень бронзових скарбів дозволило визначити шляхи розповсюдження, за якими відбувався обмін між становським населенням і племенами Прикарпаття. Значне скупчення скарбів спостерігається в Північній Трансільванії, у північно-східній частині Саболч-Сатмарської області (Угорщина) й уздовж річки Латориця у напрямку до Верецького перевалу (Закарпаття), який вважається східними воротами Тисо-Дунайського басейну (Балагурі, 1979, с. 10-11).

Внаслідок розвитку виробництва та інтенсивного обміну у становських племен окремі люди почали накопичувати багатства. На цей процес вказують численні скарби бронзових і золотих виробів, зібраних у колекцію та схованих у безпечних місцях.

Уявлення про суспільні відносини носіїв становської культури значно доповнюють і дані поховального обряду. Померлих спалювали, а золу, перепалені кістки та попел вміщували у глиняні орнаментовані посудини-урни й зверху вкривали мисками та кришка-

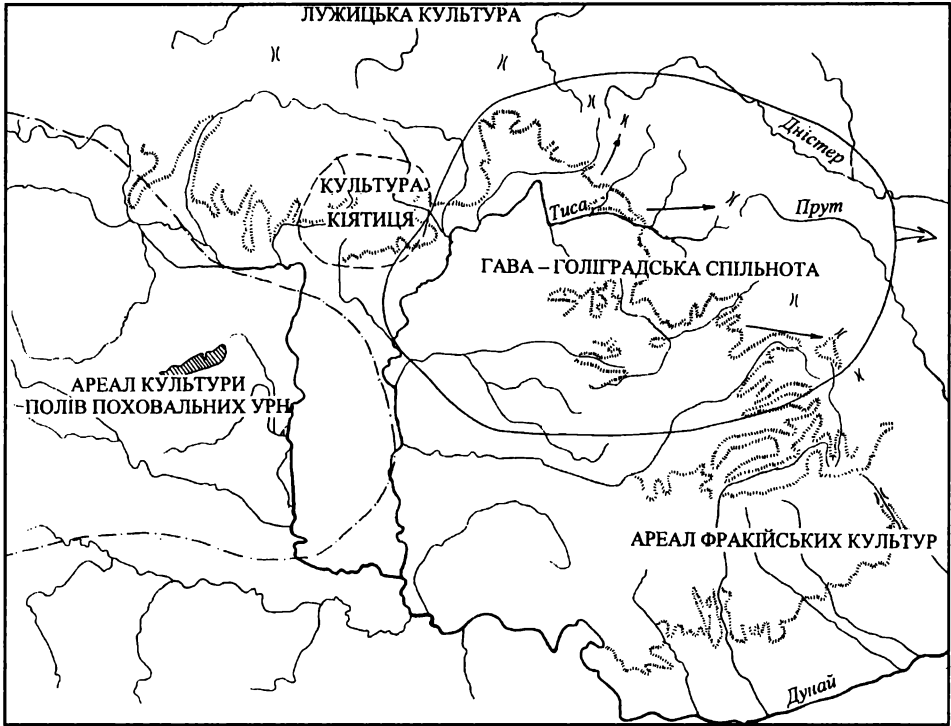

Рис. 17. Локалізація культур епохи раннього гальштату (по Е. А. Балагури).

ми. Цей обряд був пов'язаний із землеробським культом вогню, сонця та іншим. Віра у потойбічне життя проявлялася в турботі про померлого: в похованнях знаходилась їжа та супровідний інвентар. Поклоніння сонцю та вогню яскраво простежується в мистецтві. Орнаментацийні сюжети на посуді й бронзових виробах складаються зі спіралей, кіл, радіальних ліній, хрестів та інших солярних знаків. Знаходження на пам'ятках глиняних вотивних візків або коліс від них (Кулчіу Марє, Дяково, Вовчанське) також свідчить про культ сонця. На поселенні Дяково знайдена стилізована глиняна чоловіча статуетка, яка вказує на існування патріархально-родових відносин (Балагури, 1991, с. 86).

У питанні датування становської культури ми вважаємо за можливе визна-

чити час її існування в межах фаз BC₂ - HA₁ за П. Рейнеке, тобто XIV–XII ст. до н.е. (Балагури, 2001, с. 273).

Щодо історичної долі носіїв культури Станово (Суч'ю де Сус) немає одностайної думки. Однак у даний час дослідники пам'яток пізньої бронзи вважають, що становці на пізньому етапі свого розвитку (пам'ятки групи Беркес–Демечер, Лепуш I, Дравці, Медведівці) брали певну участь у формуванні та розвитку культури Гава кінця II – початку I тисячоріччя до н.е. (Балагури, 1985; Кеменцеи, 1986).

Наприкінці II тис. до н.е. відбулися значні зміни в економічному житті населення Східно-Карпатського регіону. Верхньотисько-Трансільванський центр металургії досяг апогею свого розвитку. У суспільному житті спостерігався подальший розклад родових відносин, ішов процес консолідації племен і утворення союзу племен.

Хронологічно цей історичний відрізок часу охоплює XII–VIII ст. до н.е., тобто період HA – HB за П. Рейнеке (Balahuri, 1980).

У сучасній археологічній літературі пам'ятки вказаного періоду в Потиссі й усьому Східнокарпатському регіоні відомі під назвою культури фракійського гальштату (Крушельницька, 1988, с. 25–37), хоча більш точною є назва – гальштатська історико-культурна спільнота. Ця спільнота складається з цілої низки окремих археологічних культур, розповсюджених у певних природно-географічних районах. Для Верхнього Потисся характерні пам'ятки культури Гава (рис. 17). Виділені в свій час А. Можоліч (1957), на сьогодні вони складаються у Верхньому Потиссі з більше 100 поселень і могильників, десятків скарбів бронзових і золотих виробів.

Поселення представлені селищами відкритого типу і городищами. Рядові поселення розміщені в долинах великих і малих річок. Їх площа не перевищує 0,5–1,5 га.

Найбільш розповсюдженими житлами на поселеннях є напівземлянки овальної (переважають), прямокутної та колоподібної форм різних розмірів (8–16 кв. м, іноді й більші), глибиною до 1 м. Всі форми жител співіснують на поселеннях Олешник, Баранинці, Дрисіно.

Наземні житла представлені кількома типами. На городищі в Шелестові житла мали прямокутну форму і кам'яну основу, стіни робилися з прутів і жердин, обмазаних глиною. Вони зазвичай каркасно-стовпової конструкції, прямокутні в плані, розміром 20–40 м.

Опалювальними спорудами в основному були колоподібні в плані вогнища з вимазаним глиною подом, рідше використовувалися глинобитні печі. Важливим елементом цих печей і вогнищ вважаються грузила й конуси. Їх доволі часто знаходять біля вогнищ або в самих печах (Шелестово, Дяково, Петрово, Дрисино, Шаланки), а деколи під подом. Імовірно, конуси служили підставками для горщиків і мисок.

Численними на поселеннях є господарські й побутові ями. Зазвичай вони овальної або колоподібної форми різних розмірів, діаметром 0,9–2,5–3 м, глибиною 0,4–1–1,2 м. Часто ями пов'язані між собою й утворюють ланцюгову систему (Дрисино, Поросло, Сомотор, Надькалло, Тисакесі, Речі, Мармацей (Тончева, 1975).

Для городищ обиралися важкодоступні схили або верхівки гір і пагорбів. Зустрічаються поселення також у високогірних місцевостях Карпат (Біла Церква (1800 м), Тишів (на висоті 900 м над рівнем моря). Їх площа – 2–10 га (Шелестово, Арданово, Біла Церква, Стремтура, Сігетул Мармацей, Лепуш та інші). Планування і розміри городищ не були уніфікованими і залежали від багатьох факторів: рельєфу місцевості, чисельності племінної групи, строку перебування людей на городищі, господарської діяльності й іншого. Будь-яке городище мало ті самі комплекси господарсько-побутових об'єктів, що і рядові поселення, але на відміну від них ще й цілу систему захисних споруд.

Найбільшими в ареалі культури Гава є городища Шелестово, Арданово, Стремтура (Закарпаття), Сомотор, Велкі Шаріш, Рочідлан (Словаччина), Саболч, Тужер, Лошкод (Угорщина), Солован в м. Сігетул Мармацей, Бряза, Шейка Міка, Медіаш і Шона в Трансільванії (Румунія).

Укріплення складались з валів і ровів. Для закарпатських фортифікацій характерний такий устрій валів і ровів, коли вони спускаються вниз по схилу гори від верхньої площадки до основи. Зазвичай вали мали невелику висоту – 2–3 м. Похилість валів залежала від матеріалів, із яких вони були зведені. Рови мали найрізноманітніші розміри – від 1 м у глибину до впорядкованих природних заглиблень. Найчастіше в Закарпатті зустрічаються неглибокі, але широкі рови (глибина 1,5 м, ширина – 5 м і більше). Штучні рови мають коритоподібну форму.

Як правило, городища мали кілька входів (Арданово – 2, Шелестово – 12), один з яких виділявся більшою шириною, тому що через нього проходила транспортна дорога.

Вхід з обох боків укріплювався великими кам'яними плитами, які запобігали розповзанню валу. За вхідною частиною лежали аналогічні плити, якими при необхідності перегороджували вхід.

Поховальні пам'ятки культури Гава малочисельні. Це некрополі у Великому Березному та Войнатині (Словаччина), Тактабай і Венчелле (Угорщина) та одиничні поховання, відкриті або на поселеннях: Горбок, Хуст (Закарпаття), Сомоторська гора (Словаччина), Речі і Медіаш (Румунія), або поза межами поселень у Капушанах, Краловському Хлмці, Земпліні (Словаччина), Гаві, Чегані, Ниредьгазі, Мухі (Угорщина) та Саніслеу (Румунія) (Балагури, 2001, с. 297).

Після спалення рештки кремації зсипали до урни, яку ставили в ґрунтову могилу. В поховальній ямі іноді зустрічаються урни з рештками кількох людей, імовірно, споріднених між собою (Великий Березний, Войнатіно, Тактабай). Аналогічний ритуал спостерігається на могильнику Сопот у Прикарпатті (Крушельницька, 1979, с. 301-302). Урни, за тодішніми традиціями, накривалися мисками або плоским камінням. Іноді вони вкривалися посудинами, покладеними догори дном. Зустрічаються урни без решток, як символічні. Супровідний інвентар у похованнях бідний. Він складався з однієї-двох, іноді трьох, посудин-приставок. Це були миски, чашки, іноді черпаки. Багато урн і супровідних посудин мали пошкоджені вінця або були взагалі без них. Варто відзначити, що металеві вироби, в якості супровідного інвентаря, зустрічаються дуже рідко. В похованнях тактабайського могильника біля урн розміщували кістки тварин. Як особливість поховального обряду варто відзначити звичай робити отвір на днищі посудини (Великий Березний, Войнатіно). Такий звичай характерний для лужицької культури, що вказує на проникнення наприкінці II тис. до н.е. лужичан у гавське середовище (Крушельницька, 1988, с. 40-59; Kószegi, 1960, s.186).

До періоду існування культури Гава належать більше ста скарбів і окремих знахідок з ареалу її розповсюдження. Тільки на території Закарпаття відомо 104 скарби й 44 окремі знахідки. До періоду Гальштат НА₁ – НА₂ – XII–XI ст. до н.е. віднесено 71 скарб; до Гальштат НВ₁ – НА₂ – X–IX ст. до н.е. – 33 скарби. Вони представляють горизонт скарбів у Тисо-Дунайському басейні типу Курд–Кішапат–Чінку–Сусені–Мойград–Хайдубесермень періоду НА – НВ за П. Рейнеке. Типи предметів, які входили до складу скарбів, широко розповсюджені й виходили за межі ареалу культури Гава. Вони охоплювали весь Карпато-Дунайський ареал (рис. 18).

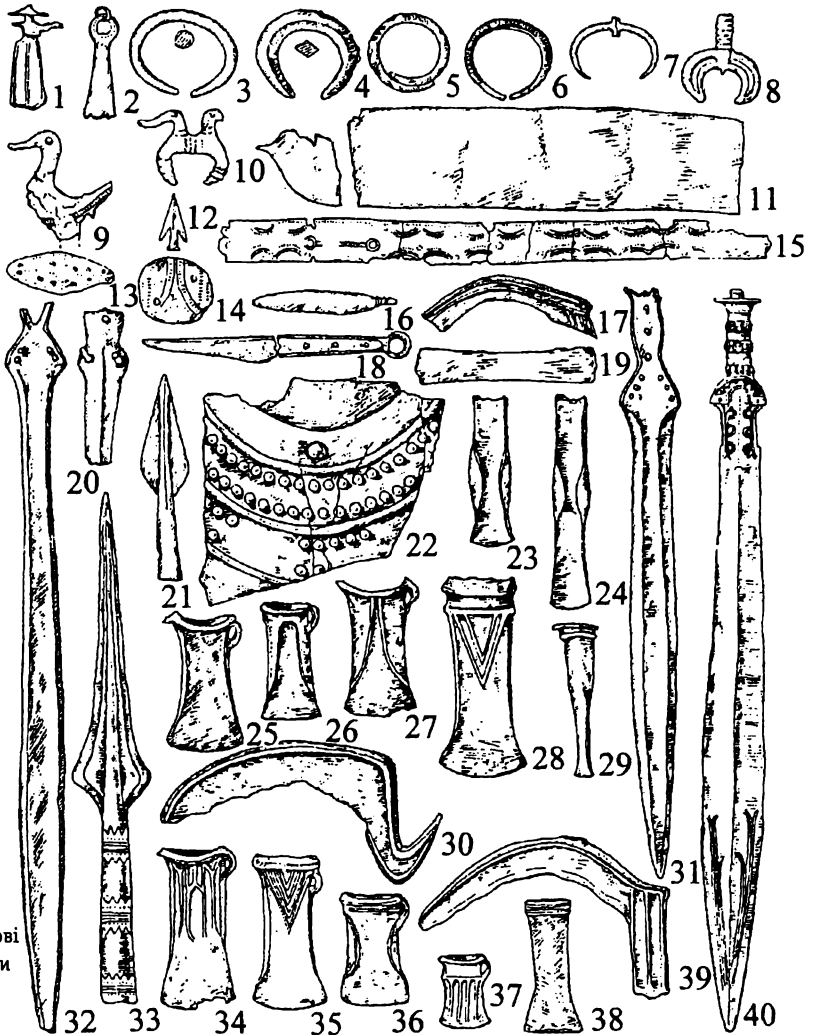

Рис. 18. Бронзові вироби культури Гава (по Е. А. Балагурі).

Велике значення мають скарби бронзових виробів, зібраних в корчагах – амфорах (Ніредьгаза, Надькалло) (Kemény, 1965), а також окремі знахідки з городища Шелестово, поселення Баранинці та поховань із таких пунктів, як Ніредьгаза, Тисаберцел, Тактабай, Великий Березний, Шебастовці, Войнатіно. По-перше, вони служать важливим матеріалом для встановлення дат, а по-друге, вказують на існування металообробно-

го центру й асортимент виробів, що виготовлялися. До цього варто додати, що деякі предмети, зокрема прикраси, мали визначений район побутування та час існування. До них належать фібули типу “пасементері” (Великий Березний), щиткова фібула (Тактабай), луниці-підвіски з незамкненими кінцями, ромбічні в розрізі браслети, орнаментовані діадеми та пояси (Медвежа I) (Bernjakovič, 1960).

До часу існування культури Гава в Закарпатті належать крупні скарби із с. Велика Бігань (54 екз., вагою 10,3 кг), Боржавське (148 екз., вагою 5,98 кг), Лази (111 екз., вагою 6,14 кг), Мукачево (50 екз.), Ужгород I (65 екз., вагою 9,75 кг), Боржава (54 екз., вагою 10,82 кг) і Олешник I–III (42 екз., вагою 6 кг). Надійним хронологічним критерієм є скарби с. Лази Воловецького району (НА₁), с. Сусково Свалявського району (НА₂), м. Мукачево – Підгоряни (НВ₁) і с. Олешник Виноградівського району (НВ₂). У колекції скарбів входять знаряддя праці, побутові речі, кінська зброя, зброя та прикраси. Прикраси становлять 55 %, знаряддя праці – 24 %, побутові речі – 8 %, зброя – 8 %, бронзові зливки – 5 % (Балагури, 2001, с. 299).

У результаті картографування місцезнаходження скарбів і окремих бронзових знахідок вдається простежити район їх скупчення. Це Північна Трансільванія, північно-східна частина Саболч-Сатмарської області Угорщини і долина річки Латориця в напрямку до Верецького перевалу, який з'єднує Верхнє Потисся з Прикарпаттям, де мешкала споріднена гавському населенню голіградька спільнота.

Як уже відзначалось, Трансільвансько-Верхньотиський металургійний центр наприкінці епохи бронзи й на початку епохи раннього заліза досягає свого апогею (більше 330 скарбів). У цьому центрі, як відзначає Є. М. Черних, використовувалися тільки високоякісні олов'яні або багатокомпонентні бронзи. З них відливалася велика кількість виробів технічно дуже складним прийомом лиття (Балагурі, Бідзіля, Пеняк, 1978, с. 37-38). Наприкінці II тис. до н.е. згаданий центр виробництва поряд із традиційними, стандартними виробами почав відливати й нові речі, які типологічно походили із західних центрів. До них належать втульчасті кельти і долота, пили, ромбічні в розрізі браслети, орнаментовані пояси, так звані луниці типу Гава, мечі липтівського типу й типу Рігазе.

Закопування бронзових і золотих виробів, що датується періодом НА, пов'язують із появою носіїв культури Гава у Верхньому Потиссі (Балагурі, Бідзіля, Пеняк, 1978, с. 42). Ймовірно, і знаходження численних імпортованих речей слід пояснювати проникненням

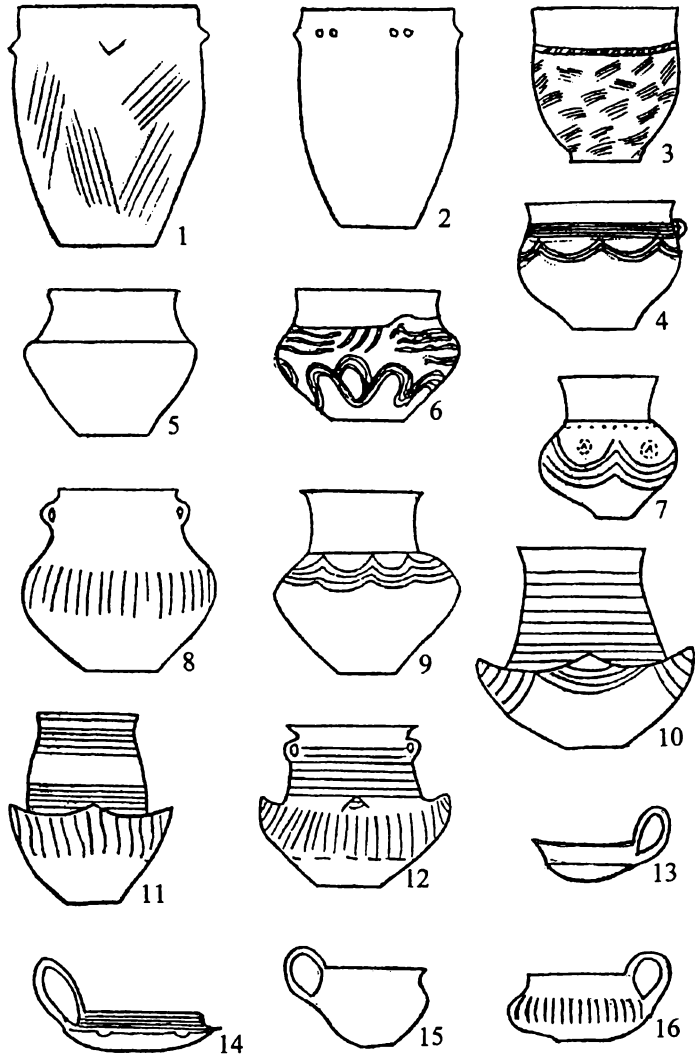

Рис. 19. Основні форми керамічного посуду культури Гава (по Е. А. Балагурі).

гавських племен у місцеве середовище (Kemenczei, 1965, old. 42-44).

У визначенні особливостей історичного розвитку населення культури Гава у Верхньому Потиссі головне місце займає кераміка. Вона має чітко виражені ознаки, які полягають у техніці виготовлення посуду, у фактурі глиняної маси, вживанні однакових форм посуду та уніфікованих прийомів і методів орнаментатції.

Техніка виготовлення посуду була стрічкова. Окремі посудини виготовлені з такою ретельністю, що мало чим відрізняються від кераміки, виготовленої на колі. Глиняна маса, як правило, перемішувалась із шамотом, піском, іноді жорствою. Обпалення не завжди рівномірне, за винятком столового посуду.

За функціональним призначенням гавську кераміку можна поділити на два типи: кухонну та столову. Кухонний посуд – великих розмірів і відносно поганої якості. Характерна його особливість – світло-коричневий або вохристий колір (рис.19, 1-3).

Столовий посуд характеризується високою якістю виготовлення. Він зроблений із ретельно вимішаного тіста, яке містило незначні домішки шамоту, а поверхня була лощена або заглажена. Необхідно відзначити, що багато посудин цього типу чорнолощені, орнаментовані канелюрами, а також різноманітними виступами-упорами та шишечками (рис.19, 4-16).

Одним із широко розповсюджених видів столового посуду є корчаги. Їх зазвичай називають урнами типу вілланова або амфорами типу Гава. Для них характерне поєднання чорної, іноді світлої, зовнішньої поверхні з червоно-рожевою внутрішньою. Корчаги мають високу лійкоподібну шийку та випуклі боки із сильно вираженим перегином на межі переходу до шийки. У верхній частині корпусу зазвичай розміщені різноманітні виступи-упори, зроблені шляхом наліплювання або видавлені зсередини. Іноді під упорами нанесені ряди канелюр, які утворюють концентричні півкола. Паралельними рядами горизонтальних, вертикальних або косих канелюр прикрашені шийка та верхня частина корпусу корчаг.

Велику групу складають миски, крім них, у керамічні комплекси входять чашки або вази напівсферичної форми та черпаки. Окремо відзначимо грузила, конуси, котушки, фігурні зубчасті речі, кришки, зооморфні фігурки, прясельця, кільця, печатки, скульптурне зображення людських рук і ложечки.

Закінчуючи огляд керамічного комплексу пам'яток культури Гава Верхнього Потисся, варто відзначити, що види й типи посуду мають широкі аналоги в пам'ятках раннього гальштату Карпато-Дунайського басейну.

Керамічні комплекси і, в першу чергу, численні вироби з бронзи служать чітким хронологічним критерієм для визначення існування пам'яток культура Гава, яка охоплює період XII–VIII ст. до н.е. (НА – НВ по П. Рейнеке) (Балагури, 2001, с. 315).

Підбиваючи підсумки історії племінного світу Верхнього Потисся в період міді – бронзи, зупинимось на ряді моментів, які відіграли визначальну роль у давньому розвитку населення регіону.

У силу свого географічного розміщення Верхнє Потисся опинилось у зоні формування одного з найдавніших центрів кольорової металургії. Наявність міді та компонентів для виробництва бронзи висунуло Карпатський ареал і його північну периферію на одне з пріоритетних місць у виробляючому господарстві населення Центральної і Південно-Східної Європи.

У хронологічному плані період енеоліту регіону представлений пам'ятками середнього – пізнього етапу культури Полгар і культурою Баден, носії якої в значній мірі використовували у виплавці міді й золота технологічні досягнення металургів Балкано-Егейського світу.

Однак на цьому етапі розвитку кольорової металургії (холодне куття та відливання міді) вироби з міді не могли відігравати значної ролі у виробництві високоякісних знарядь праці та замінити камінь, навіть в ареалі розміщення сировинних джерел. Але база залишилась, незважаючи на не зовсім зрозумілий катастрофічний розпад Балкано-Карпатського металургійного центру в XXXVIII ст. до н.е. (Черных, 2001, с. 38-45). Цей розпад лише пригальмував подальший розвиток кольорової металургії, що виявилось у створенні Верхньотисько-Трансільванського центру, який спеціалізувався по литтю та виготовленню бронзових виробів.

Епоха бронзи Карпато-Дунайського ареалу, в тому числі і Верхнього Потисся, у порівнянні з попередніми періодами є складним етнокультурним масивом. У цей час відбувається подальший процес відокремлення скотарських, пастуших племен, із якими пов'язана динаміка прогресу та його територіальний розмах. Ці племена були не стільки творцями культурних явищ, скільки “середовищем передачі”, що зумовлювало як реальні контакти окремих областей та культурну інтеграцію на гігантських територіях (від Волги до Тиси), так і диференціацію всередині останніх і специфіку конкретних районів.

У процесі культурно-історичного розвитку на початку бронзового віку в Тисо-Дунайському басейні відбувається консолідація племен, стабілізується мирне життя, формуються етнокультурні спільноти з доволі близькими рисами матеріальної та духовної культури (Мерперт, 1981, с. 12-14).

На основі аналізу форм господарсько-побутового комплексу початку II тис. до н.е., вдалося виділити у Верхньому Потиссі дві самостійні археологічні культури. Перша, культура Ніршег, представлена землеробсько-скотарськими племенами, які входили до складу великої історико-культурної спільноти Зок Тисо-Дунайського басейну. Друга – скотарями, носіями східнославацької курганної групи, які входили до складу культур шнурової кераміки.

Проблема етнічної належності культури Ніршег ще далека від розв'язання. Ймовірно її носії були індоєвропейцями. Їхнє співіснування з носіями шнурової кераміки, давньоамніками (Трансильванія) та іншими етнічними групами Тисо-Дунайського басейну певною мірою могло вплинути на мовну ситуацію населення Верхнього Потисся та всього Східнокарпатського ареалу.

Історична доля носіїв культури Ніршег доволі чітко простежується в культурно-історичному процесі наступних періодів епохи бронзи – заключній фазі ранньої та середньої бронзи (ВА₂ – ВВ).

Протягом указаних періодів сталися суттєві зміни в економічному та суспільному розвитку населення Тисо-Дунайського басейну. Відповідні зміни відбулися і на етнічній карті Карпатської улоговини, яка стала строкатішою. Так, Задунайський регіон став місцем проживання скотарсько-землеробського населення культури інкрустованої кераміки, а в межиріччі Тиси і Дунаю – носіїв культури Ват'я. У Потиссі мешкали племена, які за рівнем розвитку не відрізнялися між собою, але були різними за етнографічними ознаками. Вони відомі під назвою культур Перям, Дюловаршанд і Фюзешабонь.

Середній етап епохи бронзи пов'язаний із культурою Отомань, у формуванні якої певну роль відіграли носії культури Вітенберг і Балканського ареалу.

На території розповсюдження пам'яток культури Отомань знаходилися родовища поліметалевих руд (Берегівське узгір'я, Мідна гора та Рудна гора Байя Маре), які відіграли важливу роль у розвитку виробничих сил. Певні групи населення не тільки спеціалізувалися в галузі металургії, але й почали постачати готові вироби, сировину та напівфабрикати іншим племенам. Вони встановили тісні зв'язки між племенами Балкан і Східної Європи. Через землі, зайняті носіями отоманської культури, проходив бурштиновий шлях із Прибалтики на південь, до берегів Середземного моря. Сучасні дані дозволяють констатувати, що аборигени мали міцні кон-

такти з Мікенами, куди вони постачали золото. Без сумніву, Мікенська культура дала значний імпульс економічному розвитку племінного світу Карпатської улоговини, зокрема носіїв культури Отомань.

Значна кількість бронзових і золотих виробів (сокири, мечі, кинджали, диски, браслети) та їх орнаментика, виконана в “мікенському” стилі, кам’яні будівлі на городищі Спішські Штверток, антропоморфне зображення божеств і зображення бойових колісниць є ознаками запозичень з егейського світу (Балагури, 2001, с. 327).

Отоманська спільнота, яка володіла рудними багатствами Верхнього Потисся і Трансільванії, у середньобронзовому віці досягла апогею своєї економічної та політичної могутності серед населення Східнокарпатського ареалу. Численні знахідки зброї на поселеннях, у похованнях і скарбах свідчать про войовничість племен культури Отомань. Городища та знахідки високохудожньої парадної зброї свідчать про виділення племінної аристократії.

Історична доля носіїв отоманської культури тісно пов’язана з подіями, викликаними приходом із Приальпійської зони в Карпатську улоговину кочівників. У зв’язку з цим відносна стабілізація та мирне співіснування носіїв різноманітних культур закінчується. Під тиском носіїв курганної культури почалася міграція і осілих племен Тисо-Дунайського басейну (культура Дюловаршанд, Пер’ямош та інших). Міграційною хвилею був охоплений і Верхньотиський регіон. Сюди з Трансільванії перемістилась і частина носіїв культури Вітенберг, очевидно, під тиском племен культури Ноа (рис.14). У результаті змішування їх з отоманським населенням у Верхньому Потиссі сформувалася своєрідна, значно відмінна від інших культура, відома під назвою Станово (Суч’ю де Сус).

Станівські пам’ятки в XIV–XII ст. до н.е. щільною сіткою вкрили не тільки Верхньотиську низовину, але й передгірські райони Карпат. Населення мало міцні контакти з племенами культури Ноа, на що вказують численні скарби, які зустрічаються далеко в горах, на шляху, який пролягав через перевали у Прикарпатті. Картографування бронзових і золотих скарбів, а також окремих знахідок дає підставу стверджувати, що в епоху пізньої бронзи використовувалися, в основному, Дуклянський, Верецький і Яблонецький перевали, які поєднували Карпатську улоговину зі Східною Європою і водними артеріями: Віслою, Прутом, Дністром і Дніпром. Вони сприяли розширенню ареалу бронзових і золотих виробів, що походили з Верхньотиського і Трансільванського металургійних центрів.

Сукупність економічних, суспільних і політичних процесів визначила подальшу долю населення Верхнього Потисся в останніх сторіччях бронзового віку. Носії культури Станово відіграли певну роль у синкретичному процесі формування культури Гава (XII ст. до н.е.). Зоною формування останньої вважається регіон Потисся. Сюди під тиском племен культур полів поховальних урн, які наприкінці XII ст. до н.е. почали рухатися з регіонів Рейну й Альп на схід, у Подунав'я, вторглися розрізнені культурні групи й асимілювали аборигенів Верхнього Потисся та Трансільванії. У результаті цього процесу в Трансільванії склався культурний комплекс Лепуш–Речі–Медіаш, а в Верхньому Потиссі – культура Гава (Kemenczei, 1975, old. 333-336). Остання сформувалась у регіоні в результаті абсорбування елементів культур Піліні, Отомань III, Печіка, пізній Вершиц – Дубовац і Медведівці–Беркес–Демечер.

Саме в цей історичний час (XII–IX ст. до н.е.) досягає свого найвищого розквіту Верхньотиський металообробний центр, який поряд з орним землеробством і скотарством зайняв провідне місце в економіці населення Гава – Голіградської культури. Цей центр, вигідно розташований в географічному відношенні, був одночасно сполучною ланкою між металургійними центрами Трансільванії та Середньої Словаччини.

Для заключної фази розвитку культури Гава – Голігради (IX–VIII ст. до н.е.) характерними стають міграційні процеси. Закінчується період відносно мирного співіснування в Карпато-Дунайському басейні, виникають постійні військові конфліктні ситуації.

Порушення політичної стабільності спричинило будівництво городищ і численні скарби, датовані періодом HA – HB по П. Рейнеке, що відповідає горизонту скарбів типу Курд–Араньош–Мойград–Хайдубесермень–Фізешул (1000–800 рр. до н.е.). З часом закопування скарбів (Мойград–Хайдубесермень) співпадає і кінцевий етап існування культури Гава – Голігради (IX–VIII ст. до н.е.). У цей період закінчують своє існування і городища. Це стало результатом складних суспільних явищ, викликаних новою інвазією, яка йшла на цей раз уже зі сходу (кімерійці, скіфи) (Балагурі, 2001, с. 323-335).

Розділ III

Епоха гальштату

Фінальний період бронзи та початок епохи заліза у Західній, Центральній і Південно-Східній Європі характеризуються пам'ятками гальштатської культурно-історичної спільноти. Свою назву вона отримала за поселенням, що знаходиться на віддалі 15 км від м. Зальцбурга (Австрія), де в XIX ст. була досліджена величезна кількість поховань VII–VI ст. до н.е. а також посуд, прикраси, знаряддя праці та зброя, що їх супроводжували (Монгайт, 1974, с. 175–176). Значна кількість речей у могильнику дозволила розробити достатньо надійну відносну хронологію пам'яток гальштатського часу, поділену на чотири ступені: HA – HD (Reinecke, 1965). Перші два (HA – HB) віднесені до пізньобронзового віку (1200–700 рр. до н.е.), а суто гальштатською епохою вважаються ступені HC – HD, які охоплюють період 700–450 рр. до н.е.

На сьогодні гальштатська культурно-історична спільнота виділена в два ареали: західний і східний. Значну частину східногальштатської області становить територія з пам'ятками, які отримали назву старожитностей фракійського гальштату і займали Південно-Східну Європу.

Гальштатська епоха характеризується стрімкими змінами у сфері соціально-економічних відносин європейських племен і народів, розквітом торговельних зв'язків, виходом на історичну арену раніше не відомих етносів, але, найголовніше, широким застосуванням заліза.

Відкриття заліза та технології виготовлення сталі було епохальним у повному розумінні слова. Людина отримала величезні можливості у сфері виробництва життєво необхідних благ та у військовій справі. На відміну від міді й олова, які зустрічаються у природі в чистому вигляді, залізо відоме тільки в хімічних сполуках, головним чином, з киснем.

Перші вироби із заліза (метеоритного) у вигляді прикрас знайдені в єгипетських гробницях IV тис. до н.е. Але тільки в II тис. до н.е. у Передній Азії, ймовірно за все хетами, був відкритий спосіб одержання заліза з руди (XV ст. до н.е.) (Бакс, 1986, с. 228, 236–237).

Швидке, майже одночасне поширення заліза в Європі та Малій Азії заперечує гіпотезу про певний вихідний пункт виробництва чорного металу, звідки він поширився на величезну територію.

На противагу мідним рудам і компонентам для одержання бронзи (олово, свинець) залізні руди широко поширені в природі. Залізо добувалося в давнину з бурих залізняків, озерних і болотних руд. Порівняно з міддю та бронзою, одержати залізо важко у зв'язку з необхідністю високої температури плавки. Рідке залізо, для якого необхідно 1535 градусів, давні металурги не змогли освоїти, а відповідно, вони не могли використовувати звичний прийом виготовлення бронзових речей – лиття (Авдусин, 1989, с. 140). Виплавлялося тістоподібне залізо у вигляді криць вагою 1–9 кг, що одержували сиродутним способом при температурі 1100–1350 градусів за допомогою хутр, які нагнітали кисень. Далі кричне залізо вуглецювалося шляхом кількарязових проковувань і перетворювалось у сирцеву сталь. Шляхом загартування (обвуглерожування) їй надавалися необхідні властивості для виробництва зброї та знарядь праці.

Більш високі механічні властивості заліза, доступність руд, а отже, і дешевизна заліза в порівнянні з бронзою забезпечили витіснення каменю та міді як основних компонентів у виготовленні життєво необхідних речей.

Залізна сокира, леміш і чересло зробили переворот у землеробстві, а меч і захисні обладунки стали повсякденним озброєнням європейських племен.

Один із найбільш ранніх предметів, виготовлених із заліза, знайдений у північній частині Карпатського ареалу, – сокира-кельт із кургану XII ст. до н.е. біля с. Лепуш (Румунія). Але це були лише перші пробні кроки, що завершилися поширенням чорного металу в усьому Карпатському басейні.

1. Формування фракійського етносу

На широких просторах Європи особливе місце займає Карпатський ареал – місце формування ряду індоєвропейських етнокультурних спільнот, зона активних контактів поліетнічних племен та азіатських народів. Серед його субстрату домінуючу роль відігравали фракійці, які заселяли в I тисячолітті до н.е. величезну те-

риторію, від Вардар-Моравського басейну на заході до Пруто-Дністровського межиріччя та Західного узбережжя Понту на сході; від Карпат на півночі до Пропонтиди, Егейського узбережжя, проток і Анатолії на півдні.

На цій території жили десятки племен, але тільки незначна частина їх потрапила в поле зору античних авторів. Це були у першу чергу ті племена, які займали землі на південь від Дунаю й увійшли до контактної зони з еллінським світом (Гомер, Илиада, X, 434, 558; XIV, 227; Геродот, IV, 93-96; Фукидид, II, 96, 1; 98, 4).

Складний і багатогранний процес генезису, окремі етапи якого не завжди чітко вловлюються, призвів до поділу величезного фракійського масиву на дві гілки: південну та північну. Перша займала землі на південь від Істру (Дунаю), а друга – на північ від річки до Карпатських гір. Територіальний розподіл, проведений у 20-х рр. XX ст. відомим румунським археологом В. Пирваном (1982, р. 41-42, 730), у подальшому був підтверджений новими даними. В основу було покладено нерівномірність соціально-економічного розвитку фракійських племен. У цьому плані виділяються північні фракійці з Істро-Понтійської зони, названі Геродотом (IV, 93) гетами. Їх розвиток, завдяки контактам із еллінським світом, а згодом включенню до Одриського царства (Західний Понт), став настільки стрімким, що вони до I ст. до н.е. фактично злилися з південними фракійцями (Никулицэ, 1987, с. 5; Златковская, 1971).

Питання найдавнішої історії народів Європи далеке від свого остаточного вирішення, зокрема, це стосується і проблеми етногенезу фракійців. Нині можна говорити про переважаючі тенденції в її висвітленні та про час виходу фракійців на історичну арену.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. панувала теорія (В. Томашек, Ед. Мейер), згідно з якою пращури історично зафіксованих фракійців – прафракійці – наприкінці III–II тис. до н.е. вторглися у північно-східну частину Балканського півострова з Карпатських і Пруто-Дністровських областей. На південних від Дунаю землях вони зіштовхнулися з більш давньою спорідненою групою мізійсько-фракійських племен, частину яких асимілювали, а частину витіснили до Анатолії (Златковская, 1971, с. 27).

Не виключено, що саме вони входили до узагальнюючої назви “народи моря”, які розгромили біля 1200 р. до н.е. могутню Хетську державу, а у VIII ст. до н.е. утворили першу фракійську державу – Фрігію, яка в 675 р. до н.е. була знищена кімерійцями.

На даний час найбільшу аргументацію отримала автохтонна теорія походження фракійців, підтримана археологами, лінгвістами та антропологами. Є. Москалу, за В. Пирваном, відніс появу фракійців до кінця бронзового віку. Два його постулати: 1) територія, заселена фракійцями в VI–III ст. до н.е. співпадала з тими самими землями, що і в період раннього гальштату; 2) матеріальна культура південних і північних фракійців IV–III ст. до н.е. майже не розрізняється (Moscalu, 1983, p. 200-204). Висновки дослідника базуються, в основному, на керамічних комплексах. Однак у його монографії “Фрако-гетська кераміка” не наведено жодної синхронної чи кореляційної таблиці, яка б проілюструвала тотожність матеріалу обох зон.

Схожість окремих керамічних форм IV–III ст. до н.е. із формами періоду фракійського гальштату скоріше за все свідчить про єдиний субстрат, а не про тотожність культур. Тому неправомірно у розв’язанні питання про єдність фракійців виходити з типології кераміки (Никулицэ, 1987, с. 11).

Вагомішу аргументацію в питанні автохтонності північних фракійців подають дослідники культури Гава (XII–VIII ст. до н.е.). Щодо території формування культури вони дотримуються єдиної думки: це Верхнє Потисся, але в питанні походження існують різні погляди у вітчизняній і зарубіжній історіографії. Так, Г. І. Смірнова (1976, с. 26-31), Т. Бадер (1978) і А. Ласло (1973) претендентом на роль “пракультури” Гава висувають культуру Отомань. Е. А. Балагурі (2001, с. 317-319), виходячи з аналізу нових матеріалів, прийшов до висновку, що культура Гава утворилась у результаті синкретичних явищ культурних елементів (Піліні, Отомань фази III, Станово, Чорва), характерних для Тисо-Дунайського басейну.

На першому етапі свого існування культура Гава займала Верхнє Потисся та басейн р. Кереш. Починаючи з X ст. до н.е. вона розповсюджується в Трансільванії і проникає за Східні Карпати до Пруто-Дністровського межиріччя, де отримує назву голіградського кола пам’яток фракійського гальштату (Смірнова, 1976, с. 18-32). Приблизно в цей самий час у Сірето-Дністровському межиріччі утворилась група Кишинів-Корлатень, походження якої Е. А. Балагурі (2001, с. 317) пов’язує з просуванням до цього району носіїв культури Гава, а Г. І. Смірнова (1990, с. 31) – носіїв культурної групи Белегіш II з нижньої течії Сави.

Єдність споріднених племен, які населяли територію від Тиси до верхньої течії Дністра, в X–IX ст. до н.е. порушується прибулим

чужорідним населенням. У цей час із заходу на схід почали просуватися споріднені з іллірійцями племена культури полів поховань, із південного сходу до Карпатського ареалу вторглися кіммерійці, про що свідчать деталі кінського спорядження та зброя. З півночі, з території Південної Польщі, у район Карпат пройшли лужицькі племена (Балагури, 1991, с. 104-105; 2001, с. 319).

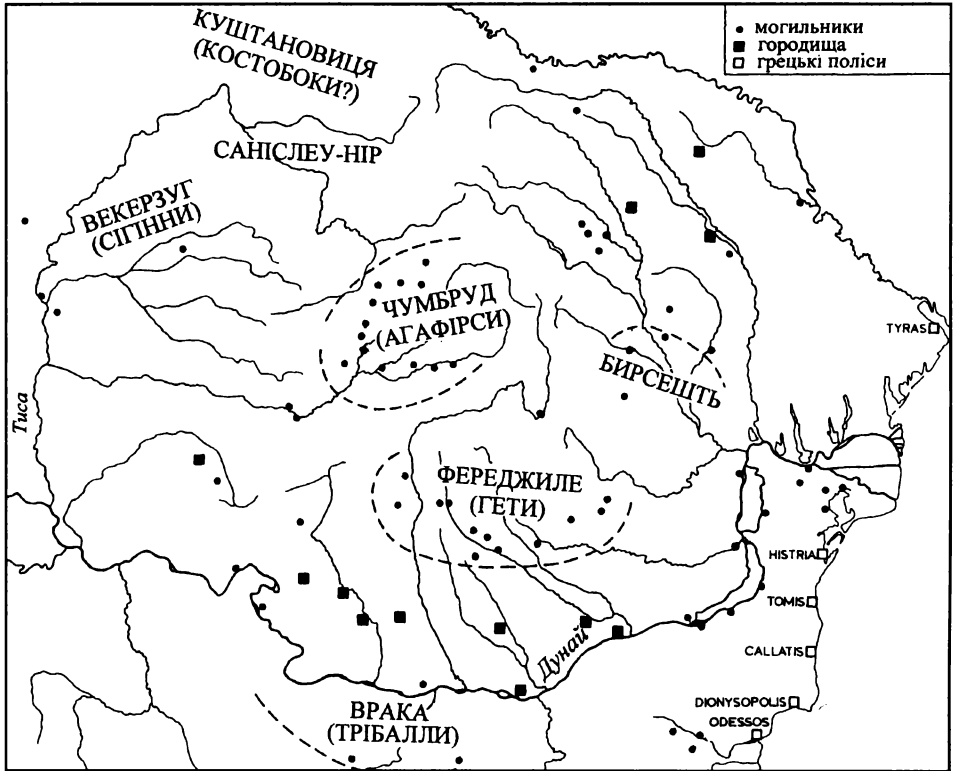
Через загрозу нападу племена культури Гава, починаючи з X ст. до н.е., взялися за спорудження цілої низки городищ у важкодоступних місцях, в основному передгір'ях Карпат. Саме вторгнення відзначається масовим закопуванням скарбів. Тільки у Верхньому Потиссі на сьогодні відомо 104 скарби виробів із бронзи та золота (Балагури, 2001, с. 299).

У результаті вторгнення в середині IX ст. до н.е. культура Гава припинила своє існування на основній території, за винятком Верхнього Потисся, де вона збереглася до VIII–VII ст. до н.е. (Кобаль, 1992, с. 174; Попович, 2002, с. 73-90). Разом із тим, тут продовжували зводитися городища, в тому числі і такі великі, як Іршава–Стремтура (8 га), що свідчить про збереження небезпеки вторгнення чужинців.

Проникнення передскіфських племен порушило єдність спорідненої групи племен, яка базувалась у Верхньотисько-Трансільванському центрі кольорової металургії. Торговельні зв'язки між окремими областями обірвалися, виробництво бронзи набуло регіонального характеру.

У VI ст. до н.е. в Карпато-Дунайський ареал вторгається нова хвиля кочівників зі сходу – скіфів. Із їх приходом формуються такі скіфоїдні культури, як Чумбруд у Трансільванії (Vasiliev, 1980), носіїв якої пов'язують з агафірсами Геродота (IV, 48) і Сентеш-Векерзуг в Алфельді (Vulpe, 1970, s. 165-182), яка ототожнюється з сегиннами (Геродот, V, 9) (рис. 20). Разом із тим у регіонах, яких експансія навіть не торкнулася, розповсюджуються речі скіфського типу, в основному зброя та предмети кінської зброї. Це стосується і Верхнього Потисся, де їх наявність фіксується, але в обмеженій кількості.

Про вплив скіфської культури на карпатські племена в сучасній історіографії існують різні думки, але, як би воно не було, основним етносом Карпато-Дунайського ареалу залишалися фракійці. І навіть якщо погодитись із думкою окремих дослідників, що згадки фраків і кіконів як союзників Троянського царя Пріама (Гомер, Илиада, II, 835) є пізнішими інтерполяціями (Никулицэ, 1987, с. 10),

то вже VI ст. до н.е. – це конкретний час появи фракійців на історичній арені Європи. Гекатей (560–480 рр. до н.е.), а за ним Геродот докладно описують розташування фракійців, їх побут, релігійні вірування. Вперше вони виступають під етнонімом гетів, “самых могущественных и справедливых среди фракийцев” (Геродот, IV, 93), які жили на північ від Істру. Тут варто підкреслити, що всі античні автори, починаючи від “батька історії”, чітко розуміли існування двох гілок фракійців: гетів і західнопонтійських племен, які на початку V ст. до н.е. увійшли до складу Одеського царства (Златковская, 1971). Зокрема, конкретизує географію північних фракійців Страбон: “восточные области Европы разделены р. Истр на две

Рис. 20. Локалізація культур Карпато-Дунайського ареалу VI–IV ст. до н.е. (по А. Вулпе та В. Г. Котигорошку).

части. По левой стороне остаётся вся Германия, начинающаяся от Рейна, а также все земли гетов, тирагетов, бастернов и сарматов до р. Танаиса и Меотидского озера. По правой же – вся Фракия, Иллирия и та часть Элады, которой завершается Европа” (География, VII, 5, 30). І якщо форми життя західнопонтійського населення знайшли доволі повне відображення у грецьких джерелах, завдяки своєму розміщенню в контактній зоні з Егейським світом, то племена внутрішньокарпатської дуги довгий час залишалися без імені. Але те, що ця територія була фракійською, знав уже Геродот. Навряд чи історик з Галікарнасу назвав би народ найбільшим у Європі, локалізуючи його тільки між нижньою течією Істру та Пропонтидою (Геродот, IV, 3).

Ця безіменність, яка була наслідком розташування на дальній периферії, збереглася до II ст. до н.е., коли з’явився новий етнонім північних фракійців – “даки” (Юстин, XXXII, 3, 16). Їх локалізація дається Страбоном (VII, 3, 12). “Но существует и другое деление Гетской земли, остающееся с древних времён: одну часть этого племени называют даками, другую – гетами. Гетами называют тех, которые живут у Понта в восточной части страны, а даками – тех, которые живут в противоположной части, со стороны Германии и истоков Истра”

Згадана у Помпея Трога, в передачі Юстина, “молодая ветвь гетов – даки”, пов’язана із сутичкою даків і бастарнів (германокельтські компоненти), час якої дослідники встановили в межах від 200 р. до н.е. до другої чверті II ст. до н.е. (Никулиця, 1987, с. 230; Ткачук, 1999, с. 277-278). Виходячи з висновків М. Є. Ткачука (1999, с.292-298), сутичка, з одного боку, стала останнім штрихом для остаточної загибелі Гетики (Карпато-Дністровський регіон), а з другого, привела до утворення Дакії (Трансільванія). Процес падіння Гетики був не одночасним, а спричиненим ще в IV ст. до н.е. перенаселеністю (більше 250 відомих поселень). Однак просунутись у цей час на захід гетам заважали Карпати, за якими їх чекали насторожені експансією кельти, а на сході непрохідним бар’єром виступали скіфи. Але наприкінці IV ст. до н.е. Скіфія гине під ударами сарматів, унаслідок чого і відкривається вихід, у який стрімко проходять гети. До речі, про перенаселеність. Відомо, що у Верхньому Потиссі, територія якого у декілька разів менша (2/3 гірська) від Карпато-Дністровського регіону, наприкінці II–IV ст. н.е. було більше, ніж 350 поселень, але говорити про існування надмірної щільності населення не вважаємо за можливе.

Переміщенню гетів на схід, за М. Є. Ткачуком, сприяв і зовнішній фактор: в особі скіров-галатів, які перейшли з Іллірії у проміжку 70–20 рр. III ст. до н.е., про що свідчить декрет на шану Протогена (Мачинский, 1973, с. 52). Тут варто відзначити, що згідно з Д. А. Мачинським (1973, с. 53), за декретом кельти-галати чітко відокремлені від скірів-германців, і галати рушили на Ольвію з областей, які лежали на південь від Нижнього Подунав'я. Таким чином, скіро-галатський союз, як і гето-латено-скіфську культуру нижньодніпровських городищ, можна трактувати як дуже сміливу гіпотезу, точніше припущення.

Окрім того, вторгнення кельтів у Північно-Західне Причорномор'я – це, скоріше за все, епізод в історії населення на схід від Карпат, зокрема Карпато-Дністровського регіону, а не загрозливе вторгнення, яке відіграло роль у подальшій долі автохтонів. Доволі дискусійним є і сам факт довгої присутності кельтів у цих районах. Кельтські могильники й поселення відсутні, а одиничні знахідки фібул, торквесів, монет і так зване “бовшевське житло” (Крушельницькая, 1965, с. 119-122; Мачинский, 1973; Чеботаренко и др., 1987, с. 242-246) можуть свідчити про вплив латенської культури, створеної кельтами, а не про їхнє життя на згаданих землях.

А тепер щодо Трансільванії, історія якої з I ст. до н.е. безпосередньо пов'язана з Верхнім Потиссям. Після розгрому Гетики, згідно з М. Є. Ткачуком, у межах 179–168 рр. до н.е., виникає Дакія. Кельтів змінюють даки. При цьому відзначається відсутність спадкоємності між латенськими старожитностями Трансільванії і попередньою фрако-ілліро-скіфською культурою Сентеш–Векерзуг–Хотін. І наголошується, що фракоїдні елементи, які зустрічаються в кельтських старожитностях, не визначають обличчя культури (Ткачук, 1999, с. 297).

Висунуті дослідником положення викликають деякі доповнення і заперечення. По-перше, розповсюдження культури Сентеш–Векерзуг як чіткого фрако-скіфського симбіозу не мало місця на території Трансільванії. Це область Алфельду, а фрако-скіфські старожитності представлені групою Чумбруд у верхів'ях р. Муреш (Vulpe, 2001, fig. 82). Латенські старожитності Трансільванії, якщо говорити про пам'ятки кельтів, а не латенський період як такий, були лише дрібними вкрапленнями в її східній частині (Babeş, 2001, fig. 92). Серед них найбільше представлені могильники Таріан (з фази LT B2a), Шейка Мік (з фази LT B2b) й Апахида з фази LT C1a

(Vujna, 1982, s. 342-343, 403-406). Якщо розглядати Карпатську улоговину, не включаючи Середнього Подунав'я, то єдиним регіоном, про територію якого можна говорити як про скупчення латенських старожитностей і присутність кельтського етносу, може бути тільки Верхнє Потисся.

Таким чином, на основі вищесказаного констатуємо, що Південно-Східна Європа, у першу чергу Карпато-Дунайські землі, наприкінці II – на початку I тисячоліття були тим ареалом, де в результаті складних етнічних і міграційних процесів утворилася фракійська народність. Її існування та розвиток не були відокремлені від сусідніх і більш віддалених племен і народів Європи. Маючи власну основу і запозичуючи чужі елементи, фракійці в VI ст. до н.е. вийшли на історичну арену. Саме з цього часу можна говорити про певну єдність матеріальної культури північних фракійців. Локальна відмінність тих або інших археологічних культур визначається їх географічним положенням і, найімовірніше, племінною приналежністю, що знайшло відображення у фракійських старожитностях Верхнього Потисся VI–IV ст. до н.е.

2. Ранньозалізний період регіону

Ранньозалізний період характеризується розповсюдженням у Європі в першій половині I тисячоліття до н.е. чорної металургії та плужного землеробства, що зумовило стрімке піднесення виробничих сил.

Верхнє Потисся у цей період заселяли нащадки племен пізньобронзової епохи, старожитності яких поділені на два культурно-хронологічні горизонти. Перший, передскіфський, горизонт (VIII – середина VI ст. до н.е.) найменше досліджений. У даний час він отримав назву Гава III (HaB₂ – HaC) і визначається VIII–VII ст. до н.е. (Кобаль, 1992, с. 174; Попович, 2002, с. 73). Незначна кількість пам'яток даного періоду пояснюється зменшенням кількості населення (Miroššayová, 1987, s. 142), що, можливо, пов'язане з міграційними процесами, які проходили наприкінці бронзового віку. Відсутність жорстких хроноіндикаторів та існування основних форм кухонної кераміки пізнього періоду бронзи, які збереглися без особливих змін протягом усього гальштату, ускладнює виділення конкретних фаз на поселеннях, але загалом цей період для Схід-

ної Словаччини визначається в межах HaC – LTb (Miroššayová, 1987, s. 140-141)

Поселення передскіфського горизонту відомі, в основному, за підйомним матеріалом. У басейні Торіси й Топли вони, головним чином, розміщувались як на підвищеннях, так і в низовині. Аналогічна топографія спостерігається і в східній частині регіону (Ужгород – Замкова гора, Виноградово – Чорна Гора (біля підніжжя), Дяково, Чорнотисово, Чепа та інші). Розкопки проводилися лише в окремих пунктах, зокрема на Сомоторській горі, де досліджено кілька напівземлянок (Pastor, 1958). Вони колоподібної та овальної форм (3-4 x 3,5-4,5 м), опалювались заглибленими у підлоги вогнищами, а також в Чорнотисові, де розкрита напівземлянка.

Поховальні пам'ятки цього горизонту представлені ґрунтовими могильниками: Великий Березний (Потушняк, 1958, с. 128-131), Войнатіна (Budinský-Krička, 1976), Саболчверешморт (Bóna, 1986, old. 40), а також одиничними похованнями Тибави, Вояни, Лучок, Краловського Хлмца (Budinský-Krička, 1976, s.138), Земплінських – Копчан (Demetrová, 1983), Хуста (Попович, 1996, с. 212-213) і Королева.

Ритуал включає тілоспалення і вміщення залишків кремації до урн з використанням посудин-приставок. У керамічному матеріалі селищ і поховань зберігаються форми, характерні для періоду пізньої бронзи (миски, чашки, горщики, амфори), але в той же час з'являються посудини з низько опущеним корпусом, прикрашеним язикоподібними виступами (Miroššayová, 1987, s. 142-143), і кераміка лужицького типу (Мирошшайова, 1986, с. 211). Для могильника у Великому Березному характерні встановлення урни на кам'яну виступку і викладання камінням поховальної ями. Наявність фібули типу "Санта Лучія" дозволяє датувати захоронення серединою VII ст. до н.е. (Попович, 1996, с. 211).

Металеві вироби, представлені бронзовими, золотими та залізними прикрасами, залізними предметами кінської зброї, сокирами-кельтами (Bóna, 1986, old. 40-41; Miroššayová, 1987, s. 143), вказують на зв'язки з фрако-кімерійським середовищем Карпатської улоговини.

Скіфський горизонт датується серединою VI–IV ст. до н.е. і характеризується зміною політичної ситуації в Карпатському ареалі, яка визначається проникненням у середині VI ст. до н.е. зі сходу скіфів, а в IV ст. до н.е. із заходу – кельтів.

До останнього часу існувала думка, що пам'ятки середини VI–IV ст. до н.е. на основній території регіону належали носіям куштановицької культури. Свою назву вона отримала за дослідженням у 1929–1931 роках курганним могильником біля с. Куштановиця Мукачівського району (Vöhm, Jankovich, 1936). Подальші розкопки курганів, скупчених головним чином у Закарпатській області, і накопичення матеріалу дозволили Г. І. Смірновій і К. В. Берняковичу (1965, с. 89–104) висунути концепцію про походження культури. Вони виділили два основних компоненти, які сприяли формуванню культури: місцевий, гавський, і прибулий, західноподільський. І. І. Попович указав і на третій, лужицький, припускаючи, що населення Закарпаття у скіфський час залишалося місцевим, північнофракійським (Попович, 1986, с.198).

Вивчення пам'яток VI–IV ст. до н.е. словацькими дослідниками в 50–60-ті рр. стало підставою для висновку про розповсюдження куштановицької культури і на території Східної Словаччини (Dušek, 1971, s. 447–449). Це припущення зазнало критики з боку Є. Мірошшайової (1982; 1983) і П. Юречко (1983а, s. 428). Порівнюючи й аналізуючи керамічні колекції селищ Східної Словаччини, в яких присутня значна кількість кружального посуду так званого фракійського, або алфельдського, типу, дослідники прийшли до висновку, що область Східної Словаччини як інтегральна частина північнофракійського масиву була пов'язана з групами Феріджиле та Нір, а не з куштановицькою культурою. Згідно з Є. Мірошшайовою (1986, с. 212), це підтверджується і відсутністю куштановицьких могильників, хоча на території Східної Словаччини даного часу відомі два поховання в Михайловцях, які, однак, не можна з повною впевненістю віднести до ґрунтових (Miroššayová, 1987, s. 144). Але їх дослідниця З. Чілінська (1959, s. 79) відзначає наявність курганних насипів. На цій території розглядуваного періоду взагалі не відомий жоден некрополь. У зв'язку з цим, відсутність курганів не може бути вірогідним доказом (при спільності матеріальної культури) невходження Східної Словаччини в область куштановиці.

Старожитності Північно-Західної Румунії пізньогальштатського періоду – початку латену (HaD – LT_B) виокремлені в групу Саніслеу – Нір, яка в основному представлена ґрунтовими могильниками (рис. 20). Серед них найбільш досліджений некрополь Саніслеу II (Nemeti, 1982; 1984). Характерною рисою поховань є тілоспалення з наступним вміщенням решток кремації в урни. У плані мо-

гильні ями овальної, колоподібної, іноді прямокутної форми, глибиною до 1,6 м (Nemeti, 1982, s.132, 141-144; 1984, fig.1). У якості урни зазвичай використовувалися горщики банкоподібної або біконічної форми. Зверху урна накривалася мискою, поряд вміщували посудини-приставки (як правило, черпаки) (рис. 21). Виділяються поховання (тип I B), у яких посудина вміщена в посудину (миску або корчагу), а зверху прикрита мискою, а також безурнові поховання в ямках (тип II). Поряд вміщували залізні ножі, бронзові кільця, браслети, намисто, прясельця (Nemeti, 1982, Abb.2; 5-18). Характерною рисою керамічних комплексів поховань є значна кількість кружального посуду, від 20 до 30% (Nemeti, 1984, fig. 9). Поселення досліджені недостатньо. У зоні верхньої течії Тиси, на її лівому березі, відзначається співжиття носіїв групи Саніслеу – Нір (даки) та куштановицьких племен (Pora, 1971; Zirra, 1980, p. 75).

Пам'ятки скіфського часу Північно-Східної Угорщини представлені поселеннями, відомими виключно за підйомним матеріалом, ґрунтовим могильником у Петнехазі (Bottyan, 1955) й окремими похованнями з різних місцезнаходжень (Bóna, 1986, old. 42-43). Для поховань характерні урнові захоронення і наявність речей скіфського типу (прикраси, зброя). У плані культури ця територія віднесена до групи Нір зі змішаним фрако-скіфським населенням; відзначається присутність і пам'яток куштановицького типу, наприклад, курганна група в Тарпі (Bóna, 1986, old. 42; Párducz, 1969).

Хоча дослідники мають різні погляди на культурну належність населення Верхнього Потисся в VI–IV ст. до н.е., вони дотримуються єдиної думки про субстрат, відносячи його до північнофракійської етнічної спільноти. Її носії займали передгірські та долинні райони приток Тиси. Найбільш заселеними були низовинні, південні частини регіону. Для Східнославацької низовини типовими є поселення на дюнах із концентрацією вздовж р. Бодрог та її приток (Рад, Дубровка, Земплін, Сомотор та інші). У Кошицькій улоговині найбільша щільність спостерігається в долині р. Горнад (Mirošayová, 1982, s.19), на Закарпатській низовині – вздовж приток Ужа, Боржави та Латориці, зазвичай на перших надпоймених терасах. Розміри поселень, як правило, не перевищують 1–2 га. У своїй більшості вони визначені за підйомним матеріалом і лише в окремих пунктах проводилися стаціонарні розкопки (Попович, 1995, с. 95-97).

Житлове будівництво населення Верхнього Потисся найповніше вивчене на селищах куштановицької групи пам'яток Малі Геєв-

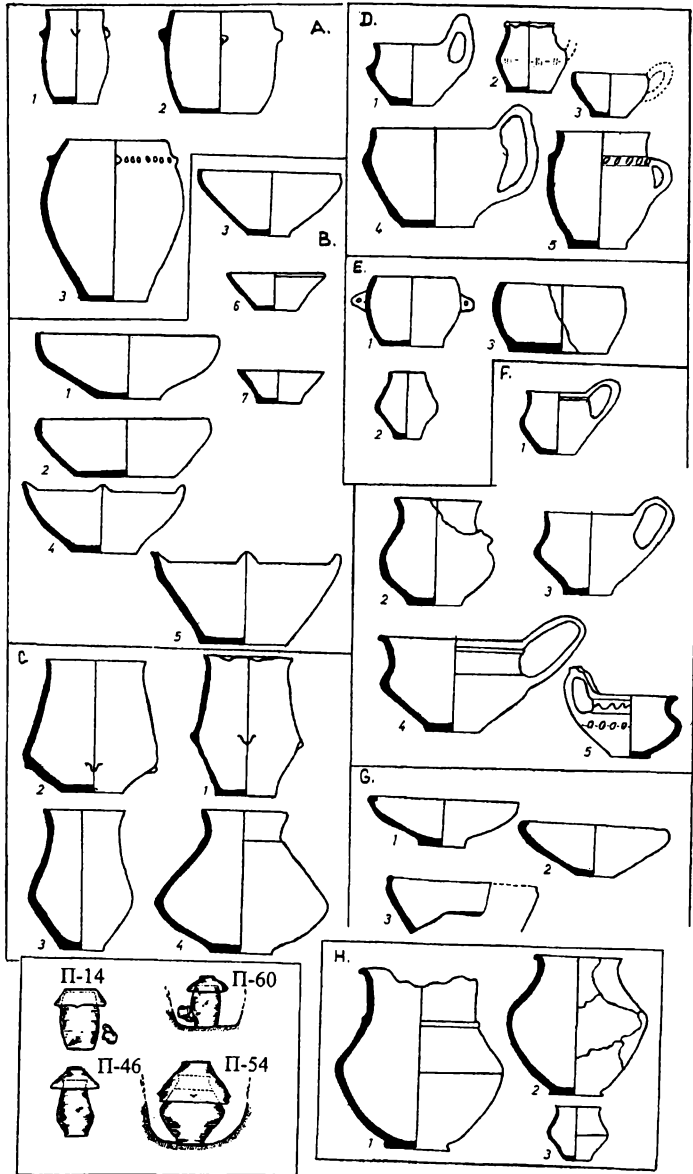

Рис. 21. Основні форми кераміки могильника Саніслеу II; поховання (по І. Неметі).

ці, Деренковець, Коритняни (Попович, 1986, с. 191-192), Олешник (Балагури, Котигорошко, 1978), Вербовець, Вілок, де відкриті напівземлянки й наземні будівлі. Перші – прямокутної або овальної форми, розміром 12–14 кв. м, заглиблені у материк на 0,3–0,4 м, другі – каркасно-

глинобитної конструкції. У плані вони прямокутної форми, площа 14–20 кв. м. Опалювальні споруди представлені заглибленими в підлогу вогнищами, іноді застосовувались глинобитні печі. Поряд із житлами зводилися господарські будівлі площею 2,5–10 кв. м, ями для сміття та льохи. Не виключено, що вогнища та печі поза об'єктами входили в планування наземних жител, контури яких не помічені. Основним матеріалом поселень є кераміка; іноді зустрічаються зернотерки й залізні речі. На поселеннях Стретавка (Miroššayová, 1979), Чечейовці (Šiška, 1981), Стеблівка засвідчені залишки металургійного виробництва у вигляді залізних шлаків, а на поселенні Рад знайдені залишки лиття бронзи (Miroššayová, 1983).

Поховальні пам'ятки північно-східної частини регіону представлені курганными могильниками. Розкопки проводились на могильниках біля сіл Білки (Смішко, 1956), Колодне, Дунковиця (Смирнова, Бернякович, 1965), Осої (Потушняк, 1958), Голубине (Zatlukál, Zatlukál, 1937), Чорний Потік (Смирнова, 1979), де розкопано більше 120 курганів. Могильники склалися з груп від 3–6 до 20 насипів у кожній. Найбільшим є некрополь біля с. Білки Іршавського району, на якому нараховуються десятки курганів. Розміщувались кургани без певної системи, неподалік один від одного. Насипи мали куполоподібну форму, діаметр основи – від 7–11 до 20 м. Висота коливалася в межах 0,6–2,5 м. В основі поховального ритуалу була кремація небіжчика, яка проводилась іноді на місці поховання, але здебільшого на стороні. Після спалення кістки ретельно перебирались і зсипалися до урни (найчастіше), ямки або купки. Відоме анатомічне розміщення кісток (Попович, 1986, с. 194). Здійснювалось поховання на рівні давнього горизонту або на підсипці в південній частині підкурганної площі. З характерних деталей поховального обряду варто відзначити посудини-приставки (від 1 до 10; зазвичай це миски, черпаки, сковорідки); урни, вкриті черепком, мискою, днищем посудини; ритуально розбитий посуд; ями, заповнені залишками вогнищ. В окремих похованнях зустрічаються урни з отворами у днищах (Попович, 1985, с. 56).

Особливістю поховань є незначна кількість металевих виробів, серед яких переважають прикраси (намисто, підвіски, булавки, браслети) й ножі, які служили символом заупокійної трапези померлих. Лише окремі поховання відрізняються великою кількістю інвентаря, що вказує на особливий статус у суспільстві. Запозиченим варто вважати вміщення до поховань предметів кінської зброї та зброї.

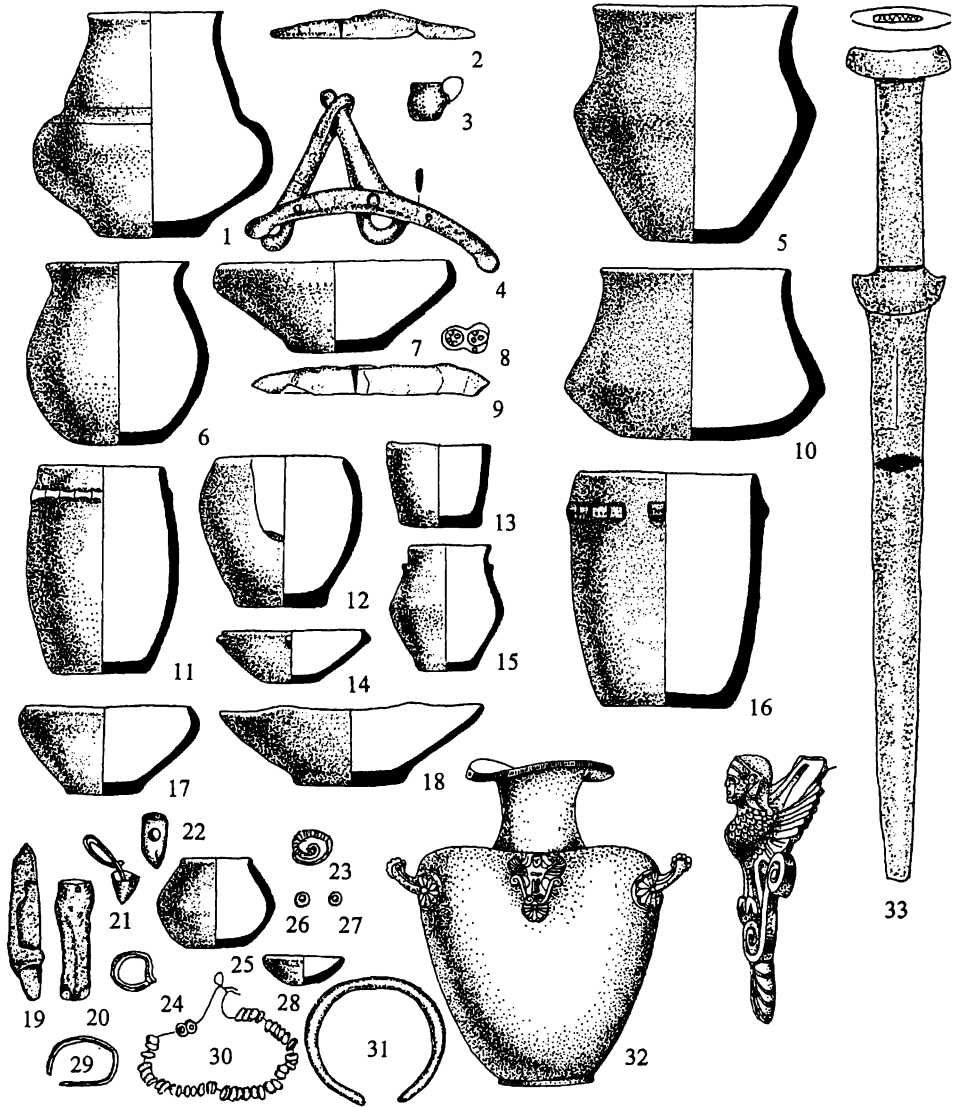

Рис. 22. Куштановицька група пам'яток VI–IV ст. до н.е. Поховальний інвентар Невицького кургану (1–31); бронзова гідрія з Бені (32); акінак з Арданово (33) (по І. І. Поповичу).

Це було характерним для курганів у Невицькому (Попович, 1985) і Тарпі (Párducz, 1969) (рис. 22).

Після здійснення поховання зводився насип. У його конструкції розрізняються три типи: земляний (переважає), кам'яно-земляний і кам'яний. У деяких могильниках зустрічаються всі типи насипів. Так, у Колодному з 21 насипу дев'ять частко-

во або повністю кам'яні, інші – земляні (Смирнова, Бернякович, 1965, с. 90). Не рідкість для куштановицьких могильників і кургани-кенотафи (Смирнова, Бернякович, 1965, с. 91).

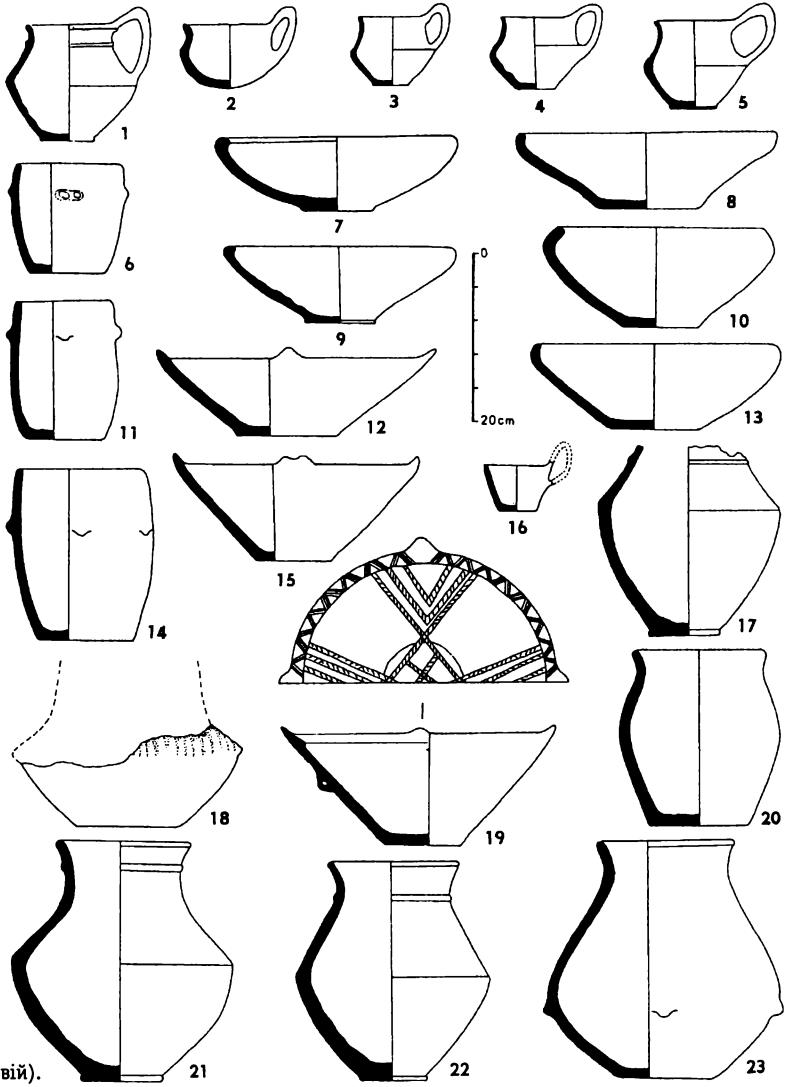
Багато курганів мають, поряд із одиничними, колективні поховання – родинні усипальні. Класичним прикладом є курган Поганої діви біля с. Невицьке (Ужгородський район), де знайдено 17 поховань в урнах і одне – у купці (Попович, 1985).

Грунтові поховання представлені могильником у Петнехазі (Bottyan, 1955), чотирима похованнями у Цибереші (Bóna, 1986, old. 43), двома у Михайлівцях і одним в Цейкові (Miroššayová, 1987, s. 114). Для них характерне тілоспалення на стороні і вміщення ретельно перебраних решток кремації до урни. Урна зазвичай накривалася мискою, поряд ставились 1–3 посудини-приставки. За великою кількістю супровідних посудин (більше чотирьох десятків) виділяються Михайлівці, що наближує їх до поховань куштановицького типу. Індивідуальний інвентар ґрунтових поховань аналогічний до інвентаря підкурганних. Глибина могильних ям сягає 1,1 м. Особливістю ґрунтових поховань є наявність кружально-го посуду (миски, черпаки, амфори).

Найбільш масовим і виразним матеріалом пам'яток є кераміка. Вона виготовлена ліпним способом і на гончарному крузі. Ліпний посуд поділяється на три групи. До першої належать посудини з лощеною або підлощеною поверхнею. Це біконічні й округлободі корчаги – прототипи пізніх форм гавських амфор, миски, які зберегли у формах місцеві гальштатські традиції, і черпаки з високою петельчастою ручкою. До другої групи входять горщики з есоподібним профілем тулуба, прикрашеного язикоподібними виступами, посудини грушоподібної форми і біконічні горщики з невиділеним або коротким, трохи відігнутим вінцем. Третю групу складають банко- й бочонкоподібні горщики та сковорідки. Горщики, як правило, прикрашені наліпними валиками із заціпами, виступами, шишечками (рис. 21-24).

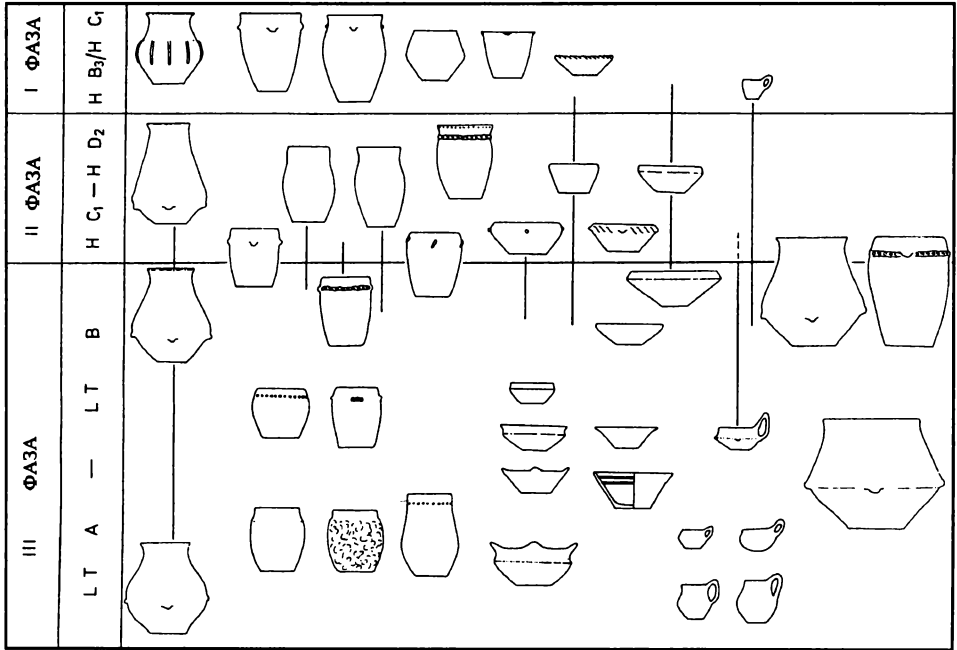
Кружальний посуд представлений сіроглиняною керамікою. Еталоном може бути поховання 2 в Михайлівцях, у якому наявні всі основні форми: черпаки, миски, амфори (рис. 23, 3-5, 9, 21-22).

Характеризуючи кераміку VI–IV ст. до н.е., дослідники відзначають збереження гальштатських традицій у більшості форм мисок і корчаг (Смирнова, 1979, с. 52; Miroššayová, 1987, s.142; Zirra, 1972, p. 78). Лужицькі ознаки простежуються у формах горщиків другої групи (Попович, 1985, с. 58). Появу в куштановицькій куль-

Рис. 23. Інвентар поховання 2 в Михайлівцях (по Е. Мірошшайовій).

турі черпаків і банкоподібних горщиків Г. І. Смірнова пов'язує із впливом західно-подільської групи пам'яток скіфського часу або навіть із проникненням її носіїв у Верхнє Потисся (Смирнова, Бернякович, 1965, с. 98-100). Вважаємо, що ближчі та ширші аналогії слід шукати в північно-фракійському середовищі Карпатської улоговини, де подібні речі розповсюд-

жені в поховальних комплексах (Nemeti, 1982; 1984).

Кружальний посуд складає незначну групу в керамічних колекціях пам'яток і характерний головним чином для південних і західних областей регіону. Його появу на початку V ст. до н.е. дослідники пов'язують з імпортом із фрако-скіфського середовища Потисся, наявність якого підтверджується й іншими знахідками (Мирошшайова, 1986, с.213; Јуреґко, 1983, s. 438). Однак належність цього кружального посуду до фракійського кола не є беззаперечною. Йдеться про вазоподібні посудини (Михайлівці) та деякі типи глечиків (Тарпа), форми яких мають аналогії в кельтській кераміці.

Металеві вироби на пам'ятках Верхнього Потисся зустрічаються доволі рідко; вони знайдені, в основному, при розкопках поховань і представлені прикра-

Рис. 24. Таблиця основних керамічних форм ліпного посуду періоду гальштату Східної Словаччини (по Е. Мірошшайовій).

сами (завушниці, підвіски, браслети), предметами кінської зброї (залізні вудила, псалії, фалари), окремими видами зброї (кінджали, акінаки, сокири, наконечники списів) і ножами (рис. 22). У більшості це імпорتنі речі, які свідчать про зв'язки і контакти з фрако-скіфським світом (Мирошшайова, 1986, с. 213; Попович, 1986, с. 196; Párducz, 1973, kar.1-3).

У зв'язку з цим важливою є знахідка на околиці Кошиць двох глиняних печаток – пінтадер (Miroššayová, 1987, s. 146, tabl. III, 1, 3), призначених для татуювання тіла. Як відзначають дослідники, пінтадери можуть служити опосередкованою ланкою між феріджильською та верхньотисьською групами північно-східної частини Угорщини, з одного боку, і східнославацьким населенням – з другого (Йерем, 1986, с. 185; Miroššayová, 1987, s. 146).

Таким чином, не виключене їх південнофракійське походження. Існування у фракійців обряду татуювання відзначає грецький географ Артемідор: “фракийцы татуируют благородных отпрысков, а геты – рабов (геты живут на севере, а фракийцы – на юге)” (Артемидор, I, 8).

Залізні знаряддя праці, за винятком ножів, відомі в обмеженій кількості і, в основному, походять із території Східної Словаччини. Це вісім серпів, шість сокир, клин і предмет, схожий на долото, які входили до складу скарбу в Нижній Мишлі (рис. 25), і дві сокири з Ясова (Miroššayová, 1980; 1987, s.145).

Залишки металургійного виробництва, виявлені в Чечейовці (Šiška, 1981, s. 289-291), дозволяють припускати наявність місцевого виготовлення виробів з чорного металу.

Топографія поселень і матеріали розкопок дають можливість зробити висновок, що у Верхньому Потиссі у VIII–IV ст. до н.е. мешкало населення із землеробсько-скотарською формою ведення господарства. Умови передгрі'я не виключали переважання у цих районах тваринництва.

Життєво важливе значення для розвитку економіки місцевих племен мала чорна металургія. У VI–IV ст. до н.е. поступово зросло виробництво заліза, яке використовувалось для виготовлення не тільки прикрас і предметів кінської зброї, але й знарядь праці. З'явилася нова техніка обробітку, що підтверджує металографічний аналіз серпів із Нижньої Мишлі, викуваних зі сталі із застосуванням термічного обробітку, тобто загартування (Kočíh, Leucaničová, 1980).

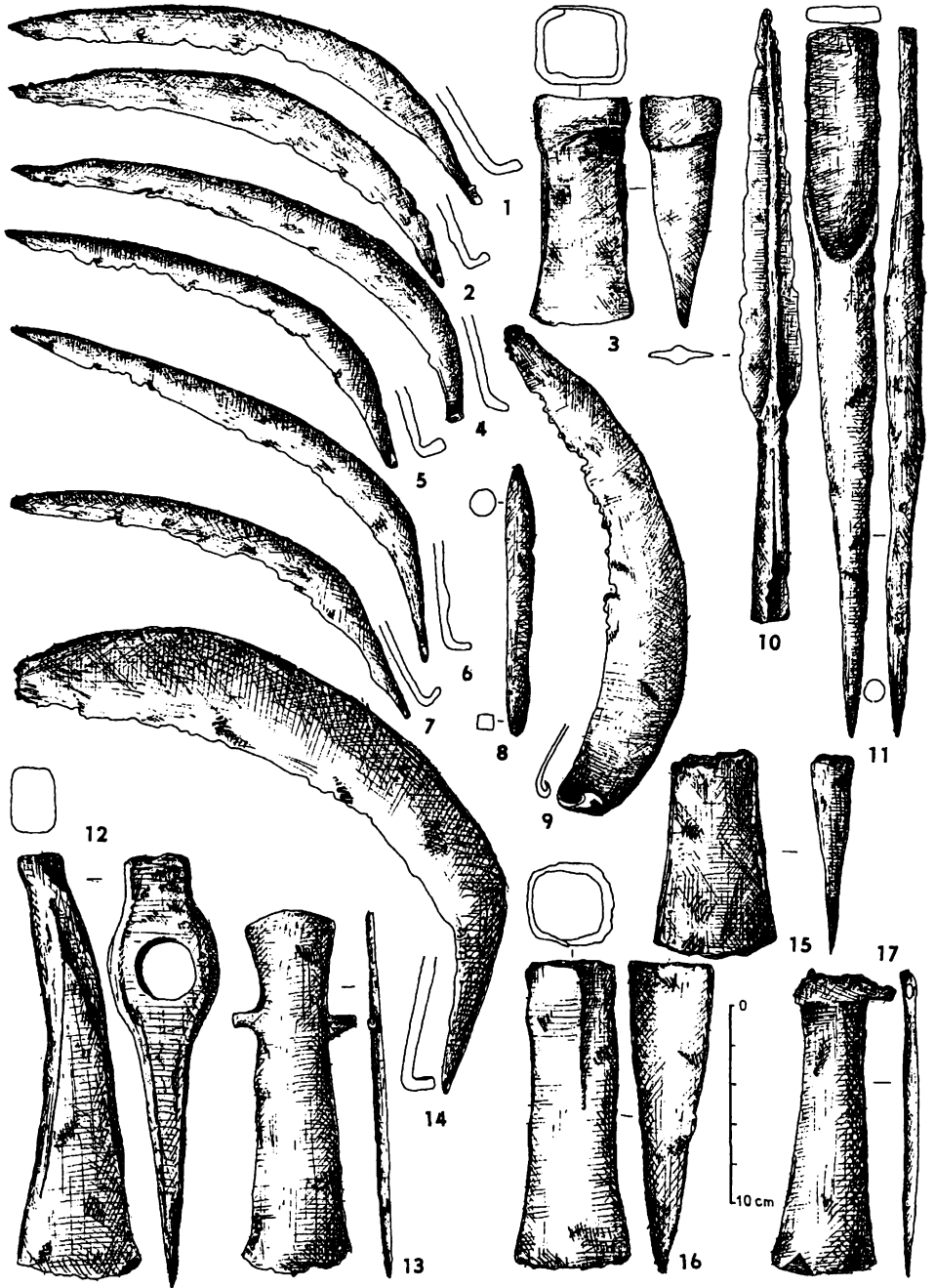

Рис. 25. Нижня Мишля. Скарб залізних речей (по Е. Мірошайовій).

Вивчення пам'яток Верхнього Потисся ранньозалізного періоду приводить до висновку, що цей регіон був північною окраїною фракійського масиву Карпатської улоговини. Етнокультурні імпульси, які сприяли утворенню (на загальній гавській основі) двох споріднених культурних груп – куштановицької і Саніслеу – Нір (VI–IV ст. до н.е.), різні за значенням і силою дії. Перша група в період свого формування зазнала помітного впливу з півночі (з боку лужицької культури), а друга – з Потисся. У процесі розвитку обидві групи зазнали культурного впливу фрако-скіфських груп, інтенсивність якого в різних областях регіону була неоднакова. Куштановицька група, яка займала північно-східну, найвіддаленішу і замкнуту частину Верхнього Потисся, менше зазнала чужих впливів. Її межа на півночі та сході проходила по Карпатах, а на півдні тягнулася вздовж правобережжя Тиси, яка була контактною зоною з групою Саніслеу – Нір (рис. 20). Західна межа куштановицької групи не визначена у зв'язку з недостатньою вивченістю поселень і відсутністю поховальних комплексів на суміжній території. Тому словацькі дослідники не виділяють пам'ятки Східної Словаччини в окремому групі, але відзначають значний вплив з боку алфельдської групи та групи Саніслеу – Нір (Jurečko, 1983, s. 438; Miroššayová, 1987, s. 144-145), що становить майже єдину їх відмінність від старожитностей куштановицького типу.

У цілому Верхнє Потисся VI–IV ст. до н.е. представляло єдину культурно-господарську область, розміщену в двох екологічних нішах (передгірська й низовинна). Різниця у типах могильників і деяких деталях поховального обряду при єдності способу поховання пов'язана, ймовірно, з племінними особливостями.

У соціальному плані суспільство Верхнього Потисся ранньозалізного періоду було родоплемінним, із сімейною общиною як основою виробництва. Провідними галузями господарства були землеробство й скотарство. Найімовірніше, що скотарство переважало в передгірських районах. Металургія знаходилась на рівні домашнього виробництва і не могла помітно стимулювати місцеву економіку. Тільки із запровадженням досягнень кельтської цивілізації відбувається різке піднесення виробництва, виділення ремесла, торгівлі, що привело до соціальної стратифікації суспільства.

Спроба включити населення Верхнього Потисся у так зване фрако-агафірське політичне об'єднання кінця VI ст. до н.е. (По-

пович, 1995, с. 98) на сьогодні не має конкретної основи ні в матеріалі, ні в географічному положенні регіону. Присутність у комплексах пам'яток одиничних предметів скіфського типу (акінаки, кінська зброя, прикраси) – доволі слабка основа для висновку про проникнення у Верхнє Потисся іраномовних племен.

Верхнє Потисся в період латену

1. Кельти: проблема походження

Історія Верхнього Потисся III – середини I ст. до н.е. багато в чому визначається приходом та осіданням у регіоні носіїв латенської цивілізації – кельтів. Їх поява відіграла роль каталізатора в місцевому, доволі архаїчному, середовищі. Порушився сталий уклад життя північнофракійських племен і видозмінилася місцева культура.

В історії Європи назва “кельти” закріпилася за численними племенами, які освоїли протягом I тис. до н.е. величезні простори від Ірландії до Карпат із виходом в Анатолію.

Чим саме знамениті давні кельти? По-перше, вони добували та обробляли залізо, виготовляли високоякісну сталь. По-друге, мали особливий дар переймати від інших народів досягнення в галузі техніки та культури. По-третє, відрізнялися демографічною та військовою рухливістю, завдяки чому змогли з областей між Рейном і Влтавою, які, очевидно, були їхньою колискою, розселитися на величезному просторі, передаючи племінному світу Європи новітні досягнення в галузі науки й техніки. І хоча кельти не створили єдиної політичної організації, у галузі мови, у релігійних уявленнях і матеріальній культурі утворилася єдність, яка дозволяє говорити про кельтську спадщину в Європі і про вплив кельтів на навколишні племена і народи.

Серед народів далекої периферії Середземномор'я кельти були одними з перших, яких виділили античні автори з розпливчастого й невизначеного поняття “гіперборейці” Етнонім “кельти” вживав Гекатей Мілетський (560–480 рр. до н.е.), а трохи пізніше Геродот (II, 33), розміщуючи кельтів біля витоків Істру (Дунаю).

Із III ст. до н.е., у період вторгнення кельтів до Македонії і Греції, з'являється новий термін “галати”, а пізніше в Італії – “галли”

Збільшення свідчень про кельтів у письмових джерелах наступних сторіч пояснюється постійними контактами, найчастіше

збройними, з греко-римським світом. Однак жоден античний автор не відповів на питання про походження кельтів. Певні успіхи в цій галузі були досягнуті за останні десятиріччя завдяки діяльності європейських археологів, лінгвістів й антропологів. Вони відзначають, що з епохи міграцій і діалектного розшарування індоєвропейської мовної спільноти, яка почалася в енеоліті (рубіж IV–III тис. до н.е.), не завжди точно можна визначити процес утворення тієї чи іншої культури, а тим більше етносу. Найчастіше вони не ідентифікуються з конкретною групою пам'яток, а тим більше з культурно-історичними спільнотами типу ямної, які займали величезні простори в епоху енеоліту-бронзи від Заволжя до Центральної Європи.

Процес етноутворення був досить складним, і спроби засобом ретроспективного методу поглибити знання про історію того чи іншого народу (кельтів, слов'ян, германців) до енеоліту-бронзи поки що не принесли позитивного результату та беззастережної аргументації.

Очевидна наступність простежується з епохи гальштату (XII–сер. V ст. до н.е.), точніше з VIII–VII ст. до н.е., тобто на стику з письмовою історією.

Період гальштату, як відзначалося вище, отримав свою назву від селища Гальштат на березі озера за 15 км від м. Зальцбурга (Австрія). Розкопки 1824–1831 рр. і 1846–1864 рр. розкрили тут величезну кількість поховань VIII–VI ст. до н.е. (Монгайт, 1974, с. 173-174). Багатство могильника (численні прикраси із золота та заліза) пов'язується з видобутком солі на околицях і торгівлею нею. Відкриті штольні, розробку яких проводили, на думку К. Бакса (1986, с. 39), кельти, сягали на глибину до 240 м.

Епоха гальштату характеризується широким використанням заліза, розповсюдженням зброї, симетрично сформованою чорнолощеною керамікою, стрімким зростанням торговельних зв'язків із розвинутими областями Середземномор'я, освоєнням альпійських перевалів (Сен-Готард, Сплуга), рр.Рони, Рейну, Дунаю як основних шляхів усередині та на заході континенту (Жолосовская, Шкунаев, 1988, с. 205).

Переміщення населення з альпійських областей Верхнього Подунав'я у VII ст. до н.е. призвело до поширення курганних поховань знаті на величезній території від Богемії до Франції. Виходячи з того, що найбільш ранні некрополі цього типу займають райони Бо-

гемії й Австрії, дослідники відносять цю область до території формування кельтського етносу (Монгайт, 1974, с. 240; Колосовская, Шкунаев, 1988, с. 205-207). З цього центру в період VIII–VII ст. до н.е. кельти проникають на територію Франції, Британські острови та Піренейський півострів (Колосовская, Шкунаев, 1988, с. 206-207; Мортон, 1950, с. 12-13).

У ході просування носіїв гальштату на схід відбувалися їх контакти з новими етносами: іллірійським, фракійським і скіфським, які своїм корінням пов'язані, в основному, з територією Південно-Східної Європи.

Розкопки гальштатських пам'яток, у першу чергу могильників, свідчать про утворення в VII–VI ст. до н.е. чіткої соціальної стратифікації. Пануюча верхівка, вузький прошарок гальштатського суспільства, залишила багаті поховання. Прикладом може бути поховання Скеля Биків (Чехія), що відноситься до VI ст. до н.е. Тут, у середині зрубної камери, стояв чотирьохвісьовий візок із небіжчиком – вождем. Інвентар складався зі зброї, кінської зброї, кераміки. Поряд знаходилося 40 скелетів (у більшості жіночих). Близько від даного поховання виявлене поселення, мешканці якого, судячи з інвентаря (молоти, ливарні формочки й інше), спеціалізувались у галузі обробки заліза (Dvořák, 1975, s. 86-87).

Про рівень розвитку військової фортифікації свідчить городище Гейнебург (верхня течія р. Дунаю). Поселення займало підвищення, розміщене на схрещенні торгових шляхів, спрямованих на північ, захід та південь. Спочатку воно було укріплене кам'яно-земляним валом з палісадом, а пізніше, при перебудові, – цегляною стіною, що є беззаперечним свідченням впливу середземноморської техніки.

Важливо відзначити, що Гейнебург виник у середньому бронзовому віці, що є підтвердженням генетичного зв'язку культур у Центральній Європі (Монгайт, 1974, с. 194-195).

Саме носії гальштатської культури Центральної Європи, згідно з даними сучасних досліджень, стали основою для утворення історичних кельтів. У результаті міграцій VIII–V ст. до н.е. вони зайняли основну територію сучасної Франції, північно-східну частину Піренейського півострова та Британські острови.

Розвиток економіки, освоєння родючих земель і сировинних ресурсів Франції та Іспанії, контакти з цивілізаціями Середземномор'я – все це разом узятє стало основою руйнування раніше сфор-

мованих соціальних відносин і переходу кельтів у V ст. до н.е. на нову стадію розвитку, що одержала назву латенського періоду (середина V – кінець I ст. до н.е.).

Термін був запроваджений наприкінці XIX ст. після відкриття поселення Ла Тен на березі озера Лас де Нейшатель у Швейцарії, де була виявлена величезна кількість зброї, знарядь праці, прикрас. За речовим матеріалом Ла Тен, ключова пам'ятка кельтів, характеризує основні риси матеріальної культури Європи V–I ст. до н.е. й динаміку розвитку кельтської цивілізації в цілому.

Латенська культура, на відміну від попередніх, належить до епохи добре відомої за письмовими джерелами, тому в даному випадку можна говорити не просто про ті чи інші археологічні культури, а про певний етнос і його зв'язки з іншими племенами, народами та цивілізаціями Європи.

Археологічні дослідження XX ст. створили базу даних, яка дозволяє стверджувати, що існувала певна єдність культури кельтів у період латену на території від Атлантики до Карпат. Цей період характеризується зростанням населення, його поширенням із верхів'їв Дунаю на захід, південь і схід, захопленням нових земель, спорудженням великих ґрунтових могильників, оппідумів (урбаністична культура), створенням своєрідного художнього стилю.

2. Експансія кельтів

Наприкінці V – на початку IV ст. до н.е. з територій Східної Франції та Південної Німеччини почалася масова міграція кельтів, яка набула характеру не тільки військових походів з метою пограбування, але й захоплення земель.

Вихід кельтів на історичну арену Європи пов'язується з дезінтеграцією існуючого до того укладу життя, що викликало вагомі наслідки. Причини порушення рівноваги в кельтському середовищі більшість учених-кельтистів бачить у перенаселеності областей в умовах малопродуктивної економіки. Зростання виробництва, насамперед металургії й металообробки, не торкнулось основної сфери господарства, зате істотно відбилося на озброєнні, що технічно забезпечило військову експансію. Утворена система економічно гарантувалася насамперед здобутками військових походів (Шкунаєв, 1988, с. 496).

На чолі походів стояла молода аристократія (Ливій, V, 34, 1), яка шукала для себе та своїх дружин нових земель і можливостей самостійного господарського й політичного правління.

Дослідження пам'яток епохи латену свідчать про зміну суспільної структури, руйнування родових зв'язків. Отримання нового виду додаткового продукту внаслідок походів і грабежів, нетрадиційний спосіб його поділу, сприяли виділенню численного соціально привілейованого прошарку, що кількісно зростав за рахунок воїнів, які відзначалися при захопленні нових територій.

Основні напрямки експансії кельтів, визначені античними авторами (Ливій, V, 34, 1; Юстин, XX, 5, 8; Страбон, IV, 1, 13; Плутарх, Камилл, XV–XVI), підтверджені й значною мірою доповнені археологічними джерелами.

Особливо докладно античні автори, в першу чергу римські, описали вторгнення галлів до Італії, населення якої вперше пізнало “галльський жах”, що тривав тут аж до кінця III ст. до н.е.

Одночасно зі вторгненням до Італії Бренна інша частина кельтів під керівництвом молодого вождя Сеговеза рушила на схід у напрямку Герцинського лісу (лісисті гори в Германії, які простягаються від Рейну до Карпат) (Ливій, V, 34). Подолавши опір місцевих племен, кельти вийшли на Середній Дунай, захопили Паннонію і протягом багатьох років вели війни з сусідами (Юстин, XIV, 4,3-5).

Північно-західні області Угорщини та зона біля озера Балатон були захоплені кельтами до середини IV ст. до н.е. (LT B1). Саме тут розміщені найбільш ранні могильники прибулого населення: Шопронь, Ерд, Кошд, Літер, Саб, Салачка (Vujna, 1982, Abb. 1). Біля 360 р. до н.е. відбувається перший напад на іллірійське плем'я ардіїв у Західній Боснії та Герцеговині. Кельтські пам'ятки концентруються у Східній Баварії, Нижній Австрії і Південно-Західній Словаччині, а трохи пізніше, у долинах річок Сави і Драви.

Процес заснування оппідумів на Дунаї відображає рух кельтів, які просувалися за течією річки. З'явилися такі оппідуми, як Бойодурум (Пасау), Віндобона (Відень), Аррабона (Дьер), Лавріак (Лорх), Новіодунум (Дрново), Сінгідунум та інші (Колосовская, 1988, с. 504).

У часи походів на південний схід кельти вторглися на територію колишньої імперії одного з великих античних полководців – Олександра Македонського.

Після його смерті (323 р. до н.е.) влада у важливіших регіонах величезної держави перейшла до рук найталановитіших полковод-

ців (діадохів). Балкани опинилися під владою Антіпатра (Македонія та Греція) і Лісімаха (Фракія). У 321 р. до н.е. у Тріпарадісі відбувся перерозподіл посад. Антіпатр став регентом, але у 319 р. до н.е. він помер, що призвело до нового спалаху війн діадохів. Важливим плацдармом стали Греція й Македонія, де в боротьбу були втягнуті і царський дім, і македонська знать, і грецькі поліси (Павловская, 1988, с. 404-407).

У 306 р. до н.е. Антігон I, а згодом й інші діадохи наділяють себе царськими титулами. Розгортання династичної боротьби співпало з появою на Балканах небезпечного ворога – галлів. Про їх вторгнення й війни найдокладніше повідомив Помпей Трог (Юстин, XXIV, 4-8; XXV, 1-2). Згідно з сучасними дослідженнями, поява галлів на Балканах відноситься до 279 р. до н.е. (Павловская, 1988, с. 408.).

Пройшовши через землі Фракії, одна частина кельтів напала на Македонію, друга – на Грецію, а третя – на Фракію (Павсаний, X, 19-23). “Імя галлов внушало такой ужас, что даже те цари, которые ещё не подверглись их нападениям, покупали у них мир за огромные деньги. Один только македонский царь Птоломей беспретпетно услышал весть о приближении галлов и вышел им навстречу с войском” (Юстин, XXIV, 4). У битві під керівництвом Белгія галли вщент розгромили македонян, а захопленому у полон Птолемею відтіяли голову і насадили на спис.

Між тим Бренн, який грабував у цей час Грецію, дізнавшись про розгром Белгієм Македонії, насиченої скарбами Сходу, на чолі 150 тис. піхотинців і 15 тис. кінноти рушив на цю країну. Добре озброєне й споряджене військо македонського полководця Сосфена було розбите. Галли приступили до грабування і навіть накинулися на храми богів. “Бренн, грубо издеваясь, говорил: богатым богам подобает быть щедрыми к людям” (Юстин, XXIV, 6, 4).

Після пограбування Македонії Бренн несподівано повернув на Дельфи. Храм Аполлона Дельфійського був розміщений на горі Парнас, на скелі, укріпленій самою природою, а не руками людськими (Юстин, XXIV, 6, 6-7). Збудований у VI ст. до н.е., він зберігав чималі скарби, накопичені за сторіччя, завдяки дарам і, безперечно, приваблював кельтів.

Згідно з повідомленнями Помпея Трога, у передачі Юстина (XXIV, 8, 1-11) та Павсанія (X, 23, 12), кельти були розгромлені під стінами храму з допомогою бога. Галлів було 65 тисяч, а дельфій-

ців 4 тисячі. Поранений Бренн заколов себе кинджалом. Ця версія в період “галльського страхіття” видається малоімовірною виходячи з численності противників. Більш вірогідними є свідчення Діодора (XXII, 9, 4), Страбона (IV, 1, 13) та Тіта Лівія (XXXVIII, 48, 2), згідно з якими галли взяли та пограбували храм.

Проте, як би не завершилась битва під Дельфами, лаври перемоги над кельтами отримав Антігон Гонат II (цар Македонії 276–239 рр. до н.е.), який біля 277 р. до н.е. розгромив кельтів у Македонії (Полибий, II, 17). Незважаючи на поразку, частина кельтів осіла у Фракії (на північ від Візантії), де заснувала царство зі столицею в Тилі (Полибий, IV, 45, 46). Це держава короткочасного існування (до володаря Навара, 218 р. до н.е.), тому її локалізація та місцезнаходження столиці досі приблизні й далекі від надійної аргументації (Лазаров, 1996, с. 114–123). Можливо, в цей час відбувся перехід групи племен, і доволі численної, у Малу Азію, де на території колишньої Фрігії організувалося державне утворення під назвою Галатія.

Основна частина кельтів, згідно з Полібієм (II, 17), була відкинута на північ, де на злитті річок Драви і Сави сформувалась так звана “країна скордисків” (ілліро-кельтський симбіоз). З перебігом часу вони встановили владу над Нижнім Подунав'ям, вели війни з іллірійськими та фракійськими племенами, доки в 15 р. до н.е. не були включені в римську провінцію Іллірик (організована в 27 р. до н.е.).

Окрема група кельтів із Нижнього Подунав'я вирушила на північ і північний схід, про що свідчать закладка нових могильників у Верхньому Потиссі (Пішколт, Диндешть, Валалікі–Коштяни) у фазі LT B2b і збільшення кількості чужорідного населення.

3. Кельти у Верхньому Потиссі

Порівняно стабільне життя північнофракійських племен регіону перервалося у зв'язку з проникненням та осіданням носіїв латенської цивілізації – кельтів. Із Середнього Подунав'я наприкінці IV ст. до н.е. їхні передові загони вторглися у Верхнє Потисся, де рееструються військові поховання у Фелшу Мере, Цейкові й Розваді. У цей час закладається найбільший регіональний некрополь у Пішколті (185 поховань).

Друга, основна, хвиля кельтського вторгнення досягла Верхнього Потисся після балканського походу 279–277 рр. до н.е. Цей

період відзначається збільшенням населення, що знайшло відображення в закладці могильників в Іжковцях, Валалікі–Коштянах, Чумешть і появі нових поселень.

Поселення представлені 69 місцезнаходженнями, розміщеними у низовинній та передгірській зонах регіону (рис. 26). Вони займають перші тераси невеликих річок і струмків. Розміри поселень невеликі (0,4–0,5 га), і лише окремі мають площу 0,8–1,5 га (Вілок, Мужієво, Береа). У Дідово II, Великій Бігані та Береа простежене рядове планування жител, згрупованих у 2–4 будинки на відстані 4–8 м один від одного.

Серед 56 досліджених жител виокремлюються два типи. Перший, домінуючий, складають напівземлянки чотирьох варіантів: а) прямокутні зі стовповою конструкцією стін; б) прямокутні в плані без стовпової конструкції; в) аморфні в плані зі стовповою конструкцією; г) аморфні в плані без стовпової конструкції. Кількість стовпів від двох до восьми. Площа напівземлянок 12–20 кв. м, висота материкових стінок 0,3–0,5 м. До другого типу відносяться наземні прямокутні житла з каркасно-стовповою конструкцією стін, площею 18–20 кв. м. Опалювались житла відкритими та заглибленими вогнищами (Котигорошко, 1995, с. 10-11).

Прямокутні в плані напівземлянки зі стовповою конструкцією стін з'явилися в регіоні з приходом кельтів. Вони добре відомі на території розповсюдження латенської культури, зокрема у Середньому Подунав'ї (Kuzmová, 1980, rys. 2-3). Інші модифікації житла відомі на поселеннях куштановицької культури VI–IV ст. до н.е. (Попович, 1993, с. 256-263). Поряд із будинками розміщувались підсобні приміщення, а іноді й виробничі споруди (металургійні горни, гончарні печі). На Прешовському селищі біля житла, окрім трьох ям господарського призначення, відкрита глинобитна піч для випікання хліба (Bereš, Tomašová, 1989, s. 28-29).

У заповненні жител і будівель переважав ліпний та кружальний посуд, рідше зустрічались прясельця, ножі, браслети, фібули й побутовий інвентар.

Польові дослідження дозволяють зробити висновок, що основна частина селищ регіону була представлена невеликими поселеннями. Вони склалися з кількох жител, господарських будівель, іноді майстерень. Подібні садиби на території Галлії Цезар позначив терміном “vicus” (Цезарь, VII, 17).

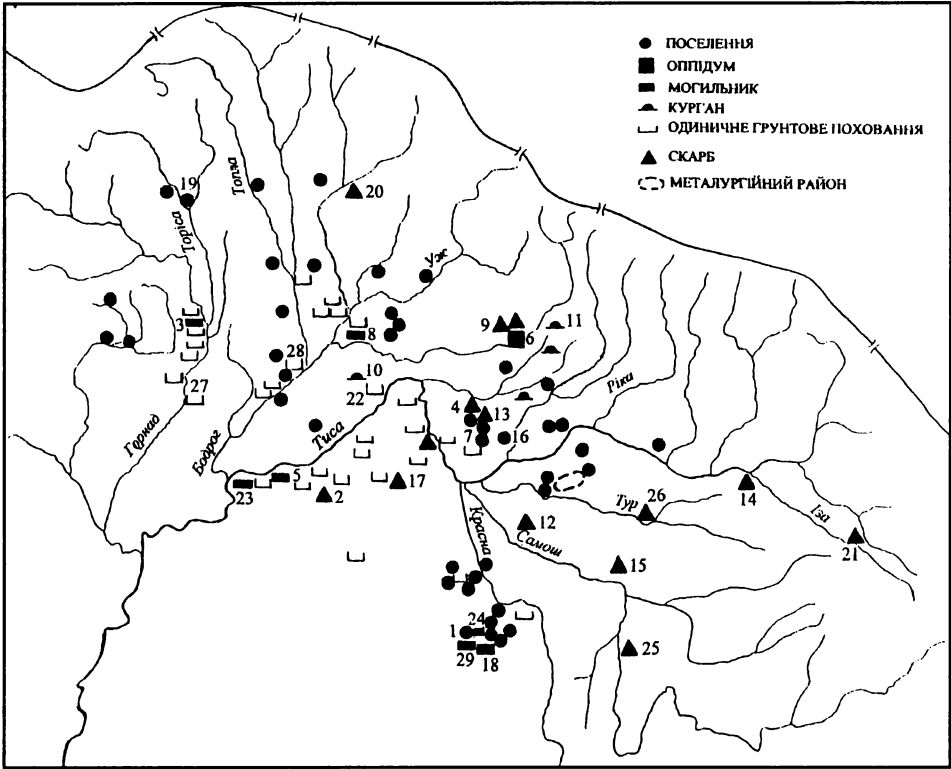

Рис. 26. Карта розміщення пам'яток латенської культури Верхнього Потисся. Основні пам'ятки: 1-Береа; 2-Буй; 3-Валалікі-Коштяни; 4-Велика Гораздовка; 5-Гава; 6-Галіш-Ловачка; 7-Дідово; 8-Іжковці; 9-Клячаново; 10-Краловські Хлмець; 11-Куштановиця; 12-Лазурь; 13-Мала Бігань; 14-Сігетул Мармацей; 15-Медіешул-Аурит; 16-Мужієво; 17-Пегнехаза; 18-Пішколт; 19-Прешов; 20-Птічье; 21-Розавлеа; 22-Розвадь; 23-Саболч; 24-Саніслеу; 25-Тулгіеш; 26-Турулунг; 27-Фелшу Мере; 28-Цейков; 29-Чумешть.

Поряд із утворенням селищ нового типу (*vicus*), у Верхньому Потиссі організуються виробничі центри, які були розраховані на обслуговування широких областей. Найбільший металургійний центр, точніше район, відкритий на лівобережжі р. Тиси в басейні р. Ботар. Доволі заболочена долина річки містить значні запаси болотної руди, а схили навколишніх гір укриті густими лісами.

Тільки біля с. Ново-Клиново відкрито 13 виробничих пунктів, які склались зі скупчень шлаків, уламків глинобитних стінок горнів і сотень шлакових конгломератів – чушок (Бідзіля, 1971, с. 21-30).

Присутність чушок або “козлів”, які утворювали цілі батареї, розміщені одна біля одної, пояснюються екстенсивним

видобутком заліза в одноразових горнах напівназемної конструкції. Із завершенням відновлювального процесу шлаки, що заповнювали котлован горну, застигали, утворюючи конгломерати, які складали робочі майданчики (Бідзіля, Вознесенская и др., 1983, с. 51).

Розміщення конгломератів на майданчику має певну закономірність. Вони складаються з двох частин, до кожної з яких входять три-чотири ряди. Ряд складався з 6–10 чушок (Бідзіля, 1971, рис. 3). Повну аналогію такого розміщення маємо у Свентокжитських горах, робочі майданчики яких склалися з тисяч конгломератів і горнів (Bielenin, 1992, rys. 53-59).

У ході розвідок, проведених експедицією Ужгородського університету, в зонах дренажу був додатково зафіксований цілий ряд пунктів, які простягалися на 10 км від с. Ново-Клиново до с. Хижа. Окрім того, була встановлена певна закономірність у розміщенні робочих майданчиків, на яких відбувалося варіння заліза. У більшості випадків вони займали береги р. Ботар, заболоченостей та струмків. Обмежену групу становлять робочі майданчики на підвищеннях Ново-Клиново (пагорб “Галомб Домб”, Черна (виступ “Червоний пагорб” на схилі гори), Хижа (сідловина між двома верхів’ями гори).

Окрім Ботарського виробничого району, в Закарпатті відкриті залишки чорної металургії у передгір’ях: Стеблівка, Хмільник. Зруйновані горни були виявлені й на гальштатському городищі, яке займало верхівку гори Стремтура поблизу м. Іршава. На думку В. І. Бідзілі, вони можуть бути віднесені до латенської культури.

Питання про час існування подібних пам’яток завжди пов’язане зі складнощами через майже повну відсутність матеріалу датування. Тому важливими є нечисленні фрагменти кераміки, знайдені під час досліджень. У Черні, Стеблівці та Хмільнику керамічні колекції склалися з ліпного та кружального посуду; серед якого найчіткішим хроноіндикатором є уламки графітових сітул.

Однією з унікальних пам’яток Карпатської улоговини є Галіш–Ловачка, розміщена на північно-західній околиці м. Мукачева (Lehoszky, 1912). Величезна колекція продукції металообробного виробництва й ковальських інструментів дозволяє віднести пам’ятку до найбільших центрів Європи латенського періоду. Однак досі немає одностайної думки про тип поселення на горах Галіш і Ловачка. Я. Філіп (1956, s. 321, 511) відніс пам’ятку до категорії оппиду-

мів. В. І. Бідзіля (1964, с. 93) вважав її типовим поселенням відкритого неукріпленого характеру на гірських верхів'ях без будь-яких фортифікаційних споруд. Місце основної концентрації об'єктів дослідник помістив у сідловині між горами (Бідзіля, 1971, рис. 9). Для з'ясування істини й можливого відкриття непошкоджених об'єктів експедиція Ужгородського держуніверситету протягом 1986–1988 рр. організувала пошукові роботи. Спочатку було проведено шурфування сідловини, яке дозволило зробити висновок, що залишків життєдіяльності на цій ділянці нема. Тут повністю відсутній культурний пласт, а під гумусом (0,1 м) залягає щільний шар вапнякової породи (Дзембас, 1995).

Подальші пошуки ґрунтувалися на повідомленнях Т. Легоцького (1912, old. 47), який однозначно вказав, що об'єкти поселення розміщувалися на схилах гір, головним чином, у верхніх частинах. У результаті шурфування встановлено майже повне знищення пам'ятки плантажною оранкою та виноградними терасами. Три напівзруйновані об'єкти й частина кам'яної стінки були відкриті на північно-східному схилі гори Ловачка. Крім кераміки, знайдені сокири-кельти, ножі, бронзовий перстень і частина браслету, а також серцеподібний наконечник піхви меча. Ці речі становлять єдині повноцінні комплекси Галіш–Ловачки, весь інший численний інвентар представлений зібраннями Т. Легоцького в ході плантажних оранок схилів гір. Крім цього, вздовж хребта гори Галіш у напрямку гори Ловачка відкрита кам'яна стіна сухої кладки (ширина 2,0–2,5 м, висота 0,2–0,5 м), яка стикується з двома кам'яними глибами (вхід?) на горі Ловачка.

Не виключено, що стіна була лише частиною фортифікаційної системи, кінцівки якої змикалися з правобережжям р. Латориці. Вся ця територія зайнята м. Мукачево, забудова якого ще в середньовіччя зруйнувала залишки величезного оппідуму. До речі, латенський пласт час від часу виявляється і зараз при проведенні земляних робіт на вулицях міста.

Планування поселення через відсутність систематизованих розкопок наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., у період його знищення, не простежене. Т. Легоцький (1912, old. 47-48) повідомив, що місцезнаходження, звідки він “видобував” матеріал, були безсистемно розкидані на схилах гір з особливою концентрацією в їх північних частинах. Житла зводились на терасах, викопаних на схилах. Опалювались вони вогнищами діаметром 1–1,5 м, обкладени-

ми камінням і вимазаними глиною. У заповненні жител було багато графітового посуду, виробів із заліза, бронзи та каменю. В. І. Бідзіля (1971, с. 34-35), на основі концентрації знахідок в окремих місцях, вважав за можливе виділити ковальські та ювелірні майстерні.

Наявність залишків стіни, терасоподібне розміщення об'єктів, характерне для оппідумів Європи (Filip, 1956, s. 509), дозволяє віднести до категорії укріплених поселень і Галіш–Ловачку. Її сировинною базою, на думку В. І. Бідзілі (1971, с. 134), був Ботарський район. Не виключаючи цю можливість, варто відзначити присутність залишків горнів на поселенні. Повідомлення Т. Легоцького (1912, old. 56) знайшло підтвердження і в останні роки, коли під час прокладення меліоративних систем у трикутнику сс. Іванівці–Жуково–Лохово (сюди входить і Галіш–Ловачка) було виявлено десятки чушок і міцні пласти залізних шлаків.

Поряд із великими спеціалізованими центрами працювали й сільські майстерні, на що вказують знахідки залізних шлаків і силікатів на поселеннях. У меншій кількості виявлені залишки гончарних майстерень. На сьогодні відомі лише печі Андріду (Nemeti, 1974), Добри (Bader, Lazin, 1980, p.13) й Ачиша (Lazin, 1982, p. 70). За класифікацією І. Геннінга (1977), усі вони відносяться до варіанту В. Нижня, камера топки, діаметром 0,9–1,6 м і висотою 0,3–0,4 м, викопувалась у материк. Камера обпалення надбудовувалась над давнім горизонтом. Вона була глинобитною, висотою до 0,5 м. Решітка камери обпалення встановлювалась на опорній стінці, розміщеній у топці, і мала до 22 продухів (діаметр 0,06–0,08 м). Завантаження продукції відбувалося через верхній отвір у камері обпалення, який при відновлювальному обпаленні, як і гирло печі, що виходило до припічної ями, замазувався глиною.

Незважаючи на обмежену кількість відомих гончарних печей, виходячи зі значного вмісту на поселеннях кружальної кераміки (до 40–70% у комплексах), можна зробити висновок про широке розповсюдження гончарних майстерень, а можливо, й центрів виготовлення високоякісного посуду.

Другу, основну, групу латенських старожитностей Верхнього Потисся складають 36 пунктів знаходження одиничних поховань і чотири могильники: Гава, Саболч (Bóna, 1986, old. 44-45), Іжковці (Vizdal, 1976; 1982), Валалікі–Коштяни (Gašaj-Močalová, 1987). Разом це більше ніж 130 поховань. Їх концентрація наявна вздовж лівобережжя Тиси та її приток Горнаду й Бодрогу (рис. 26). Значну час-

тину ґрунтових поховань було виявлено під час земляних робіт наприкінці XIX – на початку XX ст. Обстеження, за винятком обмежених розкопок на місці віднайдення могил, не проводились. Звідси велика ймовірність того, що серед пунктів, де зафіксовано 1–3 поховання, знаходяться некрополі. Припущення підтверджуються дослідженням у Валаліках–Коштянах. Тут у 1958 р. при шурфовальних роботах Я. Пастором (1959, s. 525-528) була знайдена ґрунтова могила з двома урновими похованнями. При додаткових розкопках, проведених у 1985 році, було встановлено, що Валалікі–Коштяни – могильник (Gašaj-Močalová, 1987, s. 247).

Відсутність наукової документації, неповна вибірка інвентаря при дослідженні низки могил і недоступність в окремих випадках матеріалу з фондів численних районних музеїв не дозволяють розглядати всі відомі поховання. Тому до аналізу залучено дані лише 29 поховань із 20 місцезнаходжень, а також могильники в Іжковцях і Валаліках–Коштянах. У цілому це 65 поховань.

Пам'ятки поділені на 2 групи: ґрунтові та курганні. Старожитності першої групи займають невеликі дюни біля річок. Жодна з них повністю не розкопана. Тому робити висновок про систему розміщення поховань передчасно. Відсутність поряд із похованнями поселень пояснюється недостатністю розвідкових робіт на прилеглий місцевості.

Для аналізу пам'яток першої групи використано 23 поховання з 16 пунктів, а також могильники Іжковці та Валалікі–Коштяни. Разом це 59 поховань, які за способом поховання поділяються на інгумаційні та кремаційні. Тілопокладення простежене в 9 випадках: 6 в Іжковцях, одне в Розваді (поховання II) (Hunyady, 1957, old. 180-182) і два на опідумі Галіш–Ловачка (Lehoczky, 1912, old. 74). Небіжчика у витягнутому стані вміщували в прямокутну яму розміром 1–1,2 x 2–2,3 м і глибиною до 1,8 м. Орієнтація голови на схід або південний схід зближує верхньотиські поховання з окремими могильниками Північно-Західної Угорщини (Vujna, 1982, s. 392-393).

Із дев'яти інгумаційних поховань Верхнього Потисся п'ять – у супроводі зброї, одне сильно зруйноване і два – з незначним реманентом. Прикладом воїнського поховання з комплектним озброєнням може бути поховання 3 в Іжковцях. Небіжчик у витягнутому стані лежав на спині. Меч, спис, щит, ніж та поясний ланцюг знаходилися біля правої руки, біля лівої були бойовий ніж, ножиці, кружальна посудина, біля правого плеча – бронзова фібула та ще

одна кружальна посудина. Аналогічне розміщення зброї у кельтських могилах має місце і в інших регіонах Карпатського ареалу. Різниця простежується в деталях, зокрема, у розміщенні посуду, який зазвичай знаходиться з правого боку від кістяка. Кількість посудин-приставок коливається від двох до чотирьох.

Серед інгумаційних поховань виділяється поховання в кам'яній скрині, відкрите Т. Легоцьким (Lehoczky, 1912, old.72, 74) на схилі гори Галіш. Поблизу кістяка лежало близько 30 монет – імітацій тетрадрахм Філіпа II й Олександра Македонського. У Карпатській улоговині часто зустрічаються поховання у дерев'яних скринях та в могилах, обшитих деревиною (Filip, 1956, s. 508). В обмеженій кількості зустрічаються поховання у кам'яних скринях, серед яких особливо цікавим є поховання вепра в супроводі посудин і ножиць, відкрите у Шопронь–Бейчидомбі (Szabó, 1971, old. 68).

Незвичайне поховання відкрите на Прешевському селищі. Тут, неподалік від житла, було розкопано подвійне поховання в селищній ямі. Згідно з антропологічним аналізом, кістки належали чоловіку та жінці. Орієнтація південний захід – північний схід (Bereš, Tomašová, 1989, s. 28-29).

Поховання, здійснені за обрядом кремації, становлять 83,9% всіх проаналізованих ґрунтових поховань. Містились вони у ямах овальної або аморфної форми. Розмиті контури низки могильних ям зумовлені їх розміщенням у піску. Розміри ям від 0,6 x 0,4 м до 2,0 x 1,1 м. Глибина від сучасної поверхні 0,6–1,2 м. Більшість могил орієнтовані за лінією схід – захід. Трупоспалення здійснювалось на стороні. Кістки зазвичай прогоріли погано. У їх розміщенні виділяються три варіанти: розсипані на дні ями, у купці або двох купках і в урні. Поряд розміщували інвентар, що був на небіжчикові й біля нього під час кремації, ставили посудини-приставки (1–6 шт.). Під урни використовувались кружальні посудини, за винятком поховання у Фелшу–Мере, де залишки спалення були вміщені в ліпному горщику (Mihalik, 1905, old. 261). У поховальній ямі 2/28 могильника Валалікі–Коштяни знаходилися дві урни. Із 49 кремаційних поховань – 13 урнових, тобто 26,5 % від загальної кількості.

У 27 кремаційних похованнях знаходилася зброя (55%). Окремо виділяємо 10 поховань з комплектним озброєнням (меч, спис, щит), у половині з яких були бойові ножі, а в Фелшу–Мере та Розваді – по два мечі. Часто зброя зігнута: наверх списів – у два рази, мечі – у 2–3 рази або в колесо. Дослідники пояснюють цю деталь

обряду тим, що живі бояться мертвих, у яких є колючі та ріжучі предмети. Але зазвичай псувалася лише частина озброєння, яку клали в могилу. Тому не побоювання, а щось інше змушувало псувати озброєння похованого воїна, тим більше, що в синхронних інгумаційних похованнях подібна деталь не відзначається.

Як правило, в кожному воїнському похованні знаходилася фібула, в окремих випадках 2–3, і лише у похованні Цейкова їх було чотири (Benadik, 1964). Поширеною знахідкою є бронзові та залізні поясні ланцюжки (чоловічі та жіночі поховання). Відсутність поясів, беручи до уваги й інвентар воїнів, пояснюється їх органічним матеріалом (шкіра, тканина). Порівняно часто зустрічаються ножиці, а в похованнях Кехнеца та Фелшу Мере знаходились вудила (ймовірно, як символічне захоронення коня).

Інвентар жіночих поховань зазвичай складався з ручних і ножних браслетів (бронзові, залізні, срібні, скляні), металевих поясів, кілець і фібул. Останніх зазвичай клали від двох до восьми екземплярів, але зустрічається й більше, як наприклад, у похованні б Іжковців, де їх було 22 (Vizdal, 1976, s. 155-156).

Із деталей поховального ритуалу відзначимо прикриття залишків кремації посудиною, що доволі часто зустрічалося у могильниках куштановицької групи та Саніслеу–Нір. В якості посудин-приставок використовувалась ліпна кераміка куштановицького типу. До могили клалася ціла або окремі частини туші вепра (Болшо, Розвадь, Іжковці, Бодроггалом, Валалікі–Коштяни). Остання деталь є однією з характерних рис у поховальному обряді кельтів. На території Чехії у кельтських похованнях потойбічна трапеза відома не раніше першої половини III ст. до н.е. (Sedlačková, Waldhauser, 1987, s.163, 195).

До рідкісних знахідок відноситься залізний шолом, амулет у вигляді голови птаха, бронзові статуетки качки і вола з Уйкенізи (Маккау, 1960, old. 24-29), а також колеса від спалених бойових колісниць із Болшо й Куртушень (Nemeti, 1992, p.110).

Друга група поховань Верхнього Потисся латенського часу представлена окремими курганами, що входили до могильників куштановицької культури: XI, XIII Куштановиці (Vöhm, Jankovich, 1936, s. 53-57), XV Колодного (Смирнова, Бернякович, 1965, с. 107-108), курган 19 слов'янського могильника в Краловському Хлмце (Budinský-Krička, 1975, s. 390-398) й одиничний курган у Берегах (Kotigoroško, 1995, p. 40).

Насипи земляні, куполоподібної форми, діаметром 8–20 м і висотою 0,5–1,5 м. В основі поховального обряду тілоспалення на місці поховання або поряд. Залишки кремації ретельно очищалися та зсипалися до урни (8 випадків), в купку на давньому горизонті (1 випадок) або залишалися на місці кремації (Колодне). Під насипом знаходилось від 1 до 4 урн. Містилися поховання переважно в центральній частині підкурганної площі.

Урнами були ліпні горщики, за винятком поховання в кургані XI Куштановиці, де в якості урни використали кружальну вазу (Böhm, Jankovich, 1936, tabl. IV, 4). Поряд із похованням, у ямці або на давньому горизонті, містились посудини-приставки (миски, черпаки, вази, сковорідки), кількість яких коливається від 5 до 8 в одному кургані. З інших деталей обряду відзначимо наявність ритуально зіпсованих посудин, частково із вторинним обпаленням, і ям із зсипаними залишками вогнищ. У Берегах був простежений ровик і, окрім цього, відмічено вміщення однієї посудини всередину іншої. Індивідуальний матеріал майже повністю відсутній. Винятком є курган XI Куштановиці, а також курган 19 Краловського Хлмца із заможними воїнськими похованнями.

Основні риси та деталі ритуалу курганних поховань відповідають обряду куштановицьких племен. Виділення названих курганів із загальної кількості могильників куштановицької групи, пам'яток пізнього гальштату, зумовлене наявністю в інвентарі кельтських елементів. У кургані XIII Куштановиці це була одна з трьох ліпних урн – імітація кельтських кружальних посудин кінця III ст. до н.е., у кургані XV Колодного – фрагмент кружальної миски латенського типу (Смирнова, Бернякович, 1965, табл. III, 10), а в Берегах уламки графітової сітули, знайдені в ямці з урною. Цілком відмінна ситуація у інших курганах. У кургані XI Куштановиці поховання було здійснене у кружальній кельтській посудині з додаванням трьох латенських фібул та уривків бронзового пояса. У Краловському Хлмце, окрім чотирьох кружальних та однієї ліпної посудини, знаходилися меч, спис, умбон, поясний ланцюжок, дві фібули, бритва та два залізних браслети. Поховання двох останніх курганів, виходячи з інвентаря, можна віднести до кельтських. У першому, швидше за все, була похована жінка, у другому – воїн із комплектом озброєнням. Ця група поховальних пам'яток беззаперечно вказує на те, що у Верхньому Потиссі проходив процес симбіозу прибулих кельтів і місцевих фракійців.

Окрему групу утворює “гніздо” пам’яток у басейні середньої течії р. Красна, лівої притоки р. Тиса (мікрорегіон Карей). До нього входять біритуальні могильники Пішколт (Nemeti, 1988; 1989; 1992), Чумешть, Саніслеу, Диндешть (Zirra, 1972), Мофтіну Міц та одиначне поховання у Фоієнь (Nemeti, 1987; 1992, p.110).

Узагалі нараховується 248 поховань: 94 з них інгумаційні, 142 кремаційні (18 урнових), решта – зруйновані, недіагностичні. Більша частина могильників у тій чи іншій мірі знищена земляними роботами, а саме кар’єрами з видобутку піску (Чумешть, Саніслеу, Диндешть, Мофтіну Міц).

Некрополі займали верхів’я дюн, і зазвичай система їх устрою не простежується. Маємо на увазі наявність певного групування за часовими ознаками, способом поховання та вмістом інвентаря (бідного або багатого). Винятком є Пішколт, де простежена певна часова закономірність. Домінуюча більшість ранніх поховань займає північно-східну частину дюни, а більш пізні – південно-західну. Цей некрополь вирізняється серед інших пам’яток ступенем своєї вивченості. На сьогодні тут досліджено 185 поховань: із них 82 інгумаційних і 103 кремаційних (13 в урнах). Поховальний ритуал некрополя Пішколт має аналогії з сусідніми пам’ятками і є основою для проведення аналізу латенських поховань мікрорайону Карей.

Супровідний інвентар поховань складають стандартні речі, які розповсюджені на території латенської культури. Це фібули, браслети для рук і ніг, торквеси, поясні ланцюжки, зброя (рис. 27-28). Зазвичай у могилах вміщали посудини-приставки (ліпні та кружалні), від 1 до 5 екземплярів. В основному це вази, горщики, миски, черпаки, кружки. При соціальному визначенні похованих простежується значна кількість металевого інвентаря, особливо у кремаційних похованнях. Серед останніх найбільш бідним є оформлення урнових поховань. Особливим багатством вирізняються жіночі поховання, де є більший набір прикрас, ураховуючи й торквеси. Найбідніші могили представлені поодинокими знахідками: одна посудина, фібула, браслет і ніж.

Привертає увагу обмежена кількість поховань воїнів. Лише в кількох похованнях було комплектне озброєння. Зазвичай до поховань воїнів клали один-два списи. Знайдені мечі зігнуті в один або декілька разів. Наконечники списів і ножі-сікачі не згиналися.

Характерною рисою ритуалу, яка особливо яскраво простежується на могильнику у Пішколті, є вміщення до могил окремих

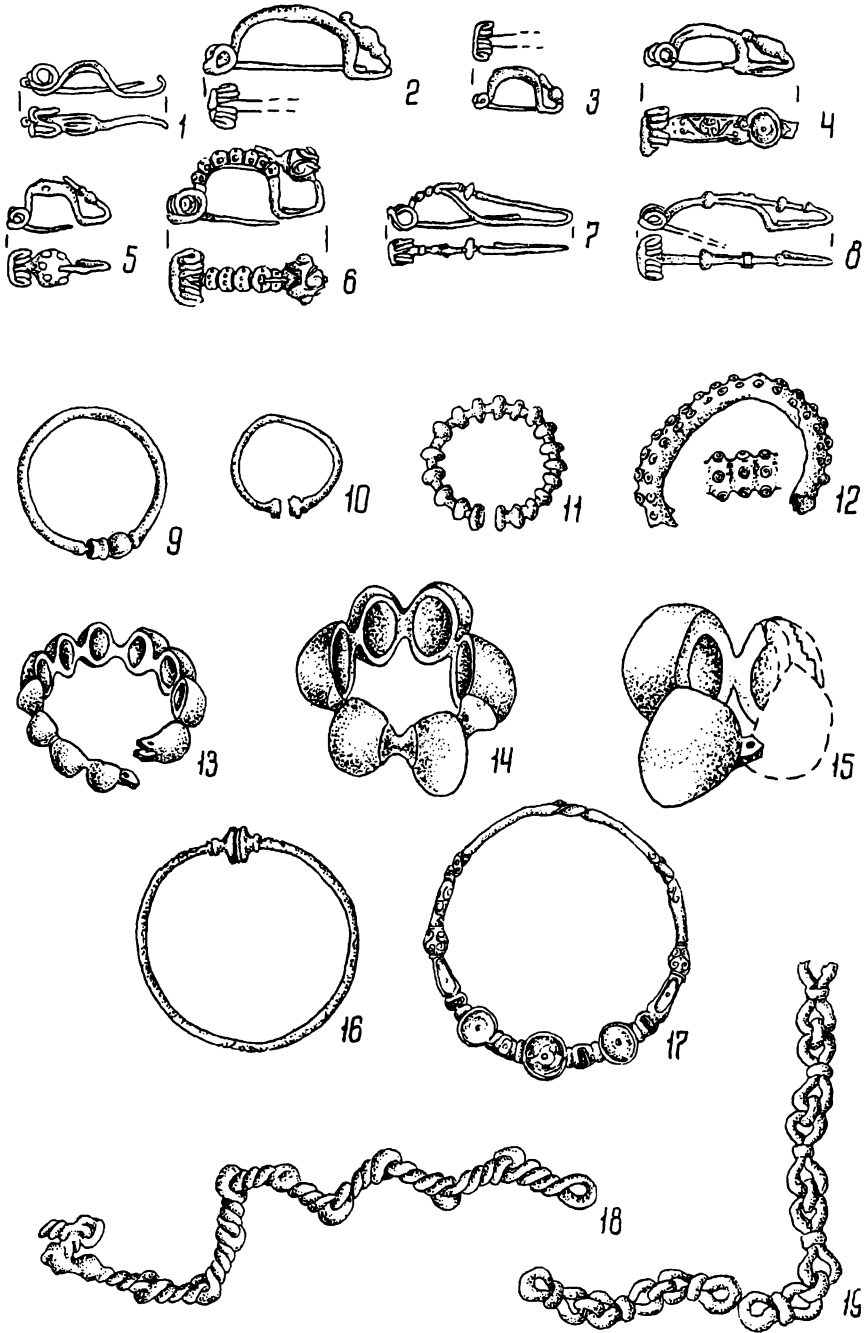

Рис. 27. Пішколт. Прикраси, приналежності одягу поховань могильника (по І. Неметі).

частин і цілих туш вепрів або свиней. На другому місці після них – кістки великої рогатої худоби (зазвичай биків).

На завершення розгляду поховальних пам'яток мікрорегіону Карей слід відзначити незвичайне поховання біля Чумешть. Це була гекатомба з 16 кістяками на дакійському поселенні, розміщеному за 2 км до північного сходу від кельтського некрополя. В. Зірра (Zirra, 1967, p.107, tabl. XXV) вважає, що кістяки належали автохтонам (дакам), яких закатували та вбили кельти. Наскільки цей висновок вірний, сказати важко, але з великою долею ймовірності можна припускати, що разом із мирними контактами між різноетнічними групами населення Верхнього Потисся могли виникати і конфліктні ситуації.

Скарби та одиничні знахідки монет складають третю, основну, категорію старожитностей латенського періоду. За своїм складом скарби поділяються на монетні та речові. Перші відомі за такими населеними пунктами, як Буковинка, Велика Гораздівка, Гудя, Дідово, Дубовинка, Буй, Медіешул Аурит, Турулунг, Сігетул-Мармацей, Тулгієш, Розавлеа, Птіч'є, Андрід (Lazin, 1982; Bader, 1975; Kotigoroško, 1995, p. 42; Stanciu, 1992). На сьогодні у регіоні відомо більше 150 монет з 84 пунктів і нараховано 908 монет із 13 скарбів (рис. 26). За своєю типологією вони можуть бути розділені на 3 групи: перша – тетрадрахми Філіпа II й Олександра Македонського, драхми іллірійських міст Аполлонії та Діррахії, монети діадохів Селевка й Лісімаха; друга – кельтські імітації тетрадрахм Філіпа II й Олександра Македонського; третя – дакійське карбування типу Медіешул-Аурит, Гуші-Воврієшть, Птіч'є. Датуються вони кінцем IV – початком I ст. до н.е.

Скарби з Дідова, Дубовинки й Буковинки представлені давньогрецькими драхмами, карбованими в іллірійських містах Аполлонії та Діррахії. Це срібні монети вагою 2,43–3,17 гр. із зображенням корови на аверсі й квадрату з назвою міста на реверсі. Датуються вони рубежем III–II ст. до н.е. Аналогічні монети разом із римськими республіканськими динаріями входили до скарбу Гуді (Eisner, 1933, s. 192).

Монети Великої Гораздівки (біля 100) (Сова-Гмитров, 1961), Турулунгу (80 штук) (Bader, 1975) і Розавлеа (30 штук) (Stanciu, 1992, p.178) склалися з імітацій тетрадрахм Філіпа II. Це масивні срібні монети вагою 11–15 гр. На аверсі зазвичай зображена бородата чоловіча голова у лавровому вінку, а на реверсі, дещо ввігнутому –

вершник із гілкою. Монети цих скарбів відносяться до типу Гуші–Воврієшть і датуються другою половиною III – початком II ст. до н.е. (Kolníková, 1980, s. 93; Winkler, 1968a, p. 19-36).

До скарбу Медіешул–Ауріту входило 106 монет дакійського карбування (тип Медіешул–Ауріт) і тетрадрахми Селевка I (312–280 рр. до н.е.). Скарб датується другою половиною II – початком I ст. до н.е. З 208 монет складався скарб Тулгієш. Це 201 монета кельто-дакійського карбування та 7 грецьких тетрадрахм другої половини III – першої половини II ст. до н.е. (Stanciu, 1992, p. 181).

Одиничні знахідки подібних емісій відомі за цілим рядом пунктів Східної Словаччини. На Закарпатті вони входять до колекції городища Мала Копаня, що дозволило визначити верхню межу їх існування всім першим століттям до н.е. (Котигорошко, 2001, с. 146).

Скарб із Птіч'є (237 монет), хоч і представлений імітаціями тетрадрахм Філіпа II, на аверсі має зображення голови, перейняте з так званих аудолентійських монет, а на реверсі – чітке зображення коня і стилізоване – вершника.

Типологічний аналіз монет Птіч'є вказує на міцні стосунки з монетною справою кельтів і даків. Крім стильової подібності, відзначається і метрологічна схожість. Монети виготовлені з якісного срібла вагою 12,21–14,89 гр. Вага скарбу 2916,77 гр. Датується комплекс серединою II ст. до н.е. (Kolníková, 1980, s. 91, 93).

У плані стилю до монет із Птіч'є близькі імітації (30 екземплярів) пеонійського царя Аудолента (315–286 рр. до н.е.), що входили до скарбу з Буя. Схожі монети відомі і за одиничними знахідками з ряду пунктів Саболч-Сатмарської області Угорщини (Bóna, 1986, old. 46-48).

Речові скарби відкриті в Малій Бігані, Клячанові (Бідзіля, 1971, с. 46-47), Петнехазі (Müller, 1983) та Галіш – Ловачці (Lehoszky, 1912, old. 68). До складу скарбів Клячанова й Петнехазі входили знаряддя праці. У Клячанові знайдені чотири сокири-кельти, наральник, стамеска, пробійник, ніж; у Петнехазі – наковальня, дві кувалди, молоток, обценьки, вісім серпів, п'ять наральників, чересло.

Малобіганьський скарб включає ювелірні вироби й культові речі. Це скляний ручний і бронзовий браслет для ніг, бронзові статуетки ідола й вепра. На горі Галіш у горщику лежало 180 дрібних бронзових бляшок, випуклих, з крапками по каймі і двома отворами. Діаметр – 2–3,5 см.

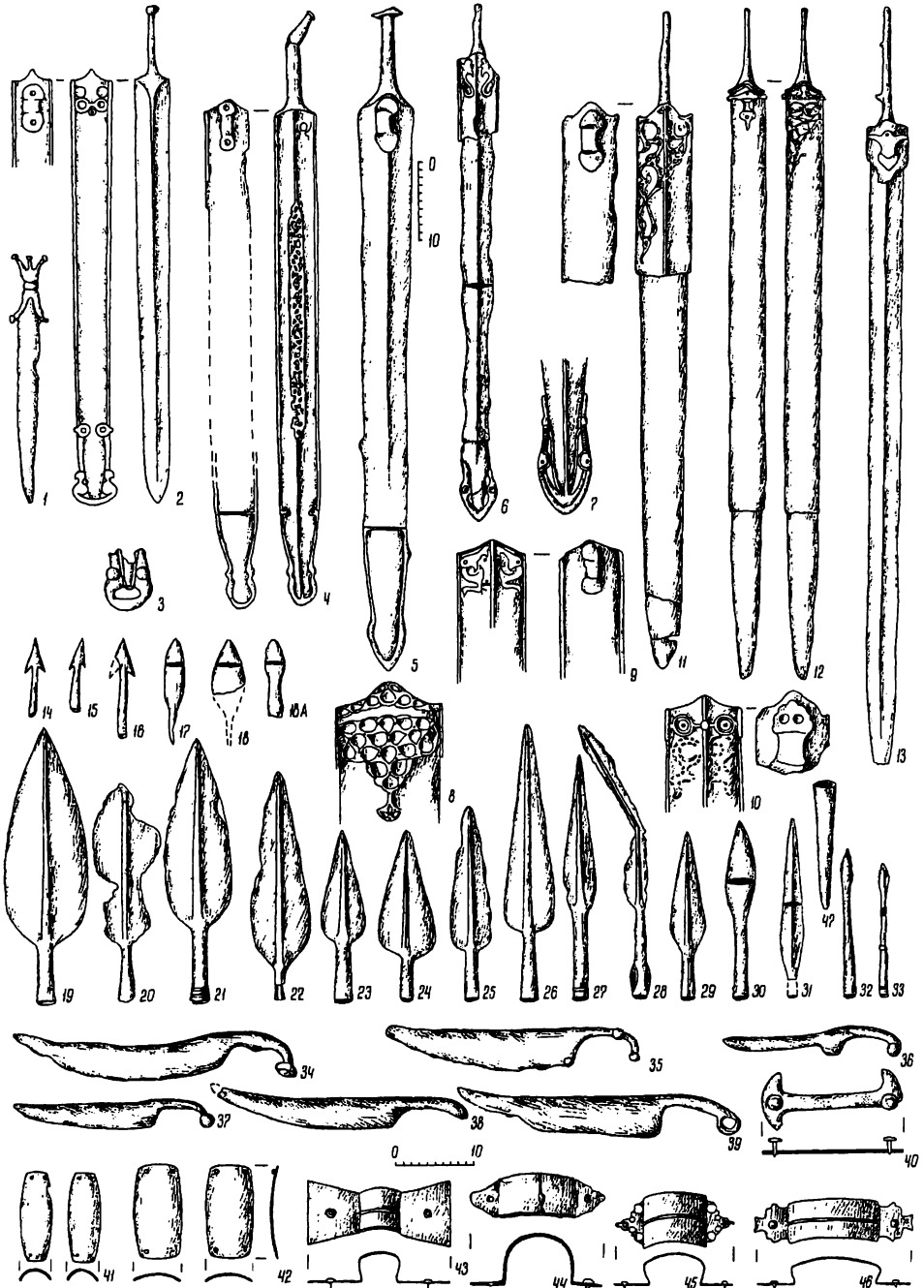

Рис. 28. Зброя носіїв латенської культури Верхнього Подіссся. 1, 14-18, 32, 37 – Галіш-Ловачка; 2, 4, 29-30, 34, 41-42 – Пішконт; 3, 22, 27-28, 36 – Фелшу Мере; 5, 38, 44 – Чумешть; 6, 19 – Саніслеу; 7 – Уйкеніза; 8, 10-11, 13, 18А, 23-26, 39, 43, 46 – Іжковці; 9 – Кошице; 12, 45 – Бодроггалом; 20 – Розвадь; 21, 33, 35 – Валалікі-Коштяни.

4. Господарство, соціальна організація та ідеологічні уявлення

Вивчення матеріальних джерел дозволяє стверджувати, що головним заняттям населення Верхнього Потисся епохи латену було землеробство та скотарство. База, закладена місцевими північно-фракійськими племенами у попередні періоди, і впровадження досягнень кельтської цивілізації стали основою того піднесення господарства та матеріального виробництва взагалі, яке простежуємо в останній чверті I тисячоліття до н.е. і збереглося в більш пізні періоди.

На високий рівень розвитку землеробства, порівняно з попереднім періодом, у першу чергу, вказують десятки залізних наральників. Розмаїття їх типів свідчить про процес удосконалення знарядь обробки ґрунту. До більш примітивних наральників варто віднести наконечники з широкою втулкою і вузьким лезом (рис.29, 1-3). Рало з вузьколезовим наконечником не підрізало ґрунт горизонтально, а тільки розпушувало його. Кроком уперед у техніці землеробітки була поява широколезових наральників. Підрізаючи пласт ґрунту в горизонтальному напрямку, плуг із таким наконечником зрізав кореневу систему трав і не залишав нерозораних ділянок. Перед наральником розміщувався плужний ніж, ще більше поліпшуючи дані плуга, що підтверджує знахідка у скарбі Петнехази (рис. 29, 18). На думку дослідників, з II ст. до н.е. у Карпатській улоговині використовувався важкий дакійський плуг із довгим ралом і трикутною робочою поверхнею (Crişan, 1977, p. 392-393).

З появою плуга, з широколезовим наральником, почалася парова система землеробства, яка змінила перелогову. Нові необхідні площі звільнялися від лісу за допомогою сокир-кельтів, які мали різноманітні форми та розміри (рис. 29, 7-8). Робота з розчистки лісів була трудомістка, і тільки участь усієї общини давала необхідний результат. Культивувалася пшениця, ячмінь, овес і, можливо, просо, основні якості якого – скоростиглість та морозостійкість – мали важливе значення в умовах передгірської зони регіону. Про широке використання проса фракійцями згадує Ксенофонт (Anab., XII, V, 12). Згідно з висновком Монґайта (1974, с. 253), який оперував античними джерелами, кельти мали певні знання в агрономії та використанні добрив для підвищення родючості ґрунтів.

Збір урожаю проводився за допомогою серпів. Довжина їх була 25–30 см. Леза – дугоподібні, з дещо відігнутих прямим кінцем (рис. 29, 21, 23). Борошно зберігали в ямах і великих посудинах – зерновиках. Мелення зерна проходило за допомогою зернотерок і, головним чином, на ручних ротаційних млинах, запроваджених у вжиток кельтами.

Важливу роль відігравало скотарство, особливо в гористій місцевості Верхнього Потисся з пасовищами-полонинами, які сприяли його розвитку. Osteологічний аналіз дозволяє визначити склад стада. До нього входили велика та дрібна рогата худоба, коні, свині. Особливо широкого поширення набуло вівчарство. Про це свідчать повсюдні знахідки пружинних ножиць і ножів для розкрякування шкір (рис. 29, 13, 19). Вівці давали м'ясомолочні продукти, вовну, шкіру. Додаткові продукти харчування приносило полювання, рибальство та збиральництво. Разом із тим існувало й садівництво, про що свідчить знахідка виноградарського ножа з оппідума Галіш–Ловачка (рис. 29, 25).

Обробка деревини, як одна з важливих галузей життєдіяльності людини, зародилася ще в епоху палеоліту, але тільки з епохи латену широкого розповсюдження, поряд з сокирами, набувають такі знаряддя, як тесла, свердла, долота, пили та інші інструменти тесляра (рис. 29, 6-9, 20, 24).

Піднесення землеробства не могло бути таким значущим без міцних металургійної та металообробної баз. Сотні високопродуктивних знарядь праці й зброя, існування виробничих центрів свідчать про проходження верхньотиським населенням ступеня простого домашнього виробництва та відокремлення ремесла від землеробства. Ремесло виринається з патріархальних меж, усе більш настирливо завойовуючи самостійне місце у виробництві й обміні.

На роль найбільшого регіонального району останньої чверті I тисячоліття до н.е. висувається межиріччя рр. Ботара й Тура. Залишки залізоливарного виробництва у вигляді уламків стінок горнів, шлаку, залізних конгломератів, як відзначалося вище, зустрічаються тут уздовж 10 км від металургійного центру в с. Ново-Клиново до с. Черна. Головною сировиною була болотна руда, не виключається також використання гірських виходів руд. У зв'язку з цим цікаво згадати давні шахти на схилі гори в с. Оноківці (околиця м. Ужгорода), які називаються “Галярські діри” Плавлення відбувалось у сиродутних горнах, добре відомих у Карпатській улоговині

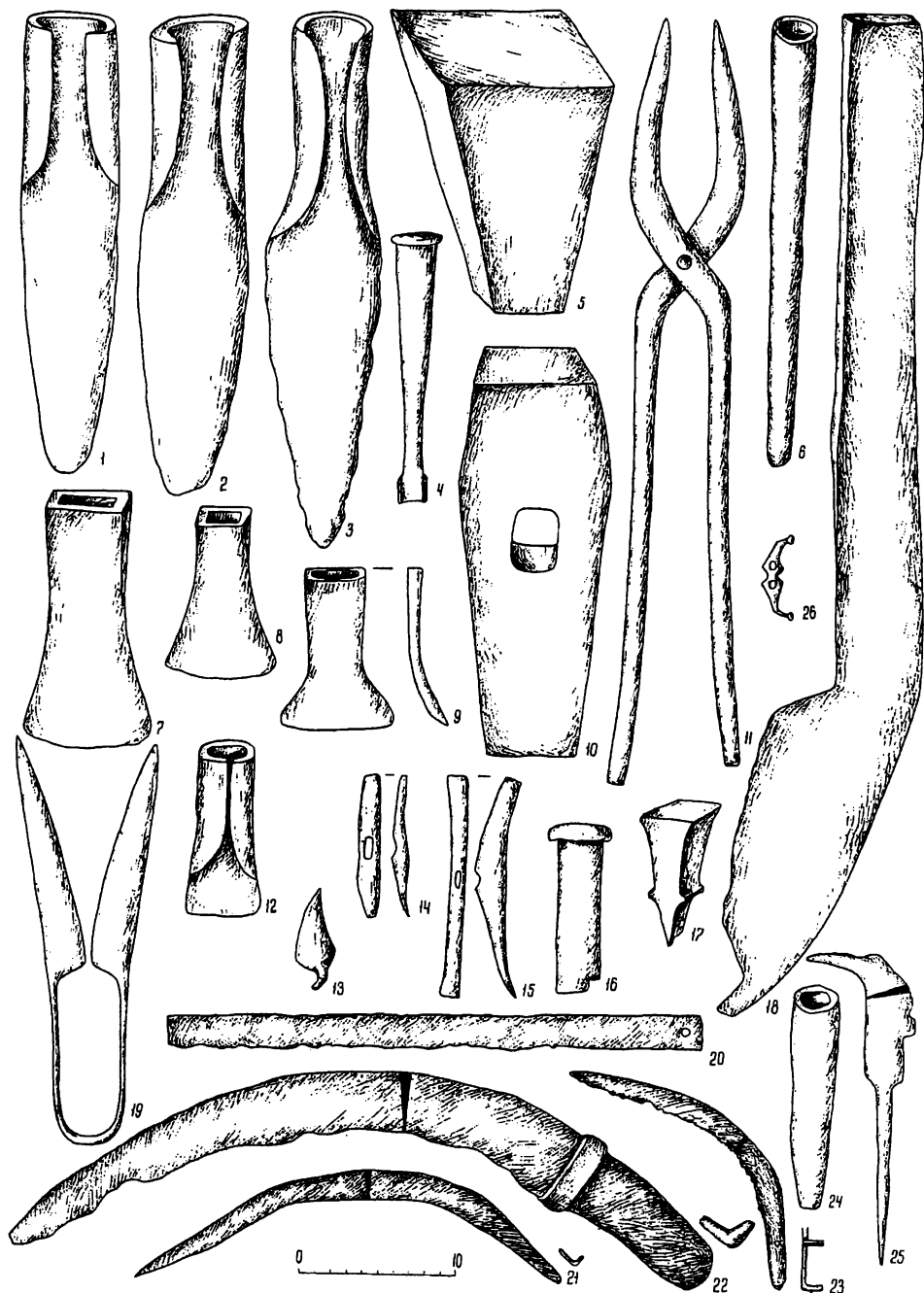

Рис. 29. Знаряддя праці латенської культури Верхнього Потисся.
 1-2, 4-10, 12-17, 19-22, 24-25 – Галіш-Ловачка; 3, 11, 28, 23 – Петнехаза.

(Crişan, 1977, p. 387-390). 27 пунктів у районі сс. Ново-Клиново–Черна могли забезпечити залізом увесь регіон. Природно, що для нормального функціонування цих майстерень, і, в першу чергу, Ново-Клинова–Черни, потрібні були сотні тон руди та вугілля, а відповідно й участь значної кількості людей. На думку В. І. Бідзілі (1971, с. 134), на околиці Ново-Клинова існував внутрішньогалузевий розподіл праці, тобто були свої рудокопи, вуглярі та металурги.

Основна частина заліза виготовлялась у горнах напівназемної конструкції. Згідно з К. Беленіним (Bielenin, 1992, s. 61-62), вони склалися з двох частин: заглибленого у материк до 0,6 м котловану – шлакозбірника і зведеної над ним конічної шахти до 1 м заввишки. Повітря до горна подавалося через отвори в основі шахти або пробитий у землі канал, з'єднаний зі шлакозбірником. Іншої думки дотримуються українські археологи, спеціалісти в галузі металургії, які вважають, що глинобитна шахта не надбудовувалась із заглибленого шлакозбірника, а виходила за його боки. Висота шахти не перевищувала 0,3 м (Бидзіля, Вознесенская и др., 1983, с. 51-52).

У таких горнах проводилась екстенсивна виплавка заліза. Після завершення відновлювального процесу шлаки, які заповнювали заглиблення, застигали, утворюючи конгломерати – чушки. Подальша робота горна була неможливою, він руйнувався, а поряд зводилися нові горни. З перебігом часу їх залишки заповнювали ділянки (робочі майданчики), які у плані були схожі на бджолині соти.

Сотні різноманітних виробів із чорного металу та знаряддя праці коваля дозволяють визначити рівень металообробки. Асортимент ковальського інструменту доволі широкий. Він найкраще представлений колекцією Галіш–Ловачки. Це молоти-кувалди, молоти-ручники, малі й великі ковадла, обценьки, шліфовані камінці, зубила, пробійники, терпути (рис. 29, 10-11, 14-17). Технічно прогресивний на той час ковальський інструментарій дозволяв майстру проводити доволі складні операції, свідченням чого є й самі вироби (сокири, долота, наральники, кліщі, тесла, свердла, наконечники списів і дротиків, мечі, кинджали, металеві пояси, персні, ланцюги, замки). Згідно з металографічним аналізом, кельтські ковалі знали різноманітні склади сталі з різним вмістом вуглецю. Технологічні дослідження 97 ковальських виробів (знаряддя праці, зброя) Галіш–Ловачки показали, що близько половини з них викувані з заліза або сирцевої сталі і лише в окремих випадках мала місце

термічна обробка – загартування (Бидзиля, Вознесенская и др., 1983, с. 87-100).

Більш ніж половина якісних виробів викувані з металу, що попередньо пройшов спеціальну обробку, яка підвищувала його механічні якості, а саме цементацію (науглероджування заліза). При цьому використовувалась як локальна, так і загальна цементизація.

24 предмети викувано з пакетного металу. У пакет вони поєднані за допомогою ковальського зварювання смуги заліза та м'якої сталі. За цією технологією виготовлялися наральники, серпи, коси, ножі, зубила, але частіше за все втульчасті сокири.

Ковалі Галіш–Ловачки були добре обізнані з процесом теплової обробки речей. Найчастіше використовувалось різке або м'яке загартування (тільки вістря лез). Окремо відзначимо декілька сокир із високою технікою виготовлення та ретельністю обробки, ймовірно, виконаних за спеціальним замовленням. В основному прості технологічні рішення дозволили майстрам Галіш–Ловачки випускати дешеву продукцію (і в значній кількості) для широкого ринку збуту.

Поряд з обробкою чорного металу широкого розповсюдження набула обробка бронзи та срібла. При виготовленні ювелірних виробів (фібули, поясні ланцюжки, персні, ножні та ручні браслети, підвіски) застосовувалися різноманітні методи інкрустації, тиснення, золотіння, сріблення.

Особливого розповсюдження в художньому оформленні набув пластичний стиль. До його класичних виробів належать фібули з великою рельєфною п'яткою, ножні та ручні браслети, торквеси. Саме на них, а також на предметах, що імітують філігрань, сконцентрувалась увага ювелірів. Основою символічної орнаментики прекрас пластичного стилю в Верхньому Потиссі, як і в інших областях Карпатського басейну, була S-подібна спіраль (Zachar, 1987, s. 178).

Художнє оформлення проходила і зброя. На особливу увагу заслуговують піхви угорського стилю. Мечі цього стилю в III ст. до н.е. широко розповсюдились у Карпатському ареалі. До найбільш цікавих відкриттів у регіоні належать піхви для мечів із могильників Іжковці, Пішколт, Саніслеу та поховання в Кошицях. Частина з них прикрашена мотивом парних драконів, який часто застосовувався в кельтському світі від Британії до Карпат (Szabó, 1989, s. 123) (рис. 28, 8-12).

Пізньолатенське мистецтво характеризується серійністю, часто за рахунок художнього вираження, яке обмежується лише декіль-

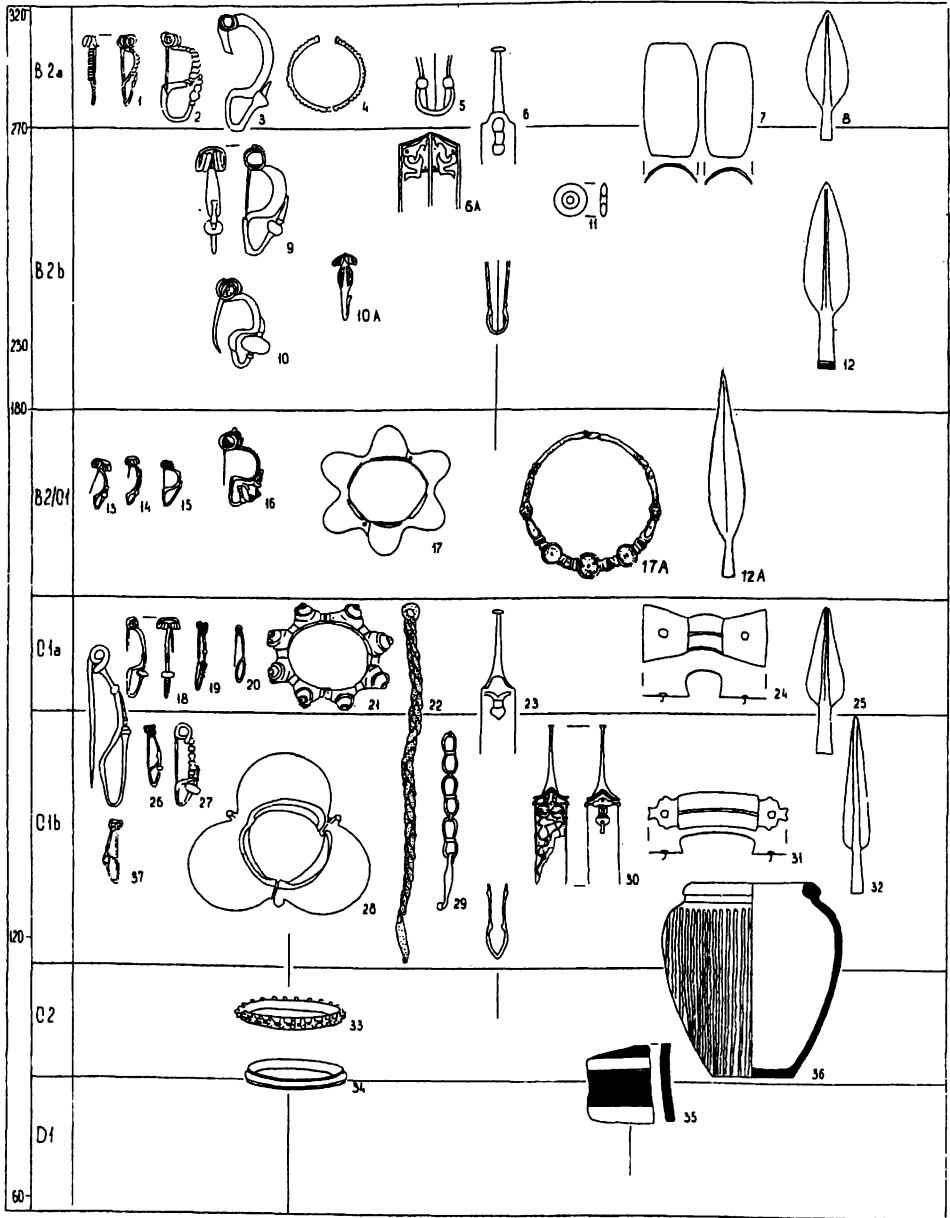

Рис. 30. Хроноіндикатори латенської культури Верхнього Потисся.

кома виробами з коштовних металів і бронзи. Ці вироби є, скоріше за все, відображенням досягнутого рівня практики, ніж творчого естетичного вираження.

Саме прикраси, предмети одягу, зброя, а також їх художнє оформлення

покладено в основу періодизації латенської культури Європи, зокрема Верхнього Потисся (рис. 30).

У II ст. до н.е. до побуту Середньої Європи впевнено увійшло гончарне коло. Відомі численні майстерні і навіть цілі селища гончарів, які забезпечували широку територію високоякісним посудом. У Верхньому Потиссі подібні майстерні досліджувалися біля сіл Андрид, Ачиш та Добра. Відкриті тут гончарні печі, як відзначалося вище, представлені спорудами двох'ярусної конструкції.

Наявність гончарного кола та спеціальних печей з обпалення кераміки забезпечувала високу якість латенського посуду. Виготовлявся він із ретельно підготовленого глиняного тіста. Поверхня, як правило, вкривалася лощінням, чорним або коричневим. Основні форми кераміки представлені горщиками, вазоподібними та амфороподібними посудинами, мисками, глечиками, зерновиками (рис. 31). Особливо відзначимо графітову кераміку, яка є однією з визначальних рис латенської культури. Основна форма цього типу кераміки – сітулоподібний горщик, іноді з укритою вертикальними розчосами поверхнею (рис. 31, 39-40).

Реміснича продукція, навіть такого високого рівня, якого вона досягла в II–I ст. до н.е., не могла забезпечити всі необхідні потреби місцевого населення. Тому багато виробів виготовлялося в домашніх умовах. У першу чергу це одяг, взуття, а також багато інших господарських та побутових речей. Важливе місце серед домашнього виробництва займало виготовлення посуду, більша частина якого формувалася за місцевими взірцями. Це горщики, миски, вази (рис. 32).

Існування розвинутих ремесел і великих виробничих центрів з випуском продукції, розрахованої на широкий ринок збуту, вимагає відповідної системи торгівлі. Реалізація продукції відбувалася не тільки шляхом обміну. Економічний розквіт, який простежується після переходу кельтів від політики експансії до осілого життя, призводить їх до вирішення питання про необхідність власного карбування монет як еквівалента вартості. Різноманітність монет пояснюється відсутністю єдиної кельтської держави, тому кожна суспільна одиниця – плем'я або союз племен – мала свою монетну одиницю (Kolníková, 1978, s. 87).

Взірцями для кельтського карбування були античні (грецькі та македонські) монети. Іконографія на кельтських монетах указує на синтез античних і місцевих художніх уявлень, які відображали

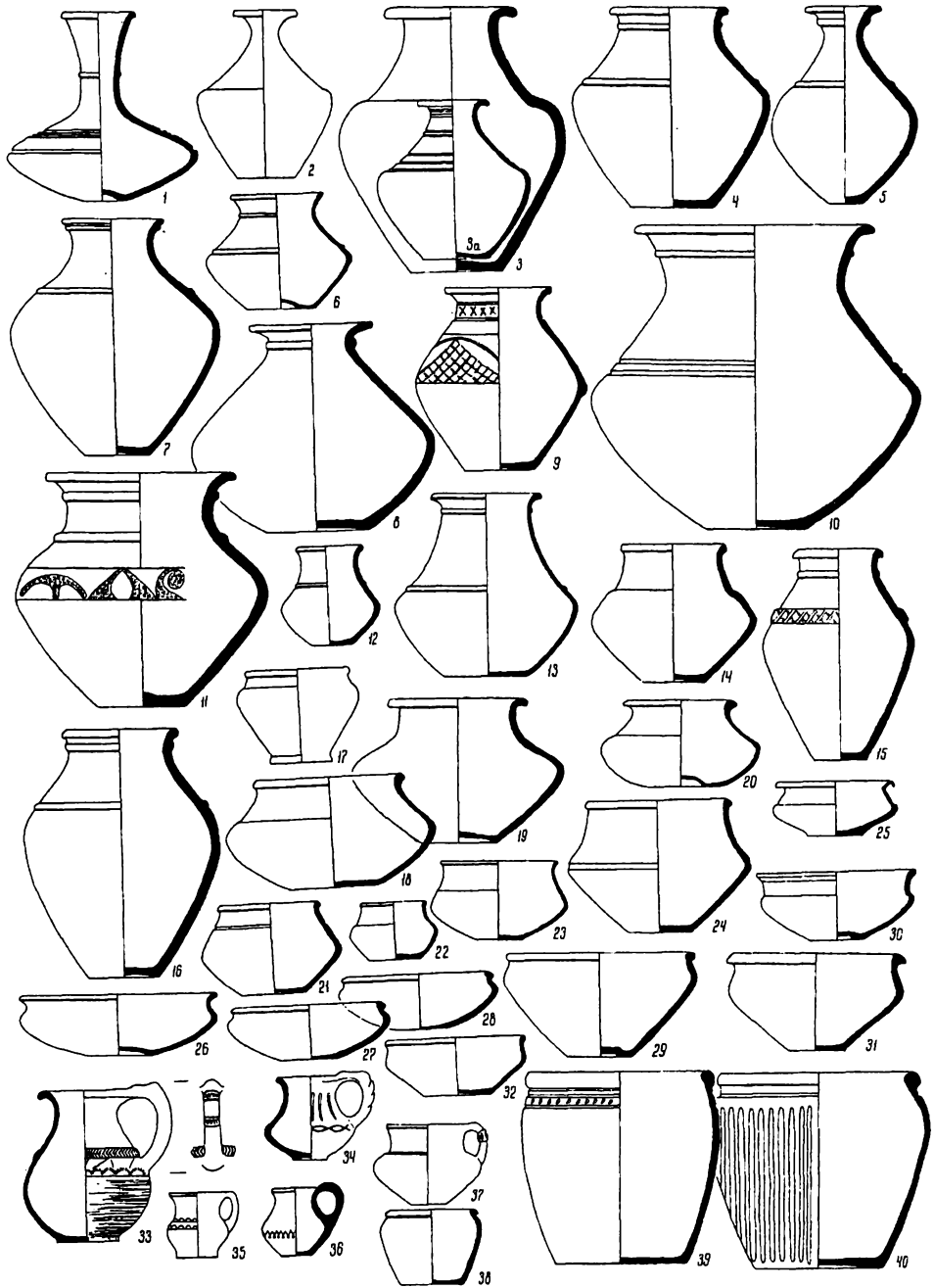

Рис. 31. Кружальний посуд пам'яток латенської культури Верхнього Потисся.

- 1, 3-4, 15, 33-34 – Пішколт; 2 – Бодрог-Галлом; 3А, 39-40 – Галіш-Ловачка;
 5, 7, 16, 18-19, 21, 24, 31, 38 – Чумешть; 6, 8, 13, 20, 22-23, 26 – Валалікі-Коштяни; 9 – Болшо;
 10 – Розвадь; 11 – Муфтіну-Міц; 12, 17 – Іжковці; 14, 35 – Краловські Хлмець; 25 – Мужево;
 27-29 – Бакта; 30-37 – Кошице; 32 – Виноградово II; 36 – Мукачево.

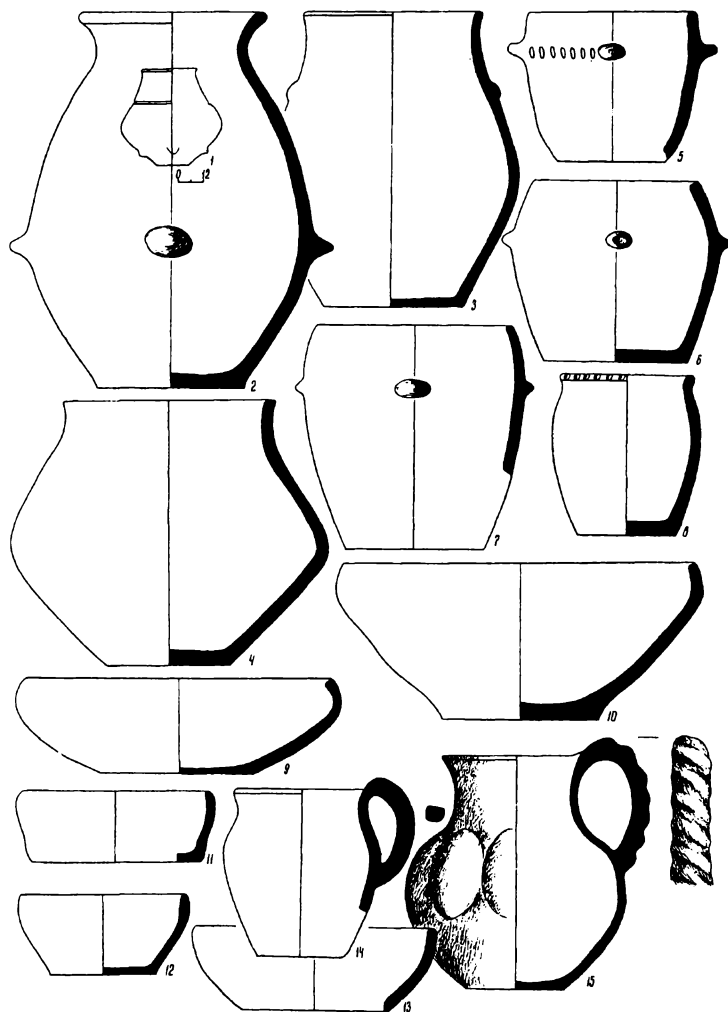

Рис. 32. Основні форми ліпного посуду пам'яток латенської культури Верхнього Потисся.

- 1 – Чумешть;
- 2, 6 – Пішколт;
- 3 – Валалікі-Коштяни;
- 4 – Береги;
- 5, 15 – Галіш-Ловачка;
- 7-8, 11, 13 – Мужієво;
- 9-10, 14 – Бакта;
- 12 – Виноградово II.

ставлення їхніх творців до буденного життя та систему світобачення (Kolniková, 1984, s. 67).

Стосовно питання про функції кельтських монет існують різні точки зору. На думку одних дослідників, монети місцевого карбування були в першу чергу племінними грошима і їх обіг мав внутрішньо-племянний характер, а зовнішня торгівля і надалі залишалась міноюю (Szabó, 1971, old. 43). Інші вважають, що монети

обслуговували головним чином зовнішню торгівлю (Монгайт, 1974, с. 240). Про це свідчить більша кількість знахідок на оппідумах, у тому числі й на Галіш–Ловачці, важелів для грошей, які приймалися за вагою. Згідно з Р. Плайнером (1984, s. 187), кельтські гроші, скоріше за все, виконували функції загального еквівалента вартості, а також могли бути символом представників влади.

Одночасно з монетами кельтського карбування в обігу знаходилися тетрадрахми Філіпа II та Олександра Македонського, драхми іллірійських міст Аполлонії і Діррахії, гето-дакійські монети типів Гуші–Воврієшт, Караш–Северин і Медіешул Ауріт (Kolníková, 1984, s. 93). Ці знахідки безпосередньо визначають географію торговельних зв'язків населення Верхнього Потисся з близькими та більш віддаленими регіонами Карпатського ареалу.

На внутрішній ринок надходили продукти сільського господарства, метал, вироби ремісників. Вивозилися, скоріше за все, хуба, шкіра, вовна, залізо. З великим відсотком упевненості можна казати про існування посередників у торговельно-обмінних операціях – купців.

Розвиток сільського господарства, ремесел і товарно-грошових відносин сприяв розкладу первісно-общинного ладу та поглибленню соціальної диференціації. У першу чергу це було наслідком проникнення до регіону кельтів, у яких економіка й соціальна організація мала значно вищий рівень розвитку, ніж у верхньотиських племен. Цезар (VI, 13) виділяв у кельтському суспільстві три верстви: друїдів, вершників і народ, представники якого були на становищі рабів. Друїди (жерці) займалися питаннями релігії й одночасно відігравали важливу роль у суспільному житті племені. Крім того, вони мали вагомі знання в галузі астрономії, медицини, філософії та логіки (Цезарь, VI, 14, 6). Повідомлення Цезаря знаходить підтвердження й у римського енциклопедиста I ст. н.е. Плінія Старшого (Nat. Hist., 16, 44). Вершники – це військова аристократія, з якої формувалася кіннота.

Військо кельтів складалося з піхоти та кінноти (Ливий, V, 34, 5; Юстин, XXIV, 6). Остання мала особливе значення й була досвідченішою та сильнішою, ніж римська (Полибий, III, 117). Аристократія воювала на колісницях. Узагалі необхідно відзначити, що кінь, особливо верховий, був однією з найбільш шанованих тварин. До пантеону божеств входила Епона – покровителька коней. Про дії кельтів у битвах не натовпом, а із застосуванням відпрацьованої тактики бою свідчить Тит Лівій (V, 38).

На озброєнні в кельтів були меч до 80–100 см завдовжки, спис із важким наверхшам, мандрис – особливий вид дротика. Лук і праща використовувались, але не належали до основного наступального озброєння кельтів (Страбон, Географія, IV, IV, 3), що підтверджується поховальним інвентарем некрополів і матеріалами поселень, де вони зустрічаються в обмеженій кількості.

Захисне озброєння складалося з великого (до 1 м заввишки) прямокутного або восьмикутного щита, металевого шолома з рогами бика або твариною, птахом на тарчі (Чумешть), і кольчуги. Необхідно відзначити, що кельти “сколь неслыханно велики ростом” (Ливий, V, 35, 4) мали і відповідне до їх фізичної статури озброєння (Страбон, IV, IV, 3).

Одяг галлів складала довговорсові саги, виткані з шерсті овець, сорочки, які сягали рівня статевих органів, і вузькі штани (Страбон, IV, IV, 3). Коли галли скидали одяг і голими йшли у бій під дике завивання рогів, то наводили жах на своїх ворогів (Полибий, II, 29, 7-8).

Свідчення Цезаря та інших античних авторів про соціальну стратифікацію кельтського суспільства підтверджується матеріалами могильників. Було проаналізовано 61 кельтське поховання. Їх поділили на три групи, кожна з яких за поховальним інвентарем диференційована на дві підгрупи. Підгрупа Ia – це воїнські поховання з комплектним озброєнням (меч, спис, щит, іноді бойовий ніж); Ib – багаті жіночі поховання (набір ручних і ножних браслетів, пояси, фібули, кільця); IIa – воїнські поховання з некомплектним озброєнням (зазвичай відсутні спис і щит); IIb – небагаті поховання (2–3 фібули, ніж, пояс, кілька посудин). Сюди зараховуємо і поховання у кам'яній скрині з г. Галіш. IIIa – поховання зі списом, рідше з мечем і посудиною; IIIb – поховання з кількома речами (1-3).

Значна частина поховань (підгрупи Ia, IIa, IIIa), тобто 55,8% від їх загальної кількості, належить воїнам, що відповідає письмовим джерелам про кельтів як про народ-воїн, організований у військовій дружині. Виокремлена підгрупа Ia представляє привілейовану верхівку латенського суспільства, яку Цезар називає класом вершників (IV, 15). З-поміж них особливо виділяється поховання з двома мечами в Фелшу Мере та Розваді. На високе становище в суспільстві небіжчика з Болшо (поховання 2) (Roska, 1915) вказує знахідка в могилі залишків візка, в Уйкенізі – шолома (Маккай, 1958). На високий ранг похованого, що, ймовірно, брав участь у балканському

поході, вказує зруйноване поховання в Чумешть, інвентар якого складала шолом, кольчуга та срібні наголінники грецького типу (Rusu, Vandula, 1970).

До племінної аристократії належала й підгрупа Іб, яка відзначається багатством і різноманітністю інвентаря. Для І групи характерне не тільки багатство інвентаря, але й значна кількість інгумацій серед військових поховань (13,6%) і їх повна відсутність серед жіночих.

Друга, найчисленніша, група поховань (42,6%) належала основній трудовій силі кельтського суспільства – народу. Це воїни, ремісники, купці, землероби та скотарі. Їх заможність можна пояснити збагаченням у період експансії та захопленням нових територій, а також економічним піднесенням у II ст. до н.е.

Третя група належить до найбільш низької соціальної верстви латенського суспільства, який становив, на чому наголошуємо, порівняно незначну частину кельтського населення Верхнього Потисся (21,3%).

Графічно латенську соціальну структуру можна зобразити як сходинокву піраміду, окремі сходинокви якої становлять певні верстви суспільства (Вуїна, 1982, s. 422). Вони добре простежуються на кельтських могильниках і є зародками класового розподілу суспільства, який стрімко посилювався в епоху оппідумів у зв'язку з надзвичайним піднесенням у галузі виробництва.

Існування майнової нерівності підтверджується багатими грошовими та речовими скарбами, які належали племінній верхівці, купцям, а також предметами розкоші, доступними лише заможним верствам населення. Матеріали пам'яток указують на те, що кельти були панівною, привілейованою верствою верхньотиського суспільства. Вони мали всебічні на той час знання у галузі виробництва й економіки, а також значні матеріальні ресурси. Враховуючи, що проживання кельтів не було ізольованим, а проходило в постійному контакті з аборигенним населенням, можна зробити висновок, що розвиток виробничих сил і товарно-грошових відносин стимулював розклад родоплемінного ладу у верхньотиського населення та утворення чітко вираженої соціальної структури.

5. Культура кельтів

Кельти, за спільною думкою вчених, належать до індоевропейської мовної спільноти. Їхня мова збереглася до теперішнього часу й поділяється лінгвістами на три гілки: гаельську, бретонську та піктську (Росс, 1976, с. 16). Її збереження багато в чому пов'язане з давньою фольклорною традицією, що існує до наших днів, коли давні саги та балади вивчаються не з книжок, а на слух від батьків і дідів. У торговельних та інших справах кельти користувалися грецькою, а пізніше латинською мовами (КМЭ, 2002, с. 612).

Віра кельтів у богів, у сили “іншого світу” була настільки глибокою, що релігія в них зливалася з побутом, складаючи невід’ємну частину повсякденного існування. Спільність релігійних вірувань, наявність у всіх племен могутньої касти друїдів (кельтське “друс” – дуб) – жерців (для вступу в неї необхідним був двадцятирічний іскус), а також спільність мови й правової системи, зацікавлення у генеалогії, історії, міфології, традиція усного фольклору збереглися в кельтомовних районах Європи до наших днів. Можна припустити, що значну роль у цьому зіграла ірландська писемна література, яка склалася біля V ст. н.е. (КМЭ, 2002, с. 39-42, 509-510).

Про вірування галлів і їх надзвичайну набожність повідомляє Цезар (VI, 16-17). У сукупності з іншими античними джерелами ці дані дозволяють відновити пантеон божеств кельтів. Його основними патронами були Тараніс – бог війни й грому, якому приносили людські жертви; Тутатес – охоронець усього кельтського племені; Беленус – Аполлон. Галли вважали себе нащадками Діта (Цезарь, VI, 18). Сірона, яка асоціювалася з лікуванням, зображувалася зі змією, що скрутилася на її руці. Завдяки своїм рухам змія часто ототожнювалася з протічною водою, яка мала особливе значення в релігії (КМЭ, 2002, с. 514, 595). Більшість святилищ розміщена біля водоймищ і джерел, враховуючи і таке, як Рібемон-сюр-Анкр (більш ніж 5000 кістяків людських жертв, розкопаних на сьогоднішній день). Найчастіше для святилищ використовувалися природні елементи ландшафту – священні дубові гаї (Брюно, Бюкзеншюц, 1990, с. 138-139).

Античні джерела (Страбон, IV, IV, 5) і дані археології свідчать про широко розповсюджений культ відтятої голови, свого роду символ язичництва – релігії кельтів (як хрест – символ християнства). Кельти вважали голову місцем перебування душі й думали, що го-

лова здатна існувати сама по собі, без тіла. Можливо, саме цим пояснюється той факт, що кельти, за свідченням давніх джерел, намагалися відразу відтяти вбитому ворогові голову і часто прив'язували відрубані голови до ший своїх коней. Потім вони настромляли ці голови на частоколи біля своїх поселень або навіть на дахи власних будівель, подібно до того, як деякі мисливці і зараз вивішують на стінах голови оленів – трофеї полювання. Чим знатнішим і впливовішим був власник відрубаної голови, тим більше слави це приносило воїну-кельту, трофеєм якого вона ставала. За окремими даними, кельти іноді доволі довго зберігали голови найбільш ушлюблених ворогів, бальзамуючи їх кедровим маслом і тримаючи в особливих скриньках. Свідчення того, що кельти відрубували ворогам голови, використовуючи їх в якості трофеїв, були знайдені римлянами, які в одному з походів розгромили кельтське плем'я саліїв. Здивовані римляни побачили святилище, зведене саліями в Антремоні (Прованс), де були і різні голови з деревини, і рештки справжніх людських голів. Черепи людей і забальзовані голови також знайдені на кам'яних стовпах (колонах) в околицях Рокепертюза в Бушес-де-Рон (КМЭ, 2002, с. 496-498).

Про існування людських жертвопринесень у галлів в I ст. до н.е. повідомляє Цезар (VI, 16). У наш час вони як пережиток відмічаються етнографами в Шотландії у Вальпургієву ніч (з 30 квітня на 1 травня). Мета ритуалів, що проводяться там, – зберегти новонароджені паростки посівів, виростити добрий урожай, зберегти стада та отримати приплід (Гроздова, 1977, с. 99-100).

Із культом мертвих у кельтів пов'язаний дикий кабан – вепр. Його зображення у вигляді бляшок і статуеток найбільш розповсюджені в пластиці тварин кельтського світу (рис. 33, 3). Вепра за його злобу вважали священним звіром, який асоціювався з війною. Бойові шоломи кельтських воїнів часто прикрашалися гребенями у вигляді вепра. Його зображували з оскаленими іклами – ознакою, що звір готовий кинутися в атаку. Зустрічається вміщення до могил частин туші кабана, відомі навіть його окремі поховання, як, наприклад, у Шопронь–Бейчідомбі (Filip, 1956, s. 508; Szabó, 1971, old. 68).

Кельти були майстерними вершниками, а на битву з ворогами часто виїжджали на колісницях. Коней шанували не тільки за їхню роль у бою, але й за швидкість, красу, сексуальну силу. Значення коня в культурі кельтів (як і вепра) було настільки великим, що звичайною практикою були жертвопринесення коней. Їх ушануван-

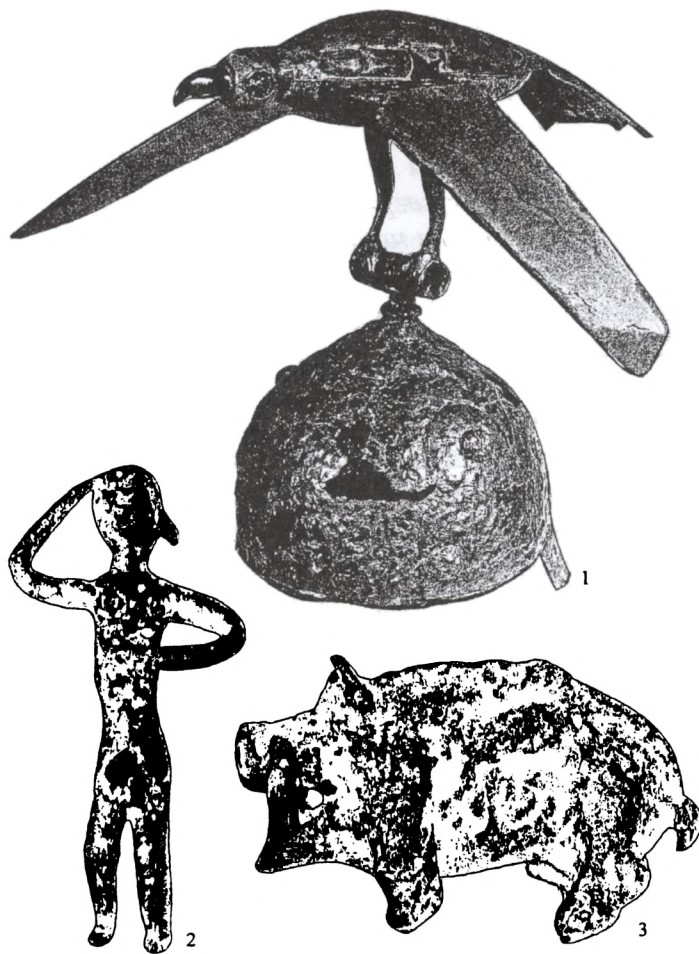

Рис. 33. Пластика кельтів
Верхнього Потисся.
1 – шолом (Чумешть);
2 – ідол;
3 – вепр (Велика Бігань).

ня має прояв на малюнках монет, де зображені боги-вершники. Богиня коней – Епона (по-кельтськи “кінь”). Символом мудрості й пізнання у кельтів був лосось (КМЭ, 2002, с. 534-535, 549, 636).

Віра в потойбічне життя у першу чергу підтверджується даними могильників, поховання яких доволі широко представлені предметами озброєння, прикрасами й елементами одягу.

Чітко й стисло відобразив світосприйняття кельтів давній бард Амарген на світанку історії Ірландії:

*Я ветер морской,
 Я волна океана,
 Я рёв неумолчный морского прибоя;
 Я сокол, когти вонзающий в скалы,
 Я бык, преисполненный яростной мощи,
 Я капля росы, что под солнцем сверкает,
 Я вепрь, поджидающий смелого в чаще;
 Я в водах прозрачных лосось серебристый,
 Я озера синь средь зелёной равнины,
 Я дротик, ударом решающий споры;
 Я тот, кто священный огонь возжигает
 Пред мёртвой главой, отделённой от тела ...*

Згідно з Енн Росс, бик, сокіл, вепр, лосось, священні води моря, річок та озер, зброя, що має дивну силу, поклоніння відтятий голові – усе це суттєві елементи релігії та міфології кельтів-язичників; вірування, пов'язані з обоженнюванням цих тварин і речей, відігравали важливу роль у їх повсякденному житті й багато в чому обумовили культурну спільність кельтських племен, що мешкали на широких, віддалених один від одного просторах, далеко не однорідних в етнічному відношенні (Росс, 1976, с. 6).

Рядки давнього барда свідчать і про наявність у язичницьких кельтських культурах загального для всіх вірування в безсмертя душі; душа, як вважали кельти, не гине зі смертю людини, а переходить знов і знов до різних тілесних оболонок – інших людських істот, тварин і навіть неживих предметів. Цікаво, що це притаманне одному з головних постулатів буддизму (МНМ, 1994, с. 190-194). Про те, що такі уявлення дійсно були спільними для кельтів, говорять й інші численні джерела.

Свідчення кельтських літературних пам'яток і сучасного фольклору підтверджуються творами грецьких і римських авторів. У них також неодноразово зустрічаються згадки про віру кельтів у потойбічне життя в духовному і навіть фізичному розумінні, про їх упевненість, що в "іншому" світі їх чекає нове народження, про відсутність у них страху перед "світом іншим" (Ірландские саги, 1961; Цезарь, VI, 14; Страбон, IV, 44; Диодор, V, 28, 6).

Потойбічний світ кельтів не був схожим на похмуру преісподню середземноморських релігій; навпаки, він уявлявся їм місцем, де таких бажаних для язичника-кельта радощів – бенкетів, поєдинків, святкувань, набігів, полювань, скачок, розповідей про пригоди,

кохання гарних жінок, насолод красою природи й подібного – набагато більше, ніж навіть на самій землі.

Про рівень розвитку техніки кельтів свідчать численні знаряддя праці, знайдені під час археологічних розкопок пам'яток, у першу чергу оппідумів.

Менше даних про рівень їх наукових знань. У цьому плані важливою є знахідка в департаменті Вогези (Франція) пластинок з кістки із зображеннями знаків зодіаку та місячно-сонячної системи. Написи виконані грецьким алфавітом, але назви туземні, так само як і поділ року на 36 декад (Носенко, 1991, с. 283).

На півночі й у центрі Галлії часто трапляються знахідки стел із місцевого каменю з грубо висіченими рельєфними зображеннями найчастіше бога з молотом, жіночого божества, божества з торквесом і численних відтятих голів.

Найбільш відомою є скульптура з сакральних центрів в Антремоні й Рокпертюз – свідчення наявності храмової скульптури й архітектури (чотирикутні в плані святилища, в яких знаходилися статуї та рельєфні зображення). До святилища вели сходи, по боках яких знаходилися зображення божеств, стели із зображенням відтятих голів і ніш для них (Носенко, 1991, с. 283).

Кельтське мистецтво за своїм значенням і самобутністю – одне з видатних явищ художнього розвитку в історії людства. Для епохи гальштату характерні геометричні візерунки, а в період латену переважає криволінійний малюнок. До середини V ст. до н.е. в кельтському мистецтві намітилися домінуючі мотиви орнаментики, запозичені у греків, – пальметта і меандр. Однак кельтам було притаманним уникати в своїй творчості будь-якого наслідування природних форм флори та фауни. У їхніх руках усе набувало виключно декоративного характеру, який відбився на виготовленні всіх тих речей, які оточували кельтів у повсякденному житті та в бою.

У IV ст. до н.е. виникає так званий вальдальгестеймський стиль. Для нього характерний малюнок з уплетеними зображеннями людей і тварин у спотвореній формі. Чистота ліній поступається місцем складному криволінійному малюнку й перевантаженому орнаменту. При цьому багата фантазія гармоніє з дивовижним відчуттям композиції (Szabó, Petres, 1992, р. 19-21).

Особливо слід відзначити художню обробку металу, прийоми якої надзвичайно різноманітні: лиття, карбування, холодне кування, емаль, (невідомо народам класичної античності, доки вони не дізналися про неї від кельтів), інкрустація напівдорогоцінним ка-

мінням. Надзвичайно різноманітними є також прикраси й елементи одягу, металевий та керамічний посуд.

Значну увагу кельти приділяли художньому оформленню мечів, наконечників списів, шоломів і кінської зброї, тобто тих речей, які мали особливу цінність для кельтів-воїнів. Серед предметів захисного озброєння варто відзначити шолом і поховання в Чумешть, на тарчі якого був розташований сокіл з шарнірами на крилах (рис. 33, 1).

Кельтське мистецтво та світосприйняття знайшло своє відображення і в оформленні монет. На перших порах це була безпосередня імітація тетрадрахм Філіпа й Олександра Македонського. Далі кельтські майстри все більше позбувалися залежності від взірців, і оформлення карбування монет набуло ознак кельтського художнього виразу. Зазвичай на реверсі містився малюнок вершника, коня, вовка, лева чи вепра. Ймовірно, якості цих тварин повинні були символізувати характер людей, зображених на аверсі. Можливо також, що йдеться про тотемні символи окремих груп населення. Разом із тим, зустрічаються і міфологічні мотиви (кентавр, грифон, гарпія), що мають витоки у магічно-релігійних уявленнях Середземноморсько-Егейського світу (Kolníková, 1978, s. 86-87).

І на завершення. Сучасний стан вивчення культури Верхнього Потисся III – середини I ст. до н.е. дозволяє стверджувати, що її розвиток проходив безпосередньо під егідою кельтів. З їх приходом різко змінюється побут і економіка місцевого північнофракійського населення. На високий щабель розвитку піднімається чорна металургія, виготовлення високоякісних знарядь праці та зброї. Розповсюджується гончарне коло, виникають товарно-грошові відносини. Вивчення поселень і могильників регіону дозволяє визначити латенську культуру Верхнього Потисся як кельто-фракійський симбіоз.

Наприкінці I тисячоліття до н.е. латенська культура досягає своєї найвищої, заключної, фази розвитку, яка набула форми перших цивілізацій міст варварської Європи, перервану зовнішніми факторами. На заході ударами германців і завоюванням Галлії Римом, на сході – експансією даків. Подальша історія населення Верхнього Потисся безпосередньо пов'язана з першими державними утвореннями північних фракійців у Карпато-Дунайському ареалі. Але не треба забувати, що основа економіки епохи античності в регіоні була закладена кельтами, традиції яких у галузі техніки збереглися і в римський час.

Розділ V

Утворення північнофракійської державності

Період I ст. до н.е. – початку II ст. н.е. розглядається як вершина розвитку дакійської культури Карпатського ареалу. Цей час характеризується стійкими міграційними процесами, експансією Риму в Середнє і Нижнє Подунав'я, утворенням нових етнокультурних спільнот, зміною етнополітичної карти Карпато-Дунайського басейну і, в першу чергу, формуванням дакійської держави. Усі ці багатогранні події безпосередньо відбилися на історії населення Верхнього Потисся не тільки зламу н.е., але й усього римського періоду.

1. Держава Буребісти

У II ст. до н.е. відбувається переміщення центрів північнофракійської культури з нижніх течій Істра та Тіраса до Трансільванії, гори якої служили надійним захистом, особливо необхідним в умовах кривавих племінних зіткнень. Це переміщення було закономірним і з точки зору наявності багатих родовищ найважливіших руд (заліза, міді, срібла, золота) та соляних видобутків ареалу.

У долинах і горах розвивається новий тип поселень – дави, зародки міст – економічні, військові й політичні центри. Поступовий розвиток північнофракійських племен приводить у I ст. до н.е. до їх консолідації на чолі з молодого гілкою гетів – даками (Юстин, XXV, 4, 16), яких очолила така видатна особистість, як Буребіста.

Процес утворення об'єднання не знайшов достатнього відображення в античних джерелах, чим пояснюється розходження серед дослідників у питаннях про причини, що викликали його до життя. Більшість румунських учених вважає, що об'єднання гето-дакійських племен проходило безпосередньо під впливом зовнішньої загрози, насамперед римської й кельтської (Vulpe, 1968, p. 47). Теодор Моммзен, один із видатних істориків-антиків, виходячи зі свідчення Страбона про проведення Буребістою ряду політичних і релігійних реформ, робить висновок, що саме вони пояснюють під-

несення та об'єднання в єдине ціле гето-даків (Моммзен, 1941, с. 304). Однак не зовнішня загроза і не релігійні реформи, як слушно відзначив І. Г. Крішан (1977, р. 152-165), стали причиною виникнення гето-дакійського об'єднання. До середини I ст. до н.е. для Риму першочерговим завданням було захоплення Сходу, заможних елліністичних держав. Для його здійснення римлянам необхідно було розгромити царя Понту і Боспору–Мітридата VI Євпатора, фактичного володаря Малої Азії. Тільки після трьох важких війн, які закінчились у 63 р. до н.е., Риму вдалося досягти поставленої мети (Плутарх, Сулла, XXI, XXIV-XXV; Лукулл, VII-XXXV; Помпей, XXXII, XLI). У цей період велися криваві війни з Парфією, яку Рим так і не зміг підкорити (Плутарх, Красс, XVII-XXXI), і проходило захоплення Галлії Цезарем (58–51 рр. до н.е.).

Таким чином, виходячи з реалій часу, Рим на той час іще не висував своїх претензій до Дакії. Цим можна пояснити майже повну відсутність свідчень про гето-даків в античних джерелах першої половини I ст. до н.е. Не могло бути загрози нападу на даків і з боку кельтів, які задовго до I ст. до н.е. перейшли від політики експансії до мирного життя.

Не применшуючи значення реформ Бурібісти, слід зазначити, що до I ст. до н.е. північні фракійці досягли порівняно високого рівня розвитку економіки, який проявився і в галузі соціальних відносин. На території майбутньої Дакії утворюються племінні союзи, на чолі яких стоїть заможна аристократія з децентралізаційною тенденцією, що постійно вступала у виснажливі міжплеменні конфлікти (Страбон, VII, 3, 11).

Процес зародження у північних фракійців одноосібної влади висунув таку неординарну постать, як Бурібіста. Спираючись на міць свого племінного союзу та жерців на чолі з Дікінеєм (Йордан, 67), а також на народ, якому набридли міжусобиці, він зламав опір племінної аристократії і став “першим і найвеличнішим із царів Фракії” (Inscriptiones..., 1916, I, 246).

Безпосереднім свідченням проведених антисепаратистських дій служить ряд поселень Дакії, які перестали існувати в першій половині I ст. до н.е., і десятки монетних скарбів, що були закопані у ті часи (Crişan, 1977, р. 179).

У ставленні до особистості Бурібісти та його епохи в цілому в румунській історіографії існує певна тенденція ідеалізації (Bodor, 1957; Crişan, 1977, р. 167; Vulpe, Glodariu, Radulescu, 2001, р. 635-651).

Безсумнівно, він був видатною особою свого часу і сприяв піднесенню Дакії. Але Бурібіста мало чим відрізнявся від подібних вождів і “царів”, здебільшого короткочасних, хоч іноді й великих об'єднань, метою яких було пограбування та захоплення чужих територій. Тому говорити про мирну економічну політику Бурібісти, тим більше стосовно міст-полісів, частина з яких була повністю знищена, не дається можливим. Увесь період його діяльності – це постійні війни. Спочатку проти гето-даків з метою їх об'єднання, потім проти кельтів і міст-полісів із метою розширення кордонів володінь та захоплення здобичі. Саме збагачення, а не економічна користь від виходів у порти Понту, як вважають І. Г. Кришан (1977, р. 250) і М. Грамопол (1982, р. 226-227) було основним фактором, що спонукав здійснювати походи на міста-поліси.

Важливим моментом для встановлення послідовності історичних подій, які відбувались у Карпато-Дунайському басейні в I ст. до н.е., є визначення часу правління дакійського базилевса, який утворив першу північнофракійську державу.

М. Макря (1978, р. 43) припускає, що правління Бурібісти було славним, але нетривалим, трохи більше двох десятиріч (65–44 рр. до н.е.). Згідно з іншою точкою зору, найбільш представленою в угорській історіографії (Mocsy, 1984, old. 189-191), епоха Бурібісти припадає на 50–40-ві рр. до н.е. Представники третього напрямку в цьому питанні І. Г. Кришан (1977, р. 171-172) та І. Т. Нікуліце (1987, с. 237-238) беруть за основу повідомлення візантійського історика Йордана (Гетика, 67) про початок царювання Бурібісти не пізніше встановлення диктатури Сулли (82 р. до н.е.). Свій висновок І. Г. Кришан підкріплює вагомою археологічною та нумізматичною аргументацією.

На нашу думку, найбільш вірною є остання точка зору. Тут слід виходити не тільки з даних античних і археологічних джерел, але і з часу, необхідного для об'єднання настільки численних племен на такій значній території, як Карпатський ареал. Про чисельність гето-даків, які проживали тут, є різні дані: від 100 тисяч до 2,5 млн. чоловік. Найімовірніша цифра, згідно з К. Дайковичем та І. Г. Кришаном, 500000 (Crişan, 1977, р. 181-182). Крім того, необхідно враховувати і сепаратистські тенденції племінної знаті, яка чинила довгий і кривавий опір внутрішній політиці Бурібісти.

Лише після об'єднання дако-гетів Бурібіста зміг піти на відкритий конфлікт із кельтами. Вирішальна битва даків з об'єднаним

військом боїв і таврисків під керівництвом Критасіра, описана Страбоном (64 р. до н.е. – 24 р. н.е.), відбулася на Середньому Подунав'ї. У результаті цієї битви, за свідченнями античного географа (Страбон V, I, 6; VII, I, 5) і Плінія (HN, III, 147), країна боїв і таврисків перетворилася на пустелю й пасовище для овець. Безсумнівно, ці свідчення перебільшені, тому що в римський період ця область була доволі щільно заселена і тут виникли найбільші міста провінції Паннонії (Колосовская, 1973, с. 30). Як би там не було, розбили кельтів повністю чи частково, головним результатом цієї битви стало сходження їх із політичної арени Карпатського басейну.

Час битви встановлюється дослідниками у межах 60–45 рр. до н.е. (Колосовская, 1973, с. 30; Матсгеа, 1978, р. 43-49; Crişan, 1977, р. 234). Серед різних думок найбільш аргументованим є твердження, що кельто-дакійська сутичка відбулась у 60 р. до н.е. (Vulpe, Glodariu, Radulescu, 2001, р. 642). В основу висновку покладено свідчення Цезаря (I, 4, 5) про переселення боїв у Норикум та облогу ними Нореї, тобто подій, які відносяться до 58 р. до н.е., після битви з даками.

Достовірним є і той факт, що після розгрому в 60 р. до н.е. жоден автор не згадує боїв у Середньому Подунав'ї. Шлях військ Бурібісти на захід, на думку М. Макрі (1956, р. 125), можна визначити за скарбами кельтських монет на лівому березі Дунаю, починаючи від повороту річки, вище Будапешта і до Відня. Тут необхідно підкреслити, що територія, окупована Бурібістою до виходу на Середній Дунай, була заселена, окрім кельтів, і даками. На це вказує Страбон (VII, V, 2), розповідаючи про землі між Дунаєм і Тисою: “Даки утверждают, что эта земля их, хотя её отделяла от них речка Парис” (Тиса). Реальність цього положення засвідчують сучасні дані археології (Visy, 1970).

Окрім земель боїв і таврисків, військом Бурібісти була захоплена значна здобич. Це підтверджується сотнями золотих і срібних монет боїв, знайдених у скарбах Трансільванії і Мунтенії (Crişan, 1977, р. 240).

Після розгрому кельтів Бурібіста не просувається далі басейна р. Морави, а створює на території Південно-Західної Словаччини ряд городищ і фортець, враховуючи і такі міцні пункти даків, як Девін і Нитрянські Градок (Crişan, 1992, р. 27-35).

Перемога в Середньому Подунав'ї дозволила Бурібісті обрати два нові напрямки походів: Нижнє Подунав'я та грецькі міста-по-

ліси Західного та Північно-Західного Понту. Перший удар був нанесений по колишніх союзниках, кельтах-скордисках, які займали межиріччя Сави–Драви (Страбон, VII, V, 2). Розгромлені Буребістою, вони перестали відігравати важливу роль у цьому регіоні. Однак їх територія, на думку авторитетних дослідників (І. Г. Крішан та інші), не була окупована даками, а перебування скордисків у регіоні фіксується і в ранньоримський час.

Основного удару було завдано по грецьких містах. Зараз вважається, що згадана військова кампанія проходила між 58 і 48 рр. до н.е. (Vulpe, Glodariu, Radulescu, 2001, р. 642-648; Крапивина, 2002, с. 129-133), тобто невдовзі після переможного походу на захід. Основним письмовим джерелом про захоплення міст від Ольвії до Аполлонії є Діон Хрїзостом (40–120 рр. н.е.) у передачі Орозія (Oros., XXXVI). Конкретні дані про послідовність подій відсутні, але археологічні дослідження полісів дозволяють зробити висновок, що міста, які чинили опір (за винятком Месембрії), були зруйновані (Ольвія, Істрія, Одессос, Аполлонія). Ті ж поліси, які відчинили міську браму перед дако-гетами, були помилувані.

У результаті переможних походів утворилось міцне політичне об'єднання, територія якого простиралась від р. Морави і Середнього Подунав'я на заході до Карпат і західного Понту на сході та від Карпат на півночі до Істру на півдні (рис. 34).

Захоплення такої величезної території та її утримання було неможливим без сильного війська. Згідно зі Страбоном (VII, III, 13), воно налічувало 200000 чоловік. Для утримання такого великого війська та проведення вдалих операцій треба було мати міцний економічний потенціал і апарат управління. За сучасними даними археології, дакійська культура на початок I ст. до н.е. досягла вершини свого розвитку. Повсюдно розвивалася металургія та металообробка, що дозволило забезпечити основну складову дакійського суспільства – сільську общину – високоякісними знаряддями праці, а воїнів – зброєю. У долинах і гірських районах зводилися дави (ремісничі, політичні, релігійні та військові центри), будували кам'яні фортеці під керівництвом грецьких фортифікаторів. Центром дакійської культури стали гори Орештіє в Трансільванії із столицею Сармізегетузе (Гредіштя Мунчелулуй), оточені системою дав і фортець (Фёдоров, Полевой, 1973, с.139-140, 144).

Розвиток торгівлі, у першу чергу зовнішньої, змусив Буребісту ввести в обіг “світові гроші” – римський денарій. Його дефіцит га-

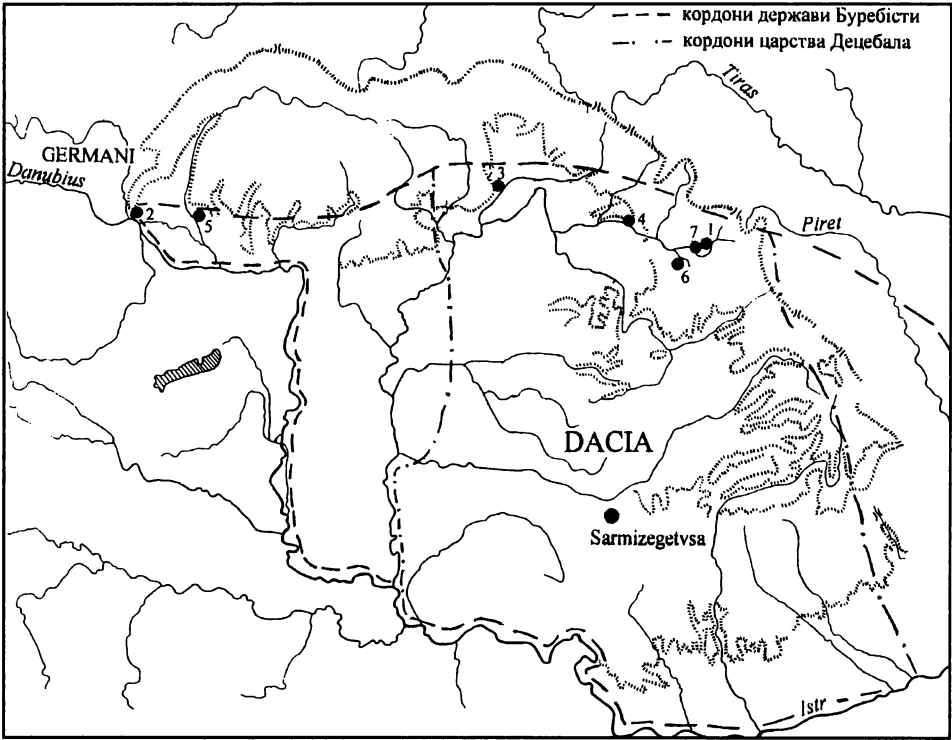

Рис. 34. Доримська Дація. Північні дакійські форпости: 1-Біла Церква; 2-Девін; 3-Земплін; 4-Мала Копаня; 5-Нітрянські Градок; 6-Ончешть; 7-Солотвино.

сився шляхом карбування імітацій на таких монетних дворах, як Тілішка (Lupu, 1989). На сьогодні знайдено близько 20000 імітацій, які часто буває важко відрізнити від монет, що карбувалися на римській території (Crişan, 1977, p. 176).

Про соціальну градацію дакійського суспільства епохи Буребісти повідомляє візантійський історик Йордан (40, 71-72). Тих даків, з числа яких обиралися царі та жерці, він називає "піллеатами" ("pilleati"), тобто покритими шкіряними капелюхами, а інших – капіллатами ("capillati") – простоволосими. Найвність прошарку жреців відзначає і Страбон (VII, III, 5, 14). Він називає їх "theosebei" і "capnobati" Таким чином, інформації Страбона та Йордана одностайно вказують на існування у даків трьох верств: аристократії, жреців та

плебсу. Аристократія складала апарат управління: проводила організацію будівництва дав, фортець і їх охорону, збір данини, очолювала військові контингенти.

Керівна функція аристократії відображена і на колоні Траяна. Серед 680 зображень даків А. Бодор (1981, р.13) нарахував 68 піл-леатів. Світська аристократія відіграла визначальну роль не тільки у внутрішньому, але й у зовнішньополітичному житті країни. Саме з її середовища обирали послів для переговорів з римлянами (Cass. Dio, LXVIII, 8, 3; 9, 1).

Важливу роль у дакійському суспільстві відігравали жреці, які мали глибокі знання у різних науках, допомагали царю керувати народом і складала закони – “белагіни” Майже царську владу мав верховний жрець, який був не тільки першим радником царя, але за певних обставин і сам міг стати царем (Иордан, 69, 73).

Аналіз античних джерел і дані археології дозволяють виділити основні риси, притаманні політичній організації Буребісти: високий рівень економіки, наявність товарно-грошових відносин, значна кількість дав і фортець із постійними військовими гарнізонами, сильне військо, яке сприяло зміцненню авторитету центральної влади й утворенню найбільшого варварського політичного об'єднання Європи I ст. до н.е., наявність законів – “белагінів” і сталої ієрархічної структури.

Усі ці фактори дозволяють вважати політичне об'єднання Буребісти першою північнофракійською державою. Видатну роль у її створенні відіграв Буребіста – “перший і найвеличніший з царів фракійських”

2. Царство Децебала

Загибель Буребісти в 44 р. до н.е. у результаті заколоту сепаратистськи налаштованих вождів призводить до розпаду могутньої Дакії на три, а згодом п'ять частин (Страбон, VII, III, 11). До початку нашої ери її територія звужується до меж Карпатської улоговини із західним кордоном за р. Тисою (рис. 34). Але, тим не менше, даки залишилися в ареалі значною військовою та політичною силою, з якою мусив рахуватись навіть Великий Рим. Один із його владик Октавіан біля 31 р. до н.е. робив спроби заручити свою доньку Юлію з гетським царем Котізоном, тоді як сам просив собі за дружину царську доньку, в чому йому було відмовлено (Светоний, II, 63).

З одного боку, це спроба династичного шлюбу, яка не додала авторитету майбутньому Августу, а з другого – підкреслення ролі даків у протистоянні Октавіан – Марк Антоній як сили на терезах історії.

Античні джерела відзначають відновлення й зростання кількості набігів даків на правий берег Істру наприкінці I ст. до н.е. – на початку I ст. н.е. Не виключено, що однією з причин загибелі Бурбестри була стримуюча політика царя стосовно походів на території, підпорядковані Риму. Після його усунення розв'язуються руки в племінних вождів, які в гонитві за багатствами вторгалися зі своїми дружинами на землі римської провінції Македонії та протекторату у Фракії. Не поліпшилося становище у плані захисту кордонів і з утворенням провінції Мезії, лімес якої прикрив з 15 р. до н.е. балканські провінції. Каральні експедиції, організовані римлянами в епоху Юліїв – Клавдіїв, мали скоріше моральне підґрунтя, ніж конкретну стратегічну налаштованість проти вторгнень із-за Дунаю. Так, Светоній повідомляє, що в період Августа було розбито величезне військо трьох дакійських вождів (Светоній, II, 21) й імператор поклав кінець їхнім набігам. Однак, згідно з Горацієм (Flori. Epit., II, 28), загроза дакійського вторгнення, незважаючи на каральні походи легіонів у Задунав'я, існувала до кінця правління Августа. Збереглася вона і при його спадкоємцях. Той самий Светоній Транквілл (III, 41), описуючи часи правління Тіберія (14–37 рр.), прямим текстом каже про захоплення Мезії даками та сарматами. Зрозуміло, що це було тимчасове захоплення під час одного з багатьох походів варварів. Із правобережних провінцій вони доволі легко вибивались передислокованими додатковими контингентами римських військ (Ovid. Ex. Ponto, I, 8, 15-20). У зв'язку з цими подіями та з метою посилення Нижньодунайського лімесу, Тіберій був змушений тимчасово приєднати до Мезії провінції Македонію й Ахайю.

Нестабільність політичного становища в Римі (після загибелі Нерона) відбилась і на Мезійському лімесі. Узимку 68/69 р. до Мезії вторглися роксолани, восени 69 р. – даки, а через кілька місяців – знову сармати, в бою з якими загинув легат Фонтей Агриппа. Тільки до весни 70 р. новий легат Мезії Рубрій Галл зміг відновити становище у провінції, відкинувши за Дунай даків і сарматів (Flav. Ios. Bell. Jud., VII, 91-95).

За Нерона (54–68 рр.), виходячи з епітафії Тіберія Плавта Сільвана, ще зберігся розподіл Дакії на декілька частин (CIL, XIV, 3608). Однак уже через незначний проміжок часу політична ситуація в

Карпатському ареалі стрімко змінюється. До влади приходять цар Діурпаней (Дурас, Дорпаней), який спромігся зламати сепаратистські тенденції вождів і знов об'єднав Дакію в єдине ціле. Можна припустити, що ці зміни в політичній структурі Дакії знайшли відображення в пасажі Корнелія Таціта (История, I, 2) “...растёт слава даков, ударом отвечающих Риму на удар” Дійсно, у відповідь на каральні експедиції на лівобережжя Істру в період Августа – Нерона (Cass.Dio, LI, 22, 6-9; 23, 1-2; LIV, 36, 2; LV, 30, 4; Flor. II, 18-19; RGDA, 30, 5, 47-49) узимку 85/86 рр. об'єднане військо Діурпанея за підтримки сарматської кінноти вдерлося до провінції Мезії. Опір римських військ було придушено. На полі битви загинув і намісник Мезії Оппій Сабін. Було поставлено питання про саме існування провінції. На театр військових дій прибув імператор Доміціан із допоміжними контингентами військ, які очолив префект преторій Корнелій Фуск. Доволі швидко новий головнокомандуючий звільнив Мезію від даків, за що був прославлений. Повернувшись до Мезії, понтонним мостом перейшов на лівобережжя Дунаю, знищуючи опорні пункти даків – дави. Важко сказати, внаслідок політичної боротьби чи добровільно Діурпаней передав свою владу молодому вождю – Децебалу, з іменем якого пов'язані наступні війни з Римом (Cass.Dio, LXVII, 6, 1).

Захоплення південної частини Дакії дозволило Корнелію Фуску продовжити похід у центр дакійської держави та культури, що був створений в епоху Бурібісти (гори Орештіє) із столицею Сармізегетузою. На чолі V легіону *Alaudae* (Жайворонок), у свій час сформованого на гроші Юлія Цезаря, Корнелій Фуск увійшов у головний прохід до столиці даків – Тапу, де і був знищений з цілим легіоном (Светоний, VIII, 6; Cass.Dio, LXVIII, 9, 3; Juvenal, Satire, IV, 109; Eutr., VII, 23, 4).

У 88 р. н.е., після певної перерви, війна продовжилася. Римські війська на чолі з новим головнокомандуючим Теттієм Юліаном звільнили від даків лівобережжя Істру, а згодом завдали рішучої поразки при Тапі (Cass.Dio, LXVII, 10, 1-3). Однак, ця перемога була зведена нанівець самим Доміціаном, який розпочав похід проти свевів і язигів. Маркомани розбили війська імператора, а язиги знищили цілий легіон, направлений проти них. Усе це змусило Доміціана укласти мирну угоду з Децебалом. Останньому в Римі через його представника Дієго була передана діадема як знак залежності Дакії від Імперії (Cass.Dio, LXVII, 7, 1,3). У 89 р. було укладено мир. Імператор тріумфував, що викликало обурення римлян і призвело до

падіння його популярності серед народу. За мирною угодою Децебал відпустив військовополонених, обіцяв не порушувати кордонів набігами, а Доміціан надавав йому, як своєму клієнтові, ремісників цивільних і військових спеціальностей, а також щорічні “подарунки” (Cass.Dio, LXVII, 7, 4).

Пункти угоди однозначно свідчать, що “перемога” Доміціана спричинила підсилення Дакії й укріпила авторитет царя. Умови миру були настільки вигідними для Дакії, що дозволили Децебалу не тільки звести нові та зміцнити старі опірні пункти за рахунок “подарунків” Риму, але й навчати своє військо за допомогою римських інструкторів.

Можна припускати, навіть на основі уривчастих письмових джерел, що цар даків доволі реально сприймав розвиток подальших подій. А питання стояло про саме існування Дакії. Війська, навіть навчені римськими легіонерами, не могли зрівнятися з кращою армією античної ойкумени, утвореною в 107 р. до н.е. Гаєм Марієм і додатково реорганізованою Августом. Придушення Децебалом розброду в середовищі дакійської аристократії, пошуки союзників, підготовка військ і фортець до війни – основні заходи, що проводив цар після 89 року. Можна припускати, що Децебал робив усе можливе для збереження незалежності країни. Але в історії не може бути умовного способу.

Не пройшло і 10 років після закінчення війни, як змінилося політичне становище в Римі. Після загибелі в 96 р. Доміціана і смерті Нерви (98 р.) до влади прийшов Марк Ульпій Траян – імператор-полководець, військовий до “мозга костей” Час його правління (98–117 рр.) – це період агресії і максимального розширення кордонів Римської імперії. Саме йому було призначено історією виконати заповіт Цезаря стосовно Дакії. Уже взимку 98/99 рр. Траян із Рейну вирушає на Дунай для підготовки війни з даками. До початку 101 р. завершується концентрація військ на Нижньо-Дунайському лімесі. У Верхню Мезію було стягнуто 12 легіонів, до складу яких входили військові підрозділи, перекинуті з Германії, зокрема, легіони I Мінерви й XI Клавдія. Окрім них, були сформовані два нові легіони: XXX Ульпіїв і II Траяна. До складу експедиційної армії ввійшли допоміжні війська й морська піхота мезійського флоту. До цього часу було завершено і будівництво стратегічної дороги на правому березі Дунаю (Cass.Dio, LXVIII, 7, 1).

Навесні 101 р. Траян прибув до військ і перейшов Дунай нижче Вімінація. Вторгнення в Дакію проходило за декількома опера-

ційними напрямками з головним ударом у бік столиці даків – Сармізегетузи. У ході просування будувались дороги і кастели, які захищали тил експедиційної армії. Битви були настільки кровопролитними, що імператору довелося надати у розпорядження лікарів свій одяг (Cass.Dio, LXIII, 8, 2). Однак, незважаючи на хист Децебала як полководця та шалений опір даків, результат війни був визначений. Царю залишалось тільки здатися на милість переможця. Децебал за угодою 102 р. був позбавлений верховної влади й визнавав протекторат Риму. Перебіжчики, зброя, військові спеціалісти та машини, колись надані Доміціаном, мали бути повернуті. Частина фортець у Південній Дакії було зруйновано, а в інших, у тому числі Сармізегетузі, розмістилися римські гарнізони. Восени 102 року, залишивши армію в Дакії, Траян повернувся до Риму, відсвяткував триумф і отримав титул *Dacicus Maximus* – Найвеличніший Дакійський (Cass.Dio, LXVIII, 9, 7; 10, 1-2).

Війна 101–102 рр. не визначила результату сутички. Дакія була розбита, але не підкорена. Децебал використав перерву для накопичення нових сил. Він систематично порушував умови мирної угоди. Відновлював зруйновані стіни фортець, вступав у союзи з сусідами, приймав перебіжчиків, захопив землі язигів – союзників римлян, навчав війська (Cass.Dio, LXVIII, 10, 3).

Готувався до війни і Траян, перед яким стояло першочергове завдання – повністю розгромити й захопити Дакію. За його наказом відомий архітектор Аполлдор Дамаський близько 104–105 рр. звів міст через Істр біля Дробети. Збудований на 20 кам'яних биках міст мав довжину 1070 м і представляв одну з найвеличніших споруд античності (Cass.Dio, LXVIII, 13, 1).

У 105 р. з нападу даків на придунайські фортеці й знищення римського гарнізону в Сармізегетузі почалася друга війна. Траян прибув до Дробети (сучасний Турну Северін) і на чолі 120-тисячної армії переправився через Дунай. Просування військ проходило двома напрямками з Банату й Олтенії, завдяки чому даки опинились у лещатах. Війна мала жорстокий і кровопролитний характер. Її епізоди й основні етапи знайшли відображення на картинних рельєфах колони Траяна (113 р.) і метопах (сценах) трофею Траяна (109 р.), зведених у Римі й Адамклісі на шану імператора-переможця (рис. 35-36).

Незважаючи на мужність і шалений опір, вистояти проти могутнішої армії античної ойкумени даки не змогли. Одна за одною

Рис. 35. Колона Траяна. Рим. Сцена LXXII.

під руйнівними ударами військових машин гинули дакійські твердині, впала і їхня столиця – Сармізегетуза, а у Верхньому Потиссі Малокопанське городище – Сетідава. До літа 106 р. Дакія була підкорена, а її останній володар Децебал заколов себе мечем (Cass.Dio, LXVIII, 14, 3).

У результаті війни Рим захопив величезну територію, важливу не тільки зі стратегічної точки зору (включення у Рейнсько-Дунайський лімес), але й з економічної. Незабаром після завоювання до скарбниці стали надходити прибутки з розробок мідних, срібних і золотих копалень. Значно поповнилася казна і за рахунок скарбів Децебала, виданих Траяну найближчим сподвижником царя Бацилісом (Cass.Dio, LXVIII, 14, 4, 5).

Військові дії та відхід частини мешканців після розгрому на північ обезлюдили країну, особливо зменшилося її чоловіче населення. Тільки в тріумфі Траяна брали участь 50 тис. дакійських полонених воїнів, із них 10 тис. були кинуті на арені амфітеатрів (Cass.Dio, LXVIII, 15, 1). Необхідність підняти економіку Дакії, зокрема відновити роботу рудників, організувати прокладення доріг, будівництво міст – центрів романізації нової провінції – усе це примусило Траяна переселити до Дакії величезну кількість людей з інших частин Імперії (Евтропій, VIII, 6).

І на завершення. Північнофракійські племена, які сформували в епоху Бурбесті, а пізніше Децебала, міцні політичні об'єднання у Карпато-Дунайському ареалі, були нетривкими державними утвореннями, основні функції яких – організація й керівництво сус-

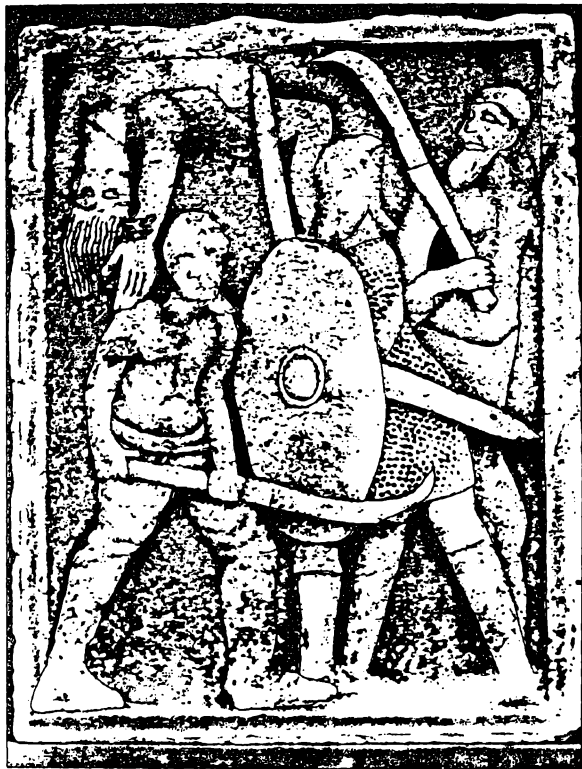

Рис.36. Трофей Траяна. Адамклісі.
Метопи XXXIV.

пільством. Згідно з античними та середньовічними джерелами (Страбон, Йордан), дакійське суспільство мало чітку соціальну структуру: аристократія із сильною сепаратистською тенденцією, жерці, які підтримували верховну владу, і народ. Крім того, відзначимо наявність законів “белагінів” і дав – зародків урбаністичної культури.

З'явилися всі умови для подальшого розвитку в Карпато-Дунайському ареалі держави з міцною й розгалуженою економічною структурою. Однак історія висунула на роль вершителя долі народів Європи Рим, агресія якого приводила до підкорення й романізації чисельних племен і народів континенту, в тому числі і фракійців.

Розділ VI

Верхнє Потисся на зламі ер

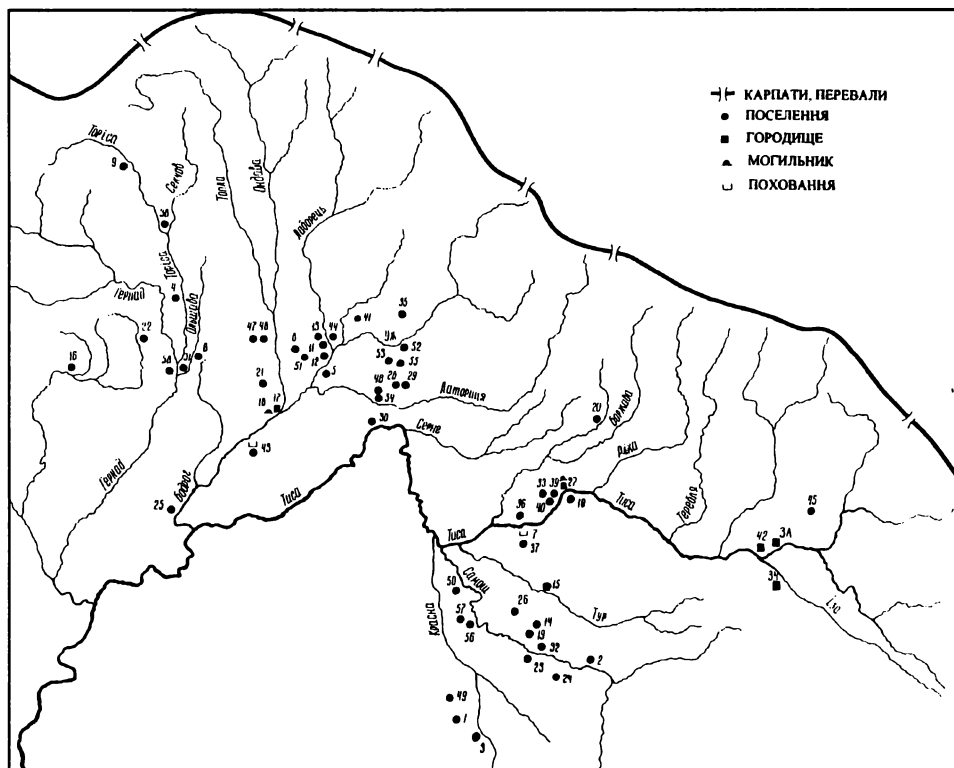
Виходячи з перебігу історичних подій і хроноіндикаторів, біля 60 р. до н.е., після розгрому кельтів у Середньому Подунав'ї, був здійснений похід даків у Верхнє Потисся. Він вирішував два завдання: захоплення нової території, яку заселяли споріднені племена, і розгром кельтів. Основного удару було завдано по оппідуму Галіш–Ловачка. Свідченням різкого припинення життєдіяльності кельтського центру є сотні знарядь праці, зброя, прикраси, які мешканці оппідуму не встигли закопати чи забрати з собою.

На основі матеріалів археологічних досліджень останніх років можна припускати, що початкове проникнення даків у крайню північно-східну частину Верхнього Потисся (на правобережжя) відбулося ще в середині II ст. до н.е. (Солотвино, Біла Церква). Однак тільки з середини наступного сторіччя у регіоні утворюється сітка поселень, відновлює роботу Ботарський металургійний район (с. Дяково), на важливих комунікаційних шляхах зводяться городища. Серед них дави Земплін і Мала Копаня, які ототожнюються із птолемеевськими Сусудавою та Сетідавою (Bihir, 1996, p. 191).

Основна частина населення Верхнього Потисся на зламі н.е. жила в поселеннях відкритого типу в низовинній зоні регіону, і лише окремі селища знаходились у горах та передгір'ях (рис. 37). Екологічні умови гірських районів дозволяють припустити, що основою господарства було відгінне скотарство. Поселення низовинної зони розміщувались уздовж невеликих річок в оточенні родючих земель і луків. Площа біля 1–2 га.

Житла будувались двох типів: наземні та напівземлянки. Наземні – прямокутної у плані форми з каркасно-глинобитною конструкцією стін. За периметром розміщувалися від 4 до 8 стовпових ям. Площа жител 17–31 кв. м. Напівземлянки в плані прямокутної форми, розміром 8–21 кв. м, на 0,3–0,4 м заглиблені в материк. Стінки, ймовірно, виносились за межі житлового котловану і могли бути зрубними.

Опалювались житла вогнищами, які зазвичай розміщувались ближче до однієї зі стін. У плані овальної або колоподібної форми,

діаметром 0,9–1,3 м. Під на рівні підлоги, іноді вимазаний глиною чи заглиблений. Для наземних жител характерні заглиблені вогнища з привогнищною ямою. Зазвичай у житлі знаходилось одне вогнище.

Поряд з житлами знаходились господарські будівлі (льохи, ями для сміття, сараї). Вони, як і житла, наземної та заглибленої конструкції. Від жител відрізнялися відсутністю опалювальних споруд, меншими розмірами (5–10 кв. м) і біднішим інвентарем. Заповнення об'єктів і культурного шару складається переважно з ліпної і, меншою мірою, кружалної кераміки. Індивідуальні знахідки в основному складаються з ножів, пря-

Рис. 37. Карта розміщення пам'яток Верхнього Потисся зламу н.е. 1–Ані Ендрє; 2–Апа; 3–Акиш; 3А–Біла Церква; 4–Беняковці; 5–Беша; 6–Блажице; 7–Бобове; 8–Брацовце; 9–Великі Шаріш; 10–Горбок; 11–Гран; 12–Драхнов; 13–Дубровка; 14–Думбрава; 15–Дяково; 16–Жарнов; 17–Земплін I; 18–Земплін II; 19–Ізвоара Бахна; 20–Іршава–Бодулів; 21–Кашов; 22–Копривниця; 23–Кород; 24–Курешть; 25–Ладмовце; 26–Лазурь; 27–Мала Копаня; 28–Малі Ратовці I; 29–Малі Ратовці II; 30–Малі Тракани; 31–Нижня Мишля; 32–Одореу; 33–Олешник; 34–Ончешть; 35–Орехова; 36–Перехрестя; 37–Петрово; 38–Прешов; 39–Підвиноградово I; 40–Підвиноградово II; 41–Сенне; 42–Солотвино; 43–Стреда над Бодрогом; 44–Стретавка; 45–Середнє Водане; 46–Струмковка; 47–Требішев I; 48–Требішев II; 49–Тіріам; 50–Тюкод; 51–Фалкушовце; 52–Ужгород; 53–Холмок; 54–Цегловка; 55–Часловці; 56–Ченгер I; 57–Ченгер II; 58–Шебастовце Барца.

селець, конусів, жорен, точильних каменів, “прасочок”, намистин, предметів домашнього повсякденного використання.

Поряд із будівлями господарського призначення на поселеннях функціонували виробничі споруди, власники яких забезпечували мешканців необхідними знаряддями праці та керамічним посудом. Обмежені дослідження на поселеннях не дозволяють повністю відтворити цей бік трудового життя їх мешканців. На сьогодні відомі лише кілька сільських об'єктів, пов'язаних із ремеслом. Це гончарні печі та залишки металургійних горнів.

Печі за особливостями своєї конструкції виділяються у два типи: однарусні і двох'ярусні. До першого відносяться дві печі з Підвиноградова (Прохненко, 2001, с. 130.) та Блажиць (Pastor, 1976, s. 104-106). Це ями, заглиблені у материк до 1,1 м. Діаметр горловини 1,1–1,4 м, дна – 1,8 м. Стінки та дно вимазані глиною й обпалені до червоного кольору.

Печі двох'ярусної конструкції відкриті на поселеннях Прешов (Vlahuta, 1963) і Земплін (Benadik, 1965, s. 72, obr. 5). Характеризуються наявністю ізольованих камер топки й обпалювання, які розділені решіткою з продухами. Нижня та частина верхньої камери викопувались у материка. Топка розділена опорною стінкою, вирізаною в материка на дві частини. Діаметр основи топки 1,5–1,8 м, висота 0,2–0,4 м, висота камери обпалювання не менше 0,4 м. Внутрішня поверхня печей вимазувалась глиною. Гирло виходило до припічної ями. У Прешові використовувались парні печі, зі спільною припічною ямою, що підвищувало ефективність майстерні.

Двох'ярусні печі, як відзначалося вище, з'являються у Верхньому Потиссі з проникненням і осіданням кельтів. Їх конструкція без змін дожила до римського часу, особливо широко розповсюджуючись у середовищі варварських культур Східної Європи (Henning, 1977, Abb. 6).

Пізніше виникли однарусні печі. У регіоні вони почали будуватися на зламі н.е. й далі співіснували з печами другого типу (Jurečko, 1981, s. 169).

Залишки металургійного виробництва знайдені на поселеннях Земплін (Benadik, 1965, s. 72) та Ізвоара–Бахни (Olteanu, Neagu, Seclaman, 1981). Велике поселення металургів відкрите біля с. Дяково. Тут на площі 1072 кв. м розкопано 99 сиродутних горнів і чотири виробничі ями. Займають вони заболочене урочище Текереш на правому березі р. Ботар. Горни сконцентровані на шести робочих майданчиках, крайні з яких розміщені в 30–35 м від річки.

До однієї групи входило від 7 до 23 безсистемно розміщених горнів, які зверху нагадували бджолині стільники (Kotigoroško, 1995, р. 70-71, fig. 22).

Залишки горнів дозволяють визначити їх як глинобитні споруди з циліндричною шахтою, діаметром у нижній частині 0,4–0,6 м. Топка до 0,1–0,14 м заглиблена в материк, у профілі лінзоподібної форми. Материкові стінки сірого, іноді червоного кольору простежені на 5–6 см. Товщина глинобитних стінок 6–8 см. Яма для випалювання вугілля в плані прямокутної форми, розміром 2,4 x 2,2 м, глибиною 0,3 м. Виходячи з даних М. Радвана, в ямі об'ємом 10 куб. м за один раз можна отримати 600–700 кг вугілля, у дяківській ямі за один раз можна було випалити біля 110 кг вугілля (Radwan, 1967).

За своєю конструкцією горни Дякова та Ізвоара–Бахни є стаціонарними глинобитними спорудами напівназемного типу. Нагнітання повітря проводилося за допомогою міхів. Відсутність сопел, що відзначається на подібних пам'ятках інших територій, імовірно, пов'язане з методом з'єднання горну та міхів, яке здійснювалося безпосередньо через патрубок міхів. У цьому випадку патрубок вставлявся у спеціально зроблений у наземній стінці горна отвір. Тип напівназемної конструкції горна добре відомий на карпато-дунайських землях з епохи латену (Glodariu, Jaroslavschi, 1979, р. 21-35).

Частина населення Верхнього Потисся проживала в городищах, які були зведені з приходом даків: Земплін (Словаччина), Мала Копаня, Солотвина–Четатя, Біла Церква (Україна) і Ончешть–Четецява (Румунія) (рис. 37). Ці пам'ятки хронологічно охоплюють пізню фазу пізньолатенського періоду і ранні фази римського часу. Вони дозволяють поставити, а в ряді випадків і вирішити важливі проблеми етнополітичної історії північно-східної частини Карпато-Дунайського басейну. Окрім цього, матеріали городищ є опорними для встановлення взаємовідносин і взаємовпливів субстратного та прибулого населення Верхнього Потисся в останніх сторіччях до н.е., а також у розгляді процесу формування культури римського часу.

Згадані городища відкриті у XIX – на початку XX ст. (Біла Церква у 1996 р.), але тільки з другої половини XX ст. вони стали об'єктами спеціального дослідження. Серед них першим, яке знайшло наукове висвітлення, було Земплінське городище. Вже в 1933 р. тут проводилися розкопки, які дозволили визначити Земплін як

пам'ятку давнього населення Східної Словаччини. Ш. Яншаком (1935, s. 70-73) було виділено три горизонти заселення: горизонт пізньокам'яного віку, епохи латену та середньовічний. Додаткові дані принесли розкопки 50-х рр. Вони дозволили К. Анделю (1955, s. 795-799) висунути гіпотезу, за якою Земплін відносився до кельтських оппідумів.

Висновок К. Анделя став поштовхом для подальшого систематичного вивчення пам'ятки, яке здійснювалось Інститутом археології САН. За чотири польові сезони (1955–1957, 1962 рр.) на городищі та поза його межами було розкрито ряд ділянок, проведене вивчення фортифікаційних споруд. Установлено, що городище було акрополем пізньолатенського поселення, яке займало відстань 1 км.

На основі аналізу отриманих даних Б. Бенадік (1965, s. 76, 89-90) класифікував Земплін як поселення змішаного кельто-дакійського населення, засноване після загибелі кельтських оппідумів Середнього Подунав'я. На території городища ним було виокремлено кілька культурних пластів: епохи гальштату, кельто-дакійський, великоморавський і X–XI ст. Перші укріплення були зведені в середині I ст. до н.е., а в середньовіччя, у зв'язку з необхідністю, добудовувались (Benadik, Тоčík, 1978, s. 255).

Городище біля с. Мала Копаня (Виноградівський район Закарпаття) відкрите наприкінці XIX ст. місцевим археологом-любителем І. Мігаліком (1893). В опублікованому повідомленні автор відзначив наявність укріплень на двох верхів'ях гори під назвами “Городище” й “Мале городище” Культурно-хронологічне визначення пам'ятки було проведене лише 60 років по тому. На основі шурфувальних робіт співробітників Закарпатського краєзнавчого музею вона була введена до наукового обігу як городище гальштатського і давньоруського періодів (Смирнова, 1966; Пеняк, 1980, с. 76). Систематизоване вивчення городища, розпочате експедицією Ужгородського університету в 1977 р., установило наявність на пам'ятці трьох хронологічно не зв'язаних горизонтів заселення. Перший, гальштатський, пов'язаний з появою поселення без штучної фортифікації, другий, дакійський, найміцніший, характеризується створенням укріплень і датується серединою I ст. до н.е. – початком II ст. н.е. (Kotigoroško, 1994, p. 304-314). Третій представляють одинадцять напівземлянок з вогнищами та печами-кам'янками і реставраційні фортифікаційні роботи X–XI ст. н.е.

На городищі Солотвино – Четатя найбільш інтенсивні дослідження проводились у 1996 і 1998–1999 рр. (Vasiliev, 2002). Результати розкопок в основному підтвердили раніше запропоноване виділення горизонтів: епоха бронзи (культура Отомань), дакійська культура (основний горизонт) і середньовіччя (Котигорошко, 1989, с. 23).

У ході обстеження околиць Солотвина (Котигорошко В., Матей А., Чуботе В.) у 1996 році біля с. Біла Церква було відкрито гальштатське городище, на якому в 2003 році В. Васильєв розкопав і дакійське житло. Дослідження на городищі в Ончешть (1964–1965 рр.) мали обмежений характер. На площі 127 кв. м були виявлені два будівельні горизонти: дакійський I ст. до н.е. – I ст. н.е. і середньовічний XIV ст. (Dăicoviciu та інші, 1965; Котигорошко, 1989, с. 23-24).

Незважаючи на різний рівень дослідженості городищ зламу н.е., отриманий матеріал може бути надійним джерелом у вивченні історії Верхнього Потисся на перехідному етапі від епохи латену до римських часів.

Місцезнаходження городищ пов'язане з найбільшою водною артерією регіону – р. Тиса, яка була найбільш зручним шляхом. Він з'єднував Верхнє Потисся з іншими областями Карпато-Дунайського басейну. Займали городища верхів'я підвищень із добрим оглядом місцевості, в пунктах, що дозволяли контролювати значну територію та основні комунікаційні шляхи.

Природні умови розміщення городищ, які самі по собі були надійним захистом від нападу, посилювалися зведенням захисних споруд. Контури городища визначилася формою верхівки підвищення або мису (Солотвино, Земплин), до рельєфу яких вписувались укріплення.

При виборі місця поселення враховувався не тільки рельєф місцевості, але й наявність джерела води. Воно могло бути всередині укріплень, як на Малій Копані, і поза їх межами. Основні господарські та виробничі потреби задовольнялися за рахунок річок, на берегах яких розміщувались городища.

Однотипні за своїм топографічним положенням та основними конструкціями захисних споруд, городища різняться між собою розмірами та функціональним призначенням. Це дозволяє розділити їх на дві групи. До першої групи відносяться невеликі укріплені пункти: Солотвино–Четатя, Ончешті–Четецява, Біла Церква (ур. Коста Менестире).

Розміщені в безпосередній близькості від давніх солекопалень, вони здійснювали їх охорону та контроль за видобутком солі. Четата займає плоску верхівку мису на правому кореневому березі р. Тиси. Вона має доволі урвисті схили, крім східного, перерізаного ровом 60 м завдовжки і 5 м завширшки. Прямокутний майданчик 64 x 60 м оточений земляним валом, який зберігся лише на окремих ділянках.

Ще менших розмірів городище Ончешть, яке займає домінуюче підвищення на лівобережжі р. Іза, недалеко від впадіння до р. Тиса. Гора (Четецява) конічної форми, висотою 488 м від рівня моря. На півночі до неї примикає вузька довга круча, розміром 65 x 10–12 м. Верхівка являє собою плоский майданчик (14 x 12 м), на якому знаходяться залишки середньовічної вежі. Вал підковоподібний, проходить схилами гори й оточує територію 50 x 55 м. Висота насипу до 1 м, ширина основи 3–3,5 м і до 5 м з північно-західного боку. Автори публікації про Четецяву (Daicoviciu та інші, 1965, р. 9) відзначають наявність під осілим насипом вирубаних у скелястій породі сходинок. Очевидно, “сходинок” – результат ескарпування валу з зовнішнього боку.

До другої групи входять Земплінське та Малокопанське городища, розміщені на важливих комунікаційних шляхах Верхньотиського регіону. Їх укріплення охоплюють значні площі, з великою щільністю забудівлі.

Земплінське городище займає невелике мисове підвищення неподалік від злиття Ондави та Латориці, яке омивалося в давнину з трьох боків водами Бодрогу. Овальний майданчик, розміром 240 x 150 м, був оточений земляним валом. Особливо високий насип на пологому західному боці, де був відсутній природний захист. Тут вал сягав 10 м висоти при ширині 30 м в основі. Ядром служила кам'яна викладка, присипана зверху глиною. У насипу простежено кілька будівельних горизонтів, нижній з яких відноситься до пізньолатенського часу. По верхівці валу проходив палісад, який посилював захисні якості городища (Benadik, 1965). З трьох боків городища, на півдні, півночі та заході, у валі простежуються проходи.

Найбільшим і найміцнішим укріпленням пунктом у регіоні було Малокопанське городище. Воно розміщене на горі (край Хустсько-Рокосівського вулканічного хребта) правого берега р. Тиса. Висота майданчика городища від зрізу води – 85 м. Схили гори урвисті зі сходу, півдня та південного заходу. Східне підніжжя омивається Тисою, південне й південно-західне – низовинні. Незважаючи на дам-

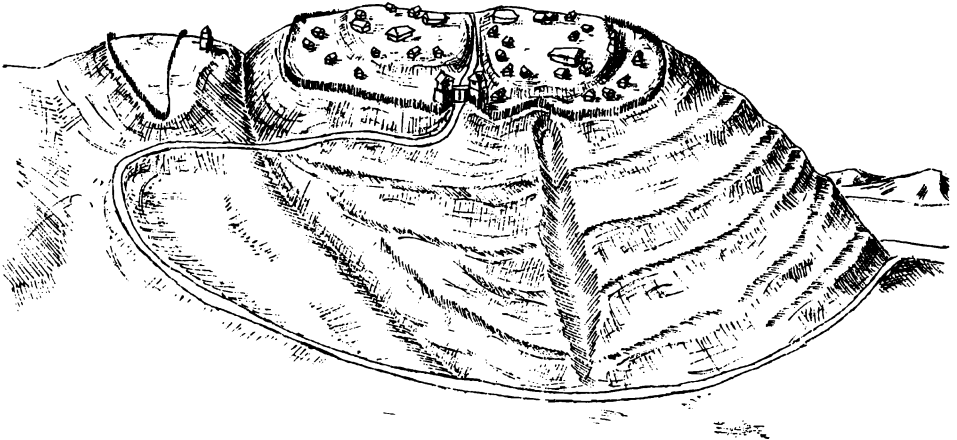

Рис. 38. Реконструкція Малокопанського городища.

бу, під час повені ці місця затоплюються. Грунт у низовині містить гальку. Враховуючи більш високий рівень води дві тисячі років тому і структуру ґрунту, цілком імовірно, що річка з південного-заходу підступала до підніжжя гори, перетворюючи у важкодоступну і цю ділянку (рис. 38).

Загальна площа городища 5 га (рис. 39). Воно займає обидві верхівки гори і витягнуте з півночі на південь. Для захисту утворена система з чотирьох валів. Перший, основний, вал вписується до рельєфу південної верхівки, проходячи з боків урвистих схилів, за виключенням пологого східного, який він перетинає. Насип зведений з узятого поряд ґрунту, який містить значну кількість культурних залишків. Висота насипу 0,4–2,2 м, ширина 3,5–20 м. Особливо добре укріплений центральний вхід. Вал з обох боків був посилений палісадом, а сам складався з пластів землі, перемішаних із галькою, камінням і цілою системою кам'яних “сорочок”, викладених із великих крупних андезитових плит. Ця система з одного боку утворювала вал, а з іншого –

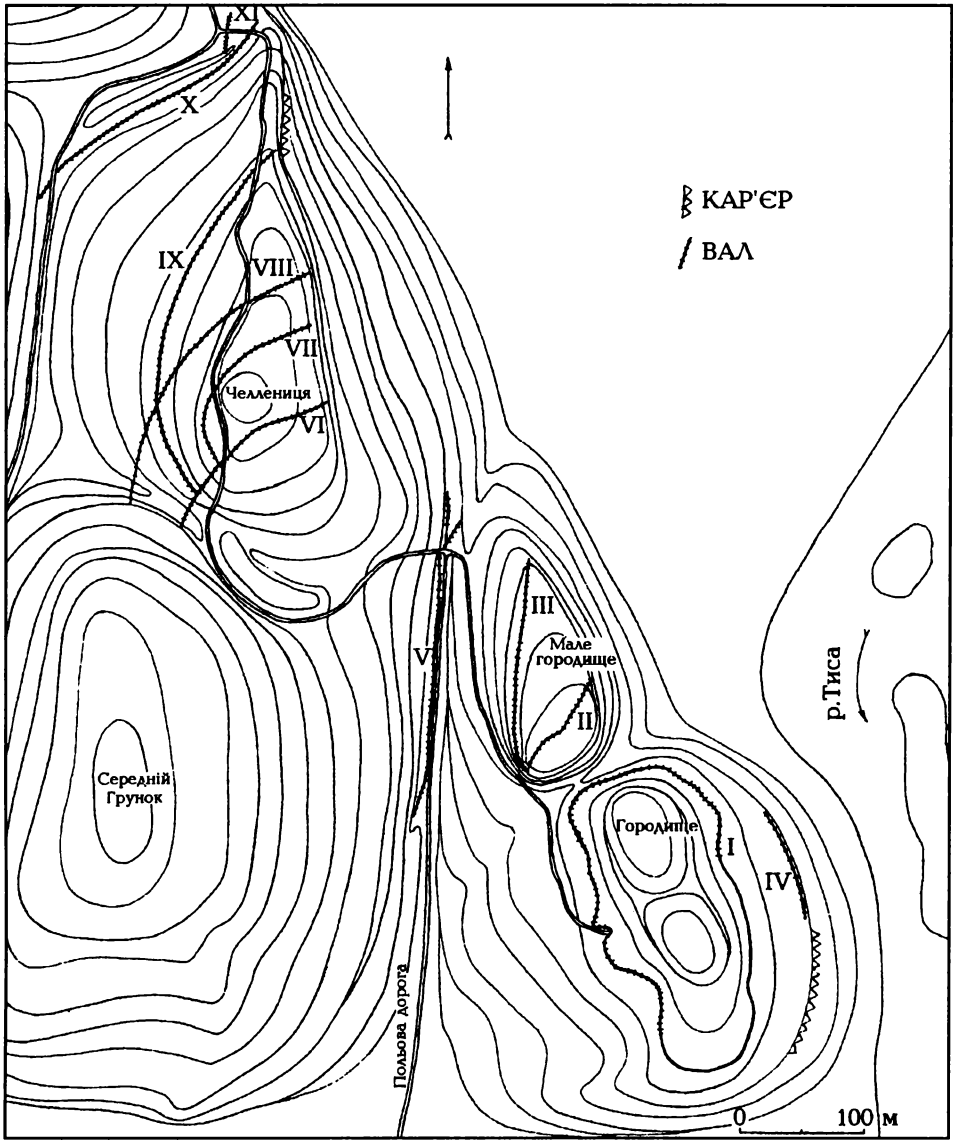

Рис. 39. Топографічний план Малокопанського комплексу.

ескарпіювала його край шляхом багаточислових горизонтальних підсіпок. Ще один вал захищав східний схил гори (висота до 4 м).

Найбільш вразливою була північна сторона поселення, яка примикала до сідловини, де висота схилу всього 15–20 м. Тому, з метою більш надійного захисту, на

північний верхівці гори були зведені два додаткові вали, які утворили передграддя. Вони йдуть дугами з найбільшим віддаленням 60 м один від одного. На сході вали сягають до кручі, а на заході сходяться біля дороги, що йде по схилу. Висота насипу 1–1,7 м, ширина основи 8–10,2 м. Насипані вали з жовтого ґрунту з умістом гальки і фрагментів кераміки дакійського типу. Територія між сідловиною та валом III (Мале городище) не містить культурного пласта, що свідчить про використання передграддя лише з захисною метою. Сама сідловина під гострим конусом до 1,5 м була заглиблена в материк.

Північно-східна периферія городища (ур. Челлениця) була прикрита системою з семи валів. Вони захищали прохід з боку Хустсько-Рокосівського вулканічного хребта, тобто дорогу, найбільш доступну для виходу на даву (рис. 39).

Підбиваючи підсумки аналізу укріплень, відзначимо, що основною фортифікаційною спорудою городищ був вал. У Малій Копані і Земпліні він мав кам'яну основу. Додатково вали укріплювалися палісадом (Земплін, Мала Копаня), від якого збереглися глибокі ямки (до 1,1 м), забутовані камінням. Фортифікаційна характеристика значно підвищувалась за рахунок підсипання схилів і їх ескарпіювання з зовнішнього боку земляних насипів (західна та східна частини). Конструкція входів, на жаль, досі не вивчалась. Однак, судячи з аналогій, це були міцні ворота з деревини, укріплені вежами, як і у дав Трансільванії (Antonescu, 1984, fig. 62; 70).

Місцезнаходження городищ і характер захисних споруд дозволяють висловити думку, що їх будівництво здійснювалося за добре продуманим планом, обумовленим стратегічною необхідністю.

Під час розкопок городищ Верхнього Потисся зламу н.е. відкрито цілий ряд будівель різного функціонального призначення. Не всі городища мають рівноцінний матеріал, що пов'язано з обмеженістю польових досліджень. Серед них перше місце займає Мала Копаня, матеріали якої покладені в основу аналізу цього типу пам'яток регіону.

У результаті планомірних робіт на 37 ділянках городища загальною площею більш 2 га розкопано 51 житло (11 середньовічних), 107 будівель, 37 позажитлових вогнищ і печей, сотні стовпових і господарських ям.

Дослідження Малої Копані свідчить про перебування на городищі значної кількості населення. На це вказує і потужний культурний пласт, і велика щільність забудовлі. Їй притаманне рядове

планування, прив'язане до рельєфу місцевості. Поряд з житлами розміщувалися підсобні приміщення (льохи, ями для зберігання чи сміття), а також виробничі споруди.

Житла будувалися двох типів: наземні зі стовповою конструкцією стін і житла з заглибленою в материк підлогою і зрубними стінами. Житла першого типу в плані прямокутної форми, розміром 15–44,2 кв. м. За периметром знаходилося від 8 до 13 стовпових ямок, частина яких забутована камінням. Центральна частина приміщення зазвичай дещо заглиблена у материк (0,1–0,2 м). У ній містилось овальне або колоподібне в плані і лінзоподібне у профілі вогнище. Часто вогнище обкладалося дрібним камінням і плитками. Стіни жител, найімовірніше, обшивалися дошками. На це вказує відсутність обмазки, яка застосовувалась у будівництві каркасно-глинобитних конструкцій, і часті знахідки залізних клинців та скоб.

До окремої групи наземних жител входять апсиди розмірами від 35,6 до 176 кв. м. На основі аналогій з пам'ятками доримської Дакії (Antonescu, 1984, р. 19, 28; fig. 25) можна сказати, що стіни апсид зводилися з вертикально поставлених до канавок стовпів, обшитих дошками. Двоскатний дах спирався на стіни (рис. 40). Таку конструкцію стін на городищі мав цілий ряд будівель, але частково простежені основи не дозволяють провести їх реконструкцію. Відомі на Малій Копані також апсиди з каркасно-глинобитними стінами, які відрізняються від інших не тільки конструкцією, а й значним вмістом речового інвентаря, сконцентрованого переважно біля вогнищ.

Другий тип жител складають 19 будівель з опущеною в материк нижньою частиною. У плані прямокутної форми, розміром 12–23 кв. м. Підлога на 0,2–0,4 м заглиблена у материк. Опалювальна споруда, в основному, вогнище. Стіни жител були зрубними й виходили за межі житлового котловану.

Асортимент посуду в житлах, незалежно від їх типів, доволі стабільний: кілька горщиків, корчага або піфос, черпак, “ваза для фруктів”, конічна чашка з ручкою, набір сіроглиняних мисок і розписного посуду.

Значну групу досліджених на городищі об'єктів складають господарсько-побутові й виробничі будівлі. З них 33 наземних і 74 з заглибленою у материк підлогою. Основне призначення господарсько-побутових будівель – зберігання харчів та інвентаря. Тут проводились і господарські операції, наприклад, мелення зерна (бу-

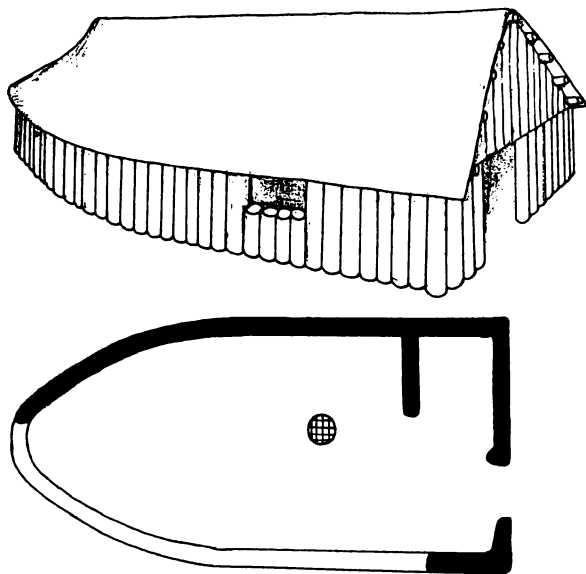

Рис.40. Мала Копаня.
Апсида (житло № 7).
Реконструкція В. Мойжеса.

дівля 15) (Котигорошко, 1989). У літній період частина будівель могла використовуватись і як житлові приміщення.

Наземні будівлі поділяються на дві групи. Перша конструктивно аналогічна наземним житлам, від яких відрізняється відсутністю опалювальних споруд і меншою кількістю кераміки. До неї входять 16 прямокутних будівель площею 7–11 кв. м. Представлені в цій групі і будівлі зі значною площею (до 50 кв. м).

До другої групи наземних будівель входять споруди з каркасно-глинобитною конструкцією стін. Їх контури простежені за завалами обмазки, яка вкривала ділянки від 16 до 18 кв. м. Заглиблені будівлі розміром від 6 до 20 кв. м і глибиною до 0,6 м, у плані прямокутної, овальної або аморфної форми.

Окрему групу складають будівлі, пов'язані з ремісничим виробництвом Малокопанського городища. У першу чергу це будівлі витягнутої, аморфної форми

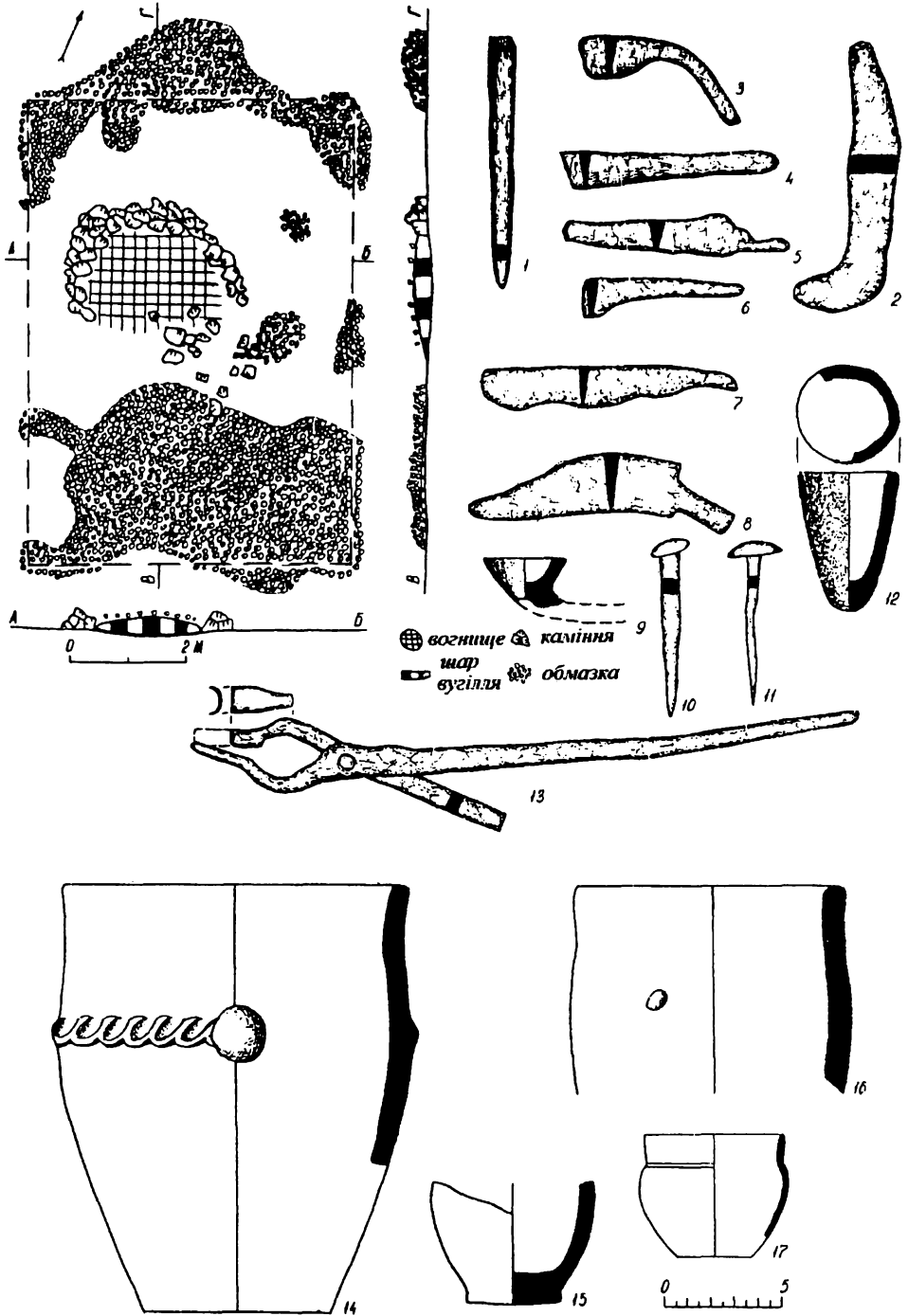

Рис. 41. Мала Копаня. План кузні, інвентар.

довжиною 6,4–21,2 м, шириною 0,6–2 м. Підлога зазвичай нерівна, глибина – 0,2–0,8 м. Для них характерна наявність опалювальних споруд. Залізні шлаки вказують на їх зв'язок з чорною металургією. Можливо, у цих приміщеннях здійснювалося гаряче проковування грубих горнових криць, які готувалися безпосередньо до ковальської роботи.

Ковальською майстернею була будівля наземної конструкції з каркасно-глинобитними стінами. Розмір 8 x 3,4 м. Центральну частину майстерні займав овальний у плані горн (1,5 x 1 м), викладений великим камінням (рис. 41). Як майстерню з виготовлення ручних ротаційних млинів визначаємо будівлю 107, де разом з уламками шести жорен знаходився напівфабрикат – бігун.

Окрему групу складають будівлі, пов'язані з ювелірним ремеслом. Спектральним аналізом тиглів і шлаків з майстерень встановлено залишки скла, міді, бронзи, срібла та золота (Kotigoroško, 1995, р. 79-80).

Неподалік від жител і будівель розміщувались господарські ями й вогнища. Ями різноманітної конфігурації, але зазвичай овальної чи колоподібної форми, діаметром до 2 м і глибиною 0,3–0,5 м. Виходячи з їх умісту, більшість із них служила для збирання сміття.

Масові знахідки посуду в Земпліні і Малій Копані змушують припускати наявність на городищах майстерень для його виготовлення. Однак на даний час відкрита лише одна піч на поселенні в Земпліні поза межами укріплень (Benadik, 1965. S. 72, obr. 5).

Підбиваючи підсумки аналізу господарсько-побутових і виробничих споруд, відзначимо, що в житлобудівництві мешканців городищ використовувались як наземні житла, так і житла із заглибленою в материк підлогою. Розкопки поселень, синхронних Малій Копані та більш ранніх, які відносяться до старожитностей куштановицької культури, дозволяють провести паралелі в житлобудівництві. Новим елементом були печі-кам'янки, невідомі у Верхньому Потиссі на поселеннях епохи латену. Їх поява, ймовірно, пов'язана у першу чергу з виробничими потребами та наявністю виходів андезиту – якісного будівельного каменю. Типово дакійськими є будівлі, стіни яких зведені з вертикально поставлених до канавок стовпів, обшитих дошками, – апсидів.

Третю групу пам'яток дакійської культури регіону становлять: курган № 4 Стреди над Бодрогом (Budinský-Krička, 1960), курган у Бобовому, урнове поховання в Ужгороді, відкрите П. П. Совой, могильники в Земпліні (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990) та

Малій Копані (Котигорошко, Прохненко, 2003). Усі вони характеризуються тілоспаленням, зазвичай проведеним на стороні від місця поховання. У першому пункті поховання відкрите на давньому горизонті, в оточенні великих каменів, укладених в основу насипу. Поховання в Бобовому було упущене до кургану куштановицької культури. Поряд з урною знаходилися посудини-приставки, в тому числі й розписна ваза, 16 намистин та залізна фібула пізньолатенської схеми (Бідзіля, 1971, с. 44).

Найповніша інформація про поховальний ритуал отримана при дослідженні могильника в Земпліні (урочище Селмалодомб), розташованого неподалік від городища. Він складався з 15 безсистемно розміщених курганів (9 із них розкопані) та ґрунтових поховань біля насипів. За повідомленням вчених, тут було досліджено 177 поховань трьох етнічних груп: кельтів, даків і носіїв пшеворської культури (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, р. 342-344). Цілий ряд поховань етнічно не визначений. Тим не менше, аналіз матеріалу могильника допомагає зробити певні висновки про основні риси й деталі ритуалу цієї ключової пам'ятки Верхнього Потисся. Одразу варто наголосити, що ми не впевнені в наявності кельтських поховань. Речі та посуд латенського взірця на зламі нашої ери й у більш пізні часи були широко розповсюджені в північнофракійському середовищі Карпатської улоговини, що підтверджується матеріалами городищ, у тому числі й на території Верхнього Потисся.

Зі 177 поховань Земпліна 74 вважаємо за можливе визначити як дакійські, точніше північнофракійські, тому що за інвентарем не вдається відрізнити субстрат від даків, а за публікацією не зрозуміло, які поховання в курганах первинні, а які пізнішого походження. Вважаємо, що ряд підкурганних поховань належить аборигенному населенню. Виділяються два типи поховань: підкурганні та ґрунтові. Кургани куполоподібної форми, діаметром 10–18 м і висотою 0,7–1,8 м. Насип земляний, в основі, на давньому горизонті, безсистемно викладене велике каміння (крім курганів 4 і 6), від кількох штук до кількох десятків. У кургані 1 камені утворювали кільце діаметром 6,5 м навколо місця тілоспалення. З інших додаткових зведень на підкурганній площі виділяються кільцеві ровики в курганах 2 і 4. Діаметр їх 10,5 і 13 м.

Тілоспалення проводилось на віддалі й лише в курганах 1 і 8 на підкурганній площі. Кількість поховань коливається від 1 до 26. У кургані 2 з 26 поховань 25 невизначених і одне фракійське. В

загальному до фракійських віднесені 33 підкурганних поховання. З них 12 урнові, 10 на горизонті, а інші в ямках. Урни дакійські, за виключенням поховання 129, здійсненого в урні страдоницького типу. У трьох випадках урни кружальні (горщик, ваза, дворучна посудина), в інших – ліпні горщики з кришками (поховання 97, 127–128), іноді накриті уламками кераміки. Поховання 128 належить до найбільш багатих. Крім урни з кришкою і трьох посудин–приставок, тут знайдено ранньоримський меч, пара шпор, срібна пряжка, ніж, умбон, фалер, кілька дрібних речей, а також кістки тварини (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 263-265; pl. XVIII, 1-18). Індивідуальні речі зазвичай розташовувались біля урни, де знайдено й кістки тварин.

Ямкові поховання знаходились у невеликих заглибленнях діаметром до 0,6 м. Як правило, контури ямок не простежувалися, що пояснюється структурою давнього горизонту, який складався з шару гальки. Особливо відзначаємо поховання 78, де в ямці 0,7 x 0,8 м з залишками кремації знаходилися ранньоримський меч, ручка римської посудини, деталі пояса і рідкісна знахідка – кольчуга. Подібне за складом інвентаря поховання 4 могильника біля дави в Попешть. Тут, крім меча та кольчуги, знайдені кинджал, умбон та шолом (Crișan, 1986, p. 121-122).

Поховання на горизонті (виняток курган 15), на відміну від попередніх типів, мають закономірність у розміщенні, а саме в центрі підкурганної площі. У курганах 1, 5 і 7 вони знаходилися на невеликих майданчиках (0,3 x 0,6 м) в оточенні великого каміння. Інвентар дуже бідний, можна виділити хіба що поховання 80 з трьома посудинами-приставками з бронзовим кільцем. Як символічне трактується дослідниками поховання 118 в кургані 6 і 167 в кургані 15 (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 263, 342). З деталей поховального ритуалу відзначимо наявність у похованнях посудин-приставок (1–4 екземпляри).

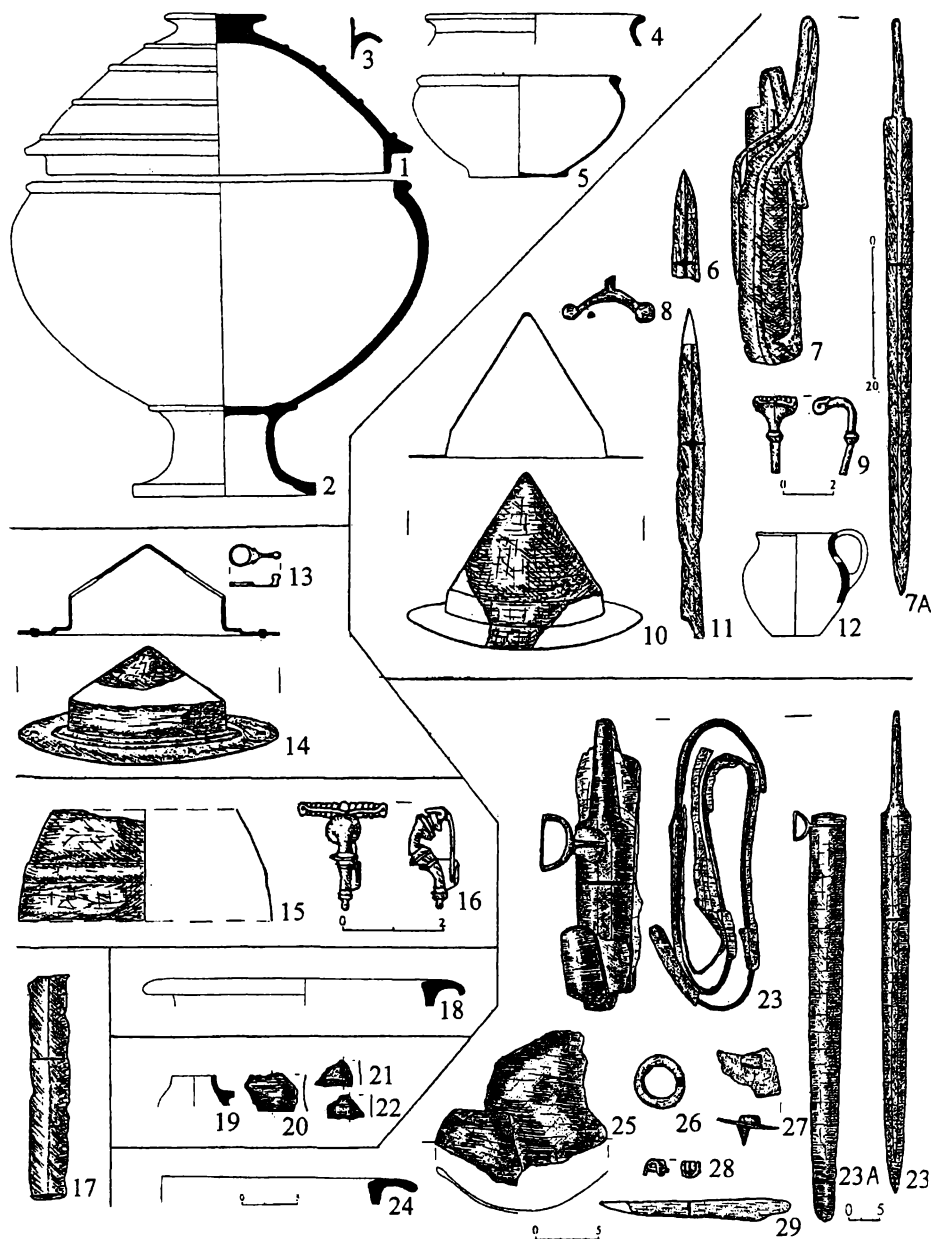
Грунтові поховання, як відзначалося вище, концентрувалися біля курганів. До дакійських віднесено 41 поховання, з яких 15 урнові і 26 ямкових. У якості урн використовувалися ліпні горщики, тільки поховання 126 було здійснене у дворучній дакійській кружальній посудині. Розміщення інвентаря аналогічне до підкурганних урнових поховань. Окремо виділяємо поховання 106. До нього входили 17 наконечників стріл, кресало, перстень, підвіска норико-паннонського поясного гарнітуру, ніж, ложкоріз, ручка римського бронзового ковшика.

Поховання в ямках знаходились у невеликих заглибленнях діаметром від 0,2 до 0,6 м, серед них більша частина невизначеної конфігурації. Інвентар часто складався з кількох речей. Виділяється поховання 134, до якого входили деталі щита, наконечник списа, перстень з геммою, кільце, пряжка (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, pl. XIX, 1-14).

З деталей поховального ритуалу, характерного для підкурганних і ґрунтових поховань, відзначаємо наявність кісток тварин і ритуально розбитих посудин. Серед них переважали останки дрібної рогатої худоби й свиней. У трьох похованнях знайдено ведмежі кігті. Дослідники могильника пов'язують їхню присутність зі спаленням небіжчиків на ведмежих шкірах (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 343).

У плані соціальної стратифікації на могильнику Земплін доволі чітко виокремлюються бідні й багаті поховання. Окрему групу (15 поховань) складають поховання, до інвентаря яких входили зброя та шпори. Це наконечники стріл і списів, деталі щитів, мечі. Військові поховання переважали серед 8 поховань ґрунтового могильника, виявленого біля городища Мала Копаня (ур. Середній Грунок). Тут знайдено три ритуально зігнутих двобічногострих мечі, наконечники списів, умбони, (кольчуга 1936 р.). У 2003 р. виявлено поховання в урні, яка являла собою імітацію римської червонолакованої вази з кришкою. В середині знаходилось 4,1 кг кальцинованих кісток, поряд було знайдено миску і глечик (рис. 42). Ще 6 кремаційних поховань у 2007 року виявлені в урочищі Челлениця, біля валу VI. Характерна риса поховань – домінування в кераміці черпаків (3 урни з мінімальним вмістом кісток і 4 супроводжуючі посудини) і ваз для фруктів (рис. 42а), а також масовий індивідуальний матеріал поза комплексами, що мало місце і в Земплінському могильнику (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 246-269). Це фібули, вудила, зігнутий у три рази двосічний меч, наконечники дротиків і стріл, ножі. Тільки поясні пряжки та накладки від ременів складають колекцію з 20 екземплярів. Серед них виділяється пряжка з зображенням двох птахів з рибинами у кігтях (рис. 42б, 1), один з характерних сюжетів для гетів Істро-Балканського регіону (Sîrbu, 2006, p. 24-25; fig. 6, 1-5).

Кількість кальцинованих кісток в окремих похованнях Земпліна і Малій Копані коливається від кількох фрагментів до чотирьох кілограмів. Це явище дослідники Земплінського могильника пов'язують з проявом певного культу, а саме: тільки частина

кісток в окремих випадках після кремації ховалась, інші розсипалися, щоб вітер відніс їх до неба або на місце народження, чи в місце попереднього перебування (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, p. 343).

Рис. 42. Мала Копаня (ур. Середній Грунок). Інвентар поховань. 1-5 – поховання 5; 6-12 – поховання 2; 13-14 – поховання 3; 15-16 – поховання 4; 17 – підйомний матеріал (уламок меча); 18 – поховання 8; 19-22 – поховання 7; 23-29 – поховання 6.

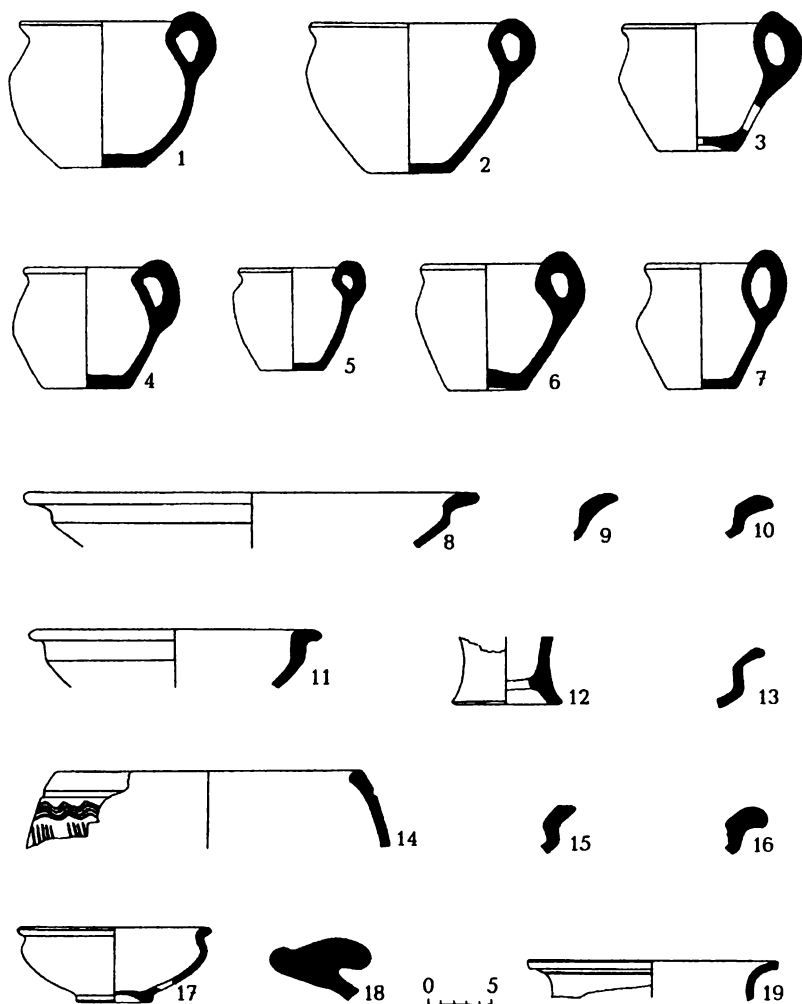

Рис. 42а. Мала Копаня (ур. Челлениця). Кераміка.

Аналіз могильника Земплін дозволяє провести паралель ритуалу підкурғанних поховань з могильниками куштановицької культури VI–IV ст. до н.е. Безсумнівна схожість відзначається у плануванні курганів (безсистемне розміщення окремими групами), конструкції насипу (земляний, кам'яно-земляний), додаткових деталях улаштування підкурғанної площі (кільцеві ровики), тілоспаленні на місці поховання і на віддалі, у численних похованнях під одним насипом, уміщенні

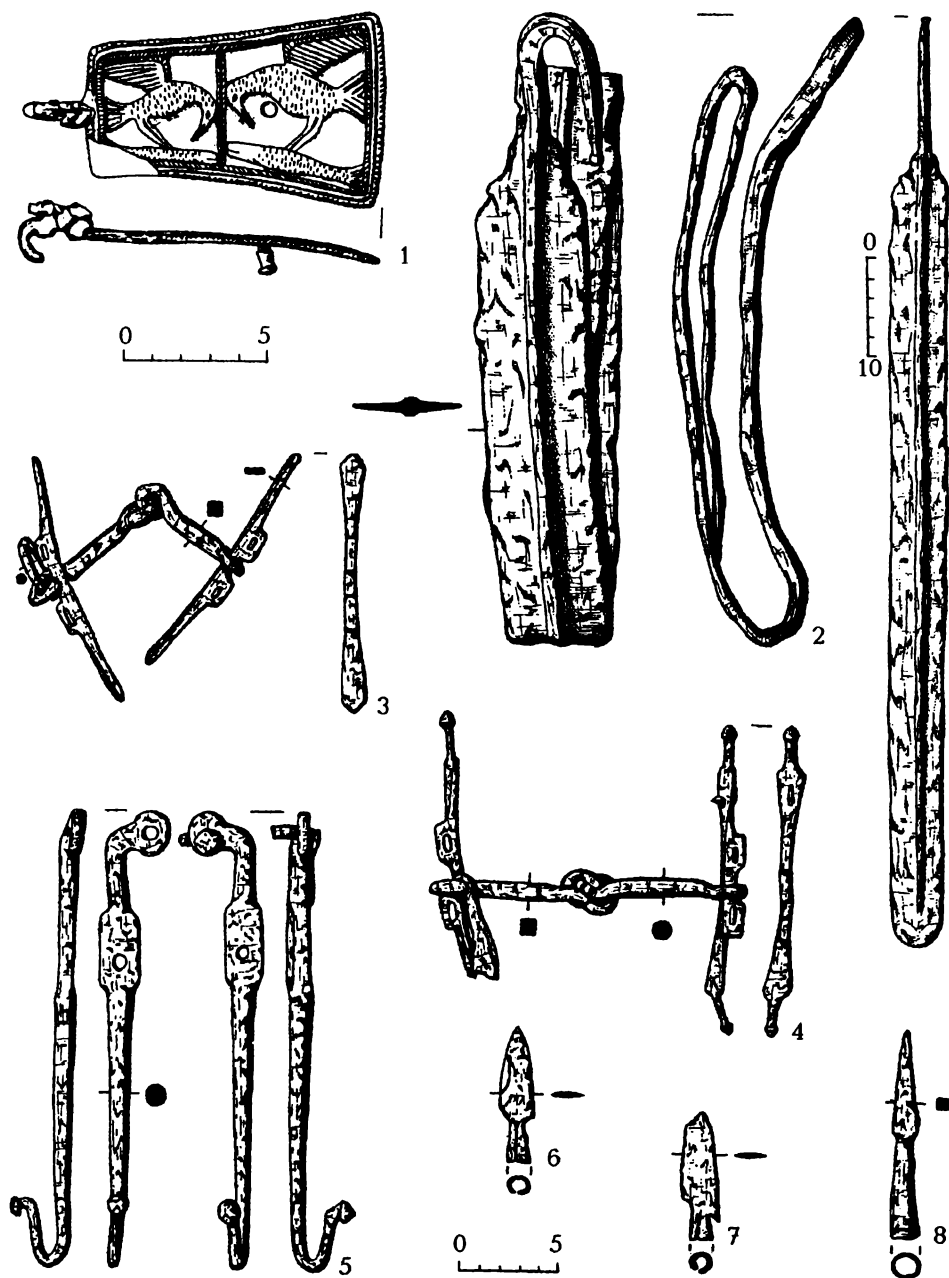

Рис. 426. Мала Копаня (ур. Челленія). Пряжка (1); предмети озброєння (2, 6-8); вудила і псалі (3-5).

залишків кремації в урнах, ямках або в купці на горизонті, в накритті урн певними речами або посудом, наявності посудин-прис-тавок, кісток тварин. Із підкурғанними похованнями співіснують ґрунтові, що характеризує групу Саніслеу–Нір і кельтські некрополі.

На завершення аналізу поховального ритуалу варто відзначити цікаве місцезнаходження, відкрите в 1983 році на Земплінському поселенні, у безпосередній близькості від городища (Čaplovič, Miroššayová, 1991). Тут, в урочищі Керталя, на невеликій ділянці (10 x 5 м) була виявлена незвичайна концентрація речового матеріалу разом із битим посудом та кістками тварин. Крім 14 цілих ліпних і розписних посудин знайдено 11 наконечників списів, 16 ножів, сокира-кельт, астрагаловий пояс, клин, ножиці, кайдани, коси, тетрадрахми велькобістерецького типу та драхми земплінського типу, а також різні побутові ковані речі.

На думку Д. Чаповича і Є. Мірошшайової (1991, s.120-121), відкритий об'єкт у Керталя служив місцем проведення культового ритуалу для мешканців Земпліна, який був центром великої околиці.

У ході досліджень пам'яток дакійської культури Верхнього Потисся зібрано значну кількість матеріалу, який характеризує різноманітні сфери життєдіяльності населення регіону. За своїм функціональним призначенням він поділяється на декілька великих груп. Найбільш поширеним матеріалом є кераміка. Тільки Малокопанська колекція, яка може служити еталоном для характеристики дакійської кераміки Верхнього Потисся, складається з десятків тисяч фрагментів, сотень цілих і реставрованих посудин (Котигорошко, 2004). На відміну від керамічних комплексів попереднього часу посуд дакійської культури характеризується різноманітністю прийомів, стилів, форм та орнаментальних мотивів. Ліпна кераміка представлена кухонним (підгрупа А) та столовим (підгрупа Б) посудом. До асортименту кухонного входять горщики, конічні чашки, мініатюрні посудини, дуршляки, сковорідки та кружки. У більшості вони орнаментовані різноманітним пластичним і врізним декором (рис. 43). Столовий посуд, у порівнянні з кухонним, більш ретельної формовки. Поверхня вкрита чорним, іноді коричневим лощінням, що надавало естетичного вигляду й зміцнювало структуру посудини. Основні форми складають “вази для фруктів”, черпаки, миски, глечики, кришки й корчаги (рис. 44).

Кружальна кераміка характеризується ретельністю обробки глиняної маси. За функціональним призначенням виділяється парадний, столовий посуд (підгрупи А, Б, В) і тара для зберігання при-

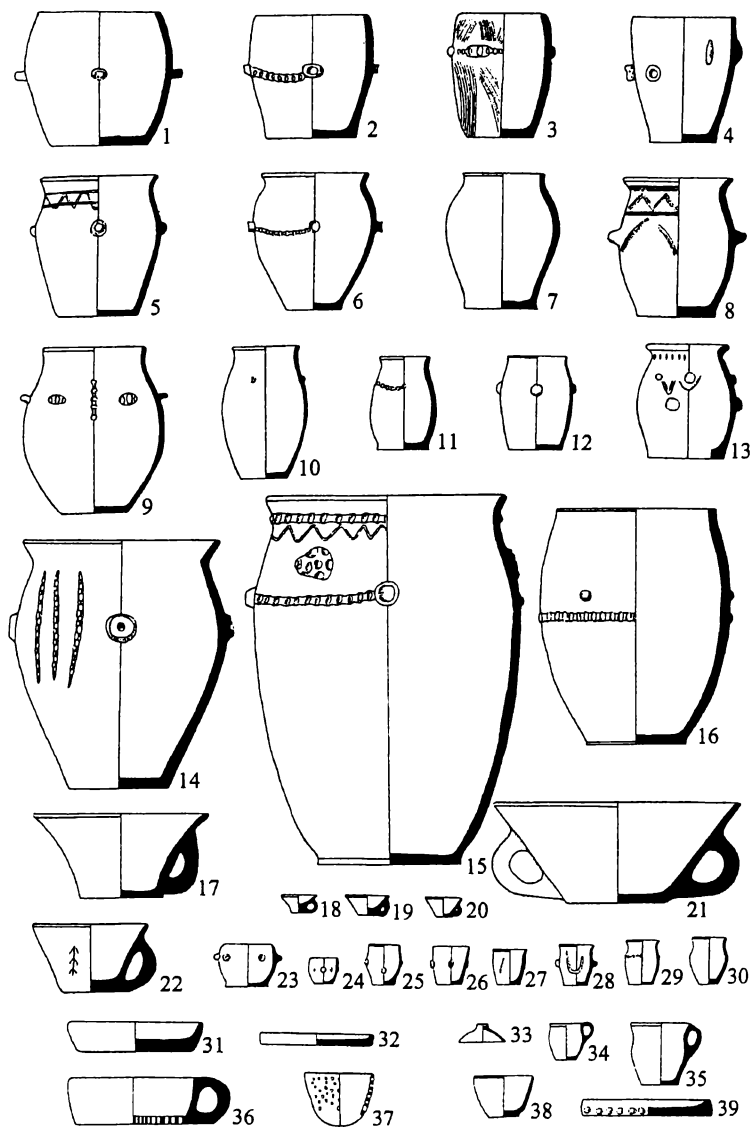

Рис.43. Мала Копаня. Основні форми ліпного кухонного посуду (підгрупа А).

пасів (підгрупа Г). За технікою виготовлення столовий посуд представлений сіроглиняною та розписною керамікою. Перша вкривалася сірим та коричневим лощінням, а друга розписувалась білою, червонуватою або чорною фарбою. До асортименту входять горщики, вази, миски, кратери, глечики й кришки (рис. 45).

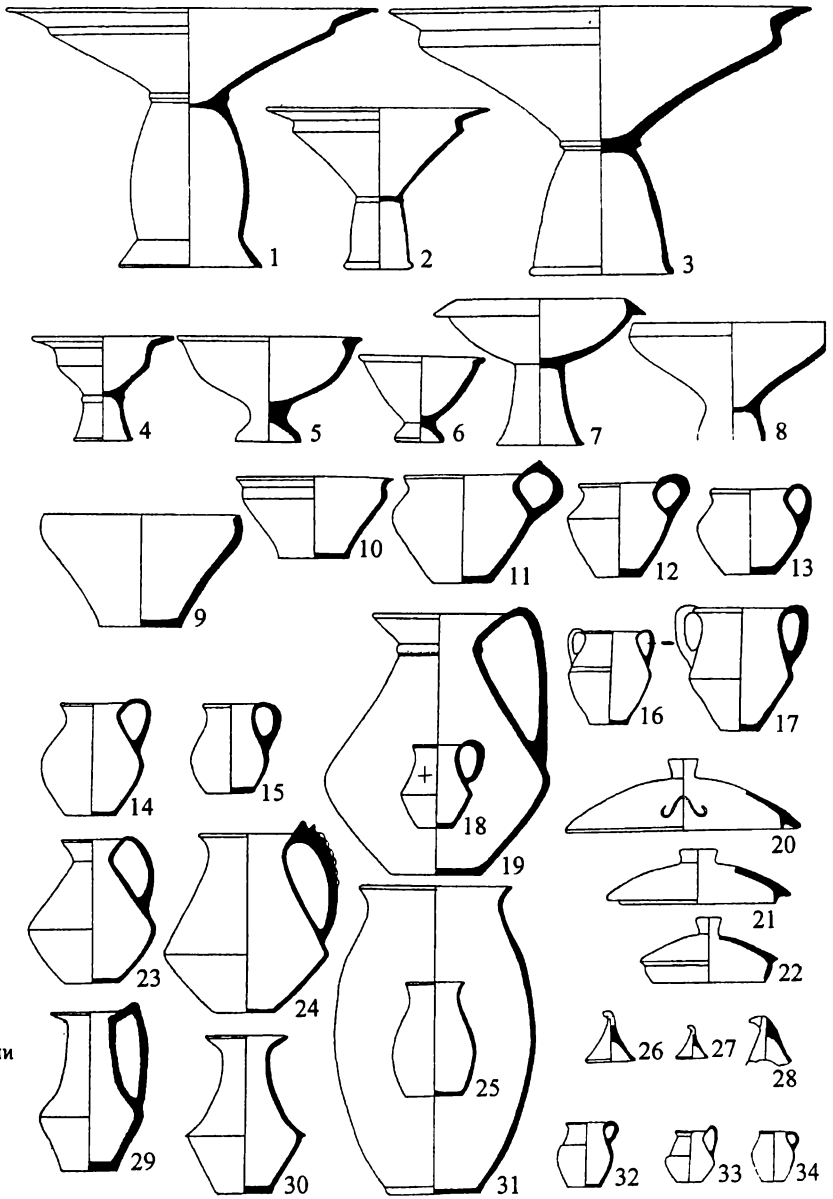
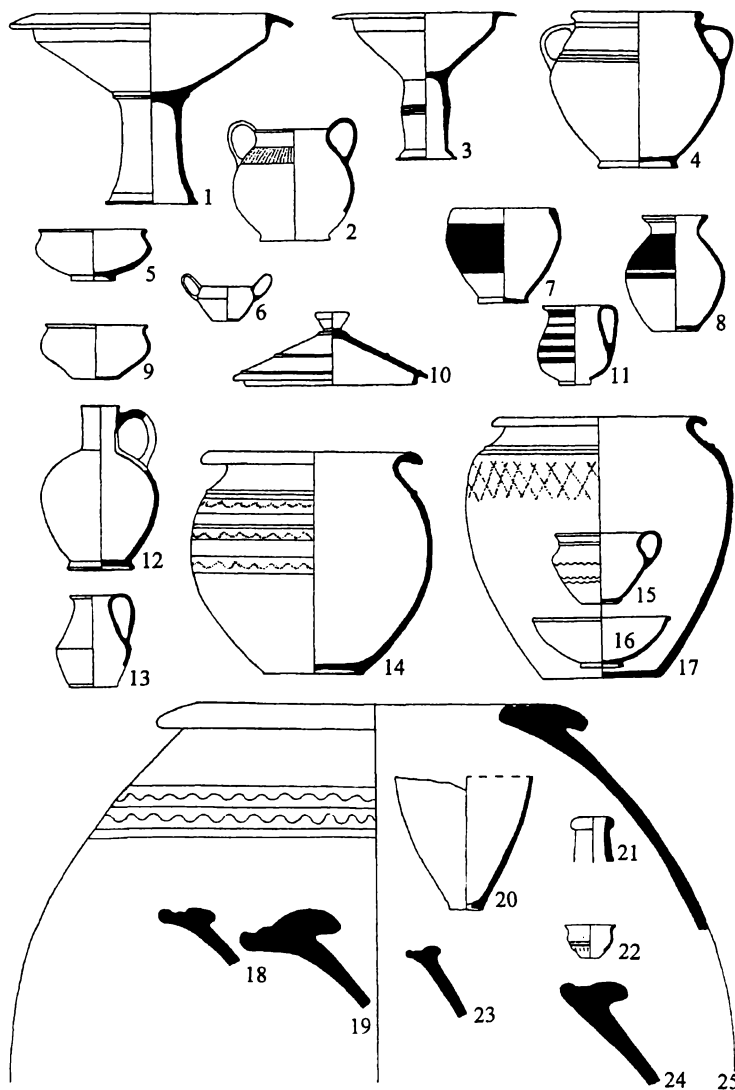

Рис. 44.
Мала Копаня.
Основні форми
ліпного
столового
посуду
(підгрупа Б).

Тара для зберігання припасів (зерна, борошна) складається з піфосів. Це великі посудини висотою до 1 м, з широким масивним вінцем, які набули широкого розповсюдження на давах і поселеннях даків (рис. 45, 18-19, 23-25).

Рис. 45.
 Мала Копаня.
 Кружальний посуд.
 1-6, 9-10, 12-13 –
 підгрупа А;
 7-8, 11 – підгрупа Б;
 14-17 – підгрупа В;
 18-19, 23-25 –
 підгрупа Г;
 20-21 – амфори;
 22 – delian.

Окрему, доволі вузьку групу, складає імпортна кераміка, представлена кубком типу “delian” (рис. 45, 22), а також фрагментами амфор I ст. н.е. (рис. 45, 20-21) (Котигорошко, 2004, с.181).

Кераміка Верхнього Потисся належить до класичного гето-дакійського посуду й відповідає третій фазі його розвитку, яка датується 100 р. до н.е. – 106 р. н.е. (Crişan, 1969, р. 151-153). При аналізі по-

судин ліпної формовки відзначається збереження традицій фракійського гальштату. Цілий ряд форм має прототипи в кушта-новицькій та латенській культурах. Разом із тим з'являється ряд форм, не відомих у регіоні до приходу даків. Це в першу чергу конічні чашки з ручками та "вази для фруктів" – класичні дакійські форми (рис. 43, 17-22; 44, 1-8; 45, 1, 3).

Розвиток гончарства в дакійському середовищі проходив під впливом чужорідних європейських цивілізацій: елліністичної та кельтської. Римський вплив проявлявся головним чином у I ст. н.е. Саме в цей час, час посилення контактів з Імперією, різноманітні форми римської кераміки були запозичені дакійськими гончарами.

Основу характеристики ремесла та домашніх виробництв верхньотиського населення становлять знаряддя праці. За своїм функціональним призначенням вони виділені в кілька груп. У першу чергу це ковальський інструментарій (ковадла, обценьки, зубила, пробійники) та пов'язаний із ним ювелірний: ллячки, тиглі, ливарські формочки (рис. 41; 46, 1, 9-12, 26).

Широко представлені знаряддя деревообробки. Серед них – сокири, тесла, стамески, клини, скобелі та ложкорізи (рис. 46, 2-8, 13, 19, 21). Не менш різноманітний і сільськогосподарський інвентар: наральники, серпи, коси, садові ножі, ножиці для стрижки овець (рис. 46, 14-15, 28-29, 33, 39). Із кам'яним будівництвом та обробкою каменю пов'язані майстерок і молоток (рис. 46, 32, 35).

Знаряддя домашнього виробництва та побутові речі представлені жорнами, прясельцями, точильними брусками й ножами (рис. 46, 20, 22-25, 41).

В окрему групу виділяються знаряддя чинбарства: праски (для розгладжування швів зшитих шкір), ножі для чищення мездри, скобелі для зняття вовни, кам'яні та залізні бритви для розкроювання шкір, голки (рис. 46, 36, 40). Із виноградарством, про що свідчить і Страбон (VII, III, 11), пов'язана знахідка садового ножа (рис. 46, 30).

Третя значна група виробів представлена зброєю. Це дволезові мечі, наконечники списів, дротиків, стріл, залишки щитів (умбони, рукоятки), кольчути (рис. 42; 47, 1-28, 30, 35). Окремо відзначаємо класичний дакійський меч (рис. 47, 34). До екіпіровки воїнів належать також шпори й астрагалові пояси (рис. 47, 29, 31-33, 36).

Прикраси та предмети одягу складають різноманітні вироби, виготовлені з бронзи, срібла, заліза, скла та янтарю. В основному вони знайдені при дослідженні Земпліну та Малої Копані. Це фібули, пряжки, персні, браслети, підвіски, різноманітні намистини

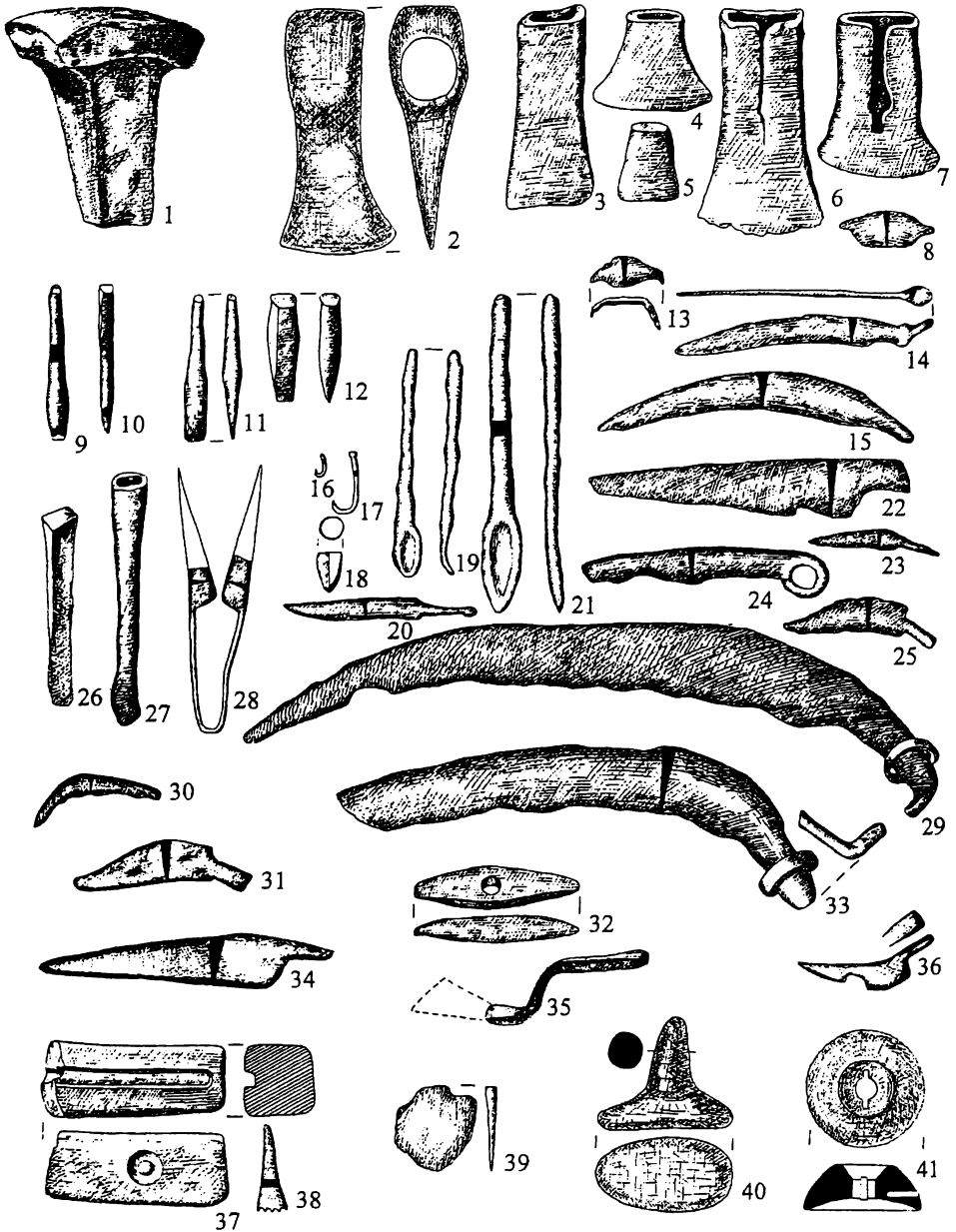

Рис. 46. Мала Копаня. Знаряддя праці.

(рис. 48). Особливо виділяється мозаїчна плакетка з жіночим зображенням, виготовлена в одній з олександрійських майстерень (рис. 48, 15). До імпорту належать також поясні гарнітури норикопаннонського типу, окремі види пряжок,

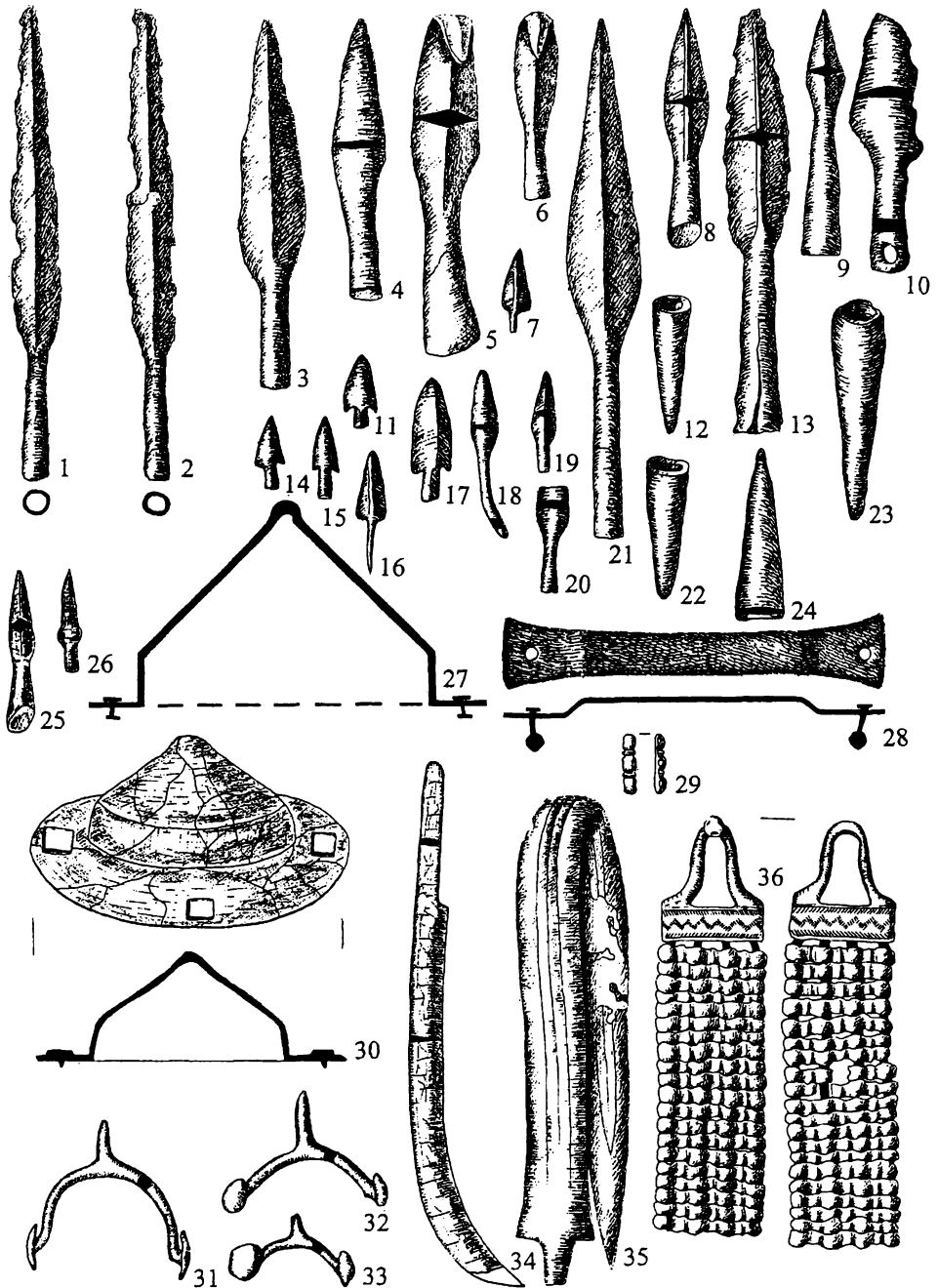

Рис. 47. Дакійська культура. Зброя та предмети екіпування воїнів. 1-2, 13-17, 27-28, 35-36 – Земплін; 3-12, 18-26, 29-34 – Мала Копаня.

уламки скляних і бронзових посудин, виготовлених у римських майстернях (рис. 48, 32-33, 40, 44).

З релігійними віруваннями та парадигмами даків пов'язана незначна група знахідок з бронзи, глини і каменю. Це бронзове навершя у вигляді чоловічої голови й бюстове зображення чоловіка (рис. 49, 9, 13). Із глини сформовані антропоморфні статуетки, посудина-баранчик (рис. 49, 1, 11-12), ріг дикого козла, фалічна намистина (рис. 49, 3, 6). Крім того, відзначаємо фібулу – брошку з голівкою баранчика й бронзову статуетку коника (рис. 49, 10, 14).

Доволі різноманітною є монетна колекція, яка складається з одиничних випадкових знахідок і зборів у ході розкопок Земпліна та Малої Копані. До неї входять біля 1000 монет, з них більше 700 римських республіканських денаріїв, тетрадрахми й драхми Аполлонії та Діррахіуму. Різноманітними емісіями представлені монети кельто-дакійського карбування. Це монети типу Медіешул Аурит, сирмського та земплінського типів, типу велькобистерець (Котигорошко, 1989, с. 48; 2001, с. 146). Значна колекція монет типу Медіешул Аурит (46 із 72 екземплярів) зібрана на Малій Копані. Така кількість дакійських монет не була знайдена на жодному поселенні або даві Дакії, що дозволяє припустити наявність на городищі монетного двору (Колникова, Котигорошко, 2007).

Вивчення пам'яток регіону I ст. до н.е. – I ст. н.е., проведене за останні 20 років, дає можливість проаналізувати господарську й виробничу діяльність населення цього періоду як складову частину доримської Дакії. Структура старожитностей та їхній зміст дозволяють стверджувати, що розгром кельтів не призвів до знищення досягнень латенської цивілізації та застою в місцевій економіці. Спостерігається процес подальшого поширення розвитку верхньотиських племен, обумовлений розповсюдженням дакійської культури. Останньому сприяла не тільки моноетнічність племен, але й осідання значного контингенту даків, у яких у цей період спостерігається інтенсивне економічне зростання.

Основним заняттям населення Верхнього Потисся, як і раніше, залишалось землеробство та тваринництво. Про піднесення землеробства Дакії, до якої входили й землі регіону, свідчить широке розповсюдження знарядь для обробітку ґрунту й збору врожаю. Відомі сотні наральників і десятки плужних ножів-чересел, знайдені на поселеннях і городищах. Тільки у кладі, знайденому в Негрі (повіт Бакеу), знаходилося 315 частин плуга (Antonescu, 1968, р. 189-197). На території доримської Дакії використовувалися наральни-

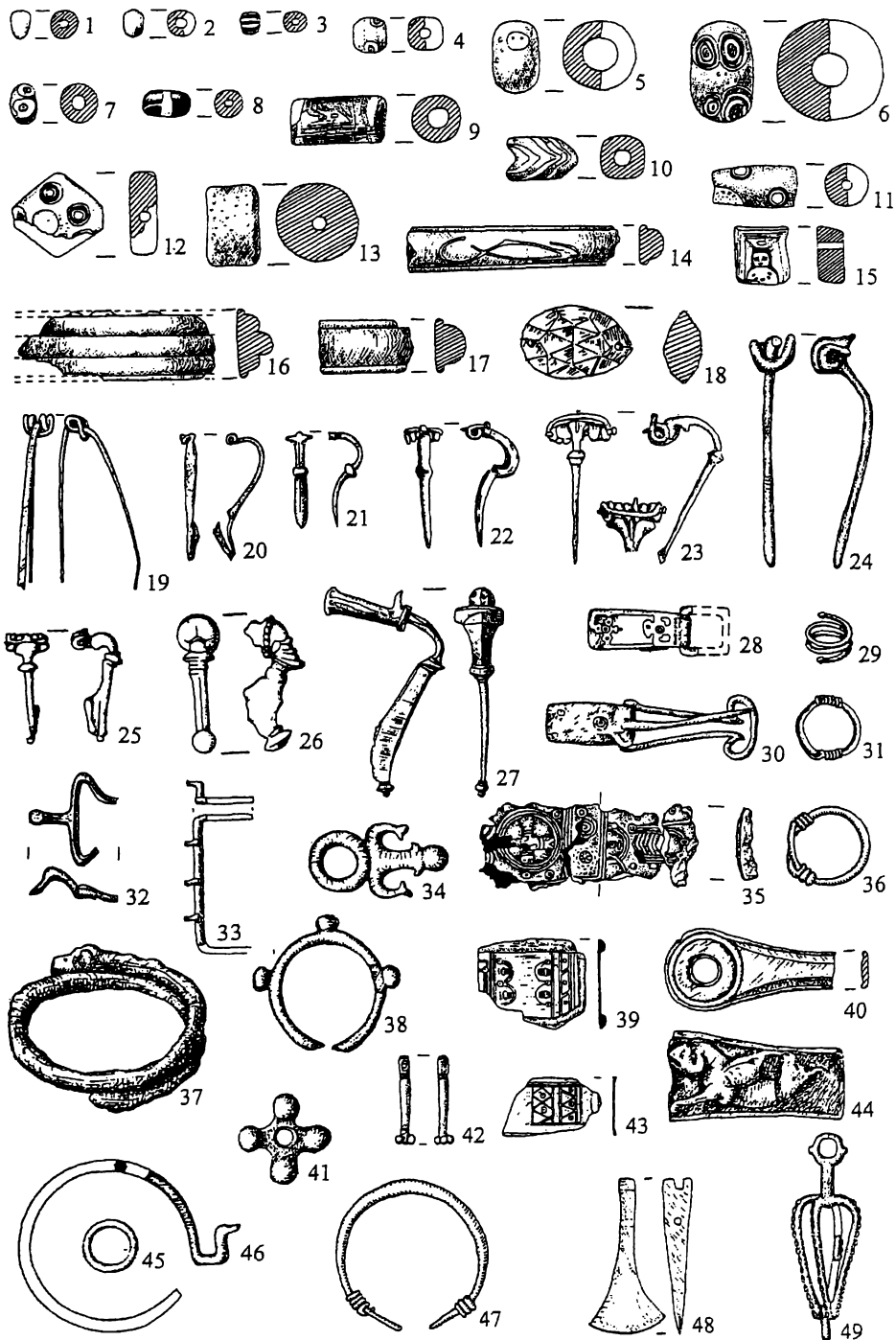

Рис. 48. Прикраси та приналежності одягу. 1-24, 27, 29, 32-33, 35-43, 45-49 – Мала Копаня;
25-26, 28, 30-31, 34, 44 – Земплін (по В.Будінські-Кричці, М.Ламієвій-Шмідловій).

ки трьох типів: кельтський – вузький і продовгуватий, римський – трикутної форми з вигнутими боками й найбільш розповсюджений гето-дакійський у формі ложки (Crişan, 1977, p. 392-393). До рала лемех кріпився за допомогою спеціальних ланок. Вони знайдені в ковальській майстерні Гредіштя Мунчелулуй (Сармізегедуза), де виявлений і лемех-напівфабрикат (Glodariu, 1975, fig. 10, 6-7).

Для розпушування ґрунту застосовувались мотики, які за своєю формою майже не відрізняються від сучасних. Тільки на городищі Гредіштя Мунчелулуй знайдено кілька екземплярів разом із граблями, а загалом, кілька десятків (Glodariu, Jaroslavschi, 1979, fig. 25-30, 2-30).

Збір врожаю проводили за допомогою серпів та кіс, які повсюдно зустрічаються на поселеннях Дакії, в тому числі й Верхнього Потисся. У своїй більшості коси належать до типу “горбуш”, з широким лезом (8–10 см). Крім них, використовувались вузьколезові (3 см) коси з прямим і майже прямим клинком (Crişan, 1977, p. 395-397; Glodariu, Jaroslavschi, 1979, fig. 31, 1-32) (рис. 46, 29, 33).

Зерно мололи на ручних ротаційних млинах кельтського типу. Тільки на городищі Мала Копаня знайдено біля сотні жорнових каменів (цілих та їх уламків) (рис. 46, 41).

Про розвиток скотарства і його значну роль у господарстві верхньотисських племен свідчить широке розповсюдження інструментів для обробки шкіри (вутюжки, ножі, скобелі) й остеологічний матеріал.

Центрами ремісничого виробництва Дакії були численні городища та фортеці, які найінтенсивніше будувалися в епоху Бурбесті. Саме в них були знайдені ковальські та ювелірні майстерні з різноманітним набором інструментів (молотки, обценьки, ковадла, терпути, зубила, свердла, форми для лиття, тиглі та інше), які у своїй більшості повторюють форми латенських знарядь.

Найбільшими ремісничими центрами даків у Верхньому Потиссі були Мала Копаня та Земплін. Одночасно з ними поновив свою роботу Затисянський металургійний район у басейні р. Ботар (Дяково) за 10 км від Малої Копані. Не виключено, що звідси сировина потрапляла і в Малу Копаню. Її матеріали найбільш повно розкривають характер дакійської металообробки в регіоні. Місцеві ковалі виготовляли знаряддя праці, зброю, кінську зброю, шпори, різноманітні побутові речі. У залежності від їх призначення використовувались кричне залізо або сирцова сталь.

Вивчення технології виготовлення ковальських виробів із Земпліна (Mihok, Miroššayová, Veselovská, 1993) і Малої Копані (Бид-

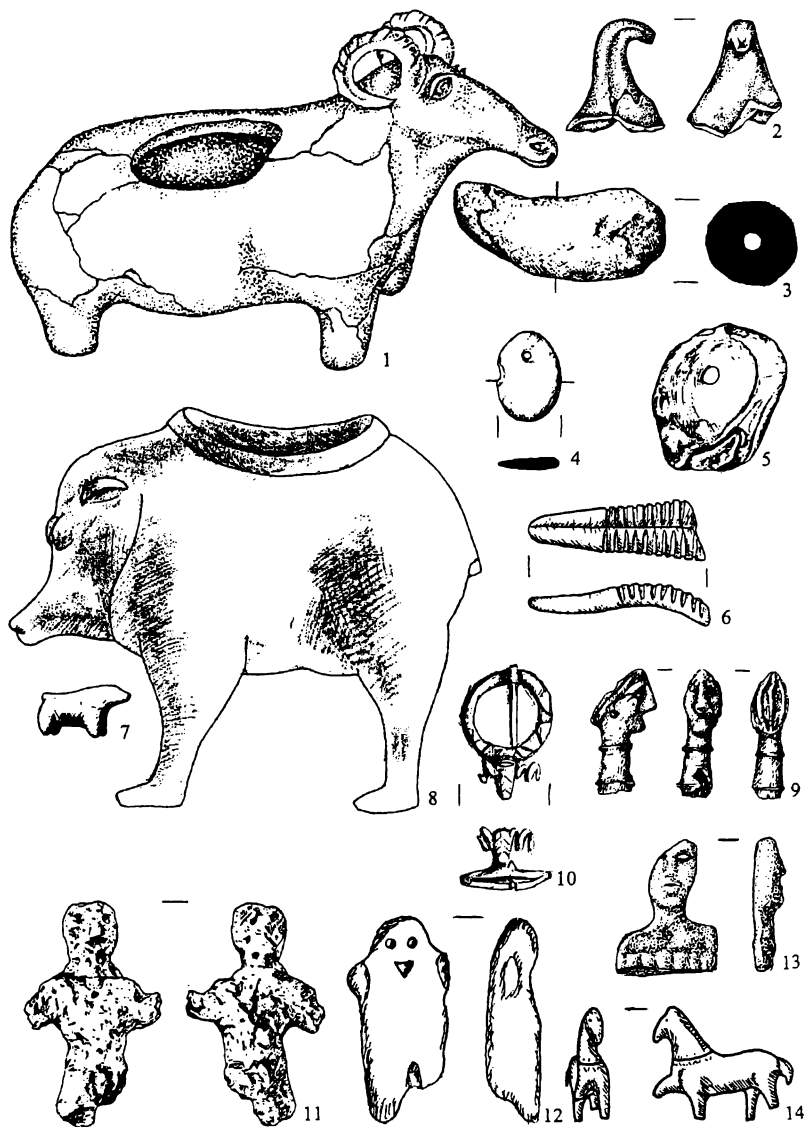

Рис. 49. Предмети культу та пластика північних фракційців Верхнього Потисся.
1-7, 9-14 – Мала Копаня;
8 – Біла Церква (курган № 4).

зиля, Вознесенская и др., 1983, с. 100; Holly и др., 1995, s. 398-401) було проведено в двох різних закладах (Інститут археології НАН України й Технічний університет Кошице) і принесло повноцінні результати. Аналіз речей із Земпліна (сокира, ножі, списи) показав, що при їх виготовленні була застосована стандартна техніка, в

тому числі цементизація (науглецювання) та кування пакетного металу без загартування.

Більш складною технологією виробництва володіли ковалі Малої Копані. Структурний аналіз речей (серпи, коси, сокири, ножі, мечі, наконечники списів, долота, браслет) установив високу якість кування та незначний вміст шлаку. Остання обставина не тільки свідчить про високу майстерність ковалів у галузі гарячого кування, але й характеризує сам процес обробки горнової криці.

Речі, які за своїм функціональним призначенням вимагали особливої якості та міцності, піддавалися гартуванню, наварюванню сталевих смуг і термообробці. Особливо відзначаємо такі складні операції, як локальна цементизація лева або робочої частини (коса, сокира, молоток каменотеса, ніж, долото), а потім гартування. При аналізі металургії та металообробки впадає у вічі наявність у них значних кельтських традицій. Це проявляється і в технології виробництва, і в самій продукції.

З ковальським виробництвом була пов'язана і ювелірна справа. Спектральним аналізом тиглів, знайдених у майстернях (41 екземпляр) Малої Копані, встановлено використання їх для плавки бронзи, срібла та золота. Якщо вироби з золота на городищі не відомі, то бронзові й срібні речі становлять порівняно значну колекцію. Про місцеве виробництво предметів одягу свідчить фібула-напівфабрикат. Аналогічні знахідки в Карпатській улоговині відомі лише у Північній Югославії (Košević, 1980, tabl. XLVI-XLVII). Особливе зацікавлення викликає будівля 34 Малої Копані, де біля печі, викладеної з андезитових плит, знайдено 24 тиглі та силікатні шлаки. Спектральний аналіз частини з них показав присутність скла з домішками глини, що дозволяє класифікувати будівлю як склоробну майстерню. Поряд з іншими знахідками на території Дакії (Jaroslavschi, 1981) вона є ще одним підтвердженням наявності в дакійському середовищі такої рідкісної та високотехнологічної галузі виробництва, якою було у варварському світі Європи виготовлення скла.

Важко переоцінити значення для верхньотиського населення наявності родовища солі – дуже важливого харчового продукту в стародавньому світі. Сіль була джерелом багатства, однією з основних одиниць експорту. Безпосередня близькість Солотвино–Четаті до поверхневих виходів солі вказує на городище, як на центр, що здійснював видобування, контроль і транспортування солі.

На основі даних Я. Пастернака (1928, s. 69) можна говорити про існування цілої низки давніх шахт у східній частині Закарпат-

тя поблизу сіл Баранинці, Нягове, Новоселиця, Теребля та селища Солотвино. Шахти являли собою ями розміром 15–30 x 4–8 м і глибиною до 40 м. В окремих із них, за повідомленням Ф. М. Потушняка, були знайдені монети імператорів Августа (27 р. до н.е. – 14 р. н.е.) і Костянтина I (306–337 рр.).

Розвинуте товарне виробництво, розраховане на широкий ринок збуту, передбачає наявність у середовищі мешканців городищ прошарку торговців. На це вказують і знахідки монет у Земпліні, Малій Копані, солотвинських копальнях і ряді інших пунктів регіону. Як відзначалося вище, Верхнє Потисся – регіон із давніми традиціями в галузі товарно-грошових відносин. Монети кельтського й дакійського карбування з'являються тут у III ст. до н.е. У I ст. до н.е., особливо в його другій половині, кельто-дакійські монети, які обслуговували потреби внутрішньої та міжплемінної торгівлі, замінюються на римські республіканські, а згодом імператорські, які набули статусу “світових” грошей. Прийняття римської грошової системи було спричинене контактами з Римом, у яких не могли брати участь монети власного карбування, а також необхідністю утворення єдиної грошової системи. Її введення базувалося на внутрішніх передумовах (поляризація суспільства, високий рівень розвитку економіки) та диктувалося вимогами молодого дакійського держави, що була покликана до життя діяльністю Буребісти.

Зростання обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі вимагало все більшої кількості грошових номіналів, яка вже не забезпечувалась поступленнями з Імперії. Це призвело до виникнення грошового дефіциту, що був погашений Буребістою шляхом карбування імітацій римських монет (Crişan, 1977, p. 176, 427). Про їх місцеве походження свідчать знахідки матриць і муфт для виготовлення монет, виявлені в фортецях Лудешть, Тілішка (Трансільванія) та поселенні Пояна в Молдові. Дослідники відзначають майстерне карбування денаріїв, які часто важко відрізнити від справжніх римських монет (Фёдоров, Полевой, 1973, с. 150; Лури, 1989).

Торгові відносини встановлюються з найвіддаленішими регіонами Карпатської улоговини. Переважна більшість імпорту представлена виробами норико-паннонського типу (фібули, пряжки, поясний гарнітур) та італійського походження (бронзовий та скляний посуд). Про контакти з Прибалтійським регіоном свідчать знахідки янтарного намиста.

Більш чітку картину міжрегіональних відносин розкриває колекція монет (72 екземпляра) Малої Копані. До неї входять монети

велькобістерецького типу (Північна Словаччина), типу Медіешул Аурит (Трансільванія), сирмського типу (Північна Югославія), набір римських республіканських монет, у тому числі денарій з колонії Немаусус (Нижня Галлія), драхма з Діррахія (Іллірія), денарій Тіберія (Колникова, Котигорошко, 2007, табл. II).

Спеціалізоване ремісниче виробництво, товарно-грошові відносини та широкі торговельні зв'язки, які виникли в епоху латену, не перервалися з приходом даків. Їх запровадження внесло новий стимул у подальший поступовий розвиток економіки й соціальних відносин, при цьому визначальну роль відіграв ряд факторів: моноетнічність прибулих і місцевих (костобоки?) племен; об'єднавча політика Бурбесті, яка проходила, згідно зі Страбоном (VII, V, 2), під гаслом реваншу, помсти кельтам, що зайняли дакійські землі; більш високий рівень розвитку економіки й соціальної організації, ніж у субстрату регіону.

На суспільну диференціацію населення Верхнього Потисся в першу чергу вказують матеріали могильників у Земпліні та Малій Копані. Тут на тлі бідних поховань помітно виділяються поховання з багатим інвентарем, у тому числі й імпортними речами. Особливо відзначаємо поховання 78 кургану 3 Земпліна, де, крім ранньоримського меча, знайдена кольчуга (Budinský-Krička, Lamiová-Schmiedlová, 1990, s. 255), і поховання 1 із кольчугою Малої Копані. Згідно з римським автором I ст. до н.е. Теренцієм Варроном (*De linqu latina*, V, 24, 16), кольчуги в Європі виготовляли кельти. З кельтських областей вони могли потрапляти в Дакію через посередництво торгівлі або в ході військових сутичок. Кольчуги були доволі дорогим типом захисного озброєння, тому їх могла придбати виключно знать. На це вказує і багатство інвентаря, знайденого в похованнях Дакії разом із кольчугами (Vulpe, 1976, p. 201-203).

Із розповсюдженням дакійської культури в регіоні подальшого розвитку набувають ремесла й торгівля, виникають нові елементи в житловому будівництві, всюди використовується дакійська кераміка. Культурна нівеляція, яка проходила упродовж півтори сотні років, не торкнулася поховального обряду, який мав витоки в куштановицькій культурі, що вказує на міцні місцеві традиції.

Швидкому розповсюдженню дакійської культури сприяла не тільки спорідненість племен, але й осідання значного контингенту даків, яке відбувалось у декілька етапів. Початковий етап припадає на епоху Бурбесті; другий пов'язаний із вторгненням на початку

свідченням римського історика Плінія Старшого (HN, IV, 25), язиги відтіснили даків на північ, у гори, тобто у Верхнє Потисся. Це переселення було настільки масовим, що досягло віддалених областей Північної Словаччини, де прихід нової хвилі даків фіксується в пам'ятках пухівської культури (Pieta, 1982, s. 307). Заключний етап припадає на кінець I – початок II ст. н.е. і характеризується дакоримськими війнами епохи Доміціана та Траяна (101–106 рр.). Переселенська хвиля сягає свого апогею в завершальній фазі війн (105–106 рр.), що підтверджується Діоном Кассієм у його пасажі про відхід на північ так званих “вільних даків”, які не захотіли залишатися під чужоземним пануванням (Cass. Dio, LXII, 3, 3; LXXVIII, 27, 5). Подальша історія населення Верхнього Потисся, після загибелі царства Децебала, була пов'язана, незважаючи на географічне розташування регіону, з кардинальними подіями Карпато-Дунайського басейну, які буквально перекроїли етнічну картину ареалу.

Розділ VII

Верхнє Потисся у II–IV ст. н.е.

Історія населення Верхнього Потисся після утворення провінції Дакії (107 р.) у значній мірі визначалася входженням до контактної зони з римською цивілізацією, яка багато в чому вплинула на рівень соціально-економічного розвитку місцевого населення та його взаємини з суміжними регіонами.

Початок вивчення старожитностей Верхнього Потисся римського часу пов'язаний із дослідженнями Т. Легоцького (1892; 1912). Одночасно з ним над пам'ятками римського часу працювали Й. Мігалік, А. Йоші, у 20–30-х рр. – Я. Пастернак (1928), І. М. Янкович (1931) і Ш. Яншак (1935). Серед найважливіших досягнень цього часу варто відзначити відкриття в 1938 році П. П. Совой (1939) Ізького могильника – найбільшого некрополя I–IV ст. н.е. Верхнього Потисся.

Питання хронології пам'яток вирішувалися довоєнними дослідниками доволі правильно, але етнічне визначення залишає бажати кращого. Незначна кількість археологічного матеріалу та переважне використання письмових джерел без достатнього критичного аналізу часто приводили до хибних висновків і зіставлень.

Маючи археологічні дані про пам'ятки не тільки римського часу, але й більш ранніх і пізніх періодів, дослідники не могли не помічати змін, які відбувалися з перебігом часу в матеріальній культурі населення регіону. Зміни, які вони спостерігали, пов'язувалися ними не з закономірністю історичного процесу й розвитком продуктивних сил та виробничих відносин, а з появою нових племен. У першу чергу це стосується сарматів і германців, "...сыпавших толпами через карпатские перевалы" (Jankovich, 1931, s. 40). На думку вищеназваних дослідників, ці племена несли з собою більш передову культуру та виробничі навички, які переймало відстале аборигенне населення. Останнє, крім того, витіснялося з місць свого проживання, а частково розчинялося в середовищі прибулих.

У післявоєнний період значних успіхів у вивченні старожитностей римського часу досягли словацькі вчені. Розкопки Я. Пастором гончарних печей у Блажицях–Богдановцях (Jurečko, 1981a,

s. 169), В. Будінські-Кричкою (1963) могильника в Земпліні й поселення в Прешові, М. Ламійовою-Шмієдловою (1969) цілого ряду ключових поселень (Педер, Шебастовці, Сена та інші) дозволили перейти від накопичення матеріалу до конкретних висновків. Аналізуючи пам'ятки Східної Словаччини ранньоримського періоду, М. Ламійова-Шмієдлова (1969, s. 458; 1977, s. 205) пов'язала їх із даками, кельтами, а також носіями пшеворської та липицької культур. Остання, згідно з Т. Колніком (1980, s. 207), представлена головним чином знахідками Земпліна. В I ст. н.е. у Східну Словаччину проникли носії пшеворської культури, вплив якої простежується за М. Ламійовою-Шмієдловою (1977, s. 205-208) до кінця ранньоримського періоду, а згідно з В. Будінські-Кричкою (1963, s. 34-37; 1966) і Т. Колніком (1980, s. 207) триває до IV ст. н.е. Однак комплекси з хроноіндикаторами (поховання) вкладаються в межі кінця II–III ст. н.е. (Godlowski, 1984, s. 348).

Ранній етап пізньоримського часу визначається як фаза Блажице – Островани, а пізній – як ступінь Прешово (Kolnik, 1980, s. 207). Пам'ятки прешовського типу В. Будінські-Кричка (1963, s. 33, 37) пов'язав із проникненням вандалів – астінгів і слов'янських груп. Останні з'явилися разом із пшеворцями та носіями черняхівської культури. Цей висновок є сумнівним, тому що пошуки зв'язків із черняхівською культурою в ході подальших досліджень не принесли підтверджуючих результатів (Будінські-Кричка, 1990, с. 90).

Значні пошукові роботи, проведені на території Східної Словаччини, дозволили зафіксувати близько 200 пам'яток римського часу (Jurečko, 1981, s. 313). Однак питання етнокультурної належності та хронології намічені лише в загальних рисах, що пов'язане з відсутністю широких польових досліджень (Kolnik, 1980, s. 207).

На території Саболч-Сатмарської області Угорщини (північна частина, що прилягає до р. Тиса) на даний час нараховано більше 70 пам'яток II–IV ст. н.е. Стационарні дослідження проводилися лише на деяких із них, до того ж у більшості випадків матеріали не опубліковані (Istvánovits, 1993a, old. 127, fig. 2; Bóna, 1986, VI).

Найбільшим відкриттям угорських археологів щодо пам'яток римського часу є Берегшурань. Тут, на кордоні з Закарпаттям, протягом 1965–1969 рр. Д. Чаллань розкопав десятки гончарних печей та ряд підсобних будівель і жител (Bóna, 1986, old. 68).

Етнокультурну належність населення Верхнього Потисся Д. Чаллань (1966, old.87-88) вважав можливим визначити за допомо-

гою пам'яток з наявністю кераміки берегшуранського типу (сіроглиняна зі штампованим орнаментом). Він відніс цю кераміку до культури Берг, носіями якої, на думку вченого, були гепіди або вандалаи.

Категоричніше з цієї проблеми висловився І. Бона, який стверджував, що Верхнє Потисся або щонайменше більшу його частину наприкінці II–III ст. н.е. займали вандалаи – астінги, а пізніше – гепіди (Bóna, 1986, old. 61-68).

Вивчення старожитностей римського часу на Закарпатті поставлене на строго наукову основу М. Ю. Смішком. У 1948 році він відновив розкопки могильника в Ізі (Смішко, 1952), розпочаті Е. Затлукалом (1942). Група курганів, розміщена ближче до села, була позначена як могильник Іза I, а група, що знаходилася на відстані 2 км на північний схід від першої, – могильник Іза II. Аналіз отриманих матеріалів дозволив віднести некрополі до культури карпатських курганів і датувати Ізу I–III–IV ст. н.е., а Ізу II – зламом та першими сторіччями нашої ери (Смішко, 1960, с. 52). Систематизація відомих у кінці 50-х років могильників культури карпатських курганів (ККК) дала можливість М. Ю. Смішку в монографічному плані подати основні риси культури й установити її хронологічні кордони (Смішко, 1960). Детальний аналіз поховального обряду та матеріал могильника Іза II привели дослідника до думки про можливе генетичне коріння ККК у куштановицькій культурі ранньозалізного часу. У питанні етноплеємної належності ККК М. Ю. Смішко вважав за можливе ототожнити її носіїв із племенами карпів, що були, на його думку, безпосередніми предками літописних племен “білих хорватів” Саме з білими хорватами дослідник пов’язав давньослов’янські могильники VIII–IX ст. на території Верхнього Потисся (Смішко, 1960, с. 138, 148-152).

У 70-х рр. М. Ю. Смішко дещо переглянув питання етнічної належності ККК, указуючи на значну роль у її формуванні фракійських племен, з перебігом часу слов’янізованих (Смішко, 1976, с. 62). Ним проведене і культурно-хронологічне визначення поховань в Арданові й Сваляві, а також знахідок зброї, які вчений відніс до пшеворських старожитностей III ст. н.е. (Смішко, 1960, с. 6). Незважаючи на неповну інформацію, яка походила зі згаданих пунктів, вони неодноразово залучалися до вирішення питань, пов’язаних із пшеворською культурою (Кропоткин, 1974; Kropotkin, 1977, s. 193; Tabl. I). Така увага вказує на значимість даних пам’яток при харак-

теристиці римського періоду не тільки регіону, але й усїєї території розповсюдження старожитностей II ст. н.е.

Істотні доповнення в розкриття основних рис культури карпатських курганів внесли розкопки селищ, здійснені наприкінці 60-х – на початку 70-х років у Прикарпатті. Отримані дані дозволили визначити носіїв цієї культури як племена зі сталою землеробсько-скотарською формою ведення господарства (Смішко, 1976, с. 59).

Стан вивчення культури карпатських курганів у 70-ті рр. ХХ ст. та її основні характерні риси викладені в монографії Л. В. Вакуленко “Пам’ятки підгір’я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н.е.” (1977). Дослідниця розглянула питання, пов’язані з формами господарської діяльності, територією розповсюдження, хронологією, етноскладниками культури. Стосовно останніх зроблено висновок, що в основі формування культури лежало поєднання двох елементів: гето-дакійського та слов’янського. Відкритими залишилися такі важливі моменти, як походження культури та її племінна належність, недостатньо обґрунтоване положення про слов’янізацію культури і наявність у ній праслов’янських елементів.

Буквально в останні роки Л. В. Вакуленко (2002, с. 338-340) провела повну ревізію пам’яток пізньоримського часу Східнокарпатського ареалу. Згідно з дослідницею, у Верхньому Потиссі відсутня ККК, немає місця автохтонному північнофракійському населенню, але є пульсуюча міграція германських племен. І взагалі “мы не находим тут реально существующую стойкую общность объектов материальной культуры, которую в науке принято понимать под археологической культурой” (Вакуленко, 2002, с. 340). А що знаходимо: “сыпавших толпами через карпатские перевалы сарматов и германцев” (Jankovich, 1931, s. 40) і жодних конкретних археологічних культур? Ймовірно, дослідник забув, що у домінуючій більшості населення було поліетнічним, а його розвиток пов’язаний як з географічним розміщенням, так і з контактами з оточуючим середовищем.

Планомірні й широкомасштабні дослідження пам’яток римського часу Закарпаття були розпочаті експедицією Ужгородського держуніверситету в 70-х роках у зонах будівництва меліоративних систем. За 20 років роботи було відкрито 78 селищ, два виробничих центри, жертovníк у Солонцях, завершені розкопки Ізького некрополя й відкрито скарб римських монет у Нанкові (Котигорош-

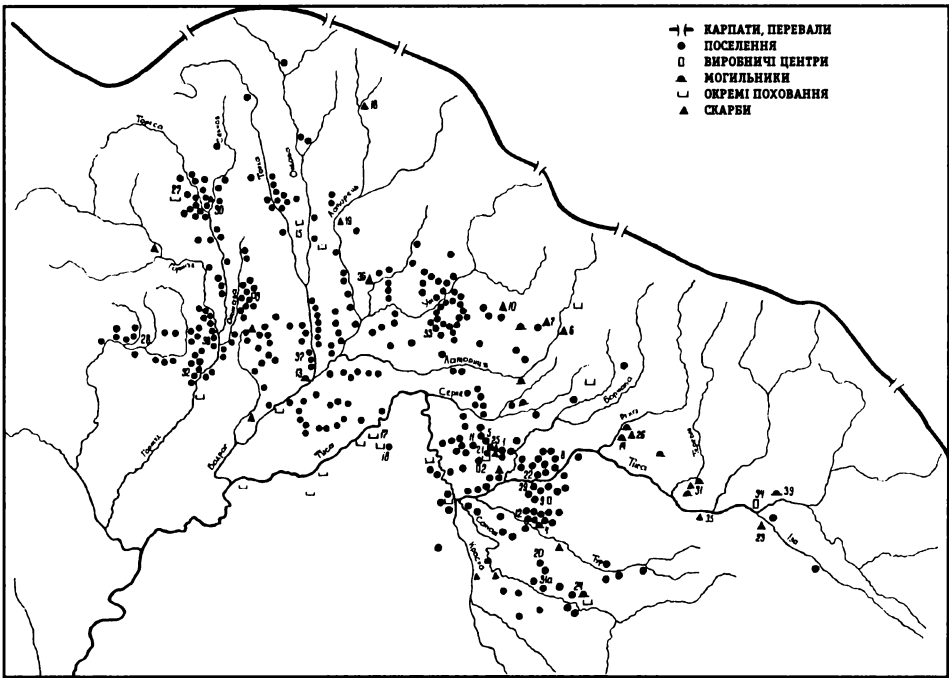
ко, 1980; 1987; 2001). Особлива увага зверталася на вивчення закритих комплексів, які містили найбільш повноцінні та вичерпні дані про досліджуваний період, а також імпорту і монети, знайдені в ході розкопок поселень. Їх ідентифікація зроблена в Інституті археології Словацької АН доктором Є. Колніковою.

Проведені за останні роки пошуки дозволили нанести на археологічну карту області більше 120 пам'яток (рис. 50). Узагальнення матеріалів регіону дало можливість зробити ряд висновків стосовно етнокультурної належності населення Верхнього Потисся, форм господарської діяльності, соціальної організації та хронології старожитностей (Котигорошко, 1991; 1991а; Kotigoroško, 1995).

Вивчення пам'яток римського часу в суміжних районах Румунії проходило нерівномірно та з різним ступенем інтенсивності. Майже повністю “білою плямою” є територія румунського Марамурешу. Тут відомі окремі знахідки монет, скарб у Мармацей–Сігетул, а також проведене часткове вивчення поселень у Калинешть (Nemoianu, 1979) і Местякен (Juga, 1979, р. 311-314). Дещо краще дослідженим є Сату-Марський повіт, де основна концентрація пам'яток пов'язана з течією р. Самош. Серед майже 30 відомих поселень тільки на окремих проводилися стаціонарні розкопки, які принесли незначну кількість матеріалу. Винятками є Лазурь, Сату Марє, Кулчу Марє, Карей Марє (Bader, Lazin, 1980, р. 14-16; Lazin, 1980а, р. 136). Особливо важливим є комплекс Медіешул Ауріт, де виявлено 15 гончарних печей і ґрунтовий могильник “вільних” даків і германців (Dumitrașcu, Bader, 1967).

Незважаючи на обмежену кількість матеріалу, румунськими дослідниками були поставлені питання етнокультурної та плеємної належності як стосовно окремих пам'яток, так і в цілому щодо населення Сату Марського повіту римського часу. Згідно з загальноприйнятою думкою, яка склалася в румунській історіографії, основним населенням, що проживало на даній території, були вільні даки. Маються на увазі корінні північнофракійські племена та переселенці з Трансильванії після окупації Дакії римлянами. С. Думітрашку вважає, що, крім вільних даків, сюди переселилися носії ліпичької культури – костобоки, а потім носії пшеворської культури – вандали (Dumitrașcu, 1975, р. 57-58; 1993, р. 107-108).

На думку Г. Діакону (1986, р. 303), важко погодитися з висновком про проникнення костобоків із-за Карпат, але присутність вандалів безсумнівна, виходячи з даних могильника Медіешул Ауріт.

Рис.50. Карта розміщення пам'яток Верхнього Потисся римського часу (III–IV ст.). Основні пам'ятки: 1-Берегово I–VI; 2-Берегшурань; 3-Блажице-Богдановці; 4-Братово; 5-Буча; 6-Брестов; 7-Верхня Визниця; 8-Виноградово II; 9-Вовчанське; 10-Гайдош; 11-Дідово; 12-Заболоття; 13-Земплін; 14-Іза; 15-Кваковці; 16-Калінов; 17-Кекче; 18-Кішварда; 19-Кривоштяни; 20-Лазурь; 21-Лужанка; 22-Матієво; 23-Марамуреш Сігет; 24-Медіешул Ауріт; 25-Мочола; 26-Нанково; 27-Островани; 28-Педер; 29-Петрово; 30-Прешов; 31-Руське Поле; 32-Сена; 33-Солонці; 34-Солотвино; 35-Течеу (Тячево); 36-Чечехов; 37-Цейков; 38-Шебастовці; 39-Біла Церква.

Дослідник особливо підкреслив вплив на вільних даків римської цивілізації та відсутність у північно-західній частині Румунії елементів культури Синтана де Муреш–Черняхів – найбільшого поліетнічного утворення Південно-Східної Європи III–IV ст. н.е.

Невирішеність найважливіших питань етнокультурної належності населення Верхнього Потисся румунськими археологами є результатом недостатньої джерелознавчої бази й обмеженого введення в науковий обіг уже відомих матеріалів. Як наслідок утворилися пробіли, заповнені слабо аргументованими висновками та гіпотезами.

Пам'ятки Верхнього Потисся мають доволі широку географію, яка характеризується різними умовами ландшафту та ґрунту. Взагалі на території регіону на-

раховується близько 400 пам'яток, представлених поселеннями, виробничими центрами, могильниками, окремими групами поховань, скарбами й одиничними знахідками монет.

Домінуючу більшість старожитностей II–IV ст. н.е. (близько 350) складають поселення. Їх найбільша концентрація в східній частині Верхнього Потисся пов'язана з долинами головної водної артерії регіону – р. Тиса та її притоками, а в західній – із Кошицькою улоговиною і басейном р. Горнад. За нашими підрахунками, в межах Закарпатської низовини (2000 кв. км) на кожні 20 кв. км припадало одне селище. Приблизно така сама щільність поселень спостерігається і на Східнославацькій низовині (Lamiová-Schmiedlová, 1969; Jurečko, 1981, s. 313) (рис. 50).

Високому рівню заселеності вказаної території сприяли географічні умови низовинної зони, де було багато малих річок, і м'який клімат.

Значно меншу кількість поселень відкрито в передгір'ях, що пояснюється вертикальністю екологічних зон Верхнього Потисся (зниження середньорічної температури з просуванням у гори), а також обмеженістю польових досліджень у цих районах.

У топографії більшості верхньотиських селищ проявляється певна закономірність: вони займали перші й другі тераси невеликих річок і струмків. В окремих випадках поселення фіксуються в поймах на задернованих дюнах, на підвищеннях і на схилах, у безпосередній близькості до води. У таких умовах знаходяться Братово II, Вовчанське, Галоч, Квасово, Береги та ряд інших селищ. При наявності звивистої течії місцем основної забудівлі обирався мис (Берегово VI). Житла й будівлі розміщувались уздовж одного з берегів нерегулярними рядами на різній відстані одне від одного. Тому поселення мали видовжену конфігурацію, яка співпадає з вигинами течій річок.

Картографування показало наявність як одиничних селищ (Осій, Сасово, Лазурь, Местякен, Калинешть та інші), так і груп із 2–6 поселень, розміщених на відстані 0,5–3 км одне від одного (Солонці – Паладь Комарівці – Галоч – Тарновці – Шишловці).

Площа поселень найчіткіше визначена в Закарпатті на основі дренажу, а не візуальних спостережень. Згідно з цими даними (десятки пунктів), середня площа поселень 2–3 га, і лише окремі сягають 10–12 га (Берегово VI, Братово, Петрово), а Паладь Комарівці завбільшки 20 га (Kotigoroško, 1995, p. 113).

У ході дослідження селищ відкрито більше 100 жител, кілька сотень будівель та ям і близько 140 позажитлових вогнищ. За особливостями своєї конструкції житла поділяються на три типи: із заглибленим житловим котлованом без стовпів, із заглибленим житловим котлованом зі стовпами та наземні. Перші є провідним і традиційним типом житлобудування населення Верхнього Потисся. У плані котлован прямокутної, підпрямокутної або аморфної форми, площею 10–22 кв. м. Материкові стінки висотою 0,2–0,5 м. Лише в окремих випадках, як наприклад, на поселенні Трстене при Горнаді, розміри котлованів досягають 36 кв. м при глибині 0,55–0,7 м (Jurečko, 1983, s. 282, 285).

Опалювальною спорудою зазвичай було вогнище, діаметром 0,9–1,4 м, заглиблене в підлогу на 0,1–0,2 м. Певної стійкої закономірності в розміщенні вогнищ не простежується. Вони можуть займати центральну частину котловану, кут або розміщуватися впритул до стінки (рис. 51).

Доволі рідко використовувались глинобитні печі. Збереженість їх дуже погана, верхні частини зруйновані. За залишками нижніх частин можна припустити, що печі були колоподібної або підковоподібної форми з середнім розміром 1,5 x 1,2 м.

До додаткового інтер'єру жител першого типу відносяться материкові останці – лавки та господарські ями різних конфігурацій і розмірів.

Конструкція стін у житлах зрубна. Зруб виносився за межі житлового котловану. На це вказують переважно аморфні контури заглиблення, положення вогнища впритул до материкової стінки та відсутність обмазки.

Другий тип жител представлений напівземлянками зі стовповою конструкцією стін. Вони складають невелику групу жител (8) у поселеннях Шебастовці – Барца, Педер (Lamiová-Shmiedlová, 1969, s. 418), Трстене при Горнаді (Jurečko, 1983), Нижня Мишля (Bereš, Lamiová-Shmiedlová, Olexa, 1991, s. 116–167) і Буча. У плані житла цієї групи прямокутної та підпрямокутної форми, площею 13–27 кв. м при висоті материкових стінок 0,3–0,8 м. Біля стін розміщувалися від 4 до 6 стовпових ям. До інтер'єру жител входили материкові останці, ями. У житлі (об'єкт 15) Трстене при Горнаді відкрито вогнище, викладене галькою.

Аналогічні житла в римський час відомі на території розповсюдження пам'яток пшеворської культури (Козак, 1984, с. 8;

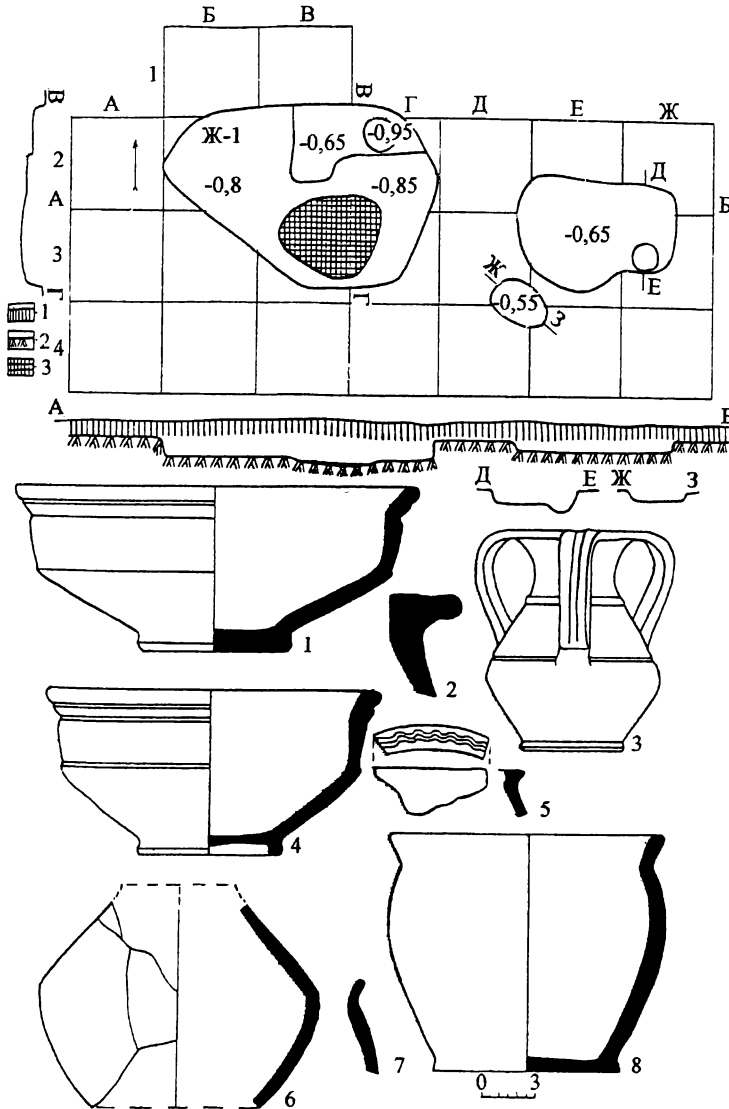

рис. 50, 1, 7). Цей висновок підтверджується заповненням жител зі значною, а іноді і переважаючою кількістю кераміки пшеворського типу (Буча) (Kotigoroško, 1995).

Наземні житла становлять незначну частину побутових будівель. У плані вони прямокутної форми з каркасно-глинобитною конструкцією стін (Шебастовце, Прешов, Сена III, Берегшурань, Местя-

Рис. 51. Коритняни II.
План і розрізи розкопу I. Інвентар.
1-верхній шар; 2-материк;
3-вогнище.

кен, Калинешть та інші). До їх конструкції входило від 4 до 12 стовпів, розміщених за периметром житла. Площа жител 12–26 кв. м. Зазвичай вони опалювалися вогнищами овальної або колоподібної форми діаметром 0,9–1,4 м. Деякі, як, наприклад, у житлі поселення Местякен, викладені камінням (Nemoianu, 1979, p. 312).

Інвентар жител доволі одноманітний. Це, як правило, велика кількість ліпного та кружального посуду, прясельця, ножі, точильні бруски. Рідше зустрічаються жорна, намистини, фібули, зброя. Топографічну картину селищ у значній мірі доповнюють господарські будівлі, які разом із ямами складають значну групу споруд. За своїми будівельними параметрами вони аналогічні житлам. Від останніх відрізняються відсутністю опалювальних споруд і незначною кількістю інвентаря. Як і житла, будівлі поділяються на три типи: заглиблені без стовпової конструкції стін, заглиблені зі стовповою конструкцією стін і наземні.

Поряд із житлами та будівлями містилися десятки ям найрізноманітніших форм і розмірів. Зазвичай важко встановити їх призначення, особливо при бідності заповнення. Серед них найбільш чітко виділяються ями для сміття, які містять побутові відходи, каміння й обмазку. В окрему групу виділяються ями – льохи, відкриті на поселеннях у Братово, Петрово, Рафайлово I і Матієво. У плані вони колоподібної або овальної форми, діаметром 2–3 м і глибиною 0,9–2,7 м. Деякі з них мали материкові сходинки, а там, де їх не було, ймовірно, використовувалась драбина з деревини. Зернові ями на поселеннях Верхнього Потисся зустрічаються рідко. Вони відкриті на поселеннях Заставне (розкопки М. Ф. Потушняка), Трстене при Горнаді (Jurečko, 1983, s. 283), Нижня Мишля (Bereš і інші, 1991, s. 170-171) і Прешов – Солівар (Tomašová, 1989, s. 99). Із 10 відомих ям 6 зафіксовано в Заставному. Всі вони грушоподібної форми, діаметр горловини 0,9–1,4 м, найбільший діаметр корпусу 1,2–1,7 м, глибина 1,1–1,7 м. Горловина ям звичайно викопувалася в гумусі, її висота залежала від товщини шару, а частина, яка розширялася, викопувалася у материкі. Після надання форми проводилось обпалення, потім стінки та дно обмазувалися глиною з домішками органіки (полова, коров'ячий гній). У деяких ямах Заставного на дні простежені залишки трави або соломи, а в двох випадках вони були використані вторинно як могили (рис. 52). На поселенні Трстене при Горнаді в заповненні знайдені зерна сочевиці (Jurečko, 1983, s. 283).

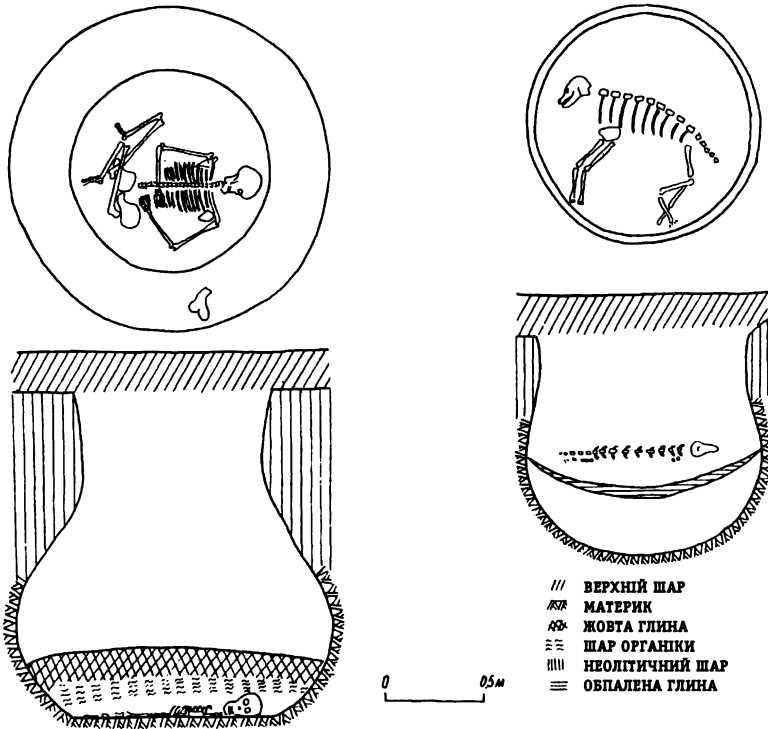

Рис. 52. Заставне.
Поховання в зернових ямах.

Нечасте використання на поселеннях Верхнього Потисся зернових ям пояснюється особливістю ґрунту – високими ґрунтовими водами. Природно, що яма у вологому ґрунті, навіть якщо її обпалити й обмазати, не змогла б зберігати зерно. Можливо, з цим пов'язане широке розповсюдження на поселеннях піфосоподібних зерновиків.

Невід'ємною рисою планування більшої частини поселень на території Закарпаття є позажитлові вогнища, які за конструкцією різко відрізняються від подібних споруд у житлах. Завдяки роботам у зоні меліорації вони відкриті на 59 поселеннях, тільки на 27 з них розкопано 128 вогнищ. Зазвичай вони розміщувалися невеликими групами від 10 до кількох десятків (Петрово, урочище Поптог),

складаючи ряди по лінії північ – південь. У плані чіткої прямокутної форми, у більшості випадків орієнтовані стінками за сторонами світу. Середні розміри вогнищ 1,2 x 1,4 м, глибина 0,2–0,4 м. Стінки на 0,07–0,12 м обпалені до червоного кольору і вертикально переходять у рівне днище. У ряді випадків стінки та дно викладені камінням (Малі Геєвці, Горбки, Вербовець та інші). Заповнення складалося з великої кількості вугілля, шматків обгорілої деревини.

Розповсюдження на Закарпатті прямокутних вогнищ – одна з характерних рис місцевих селищ римського часу. Найбільш ранні з них відкриті на дакійському поселенні зламу нашої ери біля с. Підвиноградово Виноградівського району. За межами Закарпаття аналогічні споруди зустрічаються рідко.

Незважаючи на доволі значну кількість розкритих прямокутних вогнищ, питання про їх функціональне призначення залишається відкритим. Значне скупчення вогнищ в одному місці, навіть беручи до уваги неодноразовість їх використання, виводить вогнища з розряду позажитлових споруд, призначених для приготування їжі. До того ж, у них практично відсутні кераміка та кістки тварин, що є характерною рисою вогнища – місця господарської діяльності людини. Немає достатніх даних, щоб пов'язувати ці вогнища з виробничими операціями або, як припускає С. Думітрашку (Dumitrașcu, 1979, p. 162-163), з ритуальним призначенням.

Наша гіпотеза полягає в можливості їх використання як коптилень м'яса, що складало основу харчового раціону місцевого населення.

Поряд із господарськими будівлями та ямами, на окремих поселеннях зустрічаються колодязі. Вони відкриті в Лужанці, Малих Ратівцях (Пеняк и др., 1986, с. 314-315), Педері (Lamiová-Schmiedlová, 1990, s. 205) і Кішваршань–Хідері (Bóna, 1986, old. 67). Верхні отвори колодязів мають діаметр 1,6–2,2 м, стовбур циліндричний. Глибина (4–4,5 м) залежала від рівня водоносного шару. Колодязь у Малих Ратівцях мав глибину 4,5 м, з рівня 3,2 м стовбур поступово розширявся, набуваючи кулеподібної форми. Чотирикутний зруб висотою 0,9 м складався з 12 дубових плах шириною 0,2 і довжиною 0,7 м. Для запобігання обвалів стінок ближче до водоносного пласта вони обпліталися пруттям (Пеняк и др., 1988).

Використання для укріплення стінок колодязів твердих порід дерева підтверджено палеоботанічним аналізом залишків деревини в Педері. Як і в Малих Ратівцях, тут був використаний дуб і, крім того, горішник.

Аналіз господарсько-побутових будівель поселень Верхнього Потисся вказує, що в основі житлобудівництва знаходилися зрубні споруди з заглибленим житловим котлованом. Саме такий тип будівель найпристосованіший до природних умов регіону. Крім них, але менше, використовувалися також наземні будинки й льохи з каркасно-глинобитною конструкцією стін. Поряд з ними розміщувалися численні господарські, а в окремих випадках і виробничі будівлі, які в сукупності й утворювали планування поселень. Саме вони, а також окремі ремісничі поселення й цілі райони надають основні дані для реконструкції соціально-економічних відносин у середовищі давніх племен.

Відкриті на поселеннях виробничі споруди за своїм функціональним призначенням поділяються на три групи: металургійні, ковальські та гончарні. Сліди присутності сільських ливарних майстерень в основному проявились у знахідках залізних шлаків та уламків криці. Самі горни зустрічаються рідко. Одна з металургійних сільських майстерень була відкрита при дослідженні поселення Медзани (Lamiová-Schmiedlová, 1987). Знаходилася вона неподалік від наземного житла й складалася з обпалювальної печі, місця промивання подрібленої руди та кількох залишків сиродутних горнів.

Невелике поселення металургів відкрите за 1,5 км на південний захід від села Вовчанське (Закарпаття). Воно розміщене на березі мертвого русла р. Чорна Вода, притоки Ботару, в заболоченій місцевості. Більша його частина знищена при будівництві дороги та плануванні полів. На ділянці 96 кв. м. виявлено 9 куп залізного шлаку, які склалися зі шматків вагою від кількох сотень грамів до 2–3 кг. З боків купки обмазані темно-сірим болотистим намулом. Між ними збереглися нижні частини 8 горнів, до 0,1–0,15 м заглиблених у материк. Діаметр заглиблених частин горнів 0,4–0,5 м. Саме поселення металургів знаходилося на дюні біля берега Чорної Води. Воно займало майданчик 40 x 20 м, на якому розміщені три житла, три будівлі та кілька господарських ям. Житла заглиблені, розміром 13–16 кв. м. Два з них опалювалися вогнищами, а третє – глинобитною піччю, розміщеною в останці. У їхньому заповненні знайдено ліпний посуд, кілька фрагментів кружальної амфороподібної посудини II ст. н.е., глиняна фігурка ведмеда, прясельце й жорно.

Відкриті у Вовчанському та Медзанах горни відносяться до стаціонарних глинобитних споруд напівназемного типу, аналогічних горнам Ботарського металургійного району кельто-дакійського пе-

ріоду. Такі горни отримали широке розповсюдження і на інших територіях варварського світу Європи. Найбільш яскравим прикладом може бути Свентокжицький металургійний район (300–400 км на північ від Верхнього Потисся), де завдяки систематичним дослідженням відкрито тисячі горнів і конгломератів (Bielenin, 1992).

Основним джерелом інформації про стан ковальського ремесла є його продукція. Самі виробничі споруди, які без сумніву можна зарахувати до категорії кузень, на території Південно-Східної Європи зустрічаються рідко. До них можна віднести будівлю 2 Матіївського поселення. Це наземна споруда розміром 4,1 x 3,8 м зі стовповою конструкцією стін. До внутрішнього планування входили два горни колоподібної форми (діаметр 0,5-0,6 і 0,7 м) з обмазаними глиною основами, обпаленими до червоного кольору. На площі кузні, особливо біля залишків горнів, було виявлено значне скупчення дрібних шматків ковальського шлаку (визначив д-р Л. Мігок, Технологічний університет, Кошице). Тут також знайдені залізний предмет, скоріше за все, заготовка ножа, тигель без слідів використання і кілька фрагментів кружальної кераміки III ст. н.е. (миски, горщики) (Kotigoroško, 1995, fig. 72).

Наймасовішу групу виробничих об'єктів складали гончарні печі, відкриті на цілому ряді поселень Верхнього Потисся. У своїй більшості це парні печі зі спільною припічною ямою, які обслуговували потреби у високоякісному посуді певних селищ. До категорії гончарних печей відносяться об'єкти в Острованах (Lamiová-Shmiedlová, Tomašová, 1988, s. 80-82), Прешові III (Budinský-Krička, 1965, s. 47), Трстені при Горнаді (Jurečko, 1983, s. 285-286), Шебастовцях (Lamiová-Shmiedlová, 1962), Сату Маре (Lazin, 1980), Малих Ратівцях та Чомі.

Одночасно з невеликими працювали також майстерні, які мали більше 10 печей. Це Лазурь і Медіешул Ауріт (Bader, Lazin, 1980, p. 14-15). Як центр з виробництва кераміки в східній частині Верхнього Потисся класифікується місцезнаходження Блажиці – Богдановці, де виробництво посуду виникло на зламі нашої ери і продовжувало існувати в пізньоримський час. На сьогодні тут відомо 27 гончарних печей, із них 23 однарусні й 4 двох'ярусні (Jurečko, 1982, s. 113).

Найбільший спеціалізований район, який мав десятки майстерень, відкритий у басейні р. Міц (права притока р. Тиса). Виробничі та господарсько-побутові об'єкти простягалися на 4–5 км від Бе-

регшурані (Угорщина) до м. Берегово (Україна). При цьому варто підкреслити, що вони йдуть не щільною смугою, а “кущами”, з деякими проміжками один від одного.

У 1965–1969 рр. Берегшурань, як відзначалося вище, досліджував Д. Чаллань (1969), який розкопав 52 гончарні печі та ями з бракованим посудом. Пізніше, за повідомленням І. Ерделі, тут за допомогою трасошукача зафіксовано ще 50 печей. У ході розкопок Берегшурані зібрано більше 45 тисяч фрагментів кружального посуду, десятки цілих посудин, 54 глиняних штампів, фібули, пряжки, римські монети II–IV ст. н.е., браслети, прясельця, намистини.

Вивчення прикордонної зони, яка прилягає до Берегшурані, дозволило експедиції Ужгородського держуніверситету відкрити тут ще два пункти з гончарними печами. Перший, позначений як Берегово VI, виявлений у 1986 році на відстані 1 км на південний захід від м. Берегово. Будівлі поселення займали лівобережжя мертвого русла р. Міц і мали протяжність 1 км при ширині забудови 100–120 м. На місці закладених розкопів, окрім слов'янських об'єктів VIII–IX ст., виявлені дві гончарні майстерні, житло, 4 будівлі та господарські ями III–IV ст. н.е. У ході розкопок зібрано величезну кількість сіроглиняної кераміки, головним чином бракованої.

Ще одна пам'ятка того часу відкрита безпосередньо біля кордону з Угорщиною на відстані 1 км на південний захід від с. Лужанка (Астель). Дослідження дозволили встановити, що в даному випадку відкрито один із “кущів” значного виробничого центру. Він складався з 14 гончарних печей, 11 заготовок печей, 4 жител, 7 будівель, 5 колодязів і більше 20 ям різного функціонального призначення (Kotigoroško, 1995, p. 119-120, fig. 75).

Відкриті в Лужанці печі відносяться до типу печей двох'ярусної конструкції. У плані вони мали колоподібну форму діаметром 0,9–1,1 м, стінки й основа обмазані глиною. У центрах топок знаходилися колоподібні опорні стовпи, на яких тримались решітки. Тільки дві печі (№ 5 і 6) мали в топках опорні стінки. Гирла печей виходили в припічні ями, як правило, найрізноманітніших конфігурацій і розмірів. Зустрічались одиничні печі та дві-три з однією припічною ямою. Розміщувалися вони одна біля одної на протилежних кінцях припічної ями. Дно останньої знаходилося нижче від основи гирла печі, канал якої під нахилом виходив всередину ями.

Особливу групу споруд Лужанки складають колодязі, відкриті на ділянці першого “куща” Стовбури колодязів циліндричні, діамет-

ром 1,6–2,4 м. Вони прорізають щільну вологотривку глину, пласт мочара, шар супесі й на глибині 4–4,1 м досягають піщаного водоносного шару. На дні колодязів знайдені миски, вази, жбани, горщики. Але переважають глечики з відламаними ручками.

Ями функціональному визначенню не підлягають, за винятком ями біля печі № 9, де знайдено шматки відмученої глини. Аналіз глини й кераміки, проведений у лабораторії Закарпатської геологічної експедиції, встановив ідентичність їх хімічного складу. Це вказує на те, що формовка посуду проводилася поряд із місцем їх обпалення.

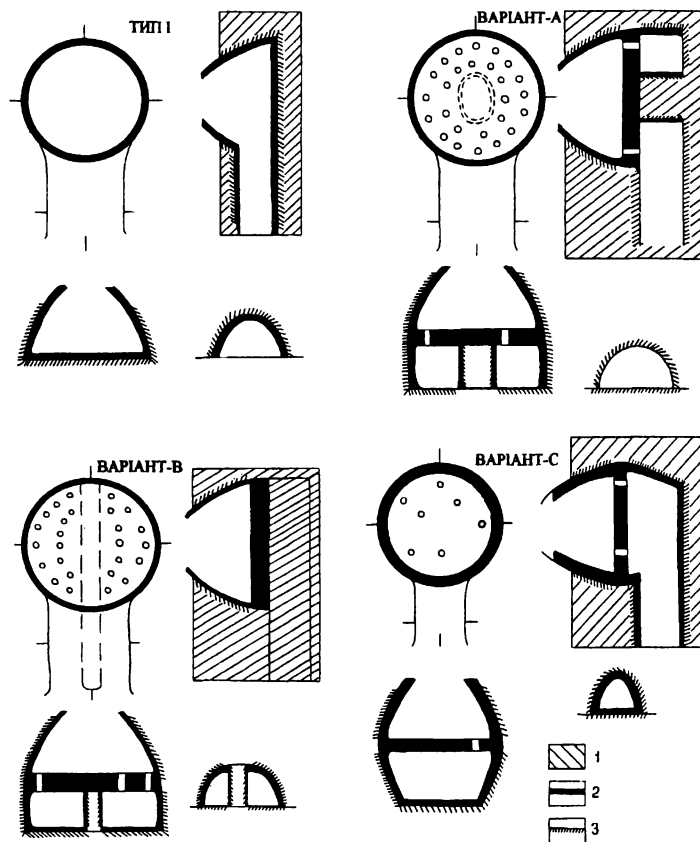
З культурного шару і заповнення об'єктів зібрано більше 1,5 тис. фрагментів кераміки, 43 цілих і вмісту цілих посудин, три денарія другої половини II ст. н.е., бронзові дзвіночок і браслет, намистини, жорна, штампи для нанесення декору, глиняні конуси, прясельця.

Загалом на території Верхнього Потисся на сьогодні відома 181 гончарна піч римського часу. За особливостями своєї конструкції вони поділяються на два типи: одноярусні та двох'ярусні (рис. 53).

До першого типу належать 22 печі Блажиць – Богдановиць та одна з поселення Трстене при Горнаді (Східна Словаччина). У плані вони овальної або колоподібної форми, а в профілі – куполоподібної. Розміри основи від 1,1 x 1 м до 1,4 x 1,3 м. У материк заглиблені на 0,3–0,5 м, верхня частина купола вища від давнього горизонту не більше, ніж на 0,3–0,5 м. Днище й стінки обмазувалися глиною й були обпалені на 0,07–0,1 м. Гирло 0,4–0,6 м завширшки виходило у припічну яму. Відомі як одиничні, так і печі з загальною припічною ямою (дві-три). Своєю формою та розмірами виділяється піч із поселення Трстене при Горнаді. Її зовнішні розміри 1,6 x 1,36 м, діаметр днища 1,6 м, висота 1,2 м. Від припічної ями відокремлена материковою стінкою.

Печі двох'ярусної конструкції характеризуються наявністю ізольованих камер топки та обпалу, розділених решіткою. Обидві камери, за винятком верхньої частини купола, через отвір якого завантажувалася продукція, викопувались у землі. Гирло печі виходило до припічної ями. Зазвичай застосовувались парні печі, що підвищувало виробничі потужності майстерень. Рідше зустрічаються майстерні з трьома печами.

Особливості конструкції топки дозволяють виділити серед двох'ярусних печей три варіанти. При цьому використовується класифікація І. Геннінга (1977), розроблена для печей Карпато-Дунайського ареалу I тис. н.е.

Варіант А – печі з опорним стовбуром у топці. Діаметр основи 0,75–2 м, висота топки 0,3–0,4 м, камери обпалу не менше 0,4 м. Опорний стовбур материковий, обмазаний глиною та обпалений до червоного кольору. У зрізі овальної форми, розміром 0,4–0,5 х 0,3–0,4 м. Решітка має 16–34 продухів, розміщених по периметру двох-трьох кіл. Гирло топки у формі арки, висотою 0,15–0,25 м (рис. 53).

Цей варіант представлений печами Берегшурани, Лужанки та Малих Ратівців, що загалом становить 79 споруд. Найкраще збереглися (знесені лише верхні частини куполів) печі в майстернях Берегова VI (Котигорошко, 1993, рис. 3).

Рис. 53. Типи та варіанти гончарних печей Верхнього Потисся.

1-материк; 2-обмазка; 3-пропалений шар.

Варіант В – печі з топкою, поділеною опорною стінкою на дві камери. Стінка займає тільки топку або виходить і в гирло (переважно). Стінка вирізалась у материку (товщина 0,12–0,3 м) й обмазувалася глиною. Діаметр основи топки 0,9–2,7 м, висота 0,3–0,7 м, висота камери обпалу не менше 0,4 м (рис. 53). До варіанту В належать 33 печі з 7 пунктів Верхнього Потисся. Серед них виділяються печі Блажиць (об'єкти 6 і 9), під камери обпалу представляє собою мовби тонкий шар штукатурки без продухів. Припічні ями у розрізі мають форму сходинок, причому в однієї з них основа на 0,2 м вища ніж дно топки (Pastor, 1961, s. 84, rys. 6; 13).

Варіант С – печі без опор у топках. У плані овальної або колоподібної форми. Топка має форму перевернутого усіченого конуса. Її основа діаметром 0,8–0,95 м, висота 0,45–0,6 м. Діаметр решітки 1,1–1,36 м. Кількість продухів 7–8 штук (рис. 53). Решітка печі з Прешово III спирається на 8 клиноподібних глиняних стовпців, розміщених уздовж стінок топки, як пілони, що зустрічаються в античних печах (Керамическое производство, 1966, с. 8). Невеликий діаметр та особливості конструкції дозволяли витримувати вагу завантаження без опорного пристрою.

Печі першого типу (варіант Д за І. Геннінгом) у Верхньому Потиссі з'явилися з початком розповсюдження дакійської культури в I ст. до н.е. Зламом н.е. датував Я. Пастор (1976, s. 95, 104-105) одну піч із Блажиць (об'єкт 16). Цим же часом датується й піч із дакійського поселення Підвиноградово. Деяко пізніше (II ст. н.е.) працювала піч у Трстені при Горнаді, яка належить до горизонту з terra sigillata типу Лезаукс, із бронзовою трубкоподібною фібулою та денарієм імператора Антоніна Пія (Југеґко, 1983, s. 378-379). У пізньоримський час випускали продукцію 22 одноярусні гончарні печі Блажиць–Богдановиць.

Найбільшого розповсюдження не тільки у Верхньому Потиссі, але й у значній частині варварського світу (черняхівська та пшеворська культури) набули двох'ярусні гончарні печі. Серед них найбільш ранніми в регіоні є печі варіанту В. Їх поява в III–II ст. до н.е. пов'язана з проникненням та осіданням кельтів на землях Карпатської улоговини. У Верхньому Потиссі, як зазначалося вище, кельти збудували майстерні в Андриді, Ачиші та Добрі. Продовжували споруджувати печі варіанту В і в I ст. до н.е. – III ст. н.е., в період існування дакійської культури. Це дві печі з Прешова II й одна з Земплінського городища.

Широке використання печей варіанту В на території варварського світу припадає на пізньоримський час. У гончарних центрах сусідньої провінції Дакії, у II–III ст., будувалися виключно печі варіанту А, які, на думку І. Геннінга (1977, s. 193–194), були запроваджені тут грецькими переселенцями, що використовували дану конструкцію з епохи античності, як наприклад, у Німфеї і Пантикапеї (Керамическое ..., 1966, с. 8). З Дакії печі варіанту А проникли разом з новими формами посуду також і у Верхньотиський регіон.

Печі варіанту С не отримали визнання в місцевих майстрів. Відома лише піч I–II ст. н.е. в Шебастівцях та вже згадана піч із поселення пізньоримського часу в Прешові III. Рідко зустрічається варіант С, за виключенням Нижнього Подунав'я, і в інших регіонах. Так, у великому гончарному центрі в районі Іголомії Гути відкрита лише одна піч (№ 6) без опори в топці (Buraticski, 1976, s. 99).

Значна кількість гончарних майстерень, відкритих у Верхньому Потиссі, поряд із залишками інших галузей ремесла, ще раз підкреслює високий рівень розвитку економіки населення регіону в II–IV ст. н.е.

Другу, найбільш представлену після поселень, частину старожитностей II–IV ст. н.е. складають поховальні пам'ятки, які на основі ритуалу й етнокультурної належності поділяються на п'ять груп: I – пам'ятки культури карпатських курганів; II – пам'ятки пшеворської культури; III – пам'ятки дакійської культури; IV – германські поховання; V – пам'ятки зі змішаним поліетнічним ритуалом.

Перша група представлена некрополями в Ключарках, Лісковому, Лазурі, Кальнику, Пацканьові, Ізі, Руському Полі I, III, Ново-Барові, Білій Церкві. Вони займають східну частину Верхнього Потисся, причому перші два могильники – низовинну зону, а інші – передгір'я (Kotigoroško, 1995, p. 122–123; Котигорошко, 1998а, с. 129–140).

У всіх перерахованих пунктах дослідження велись з різним ступенем повноти та вірогідності. Доволі скупі дані збереглися про розкопки на Мукачівщині в Кальнику, Ключарках і Лісковому. Біля цих сіл Т. Легоцький відзначає численні курганні групи (Lehoczky, 1892, old. 76, 82, 91). У Лісковому вони знаходилися на схилі гори, але в 50-х рр. були знищені під час плантажної оранки. Біля підніжжя гір містилися кургани Кальника, які тягнулися в бік с. Пацканьово. Неподалік від лісу знаходилися кургани Ключарків, ймовірно, на терасі невеликої річки, від якої збереглося мертве русло.

У Лісковому Т. Легоцьким (1892, old. 76) було розкопано кілька курганів, у яких він відзначив наявність вугілля, дрібних кальцинова-

них кісток, фрагментів кераміки, особливо підкреслюючи знахідку золотої монети імператора Максиміана (235–238 рр.) у вигляді медальйону. З одного поховання у фондах Закарпатського краєзнавчого музею зберігся мініатюрний кружальний горщик III–IV ст. н.е.

Про “розкопки” в Ключарках, проведені місцевим лісничим, відомо лише те, що в одному з курганів він знайшов золоту монету імператора Нерви (96–98 рр.), інший інвентар не згадується (Lehoczky, 1982, old. 91). Така ж ситуація і в описі Кальника (Lehoczky, 1892, old. 82), де у розкопаному похованні відзначений лише солід імператора Костянтина II (337–340 рр.).

Більше даних збереглося про могильник у Руському Полі I, який знаходився за 2 км на північ від села. Складався він з 16 безсистемно розміщених на схилі гори курганів діаметром 4–8 м і висотою до 0,5 м. У розкопаному Й. Мігаліком кургані (№ 11) виявлено вугілля, фрагменти кераміки. Поховання було проведене на місці кремації в ліпній урні, прикритій плоским каменем. Дослідник відзначив, що в період спалення проводилось ритуальне биття посуду. Згадується також про один із курганів, розкопаний місцевим священиком, у якому знайдено 20 фібул (Mihalik, 1892, old. 95).

Після відкриттів Т. Легоцького, І. Мігаліка і П. П. Сиви на території Закарпаття виявлено лише чотири курганні групи. Перша знаходиться в саду на околиці с. Новобарово Тячівського району. Вона складається з двох груп (4 + 6) курганів діаметром 7–9 і висотою 0,5–0,8 м. За словами старожилів, при посадці яблунь в одному кургані знайдено посудину сірого кольору з гладкою поверхнею, вкриту штампованим орнаментом, дрібні кістки й багато вугілля.

Друга група відкрита біля с. Руське Поле Тячівського району. До неї входили три кургани, розміщені один біля одного. Висота курганів 1–2 м, діаметр основи 18,4–40 м (Kotigoroško, 1995, p. 123-124).

Кургани в Пацканьові (Мукачівський район) займали одну з верхівок пагорбів, які тягнуться в бік гір. Розкопані два насипи діаметром 18 і 20 м, висотою 1,5 і 2,6 м. Перший був кам'яно-земляним, а другий – глиняним. У кургані № 1 знайдено вогнище з пропаленими ділянками землі, вкрите шаром вугілля, перемішаного з дрібними кальцинованими кістками та битим ліпним і кружальним посудом. У другому кургані поховання не виявлене, що дозволило визначити його як курган-меморіал (Пеняк и др., 1984, с. 314-315).

У 2001 році спільною українсько-румунською експедицією на чолі з В. Васільєвим біля багатопластового городища Біла Церква

був відкритий і частково розкопаний курганний могильник III–IV ст. З п'яти розкопаних курганів особливий інтерес становить курган № 4, в якому залишки кремації були вміщені в зооморфну посудину у вигляді ведмедя (рис. 49, 8).

Найповнішу інформацію про місцевий поховальний обряд дав повністю досліджений могильник в Ізі (Котигорошко, 1980). Він розміщений у вузькій передгірській долині, яка підходить на півночі до перших Карпатських хребтів. Курганні групи тягнуться вздовж високої тераси давнього русла р. Ріка в напрямку с. Липча. Ретельна розвідка околиць і опитування старожилів дозволили встановити, що на 40–50-ті рр. Іза I складалася з трьох груп (від 6–8 до 25–28 курганів у кожній), загальною кількістю до 80 насипів. Близько 35 курганів входило в три групи Іза II, за 2 км на південний схід від Ізи I.

Загалом на могильнику досліджено 53 кургани, з них 38 в Ізі I. Насипи земляні, висота 0,15–0,4 м, діаметр основи 6–10 м. Спеціальні конструкції на підкурганній площі відзначені в двох випадках. У кургані № 3 камінням обкладене вогнище, а в № 13 – місце поховання. Коло, викладене з гальки, виявлено і в кургані № 11 Мишинського могильника культури карпатських курганів (Смішко, 1960, с. 28). Кола з великого каміння навколо поховань присутні в курганах 1, 5, 7 Земпліна та кургані 4 у Стреді над Бодрогом (Vudinský-Krička, 1960, s. 218). Головною рисою поховального ритуалу Ізи є спалення небіжчика на місці поховання. Про це свідчить наявність на переважній більшості підкурганних площ залишків вогнищ у вигляді окремих ділянок ґрунту, обпалених до червоного кольору, вкритих шаром вугілля, перемішаного з кальцинованими кістками та фрагментами кераміки, частково вторинно обпаленої.

Після кремації кістки ретельно перебирались і вкладалися в урни без дотримання анатомічного порядку. Урнами найчастіше служили ліпні горщики. Тут відзначається цікава деталь: ліпні урни без орнаменталії мають сліди попереднього використання у вигляді нагару або чорних плям на внутрішній поверхні, а на декоративних вони не простежуються. Ймовірно, ми маємо справу зі спеціально виготовленим ритуальним посудом, прикрашеним давнім традиційним орнаментом (наліпні валики з защипами, підковки, різні хвилясті лінії).

Крім урн, залишки кремації вміщувались у ямки чи на горизонті. Цей спосіб поховання, поряд з урновим, характерний для Ізи II.

В Ізі I із 38 курганів тільки в двох (№ I, XIX) виявлено виключно ямковий тип поховання, а в чотирьох (№ V-VI, XIII, XXI) – урново-ямковий варіант (Котигорошко, 1980, табл.1).

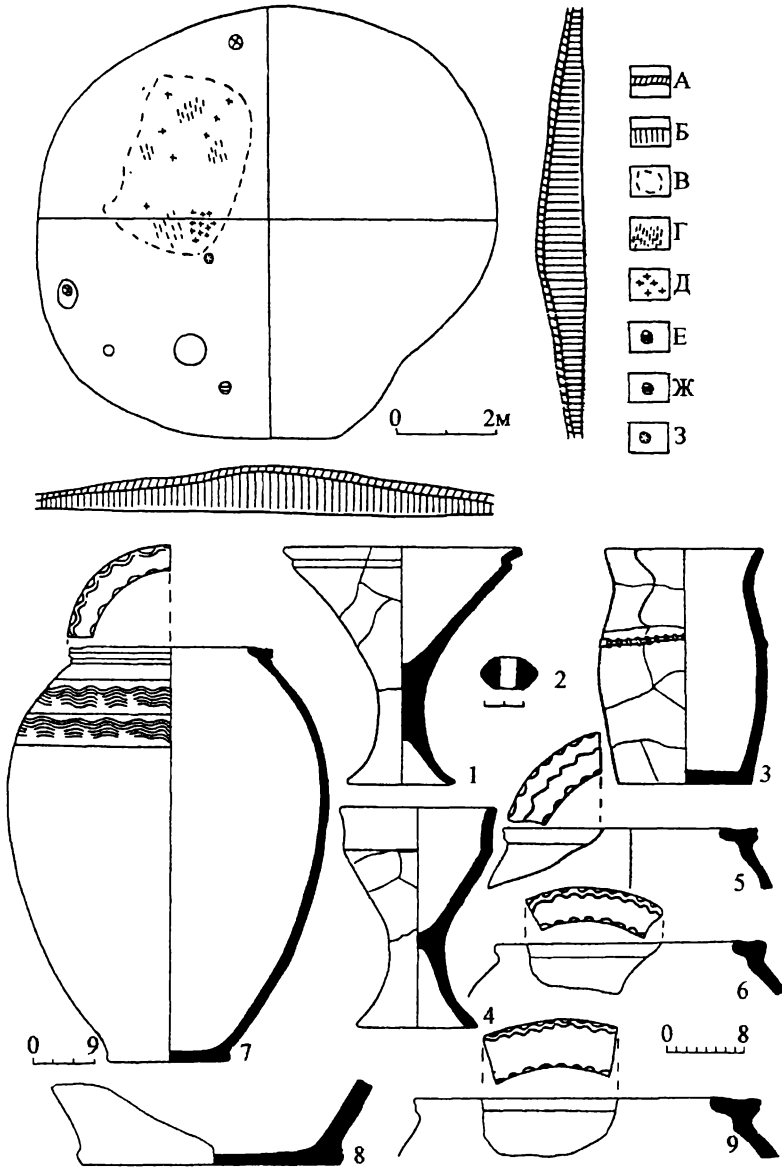
Поховання зазвичай проводились у межах вогнища і зверху присипалися його залишками. Для урн виривали спеціальні ямки в плані колоподібної або прямокутної форми, глибина яких коливається від 0,1 до 0,15 м. Тільки в кургані № 5 (Цигилик, 1962, с. 75-76) урна стояла на давньому горизонті. Іноді урни накривалися певними предметами. В кургані VIII урна I мала спеціально виготовлену кришку. Урна 3 з кургану № IX була накрита перевернутим горщиком, а зверху урни I кургану XVI лежав камінь середньої величини (Котигорошко, 1980, табл.1).

Біля поховань, на давньому горизонті, знаходилися посудини-приставки, кількість яких коливається від 1 до 7 штук. У більшості курганних поховань вони зустрічаються не часто, що пов'язано з поганою збереженістю насипів.

До деталей поховального обряду належить і наявність в окремих курганах (№ XI, XIII, XXI, XXIII) ямок, засипаних залишками вогнищ. Цей звичай є одією з характерних рис могильників культури карпатських курганів у Прикарпатті (Смішко, 1960, с. 80). До різновидів даного ритуалу відноситься вміщення вугілля з вогнища не прямо в ямку, а у великий горщик (Смішко, 1960, с. 54). Аналогічний випадок зафіксований і в Ізі II, де залишки вогнища зсипані у великий піфос (рис. 54, 7).

Обов'язкова риса всіх курганів Ізи – присутність ритуально розбитого посуду, який знаходився на підкурганній площі, у насипу і в урнових ямках. Частина кераміки, зібраної з вогнища, має сліди вторинного обпалення.

Фіксація майже в 2/3 курганів від 2 до 4 урн змушує порушити питання про наявність колективних поховань. Кілька поховань під одним насипом (2–4), ймовірно, вказують на поховання людей одного чи двох поколінь, що підтверджується також відсутністю хронологічного розриву в речовому матеріалі. Важко припустити, що колективні поховання проводились одночасно. У такому випадку вогнища, а відповідно й насипи, були більших розмірів. Із вищесказаного випливає висновок про наявність тілоспалень і на стороні, з наступним вміщенням їх залишків у вже насипані кургани родичів. На користь висунутого положення свідчить різниця у верхніх горизонтах урнових ямок, які перерізають одна одну.

Інвентар курганів Ізи, особливо Ізи II, доволі бідний. В основному, це фібули, пряжки, ножі, намистини, прясельця, тобто ті речі, які були на небіжчику і біля нього у момент спалення.

У період кремації проводилися різноманітні ритуальні дії, у тому числі й

Рис. 54. Іза II. План і розріз кургану № 10. Інвентар. А-гумус; Б-насил; В-кордони костриця; Г-пропалена ділянка; Д-кістки; Е-урна; Ж-ямкове поховання; З-ямка.

биття посуду, який кидався у вогнище. В результаті частина фрагментів отримувала вторинне обпалення та значну зашлакованість.

Залишки кремації збиралися, ретельно перебиралися і очищувалися від домішок вугілля. Тільки після цієї операції проводилось поховання в урні, ямці чи на горизонті, переважно в межах вогнища. Урною зазвичай служив ліпний горщик. Кількість кісток у них коливалася від 1/3 до 3/4 обсягу ямки чи урни (100–200 гр.). Різниця у кількості решток кремації залежала від статі та віку небіжчика, а також від ретельності збирання кальцинованих кісток.

Другу групу поховальних пам'яток складають поховання носіїв пшеворської культури з більше ніж 20 пунктів Верхнього Потисся (Апа, Арданове, Вашарошнамень, Кекче, Кваковце, Берегшурань, Свалява та інші), а також поліетнічні могильники Земплін і Медіешул Аурит. Картографування пам'яток пшеворської культури (Godlowski, 1984, pl. 2; Котигорошко, 1986, рис. 4) вказує на тенденцію розміщення поховань у долинах правих приток р. Тиси, а також на її лівобережжі, у північно-західній частині Сатмарської області. Зазвичай вони займають підвищені місця або береги невеликих річок.

Перші перераховані вище місцезнаходження склалися з 1–3 поховань, частина яких виявлена під час проведення земляних робіт. Вони становлять не документований матеріал. Прикладом може бути місцезнаходження в Кваківцях, де із зруйнованих поховань зібрано 4 мечі, 14 наконечників списів, 4 умбони, 2 фібули, ножиці, 11 ножів, шило, долото (Lamiová-Shmiedlová, Mačala, 1991). Знайдені тут кальциновані кістки й речі підтверджують проведення в Кваківцях тілоспалення, але не конкретизують сам поховальний ритуал.

У поліетнічному могильнику Земплін до пшеворських, на нашу думку, на основі супровідного інвентаря, можна віднести шість поховань (48, 50, 52, 54, 69–70) поряд із курганом № 2 і, можливо, поховання 132 біля підніжжя кургану № 8 (Budinský-Krička, Lamiová-Shmiedlová, 1990).

Ключовою пам'яткою у висвітленні питань етносоціальної історії регіону є могильник Медіешул Аурит. Однак, досі його матеріали не опубліковані, тому про нього можна судити лише на основі коротких описів (Dumitrașcu, Bader, 1967, p.43-48; Dumitrașcu, 1993, p. 104-108) та експозиції Сату-Марського повітового музею.

Загалом у Медіешул Ауриті розкопано 74 ґрунтові поховання, здійснені за обрядом кремації, з них до пшеворських належать 61 в урнах і 4 в ямках. Урни у своїй більшості кружальні, чорнолощені,

пшеворського типу. Речовий матеріал обмежений: фібули, пряжки, намисто й сережки, ножі, ножиці. Доволі скромно представлені предмети озброєння та екіпіровки воїнів: два умбони, набір наконечників списів і одна шпора з могили 28.

Зібраний та опрацьований матеріал дозволяє зробити висновок, що для другої групи поховальних пам'яток характерний обряд кремації поза місцем поховання з наступним вміщенням решток тілоспалення в ґрунтові могили. Проводилися поховання в урнах або ямках, з переважанням урнового способу. В якості урни зазвичай використовувалися ліпні чорнолощені вази або миски. У Медіешул Ауриті широко застосовувались кружальні чорнолощені вази з кришками, а в окремих випадках урни накривалися посудинами (Dumitrașcu, 1993, p.105). Інвентар поховань складався з предметів одягу (фібул, пряжок), прикрас, ножиць, іноді зустрічалися гребені. Домінуючу більшість воїнських поховань відкрито в місцезнаходженнях з 1–3 могилами. У їх інвентар входили мечі, наконечники списів, умбони й рукоятки щитів. Характерною рисою ритуалу воїнських поховань варто вважати навмисно зігнуту зброю (мечі, наконечники списів) і колючі предмети.

Третю групу поховальних пам'яток складають дакійські поховання могильника Медіешул Аурит. До них відносяться чотири опубліковані могили, етнічна атрибуція яких не викликає сумніву (Dumitrașcu, Bader, 1967, p. 43-48).

В основі обряду лежало тілоспалення поза місцем поховання. Після кремації кістки ретельно перебирались і зсипалися в урну. Під урну використовувалися ліпні й кружальні горщики. Поряд з урною ставилися посудини-приставки, що, як і урни, являли собою традиційні дакійські форми. У двох похованнях знайдені двочленні підв'язні фібули.

Четверту групу поховальних пам'яток складають ґрунтові поховання, здійснені за обрядом інгумації, захищені дослідниками до групи германських старожитностей (Beninger, 1931; Vóna, 1986, old. 66-67).

Більша частина пам'яток четвертої групи розміщена на території Саболч-Сатмарської області зі значною концентрацією в її західній частині, яка прилягає до лівобережжя р. Тиса (Vóna, 1986, VI). Відкриті тут 30 місцезнаходжень в основному складаються з 1–3 поховань. Могили прямокутні, глибиною до 2 м, в одному випадку (Кішварда) до 4 м. Орієнтація кістяків різноманітна: північ – пів-

день, південь – північ, захід – схід. Інвентар складався з кружально-го посуду, з переважанням глечиків і мисок, фібул, намиста, браслетів, пряжок. Часто в могили клалися оболі – монети Марка Аврелія (161–180 рр.), Юлії Домни (193–217 рр.), Костянтина Великого (330–337 рр.).

Найбільш цікаве поховання в Кішварді. У дубовій труні, зробленій із цілої колоди (1,5 x 0,4 м), похована дівчинка з орієнтацією північ – південь. Інвентар складався з двох срібних пряжок, гребеня кінця III – початку IV ст. н.е., сіроглиняного глечика зі штампованим орнаментом, дерев'яної миски з залишками їжі з м'яса та жолудів (Вобна, 1986, old. 66).

Серед четвертої групи поховальних пам'яток виділяються своїм багатством “князівські” могили в Острованах (Reinach, 1894, s. 395-404) і Цейкові (Beninger, 1931). Усі три поховання здійснені за обрядом інгумації. Зі спеціального обладнання могил виділяється лише поховання II Острован, обкладене камінням. Інвентар представлений виробами римського й германського виробництва. Це срібні чашка (1012,2 г), тарілка (755,5 г), ложка, золоті фібули, браслет, гривна, кубок, аграф з оніксом, персні, скляні посудини та ряд інших предметів. Крім того, у похованні II Острован знайдена золота монета Геренії Етрусцилли, жінки імператора Деція (249–251 рр.), а в похованні Цейкова – денарій Антоніна Пія з зображенням Марка Аврелія на реверсі (138–161 рр.).

У римський час такі поховання добре відомі на зайнятих германськими племенами територіях, зокрема, у Південно-Західній Словаччині, де вони належали квадам, найсильнішому із свебських племен (Ondrouch, 1957).

П'ята група поховальних пам'яток представлена похованнями зі змішаним поліетнічним ритуалом. У неї входять курган №2 Земпліна (Budinský-Krička, Lamióvá-Shmiedlová, 1990, p. 249-251), курган № 3 в Лесне (Budinský-Krička, 1967, s. 309-310, obr. 40-41) і курган № 1 Братово (Котигорошко, 1979).

Курган № 2 Земпліна мав розміри 16 x 18 м та висоту 1,75 м. Центральну частину підкурганної площі займав кільцевий ровик діаметром 10 м і шириною 0,4–0,5 м. Під насипом відкрито 26 поховань: серед них одне (№ 31) дакійське, 5 пшеворських (№ 22–24, 26–27), а інші невизначені.

Більш чітка картина вимальовується в Лесне. Тут вторинне поховання здійснено в кургані культури східнославацьких могил.

Кальциновані кістки зсіпані на купу, поряд з якою лежали умбон із циліндричною основою, наконечник списа та переламана на дві частини ручка щита. На відстані 2,7 м на південний-захід від центра насипу фіксувалися залишки вогнища у вигляді вугілля і пропаленої на 3–4 см глини. Дослідник пам'ятки В. Будінські-Кричка відніс поховання до старожитностей пшеворської культури й датував його приблизно 200 р. н.е. (Budinský-Krička, 1967, s. 309).

Найповніше конкретизує сутність ритуалу цієї групи пам'яток курган у Братові. Розміри насипу 42 x 34 м, висота 1 м. Центральну частину займало міцне вогнище (15,2 x 9,2 м), а трохи на схід від нього була і поховальна яма (8,8 x 4,8 м) глибиною 0,3 м. У ній знаходилися дві ліпні урни та два поховання у невеликих ямках. Ще одне ямкове поховання, відкрите на площі вогнища, присипане зверху вугіллям.

Антропологічним аналізом решток поховань у Братівському кургані встановлено, що це поховання двох воїнів, двох жінок і тварини (в урні) (Szathmáry, 1988, old. 19-24).

Розглянуті вище кургани п'ятої групи поховальних пам'яток дають можливість зробити висновок, що для них характерний місцевий обряд поховання (тілоспалення на місці або на стороні, з наступним зведенням земляного насипу) і пшеворський інвентар (урни, зброя, шпори). Однією з особливостей обряду є ритуально зігнута або зламана зброя.

Додатковим джерелом для характеристики духовного життя та культів місцевого населення є матеріали, отримані з унікальної споруди – місця проведення тілоспалень, виявленої на поселенні біля с. Солонці Ужгородського району (Котигорошко, 1987). Це була площадка майже прямокутної в плані форми, орієнтована за сторонами світу. Розміри її 22,8 x 16,5 м. Зверху вкрита щільним шаром вугілля, перемішаного з кальцинованими кістками та великою кількістю кераміки, який залягав на глибині 0,75 м від сучасної поверхні. Міцність культурних відкладень 0,2–0,35 м. Сама площадка рівна з незначним нахилом на південь. Її окремі ділянки обпалені до червоного кольору. Саме тут помічено найбільше скупчення кальцинованих кісток та інших знахідок. З усіх боків крематорій оточений ровом шириною 1,4–2,6 м і глибиною 0,5 м. Стінки рову під незначним нахилом звужуються до рівного днища. У південно-східній частині він розширюється до 3,8 м і повільно переходить у площадку – місце проведення спалень, на якій зафіксовано 12 стовпових ямок.

З території пам'ятки зібрано 15265 фрагментів кружальної та 972 фрагментів ліпної кераміки, розбитої на дрібні шматки. Переважна більшість фрагментів (80–85 %) має сліди вторинного обпалення, ошлакованість. Підрахунками встановлено, що в період проведення тілоспалення тут розбито більше ніж 500 кружальних посудин. Серед них сіроглиняних: 32 горщика, 340–360 мисок і мисочок, близько 40 глечиків і більше 20 кубків. У своїй більшості вони вкриті різноманітним штампованим декором. З домішками в тісті дрібнозернистого піску зафіксовано 55–56 горщиків і 11 кришок. Ліпний посуд складають фрагменти від 80–100 невеликих горщиків, більша частина яких деформована й ошлакована. Широко представлені на пам'ятці також індивідуальні речі. Це фібули, пряжки, ножі, намистини, підвіски, фрагменти скляних кубків і поліхромного скла, молоток, уламки кістяних гребенів, морські коралики, прясельця. У великій кількості зустрічалися залізні пластинки-оковки й оплавлене скло синього та зеленого кольорів. Оплавленість деяких золотих підвісок, скляного намиста, сірий колір сердолікових намистин, окалина на ножах і деформація частини прясельця – свідчення їх перебування у полум'ї поховального вогнища.

У процесі дослідження комплексу в Солонцях відзначені певні елементи, пов'язані з конструкцією культової споруди. У першу чергу звернуто увагу на різницю глибин залягання давнього горизонту синхронних поселення (0,35–0,4 м) та жертовника (1–1,1 м). Жертovníк містився, ймовірно, у виїмці штучного походження, яке не вдалося простежити.

Устрій і міцність культурних відкладень жертовника свідчить про його довгочасне використання. Незахищеність місця проведення кремацій від погодних умов і розміщення у виїмці, очевидно, сприяли його затопленню і руйнуванню. Однак нахил площадки та рів, який був не тільки культовою рисою, але й водозбірником, запобігали руйнуванню жертовника.

Рештки кремації не приводилися до якогось певного порядку і не присипалися землею. Не було зафіксовано й уміщення супровідного інвентаря, в тому числі посудин-приставок із ритуальною їжею. Знайдені лише речі, які були на жертві в момент спалення.

У результаті багаторазового спалення утворилося міцне культурне напластування зі значним вмістом сильно перепалених дрібних людських кісток. За інтенсивністю згорання вони близькі до решток кремацій у курганах Ізького некрополя. Індивідуальні по-

ховання цього могильника дозволили визначити вагу кісток від одного спалення. Вона становила в середньому 150–200 гр.

У культурних відкладеннях Солонців містилося більше 25 кг кісток, з яких 12 кг удалося зібрати. Порівнюючи дані Ізи та жертovníка, вважаємо, що на останньому кремовано не менше 120–170 осіб.

Зараз з'являються публікації, у яких Солонці відносять до добродзьської групи пізньопшеворських могильників. У 1979 році з цього приводу автор розкопок консультувався з одним із кращих спеціалістів у цій галузі К. Годловським, який відзначав, що при всій подібності ритуалу наявність рову навколо жертovníка та кераміки, яка є його найбільш поширеним матеріалом, не має місця в цій групі пам'яток.

Підбиваючи підсумки розгляду поховальних пам'яток Верхнього Потисся, відзначимо: 1) для поховального ритуалу місцевого населення характерне тілоспалення на місці поховання, вміщення решток кремації до урн (переважаюче), ямок і на горизонті, зведення над місцем поховання земляного насипу; 2) присутність носіїв нових культур фіксується за появою ґрунтових кремаційних та інгумаційних могил, частина яких представлена воїнськими похованнями; 3) з приходом нових племен виникає змішаний поліетнічний поховальний ритуал.

Четверта основна група пам'яток Верхнього Потисся римського часу представлена більше ніж 250 пунктами знаходження окремих римських монет. Разом зі скарбами це не менше 6500 номіналів (Котигорошко, 2001, с. 148, табл. I–II). З них 50 золотих, 140–150 мідних і бронзових, 5 білонних, а інші срібні, які становлять 95 % загальної кількості монет.

Зареєстрований фонд римських монет регіону, безсумнівно, не відображає їх реальної кількості на цій території. Картина розповсюдження монет змінювалась уже в період їх існування в ході торгівлі, тезаврування та розплавлювання монет для ювелірних виробів. Крім того, велика кількість монет зникла в наш час, не кажучи вже про минулі сторіччя, у результаті часткового або повного розрадання скарбів, з яким ми стикаємося по сьогоднішній день.

Скарби за своїм складом поділяються на монетні, грошово-речові та речові. До першої групи належать 22 скарби (Котигорошко, 2001). Один із найбільших, Нанківський скарб, вагою 2820,5 г, містив 1000 срібних денаріїв, з яких 35 розійшлися по руках. Скарб

складається із монет від Доміціана (81–96 рр.) до Септимія Севера (193–211 рр.). Основна маса денаріїв (897 екз.) карбовані за імператорів Антоніна Пія (138–161 рр.), Марка Аврелія (161–180 рр.) і членів їх сімей (Фаустіна Старша і Молодша, Луцій Вер). Аналогічний розподіл монет спостерігається в Гайдошському та Русько-полянському скарбах. В останній (виявлений у 1968 рр.), за словами очевидців, входило кілька сотень срібних монет, але в найближчий після його знахідки час більша частина скарбу була розкрадена.

Схожий склад монет і аналогічний хронологічний діапазон (Віттелій (69 р.) – Септимій Север (193–211 рр.) мають скарби з Течеу (1100 номіналів) і Чечехова (100 монет). Емісії від Адріана (117–138 рр.) до Коммода (189 р.) містив скарб у Тюкоді та від Сабіни (жінка Адріана) до Криспіни (жінка Коммода) – у Гайдоші. До кінця II – початку III ст. н.е. відносяться останні карбування з частково розкрадених скарбів у Прешові II, Руському Полі I і Калинові. Таким чином, можна констатувати, що всі вищезгадані скарби тезавровані після завершення Маркоманських війн (166/167–180 рр.). Вірогідно, що більшість монет було придбано під час військових дій. Єдиний скарб зламу I–II ст. н.е. знайдений у Ченгері. Він складався з денаріїв імператорів флавіанської династії (69–96 рр.) і Траяна (98–117 рр.).

Широкий діапазон мають емісії скарбів Прешов I і Сату Маре. До першого входило 175 денаріїв, з них 109 республіканських (155–27 рр. до н.е.), інші – імперські з останнім карбуванням Луція Вера (165 р. н.е.) (Kolníková, 1976, s. 229; Hlinka, Kolníková, Kraskovská, 1978, s. 23). На багатьох монетах скарбу виявлені контрамарки, які мають аналогії в Дакії. Це дозволило Є. Колніковій (1970, s. 58, 66) припустити, що монети скарбу тезавровані в провінції й звідти перевезені до Східної Словаччини.

Найпізніший скарб, кінця IV ст. н.е., знайдений у Кривоштянах. До нього входили 125 монет, у тому числі мала бронза й один фолліс, емісії від Максиміана (286–305 рр.) до Валента (364–378 рр.). К. Зозулакова (1986, s. 243–244), виходячи з відносної однорідності монет, вважає, що скарб міг належати римському купцю або місцевому перекупнику.

Другу групу складають грошово-речові скарби, виявлені наприкінці XIX сторіччя. Це, по-перше, Брестівський скарб (Lehoczky, 1892, old. 113–117), у який входило 25 золотих римських монет від Сабіни до Валента, золоті злитки й уривки золотого ланцюжка. Загальна вага скарбу 490 г.

Наступний скарб знайдений у м. Берегові (III) в 1887 році у скарбі Лінера (Lehoczky, 1892, old. 64-65). До нього входили денарії Антоніна Пія (138–161 рр.), варварська монета, колоподібна срібна пластинка з відкарбованим чотирикутником, а також золоті прикраси.

Без сумніву, до скарбу відносяться срібні та мідні монети Траяна (98–117 рр.), Антоніна Пія (138–161 рр.), Фаустіни Молодшої (до 173 р.), Коммода (180–192 рр.), а також прикраси, знайдені біля кургану Сейпосоньдомд (“Пагорб красивої жінки”) неподалік від с. Велика Бакта (у Легоцького (1892, old. 67) – с. Боржава).

На цьому ж місті в період розкопок кургану в 1987 році знайдено 6 денаріїв імператорів Нерона (54–68 рр.), Антоніна Пія (138–161 рр.), Луція Вера (161–169 рр.), Марка Аврелія (161–180 рр.) та Фаустіни Старшої.

Перераховані скарби за своїм характером були короткого накопичення. Брестівський, судячи з наявності в ньому утилізованих монет (19 із 25) та золотого лому, скоріше за все, належав ювеліру. Поряд із різноманітними прикрасами, цей ювелір виготовляв і підвіски з золотих монет.

До третьої групи скарбів належать речові скарби з м. Берегово (II) та с. Верхня Визниця Мукачівського району. Перший скарб знайдений на Малій горі (Lehoczky, 1892, old. 65). До нього входили золоті персні й підвіски. Зі складу скарбу збереглася одна підвіска, опублікована К. В. Берняковичем (1957, с. 436). За своєю формою та методом виготовлення вона схожа на ажурну підвіску з Солонців.

Скарб із Верхньої Визниці виявлений у 1932 році під час викорчовування куців (Бернякович, 1957, с. 438). У заглибленні, накритому плоским каменем, лежали меч і дві коси – горбуші.

Численні знахідки одиничних римських монет у Верхньому Потиссі поряд зі скарбами є важливим джерелом визначення зв'язків місцевих племен із сусідніми провінціями Дакією та Паннонією. Точна кількість монет не підлягає підрахунку, тому що частина з них пропала, частина розійшлася по руках і, крім того, не завжди вдається простежити нові знахідки, виявлені випадково та під час розкопок. Про масовість поступлень свідчить уже той факт, що тільки на території Марамурешу наприкінці XIX сторіччя було знайдено близько 200 римських імперських монет (Lazin, 1969, р. 113), а також зібрано 490 республіканських денаріїв із Сату Марського повіту (Lazin, 1982, р. 80). Нема сумніву, що вони могли використо-

уватись і в I ст. до н.е., але, як відомо, монети 100–200-річної давнини використовувалися за імператора Нерві, і тільки Траян провів ряд заходів з вилучення з обігу монет, випущених до Нерона, та їх перекарбування на нові номінали (Kunisz, 1969, s. 31; 1982, s. 289). З цього часу в обігу знаходилась незначна кількість старої монети в імперії, але не у варварському світі, де, судячи зі складу скарбів Прешова I і Сату Маре, вони продовжували використовуватись.

Статистика монет показує, що поступлення в I й III сторіччях приблизно однакове. Різке зростання припадає на II сторіччя, і після спаду в III сторіччі знов спостерігається піднесення у наступному сторіччі. Варто відзначити, що зростання “грошового обігу”, яке спостерігається в регіоні в IV сторіччі, не має аналогів на сусідніх і більш віддалених варварських землях.

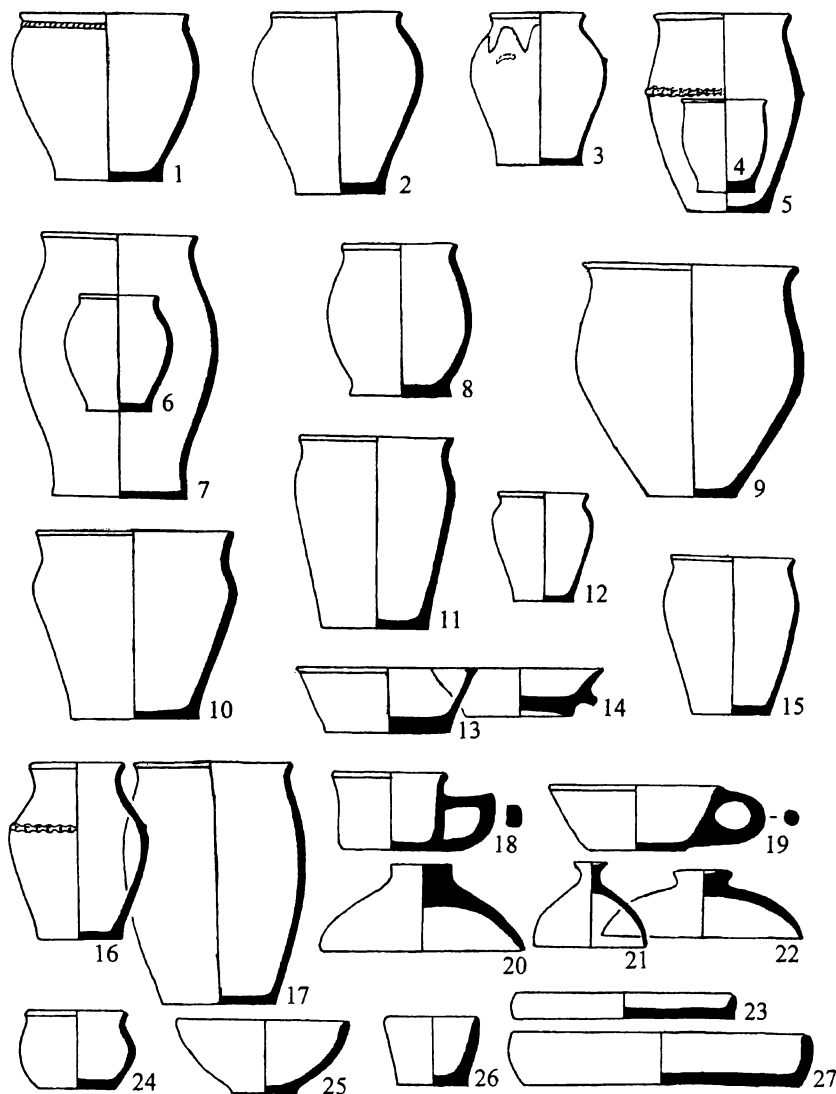
Пам'ятки римського часу Верхнього Потисся, у порівнянні з попередніми періодами, представлені значно меншою кількістю металевих виробів, які розкривають різноманітні сфери життєдіяльності населення регіону. Ця ситуація пояснюється не регресивними змінами місцевої економіки, а відсутністю в нашому розпорядженні великих виробничих центрів, таких як Галіш–Ловачка, Мала Копаня та Земплін.

Переважна більшість знахідок представлена керамікою, у меншій мірі зброєю, прикрасами й обмеженою колекцією знарядь праці.

Глиняний посуд належить до найбільш репрезентованих знахідок поселень і могильників. Особливо велику групу складає сіроглиняна кераміка, завдяки існуванню цілої мережі сільських гончарних майстерень і виробничого району Міц.

За технікою виготовлення весь посуд поділяється на ліпний і гончарний. Перший, виходячи зі складу формовочної маси та способу обробки поверхні, поділяється на три групи. За асортиментом і розповсюдженістю виділяється перша група. Її складають горщики, мініатюрні посудини, миски, чашки, кришки та сковорідки (рис. 55). Більша частина форм ліпного посуду першої групи є традиційними регіональними формами кераміки, які мають коріння в середовищі куштановицької групи пам'яток, латенської та дакійської культур (рис. 56).

Посуд другої групи ліпної кераміки сформований з добре відмученого глиняного тіста з домішкою жорстви. У комплексах Бучі та Мочоли II, де найповніше представлена ця група, як оточувач

використовувалася подріблена вапнякова порода. Жорства доволі крупна, що надало поверхні бугристості. Обпалення дуже добре, черепок у зламі твердий, але не завжди з наскрізним обпаленням. Колір посуду сірувато-бурий, іноді жовтуватий. Набір посуду другої групи обмежений. Це горщики та декілька мисок. Як правило, вони належать до посуду, харак-

Рис. 55. Ліпна кераміка пам'яток Верхнього Потисся пізньоримського часу.

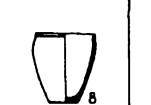

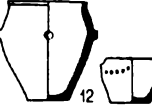

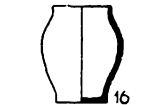

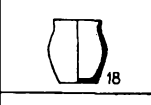

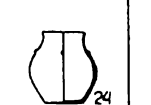

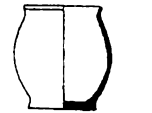

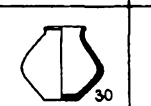

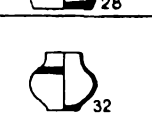
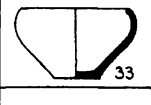
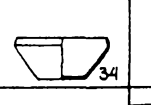
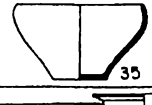
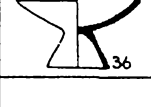
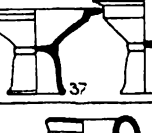

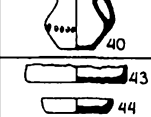
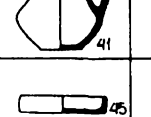
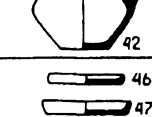
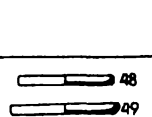
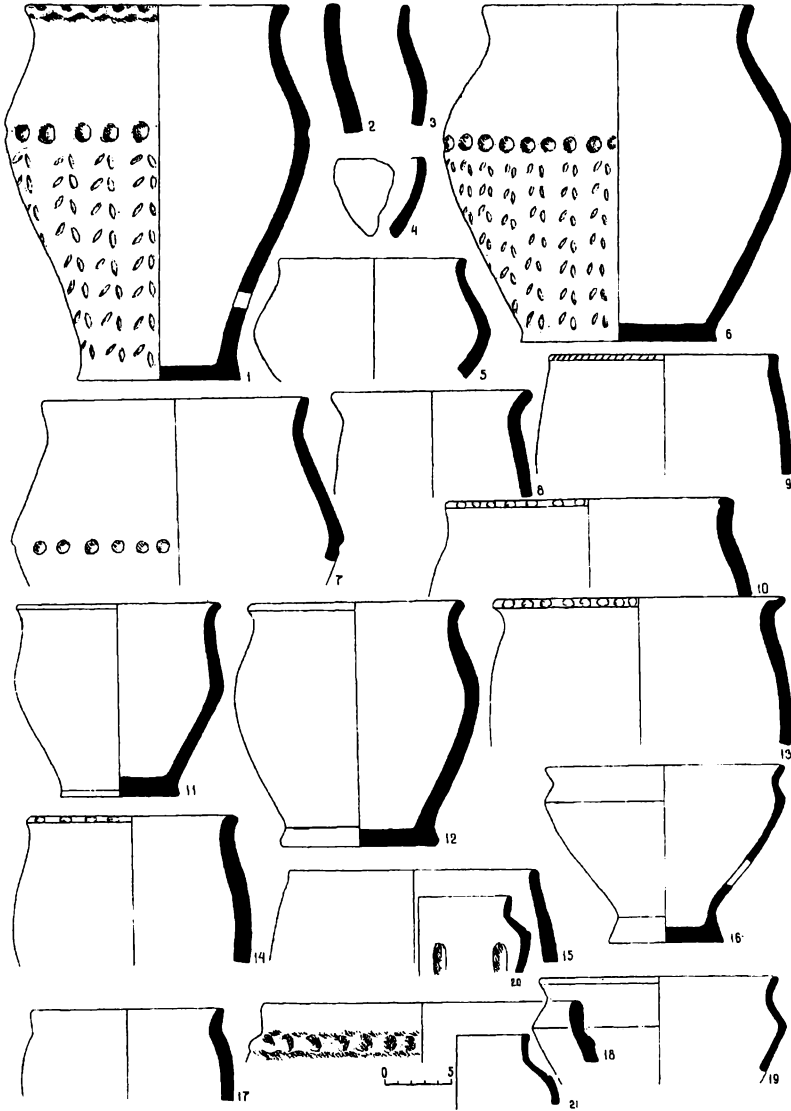
VI-IV ст. до н.е.	III-сер. I ст. до н.е.	сер. I ст. до н.е. - поч. II ст. н.е.	II-IV ст. н.е.
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			
			

Рис. 56. Порівняльна таблиця основних форм ліпної кераміки пам'яток Верхнього Потисся VI ст. до н.е. - IV ст. н.е.

терного для пшеворської культури, і лише незначну кількість можна віднести до продукції місцевого традиційного гончарства (рис. 57).

Третя група ліпної кераміки представлена єдиною формою – вазами. Виготовлені вони з дуже ретельно відмученого глиняного тіста з домішкою дрібнозернистого піску. Поверхня вкрита

Рис. 57. Буча. Керамічний комплекс житла № 2 пшеворської культури.

чорним лощенням із дзеркальним блиском. Обпалення наскрізне. Тулуб окремих екземплярів прикрашений канелюрами, деякі мають вушко у верхній частині корпусу (рис. 57, 16, 19–21).

Використовувались вази в побуті як одна з основних форм столового посуду. Відомі вони і в похованнях, як урни й посудини-приставки (Budinský-Krička, Lamiová-Shmiedlová, 1990, tabl. III, 21; VIII, 2-3). Аналоги ваз знаходяться в середовищі пшеворської культури, де вони входять у комплекси, характерні для фаз B2 – B2/C1 (Godlowski, 1977, s. 138, tabl. XLIV, 3, 5).

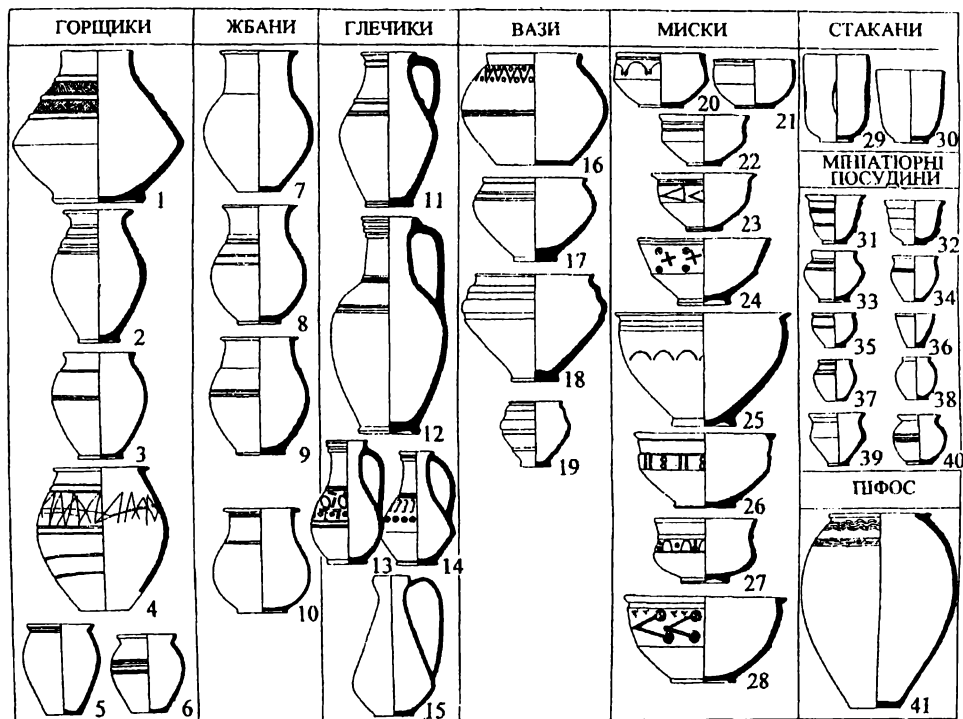
Кружальна кераміка за технологією виробництва та функціональним призначенням поділяється на три підгрупи: столову, кухонну й тару для зберігання припасів (А, Б і В).

Підгрупа А представлена високоякісним сіроглиняним посудом, сформованим із добре відмученого глиняного тіста без домішок або з незначним додаванням дуже дрібного шамоту. Сірого кольору посуд набував у результаті відновлювального обпалення (без доступу кисню) в гончарних печах. Поверхня гладка, лощена, сірого, іноді чорного або коричневого кольору. Обпалення добре, але не завжди наскрізне. Основні форми: миски, горщики, глечики, жбани й склянки.

Миски домінують серед столового посуду. Зазвичай вони середніх розмірів, але зустрічаються мініатюрні й великі екземпляри. Мають дещо відігнуте або пряме вінце, основа з вираженим перегином або циліндрична, дно на кільцевому піддоні. Плечики прикрашалися врізними горизонтальними лініями, жолобками, рубцями, пролощеними сітками. Широко використовувався штампований декор. За допомогою гребінки, зубчастого колісця та спеціальних фігурних штампів на поверхню мисок наносились різноманітні геометричні фігурки, зірочки, розетки, рослинний орнамент, пунктири та інші візерунки. Як правило, вони складали найрізноманітніші комбінації, які доповнювалися пластичним декором (рис. 58, 20-28).

Горщики серед сіроглиняного посуду складають порівняно невелику групу. Різняться між собою ступенем відігнутості вінця та випуклості основи. Поверхня зазвичай лощена й декорована прямими горизонтальними лініями (рис. 58, 1-4).

Глечики складають невелику, але добре представлену групу сіроглиняного посуду з майстерень Лужанки та Берегшурані. Зазвичай поверхня глечиків укривалася чорним лощенням до металевого блиску (рис. 58, 11-15).

Жбани – круглободі посудини з високою шийкою, яка конічно звужується до широкого горизонтально зрізаного вінця. Найбільше розширення припадає на нижню третину посудини. Корпус прикрашений врізними горизонтальними лініями, іноді рифлений. Зустрічаються в невеликій кількості на поселеннях III–IV ст. Верхнього Потисся (Паладь Комарівці, Берегово VI, Мочола, Шамудовце) (рис. 58, 7-10).

Виділення склянок як форми сіроглиняного посуду суто індивідуальне, тому що дослідники називають їх і склянками, і кубками (рис. 58, 31-40).

Підгрупу Б представляють горщики, кришки та миски, сформовані з ретельно відмученого глиняного тіста із значною домішкою дрібнозернистого піску, який

Рис. 58. Основні форми гончарної продукції виробничого району Міц.

надавав їм більшої вогнестійкості (Бобринский, 1978, с. 108). За функціональним призначенням належать до кухонного посуду. Зовнішня поверхня вкривалась ангобом чорного кольору та горизонтальними врзними лініями. У типологічному плані це круглободкі приземисті посудини з різко відігнутим профільованим вінцем, що передбачає наявність кришки (рис. 58, 5-6).

За своєю формою вони схожі на бронзові відерця, які були у вжитку в римських легіонерів, про що свідчать знахідки з написами імен власників і назвами центурій (Radnóti, 1938, s. 112, 115).

Накривалися горщики спеціально виготовленими кришками, що мали конічний тулуб і потовщену основу, яка за профілем підходила до виступу на вінці горщика.

Миски невеликі приземисті посудини, трохи вищі, ніж сковорідки, з коротким, чітко профільованим вінцем і конічним тулубом. Відомі в одиничних екземплярах (Заболоття, Виноградово III). Аналогічні посудини відомі в провінціях Паннонії (Moczy, Fitz, 1990) і Дакії (Gudea, Pop, 1971).

Підгрупу В складає тара для зберігання припасів – піфоси. Вони мають широкий (4–6 см) горизонтальний вінець, тулуб із більш або менш вираженою яйцеподібністю, денце на плитчастому піддоні. За випуклістю тулуба дещо виділяється лише піфос із поселення в Чичаровцях (рис. 59).

Поява піфосів у Верхньому Потиссі, як відзначалося вище, пов'язана з приходом носіїв дакійської культури. Пізніше цей посуд включається в асортимент місцевої кераміки. Ареал його розповсюдження охоплює Карпатський басейн і суміжні території.

Проведений аналіз кераміки вказує, що більша частина ліпного посуду має місцеве коріння виробництва (рис. 56). Як чужорідні елементи розглядаються друга й третя групи ліпної кераміки, пов'язані з присутністю в регіоні носіїв пшеворської культури. Стосовно гончарного посуду варто відзначити, що тут, окрім місцевих традицій, чітко простежується провінційно-римський вплив сусідніх із Верхнім Потиссям гончарних центрів.

Особливу групу знахідок складає посуд, виготовлений у римських подунайських провінціях. У Верхньому Потиссі він відомий за колекцією посуду ретійського та паннонського типів, а також знахідками terra sigillata. Перший виготовлявся в Реції. Для нього характерне виконання в стилі барбатіно (тобто імітація еліністичних металевих посудин), з додатковим декором, нанесеним за допомо-

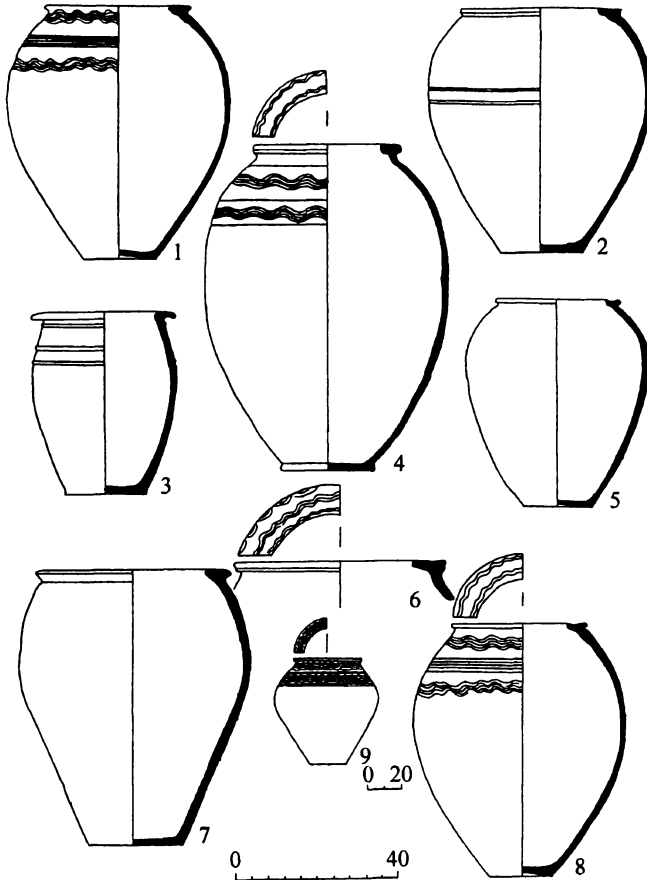

Рис. 59. Тара для зберігання припасів з пам'яток Верхнього Потисся II–IV ст. н.е.
1-Оросієве; 2-Лужанка;
3-Петрово; 4, 6 – Іза II; 5-Сасово;
7-Шебастовці; 8-Ужгород;
9-Чичаровці.

гою зубчастого колісця. Колір від червоного до червоно-коричневого, поверхня блискуча (Szönyi, 1973, old. 87-107).

Паннонська кераміка – це сіроглиняний посуд двох типів. Перший із сірим або чорним лощенням, зазвичай прикрашений штампами з рослинною орнаментатцією (Krekovič, 1981, s. 350-352). Цей посуд визначається як типовий для Паннонії і території Південно-Західної Словаччини і датується Т. Колніком серединою II ст. н.е. (Kolnik, 1958).

Другий тип паннонської кераміки представлений розписним посудом, поверхня якого вкривалася смугами та хви-

лями, які наносилися червоною або коричневою фарбою (Krekovič, 1981, s. 53-354). На пам'ятках Південно-Західної Словаччини цей тип посуду зустрічається майже на кожному поселенні, а в Верхньому Потиссі відомий тільки в комплексі Прешова (Budinský-Krička, 1963a, s. 13).

Виникнення рецької та паннонської кераміки пов'язане з розвитком місцевого гончарства, з латенськими традиціями й римською технікою виробництва (Roszy, 1957, s. 38). У Словаччині в даний час рецька кераміка датується другою половиною II – першою половиною III ст. н.е. (Krekovič, 1981, s. 367).

Уперше terra sigillata з'являється в період правління імператорів Доміціана–Адріана, тобто наприкінці I – на початку II ст. н.е. Надходження terra sigillata різко зростає з початком роботи рейнцабернських майстерень (друга половина II – перша половина III ст. н.е.). Імпорт terra sigillata в першій половині III сторіччя розширюється за рахунок продукції пфаффенгофських майстерень, розміщених неподалік від вестендорфських (Kuzmová, Roth, 1988, s. 149).

З'ясовуючи шляхи проникнення terra sigillata в північно-карпатські області та Середню Європу, дослідники особливо підкреслюють роль Паннонії. Я. Гечкова (1982, s. 27), уточнюючи це положення, прямо вказує на Паннонію та Норік як на ринок вестендорфських майстерень, у яких Брігеція, розміщена на Середньодунайському лімесі, виступала посередником у торгівлі з варварськими територіями, що лежали на північ від Дунаю. Висновок підтверджується значним скупченням у Брігеції продукції вестендорфських і рейнцабернських майстерень, а також великою кількістю terra sigillata в Південно-Західній Словаччині, безпосередньо розміщеній у контактній зоні з Середньодунайським лімесом. Припинення надходжень імпоротної кераміки пояснюється ускладненням політичної ситуації на Середньодунайському лімесі, що пов'язано з тиском германців під час правління імператора Галлієна (253–268 pp.), який завершився захопленням маркоманами Верхньої Паннонії (Aurel Victor. Epit., 33, 1).

Підрахунки кількості імпоротної кераміки з різних зон варварського світу Карпатської улоговини свідчать про нерівномірність його розподілу. Широко використовувалась terra sigillata в Словаччині (за винятком її східної частини) (Kuzmová, Roth, 1988, s.151). Порівняно незначна її кількість знайдена на території “сарматського клину” в Тисо-Дунайському межиріччі, але набагато більше в пів-

нічніших областях, заселених квадами, осами й котінами (Gabler, Vaday, 1986, old. 46).

Нерівномірність надходження цього виду товару в варварські області пояснюється цілим рядом факторів, зокрема географічним розміщенням тієї чи іншої області відносно лімесу, етнічною приналежністю та формою його господарської діяльності, розміщенням торговельних шляхів і характером харчування.

У Верхнє Потисся імпортна кераміка, ймовірно, надходила через південно-словацькі землі. На це вказує факт її більшого скупчення в західній частині регіону, ніж у південно-східній, яка безпосередньо стикувалася з лімесом провінції Дакії. Остання обставина вплинула на подальший розвиток місцевого гончарства, що виявилось у появі цілої мережі сільських майстерень та утворенні промислового району в басейні р. Міц.

Разом із керамікою в речові комплекси поселень входили знаряддя праці та побутові речі, які за своїм функціональним призначенням поділяються на три групи: сільськогосподарські, ковальські та деревообробні, а також інструментарій домашніх виробництв і промислів (рис. 60).

Перша група представлена наральниками, серпами, косами, мотикою, виноградарським ножом і жорнами (рис. 60, 1-6, 18, 34). До другої групи входить ковальсько-ювелірний інструментарій. Це невеличкі ковадла, молоток і тигель (рис. 60, 7-9). Ковадельце належить до типу шпераків, які використовувалися для дрібних ковальських операцій. Разом із шпераком знайдено фасонний молоток. Він має широку колоподібну робочу площадку та клиноподібний протилежний бік. Отвір для рукоятки трапецієподібний.

Невелику групу знахідок становить інструментарій тесляра. До нього зараховані долота, молоток і клин.

Інструментарій гончара на пам'ятках маловідомий, тому важливими є ті нечисленні знахідки, які були виявлені на окремих поселеннях. У регіоні до них належить значна колекція штампів для нанесення декору на поверхню сіроглиняного посуду. Більше 50 цих інструментів знайдено в Берегшурані та кілька штук у Лужанці. Вони виготовлені з ретельно вимученої глиняної маси. Форма інструментів найрізноманітніша: циліндрична, сигароподібна, трапецієподібна та інша. Самі штампи у більшості випадків містилися на обох торцях і являли собою різні візерунки (рис. 60, 21-24).

Численну групу складають знаряддя та предмети, пов'язані з домашнім виробництвом і промислами. Серед них відзначаємо ножі,

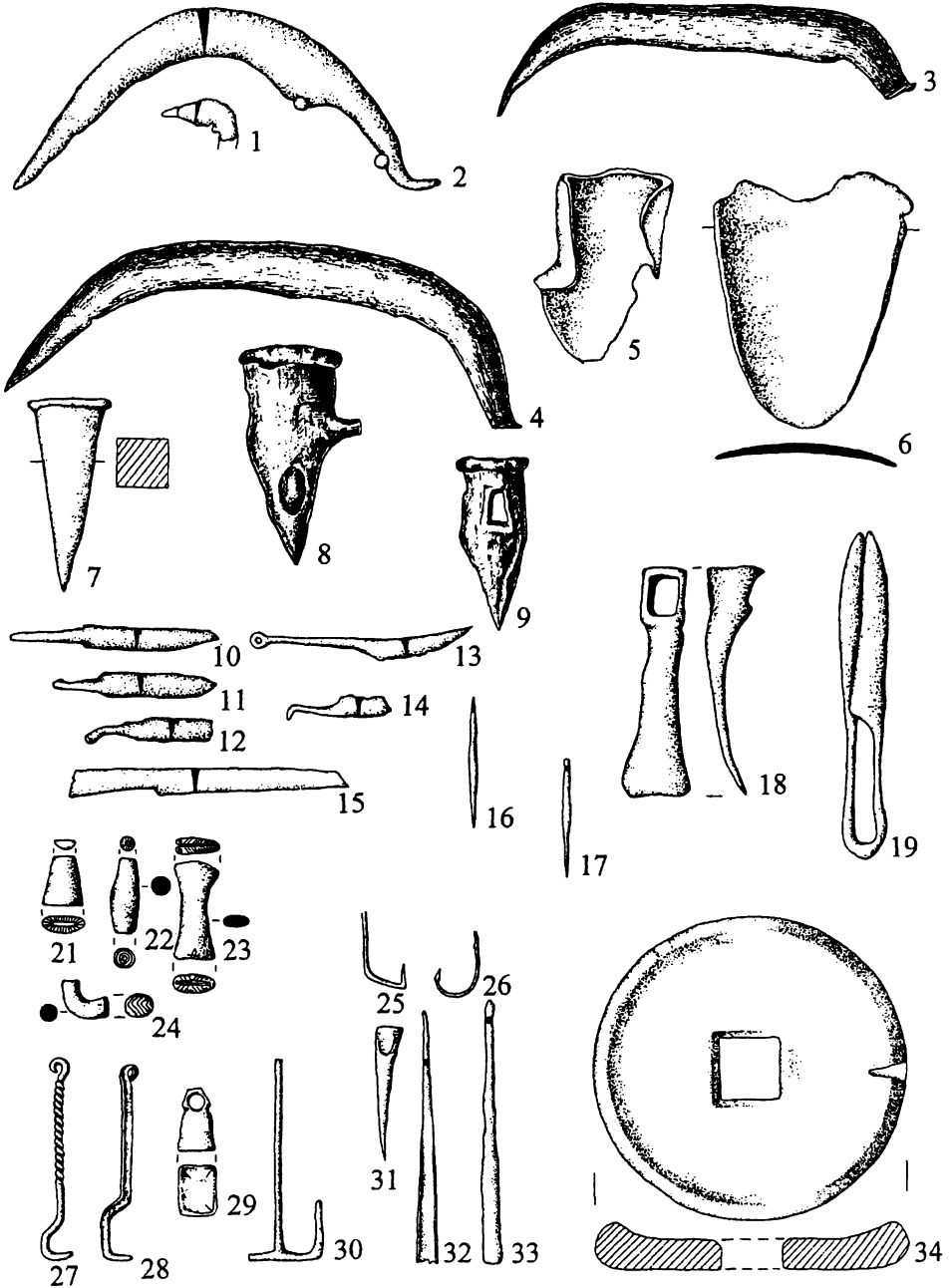

Рис. 60. Речовий інвентар пам'яток Верхнього Потисся II-IV ст. н.е.

1-2, 7, 13-14, 16-17, 31 – Трстене при Горнаді (по Ю.Юречко); 3-4 – Верхня Визниця; 5 – Ждана;
 6, 18, 34 – Нижня Мишла (по Ю. Берешу, М. Ламійовій-Шмідловій); 8-9 – Берегово; 10-11 – Бакта;
 12, 33 – Заболоття; 15, 30 – Іза; 21-24 – Берешурань (по Е. Іштвановіч).

бритви, шила, проколки, прясельця, конуси, гачки для рибальства (рис. 60, 10-17, 25-26, 31-33). Разом із ними знайдені ключі від воріт, виготовлені з заліза й бронзи (рис. 60, 27-28, 30).

Серед речового матеріалу поселень, який не ввійшов у вищеописані групи, відзначимо речі, пов'язані з кріпленням дерев'яних конструкцій (цвяхи, скоби, костилі), точильні бруски та дзвіночки (Шамудовці, Лужанка). Останні належать до рідкісних і цікавих речей, пов'язаних із тваринництвом, до типу литих пірамідальних дзвіночків із фігурним вушком. Виконані у вигляді чотиригранної піраміди, у розрізі прямокутної. Язички залізні, закріплені на дроті, протягнутому крізь отвори у верхній частині корпусу (рис. 60, 29).

Найбільш ранні пірамідальні дзвіночки, які відносяться до III–I ст. до н.е., з'явилися на території Єгипту та Італії (Spear, 1978, р. 183) і пізніше розповсюдились на величезній території від Північного Кавказу на сході до р. Рони на заході (Морозовская, 1985, рис. 2).

У Карпатському ареалі вони мали широке застосування в сарматському середовищі. Згідно з О. Х. Вадаї (1989, old. 59), дзвіночки виготовлялися в римських провінційних майстернях. У залежності від розмірів дзвіночки мали різне функціональне призначення. Дрібні служили жіночими підвісками, які кріпилися між намистинами браслета або пришивалися до рукавів, рідше носились як намисто. У сарматських могильниках Угорської низовини всі ці дзвіночки походять з поховань II – початку III ст. н.е. (Vaday, 1989, old. 59-60). Один із таких дзвіночків був знайдений під час розкопок кургану в Лазурь (Котигорошко, 1998, рис. 3, 26).

Великі екземпляри використовувались у якості “колотил” і підв'язувались на шию великій та дрібній рогатій худобі. Поява дзвінків у регіоні є можливим свідченням існування контактів із сарматським світом Тисо-Дунайського межиріччя.

Поряд зі зброями праці значну групу інвентаря складають предмети озброєння. Вони представлені мечами, бойовими ножами, наконечниками списів і стріл, втоками, деталями щитів (умбони, руків'я) (рис. 61). У своїй домінуючій більшості виявлені в пшеворських поховальних комплексах.

Мечі дволезові з нешироким (4–5 см біля основи) клинком, довжиною до 80 см. Доволі часто вздовж осі клинка йдуть подвійні жолобки. Довгі мечі були переважно зброєю вершників, що підтверджується знахідками в похованнях разом з ними шпор. Поява

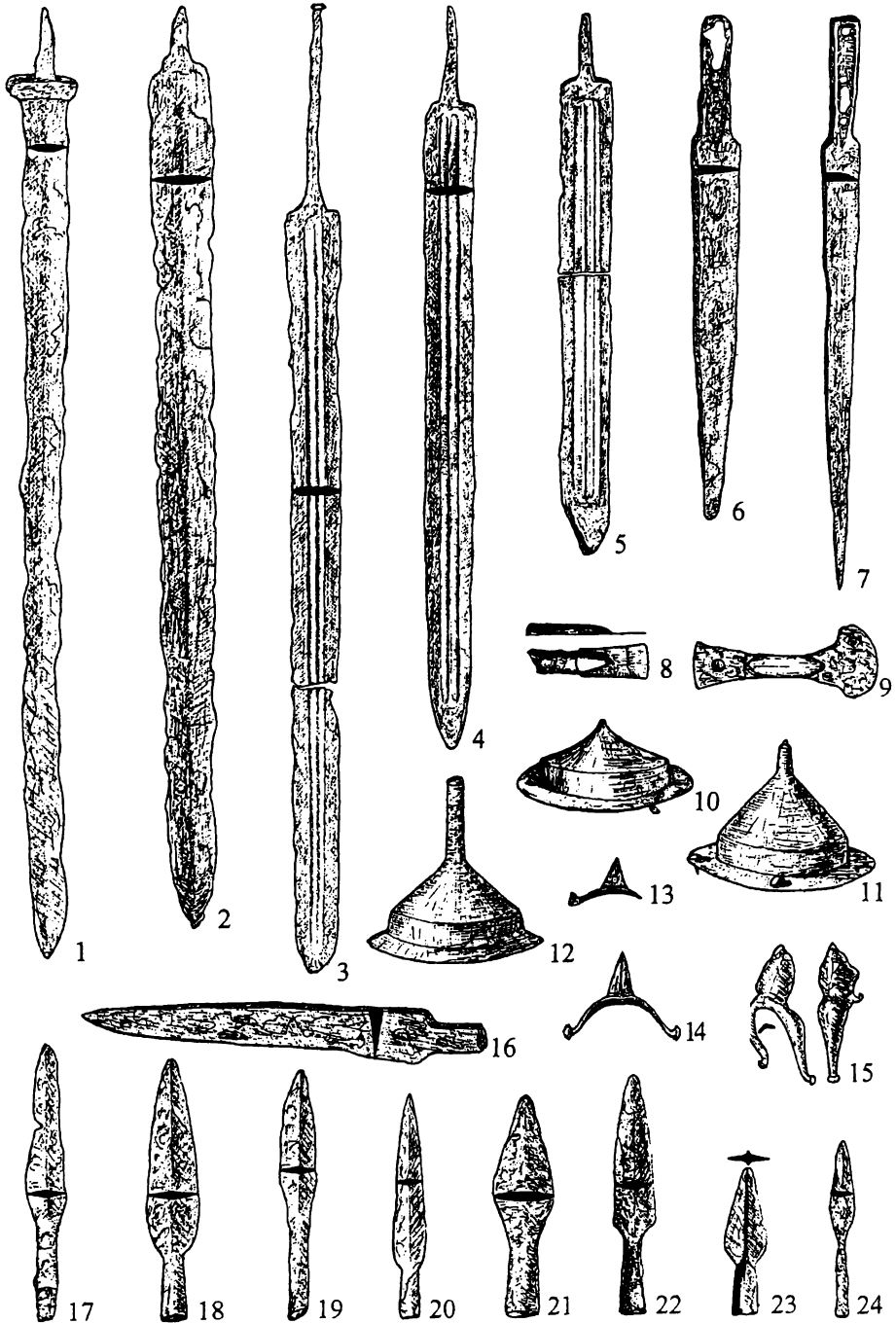

Рис. 61. Зброя та шпори з пам'яток Верхнього Потисся пізньоримського часу.

1, 3, 9, 11-14, 16-18-Арданово; 2-Великі Лучки; 4-Верхня Визниця; 5-Галіш-Ловачка; 6-7-Берегово;
8, 10, 15, 22-24-Братово; 19-Свалява.

довгих мечів у Верхньому Потиссі пов'язана з проникненням кельтських племен. У римський час двогострі мечі, особливо довгі, набули широкого розповсюдження. У тому числі й у Верхньому Потиссі, переважно в середовищі носіїв пшеворської культури. Аналіз мечів із поховань у Кваковцях показав, що обидва екземпляри належать до дамаскованого типу. Вони були зварені з трьох сталевих смуг: бокові мали тверду перлитову структуру, набуту шляхом науглецювання, а середня була дамаскована (Mihok, Miroššayová, Veselovská, 1993, s. 95-108). Хронологічний аналіз довгих мечів, проведений К. Годловським (1970, р. 12-13), дозволяє віднести їх до фази С1а.

В обмеженій кількості також відомі короткі двосічні й однолезові мечі-скрамосакси довжиною 45–54 см (рис. 61, 5-7). Скрамосакси відомі в комплексах доримської Дакії (Glodariu, Jaroslavschi, 1979, р. 138, fig. 71, 4) й зустрічаються протягом всього ранньоримського часу (Godlovski, 1984, fig. 3, 14).

Якщо бойові ножі трапляються доволі рідко, то наконечники списів є найбільш розповсюдженим типом наступального озброєння. Зустрічаються в похованнях і в об'єктах поселень. Усі наконечники списів втульчасті, між собою різняться формою і розрізом пера (рис. 61). Разом із тим, застосування лука та стріл у бою, зважаючи на дані поховань, було обмеженим.

Додатковими деталями списів є втульчасті втоки. У розрізі колоподібні. Довжина 6–10 см.

Захисне озброєння найповніше представлено деталями щитів та одиничними екземплярами доспіхів. Серед деталей щитів виділяється колекція умбонів. Вони конічної, присадкуватої або циліндричної форми з широкими полями і звичайно високим торчем. Разом з умбонами в похованнях знаходились і руків'я щитів (рис. 61, 8-12).

Використання кольчуги, як захисного обладунку в римський час, підтверджується знахідками її уривків у кургані № 1 Лазурі (Котигорошко, 1998а, с. 130-131).

До основної частини екіпіровки кінних воїнів належать шпори. У своїй більшості представлені невеликими шпорами з маленькими широкими плечиками й невеликими кнопками по краях. Шип короткий, масивний, іноді огранений. За М. Яном (1921, с. 48-49), цей тип датується II ст. н.е. Широке розповсюдження шпори отримали в пшеворській культурі, де вони характеризують ступені В2 – В2/С1 (Godlovski, 1977, s. 87-88). В обмеженій кількості відомі шпо-

ри з асиметричними плечиками й невеликими кнопками на кінцях, коротким масивним шипом і гачком під ним. Такі шпори з'явилися на початку пізньоримського часу і є типовою знахідкою для фази C1b (Godlowski, 1977, ss. 87, 90).

Одну з найважливіших категорій речового інвентаря складають прикраси та предмети туалету, представлені широким асортиментом виробів із заліза, бронзи, срібла, золота, скла, кістки і напівкоштовного каміння. Це фібули, пряжки, браслети, гребені й підвіски.

Фібули, які є основними хроноіндикаторами пам'яток, складають значну колекцію в речових комплексах. Це трубоподібні застібки Альмгрен 79, 86, двочленні Альмгрен 141, із широким гребенем на голівці та розширеною ніжкою (Альмгрен 126), фібули типу Альмгрен 247, двочленні застібки з підв'язною ніжкою, одночленні підв'язні з короткою пружиною й верхньою тетивою, фібули з фасетованими ніжками, одночленні напівциркулярно вигнуті, двочленні фібули типу Альмгрен 211, двочленні з високими, косозрізаними приймачами, двочленні прогнуті фібули з підв'язними ніжками, фібули типу Альмгрен 190 та інші (рис. 62).

Пряжки виготовлені з бронзи й заліза. За формою та технікою поділяються на залізні однороздільні прямокутної форми, прямокутні двороздільні й бронзові литі овальні або колоподібні з потовщеною передньою дужкою. Такі пряжки є однією з найхарактерніших деталей одягу в середовищі культур пізньоримського часу на широкій території варварського світу Південно-Східної Європи.

Браслети складають невелику групу жіночих прикрас. Два бронзових браслети зі зміїними голівками (один із реалістичним, другий із стилізованим їх зображенням). Мотив змії в Карпатському басейні походить від фракійських прототипів VI ст. до н.е. (Мелюкова, 1979, с. 231). Він зберігається в ареалі і в більш пізній час, зокрема в даків.

Два інші браслети зі злегка потовщеними кінцями, у розрізі колоподібні, виготовлені з бронзи й золота (Лужанка, Островани). У Карпатському ареалі такі браслети зустрічаються в сарматських похованнях. О.Вадаї (1989, old. 51-52) вважає, що вони не місцевого, а східного походження і загалом характерні для пізньосарматського—гунського часу.

Підвіски складають доволі велику групу прикрас, які різняться між собою формою, матеріалом і технікою виготовлення. Підвіски-“відерця” найбільш представлені. Вважається, що ідея “відерець” виникла в Північному Причорномор'ї наприкінці I тис. до н.е. Вже

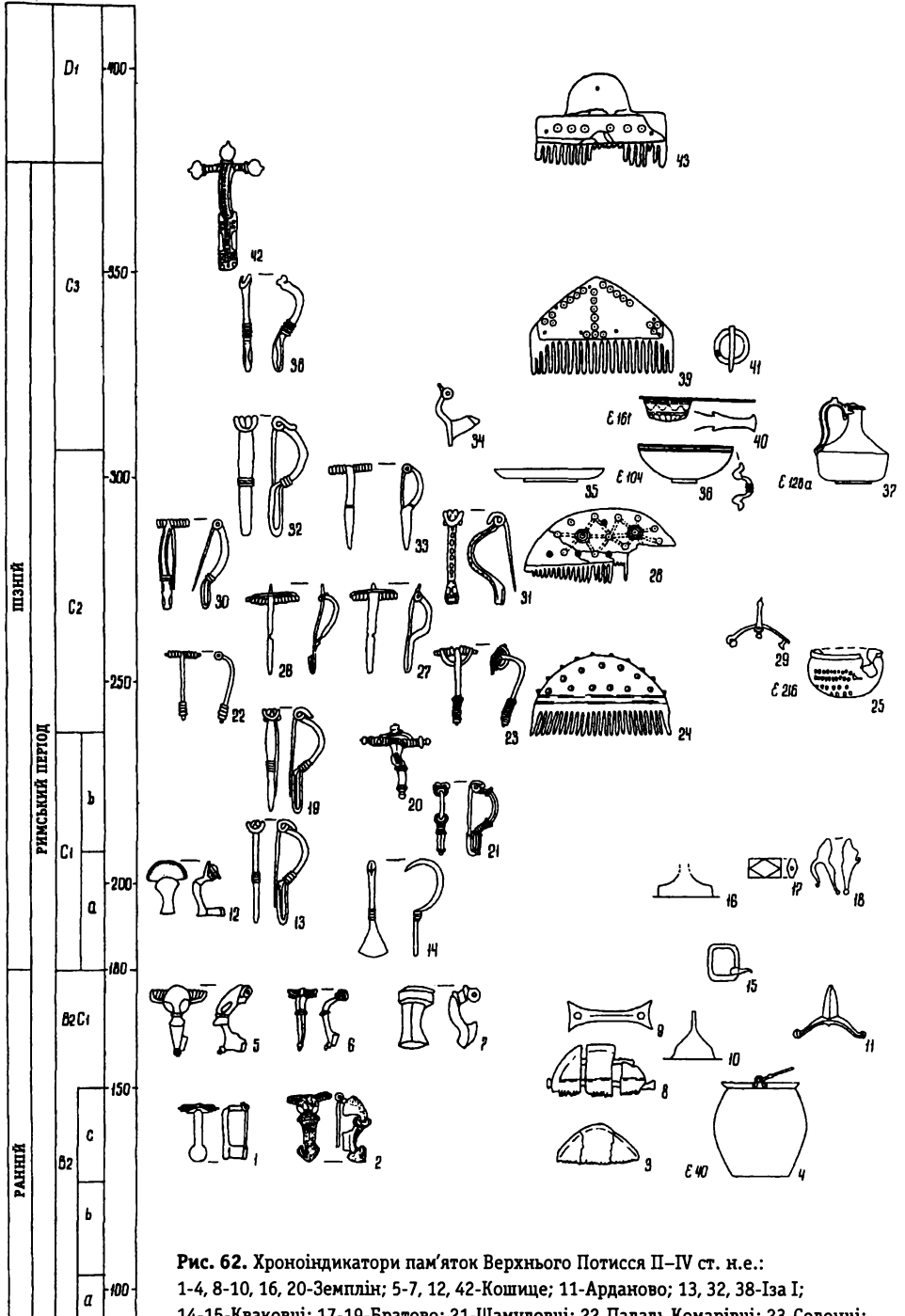

Рис. 62. Хроноіндикатори пам'яток Верхнього Потисся II–IV ст. н.е.:
 1-4, 8-10, 16, 20-Земплін; 5-7, 12, 42-Кошице; 11-Арданово; 13, 32, 38-Іза I;
 14-15-Кваковці; 17-19-Братово; 21-Шамудовці; 22-Паладь Комарівці; 23-Солонці;
 24-25-Островани; 26-27, 33-34-Медіешул Ауріт; 28-Шебастовці; 29-Ужгород-Горяни;
 30-Мочола; 31-Заградне; 35-37, 40-Цейков; 39-41-Кішварда; 43-Чана.

на зламі нашої ери такі підвіски з'явилися у даків, а згодом у сарматів, пізніх скіфів і в середовищі пшеворської культури (Бобровская, 1991, с. 227). У пізньоримський час вони розповсюджуються на території Центральної та Східної Європи, стаючи однією з улюблених жіночих прикрас. Широке розповсюдження підвісок-“відерець” дає можливість припускати їх спеціалізований випуск, який міг бути налагодженим у провінційних римських майстернях. У першу чергу це стосується золотих підвісок, виготовлених із високою професійною майстерністю.

У Верхньому Потиссі відомі також підвіски-луниці та підвіски-медальйони: сферичні, конічні, ажурні. Вони виготовлені з застосуванням гравіювального різьблення, зерніння, філіграні. Зерніння та філігрань належать до найдавніших видів декору. Техніка філіграні була відомою ще єгиптянам і грекам. У Карпатському басейні цей спосіб орнаменталізації широко розповсюджується в II–III ст. н.е. та в більш пізні часи (Popilian, 1980, р. 93).

Намісто також є одним із найбільш розповсюджених видів жіночих прикрас. Більша його частина виготовлена зі скла та сердоліку. Одиначними знахідками є янтарні намистини. Різноманітні за формою та кольором скляні намистини (коло-, лінзо-, хрестоподібні, біконічні, прямокутні, циліндричні, 14-гранні). Виготовлялись з синього, бірюзового, червоного прозорого й заглуженого скла.

Широке розповсюдження намиста у варварському світі Європи Е. Крекович (1987, с. 263) пов'язує з роботою провінційно-римських склоробних майстерень. При цьому він відзначає, що зростання надходжень намиста припадає на II ст. н.е. і пов'язане з завершенням будівництва лімесу.

Гребені. На сьогодні на території регіону відомо близько 25 гребенів, більша частина яких знайдена серед пам'яток Східної Словаччини. Найповніше представлені трискладні гребені, окремі з яких прикрашені по спинці геометричними візерунками. Гребені, які є в нашому розпорядженні, в основному побутували в період II–IV ст. н.е. (Kotigoroško, 1995, р.110-111).

Характеристика та аналіз взаємозв'язків регіонального населення із сусідніми областями головним чином базується на імпортованих речах. Більша частина знахідок цього розряду відкрита у “княжих” похованнях Цейкова (Beninger, 1931) й Острован (Reinach, 1894). Основні групи імпорту представлені виробами з кольорових металів і скла. Це бронзові відерця типу Еггерс 40, глечики типу Еггерс 128 а, миски типу Еггерс 104 і цідилка типу Еггерс 161.

Л. Красковська, спеціаліст у галузі римського імпорту, прийшла до висновку, що посуд Цейкова й Земпліна має італійське походження. До Східної Словаччини, на її думку, вони потрапили через Аквілею та Західну Паннонію, де посередником в обміні з варварами був Карнунтум (Kraskovská, 1976, s. 430, 436).

Рідкісною річчю є бронзовий триножник (tripes), який входив до комплексу поховання I Острован. На думку В. Ондруха, такі речі пов'язані з відправленням культу і виготовлялись у I ст. н.е. в кампанських майстернях Італії (Ondruch, 1957, s. 143-145). Сучасний стан вивчення триножників у зв'язку з розкопками “княжих” поховань у західному регіоні їх розповсюдження дозволяє віднести екземпляр із Острован до продукції майстерень II–III ст. н.е. подунайських або балканських провінцій (Krekovič, 1987, s. 266).

До пізньоримського періоду в Верхньому Потиссі належать ювелірні вироби із золота й самоцвітів: кубок Еггерс 178, фібули, шийна гривна, браслет, аграф з оніксом з Острован, аграф із напівдорогоцінним каменем із Михайлівців та інші речі (Kolník, 1984, s. 264-267).

Невелику колекцію складають скляні посудини. Це напівсферичні чаші з прозорого скла з граненим декором (Еггерс 216) із поховання II Острован, тонкостінна посудина (кубок або чаша) з серпантинним орнаментом із жертovníка в Солонцях, бальзамарій із Кошиць та зеленувате блюдо з Цейкова.

Згідно з Л. Красковською, скляні посудини I ст. н.е. є продукцією італійських майстерень, а в II–IV ст. н.е. у більшості випадків – Рейнської області. При цьому авторка підкреслює, що вироби зі скла потрапляли в Словаччину шляхом торгівлі і як військова здобич, але найчастіше у вигляді подарунків місцевим вождям (Kraskovská, 1981, s. 390-392). Прості вироби (кубки, флакони, келихи) могли відливатись у майстернях Дакії та Паннонії (Vago, Bóna, 1976, old.188).

Наявність значного банку речового інвентаря дозволяє зупинитися на питаннях датування та періодизації пам'яток Верхнього Потисся II–IV ст. н.е. Базою даних є хроноіндикатори, а реперами – історичні події, які знайшли відображення в античних джерелах.

Після утворення в 107 р. н.е. провінції Дакії та входження регіону в безпосередню зону зіткнення з Імперією настає період певної “тиші” в контактах між населенням по обидва боки північного лімесу Дакії. Складається враження, що місцеве населення немовби затаїлося на певний час, намагаючись не привертати до себе уваги

сильного й агресивного сусіда. З іншого боку, римляни, зайняті зведенням захисної системи, на перших порах не вступали в активні контакти з верхньотиськими племенами. На це вказує майже повна відсутність імпорту, найбільш показового матеріалу для з'ясування рівня розвитку міжрегіональних зв'язків. Емісії денаріїв цього періоду не можуть служити надійним джерелом, тому що, як правило, зустрічаються на поселеннях пізньоримського часу та в скарбах кінця II – початку III ст. н.е. Хоча й не виключено, що певна кількість денаріїв надійшла після дако-римських війн, вона була дуже малою порівняно з тим їх впливом на цю територію, який спостерігався в другій половині другого сторіччя.

Ранній горизонт розглядуваного часу представлений комплексами пшеворських поховань (23, 48, 50) Земпліна. У перший входила двочленна фібула типу Альмгрен 141, умбон Ян 7а, гребінь типу Томас VI, а також уламки відра типу Еггерс 40 і шпори з масивним шипом, тобто речі, характерні, на думку К. Годловського (1984, гус. 4), для ступеню B2. Однак гребінь, як показала А. Шмієдловська (1971, с. 23-24), найбільш притаманний другій половині II – першій половині III ст. н.е. Урною в похованні служила ліпна, лощена з чітким профілюванням ваза, яка належить до класичного пшеворського посуду ступеню B2, але існувала й у пізніші часи, до початку пізньоримського періоду (Godlowski, 1977, s. 138-139). Усе це дозволяє визначити можливий час поховання приблизно серединою II ст. н.е. До цієї дати можна віднести й поховання 38 із трубоподібною фібулою типу Альмгрен 79 і поховання 50, які містили зброю, аналогічну тій, що була в похованні 23 цього самого могильника (рис. 62).

Перехідний горизонт B2/C1 характеризується трьома фібулами з Кошиць типів Альмгрен 86 й Альмгрен 126, а також двочленною фібулою з гребенем на дужці та високим приймачем.

Кінцем B2 – B2/C1 датуються поселення Мочола II й Буча з комплексами, які складаються з кераміки пшеворського типу, в тому числі і столового посуду. Сюди також зараховуємо поселення Григоровце, Дубрівка, Медзани, Новосад, Педер, Спішска Нова Весь, Трстене при Горнаді, нижній горизонт яких визначається на основі знахідок ранніх типів terra sigillata (Котигорошко, 1993, табл. II).

Рання фаза пізньоримського періоду (C1a) характеризується колінчатовигнутою фібулою типу Альмгрен 247, двочленною фібулою з напівциркульною ніжкою та початком широкого розповсюдження одночленних підв'язних фібул, а також 14-гранних сер-

долікових намистин. У цьому періоді відбуваються й певні зміни в екіпіровці кінних воїнів. Основним озброєнням залишається довгий меч. На щитах з'являються умбони з широким порожнистим тарчем і присаднуваті умбони з коротким наверхшам. Зміни торкнулися й шпор. Вони стали більшими, а під шипом з'явився гачок для надійнішого кріплення шпори до ноги (рис. 61, 15).

Вважаємо, що до кінця II – початку III ст. н.е. можна зарахувати більшу частину військових поховань, які походять з одиничних місцевих знахідок (Арданово, Свалява, Лесне та інші), у тому числі й зруйновані поховання в Кваківцях, де разом зі зброєю та колінчасною фібулою знайдена двочленна застібка з широкою ніжкою.

До початку III ст. н.е. належить курган у Братово. В його інвентар входила велика кількість речей, у тому числі й одночленна підв'язна фібула, шпори з гачками та вестерндорфська terra sigillata типу Драгендорф 37 епохи Северів (193–235 pp.) (Котигорошко, 1979).

Переважає більшість поселень не має чітких хронологічних індикаторів, але в їхні керамічні комплекси, як обов'язковий атрибут, входить сіроглиняна кераміка зі штампованим декором. Остання, згідно з загальноприйнятою думкою дослідників, з'являється в регіоні наприкінці II ст. н.е. й існує протягом наступних сторіч (Kolnik, 1971, s. 525-527; Lazin, 1982).

Другою характерною рисою ряду поселень, яка дозволяє уточнити час їх заселення, є наявність імпортової кераміки з переважанням terra sigillata. Основний час її розповсюдження припадає на 150–250 pp. н.е., але окремі екземпляри визначаються порівняно вужче, що дозволяє з більшою точністю датувати поселення, на яких вона була знайдена (Котигорошко, 1993, табл. II).

Значна кількість хроноіндикаторів припадає на ступінь C2. Подальшого розвитку набувають варіанти одночленних підв'язних фібул. Одночасно з ними розповсюджуються, хоч і в обмеженій кількості, двочленні підв'язні фібули, а також гребені. Серед останніх найбільш представлені трьохзіставні гребені з півколоподібною ручкою, знайдені на ряді поселень, у тому числі Сені, Дубрівці та Шебастовцях.

Дві двочленні підв'язні фібули знайдені в двох із чотирьох давньоримських поховань Медіешул Ауриту (Dumitrașcu, Bader, 1967, p. 43-47). Перша відноситься до другої половини III ст. н.е., а друга входить до групи індикаторів кінця III – початку IV ст. н.е. Виходячи з посилення, що між похованнями не повинно бути значного хронологічного розриву, можна віднести їх до зламу III–IV ст. н.е.

Трохи раніше існувала будівля 1 поселення Мочола. У ній знайдені дві двочленні підв'язні фібули. Одна датується останньою чвертю III ст. н.е., друга має прямі аналогії серед пам'яток Мунтенії, де такі фібули відомі в комплексах із монетами імператорів Галлієна (253–268 рр.) і Клавдія II (268–270 рр.) (Bihir, 1984, p. 51).

Синхронно з мочоловською будівлею, найімовірніше, існував об'єкт 1 поселення Ужгород–Горяни, у комплекс якого разом із сіроглиняним посудом входила шпора з закріпками, датована третьою чвертю III ст. н.е. (Schulz, 1953, tabl. III, 1) (рис. 62, 29).

Доволі вузько датуються “князівські” поховання в Цейкові й Острованах, які мають значний набір імпортованих речей, у тому числі скляні й бронзові посудини. Це дозволило визначити поховання Цейкова початком IV ст. н.е., а поховання Острован – кінцем III ст. н.е. (Krekovič, 1987, s. 268).

Стадія С3 на пам'ятках римського часу Верхнього Потисся представлена обмеженою кількістю хронологічних індикаторів. Серед них трьохзіставний гребінь із високою трикутною спинкою (тип II за Томас), який входив до інвентаря поховання дівчинки в Кішварді, що дозволяє датувати його першою половиною IV ст. н.е.

Кінець ступеню С3 – початку D1 визначається фібулами типу Альмгрен 190 і трьохзіставними гребенями з напівколоподібними виступами (тип III за Томас). Такі гребені характеризують останній етап існування групи поселень прешовського типу (рис. 62, 43).

У порівнянні з вищезгаданими пам'ятками широким діапазоном побутування визначаються виробничі центри та могильник в Ізі.

Найбільш ранньою є пам'ятка Блажице–Богдановці. Перші гончарські печі тут споруджені вже на зламі н.е. (Pastor, 1976, s. 104–106), але основна його діяльність припадає на пізньоримський час. На це вказує сіроглиняний посуд, одночленні та двочленні підв'язні фібули, гребені типу I (за З. Томас). У межах зламу II–III та кінця IV ст. н.е. працював виробничий район Міц, який випускав левову долю керамічної продукції у Верхньому Потиссі. Серед його хронологічних індикаторів виступають одночленні підв'язні фібули, гребені, браслети й римські монети, у тому числі одна монета імператора Костянтина II (337–340 рр.). III–IV ст. н.е. визначається час роботи гончарних печей Медіешул Ауриту. Тут знайдені одночленна підв'язна фібула й двочленна застібка з високим косозрізаним приймачем, яка датується в основному початком III–IV ст. н.е.

Значну речову колекцію містить жертovníк у Солонцях. Це фібули, підвіски, пряжки, скляний кубок зі шліфованими овалами. У сукупності інвентар дозволяє віднести пам'ятку до кінця III–IV ст. н.е. або можливо до початку V ст. (Котигорошко, 1987, с. 190–191).

Складніша справа зі з'ясуванням часу функціонування могильника Іза, точніше зі встановленням його початкового періоду. Рання частина некрополя (Іза II) не містить матеріалу, за яким можна визначити конкретні дати, а кераміка може бути віднесена до ранньоримського часу.

При встановленні часу пізньої частини могильника (Іза I) залучались одночленні підв'язні фібули, до колекції яких входять усі варіанти, крім угорського типу. Вони охоплюють період із кінця II до кінця IV ст. н.е. З цим самим часом пов'язані литі бронзові й залізна двохроздільна пряжки, а також сердолікові 14-гранні намистини.

Розглянуті хронологічні позиції речей та окремих пам'яток дозволяють зробити деякі загальні висновки щодо періодизації регіону II–IV ст. н.е.

Поділ римського часу на два основні періоди – ранній і пізній, як відомо, спирається на значний фактор – Маркоманські війни (166/167–180 рр.). Період до початку війн (107–166/167 рр. н.е.) можна визначити як “темні роки” в галузі хронології. Цей відрізок часу виявився майже порожнім з точки зору хроноіндикаторів. Така ситуація, як уже зазначалося, пояснюється відносинами, які виникли між населенням по обидва боки північного лімесу провінції Дакії після дако-римських війн.

Різкі зміни починаються з середини II ст. н.е. У регіон ринули римські монети, з'явилась імпортна кераміка й речі, нові типи зброї, а з ними і новий етнос, який фіксується в ґрунтових кремаційних похованнях, а пізніше і в інгумаційних.

Пік розповсюдження речового імпортного інвентаря припадає на III ст. н.е. Вже до середини IV ст. н.е. відбувається поступове зменшення кількості надходжень, а наприкінці сторіччя спостерігається затухання життя на більшості поселень Верхнього Потисся.

Значний речовий матеріал, дані поселень, виробничих центрів та об'єктів, інвентар могильників, залучення природничо-наукових методів дослідження – все це дозволяє дати аналіз господарської діяльності та соціальної організації верхньотиського населення II–IV ст. н.е.

Політична стабілізація, яка настала після закінчення Маркоманських війн (166–180 рр.), сприяла новому економічному піднесенню. Подальшого розвитку набули ремесла, серед яких продовжували домінувати металургія, металообробка та гончарство.

Традиційна металургія була основною базою, яка сприяла подальшому розвитку землеробства. Його провідна роль підкреслюється різким зростанням населення, що спостерігається в регіоні наприкінці II – на початку III ст. н.е. У порівнянні з попереднім періодом виробляється значно більше знарядь для обробітку ґрунту. Це симетричні наральники та наральники з масивним лезом. Можна припускати, виходячи з ранніх матеріалів, що продовжувалось використання плуга з двома відвалами, найбільш пристосованого для обробітку ґрунтів Карпато-Дунайського басейну (Crișan, 1977, p. 392-393).

Поля засівалися двома видами пшениці (полба-спельта і полба-двозернянка), житом, вівсом, ячменем голозернятковим і ячменем двограним, просом-чумизою, квасолею, сочевицею, гірчицею. Наші висновки ґрунтуються на даних ботанічного аналізу кераміки й обмазки селищ культури карпатських курганів Прикарпаття (Вакуленко, Якушевич, 1974, с. 33-38), зерен із дакійського городища Гредіштя Мунчелулуй (Кругликова, 1956, с. 15) і матеріалів закарпатських селищ.

Збирання врожаю здійснювалося за допомогою серпів або, можливо, кіс, зерно зсипалося до піфосоподібних посудин, які повсюдно зустрічаються в об'єктах селищ. Не виключене зберігання зерна в спеціальних дерев'яних сховищах, у засіках. Використання зернових ям, у зв'язку з підвищеною вологістю ґрунту, було обмежене (Заставне, Трстене при Горнаді).

Зерно перероблялося за допомогою ручних ротаційних млинів, які в римський час набули плоскої робочої поверхні. За допомогою таких млинів фізично здорова людина за день могла змолоти 15 кг просушеного зерна (Хавлюк, 1977, с. 24).

Традиційним у Верхньому Потиссі було заняття виноградарством. На це вказують знахідки ножів для обрізання винограду з Галіш–Ловачки, Малої Копані та поселення Трстене при Горнаді. Лісовий дикий виноград, який, на думку селекціонерів, був пращуром культурних сортів, виявлений біля м. Виноградово (Лазоренко, 1976, с. 73). Про місцеву культивуацію винограду в певній мірі свідчить відсутність амфор – основної тари при транспортуванні вина,

які доволі часто зустрічаються на римській периферії Європи. Широке розповсюдження винограду в доримській Дакії відзначає Страбон. Згідно з даними античного географа, Бурєбіста переконав даків вирубати виноградну лозу і жити без вина (Страбон, VII, III, 11).

Разом із землеробством подальшого розвитку набуло розведення худоби. Вона служила тягловою силою, давала м'ясні та молочні продукти, вовну та шкіру для виготовлення одягу й взуття, а кістки використовувалися для різноманітних виробів, зокрема гребенів, шил, голок. Домінуюче місце займало тваринництво в передгірській зоні з її малопродатними для розвитку землеробства землями та чудовими пасовищами – полонинами. На літо худобу відганяли в гори для випасання на полонинах, де утворювалися сезонні поселення – стини. Гето-дакійські стини відкриті в горах Орештіє. Житла в них колоподібні або прямокутні в плані, на кам'яній основі, з вогнищами всередині (Фёдоров, Полевой, 1973, с.137-138; Daicoviciu, 1962). У долинних районах випасання худоби мало прижитловий характер.

Безперечно, необхідною була заготівля кормів на зиму, причому, у дуже значній кількості. За підрахунками Ю. А. Краснова, тільки для однієї корови на 3 зимові місяці треба було 370–500 кг сіна (Краснов, 1971, с.124-125). Заготовляли корми за допомогою кіс – горбуш. Скошену траву й сіно могли збирати граблями, відомими в карпато-дакійських землях з I ст. н.е. (Glodariu, Jaroslavski, 1979, р. 66, fig. 25-26).

Остеологічні залишки, виявлені в об'єктах поселень, підтверджують присутність у стаді великої та дрібної рогатої худоби, коней. Матеріали досліджень Закарпаття доповнюються даними з поселень Південно-Східної Словаччини, де поряд із кістками корів, кіз, овець, коней, виявлені кістки свиней, собак та курей (Lamiová-Schmiedlová, 1969, s. 487). Значимість скотарства в господарстві верхньотиського населення підкреслюють різноманітні ромбічно-хрестоподібні знаки на сіроглиняному посуді. Цей декор, як вважає Б. А. Рыбаков, тяжіє до областей, де поряд із землеробством дуже важливу роль відігравало скотарство (Рыбаков, 1981, с. 336).

Проживаючи на берегах річок, в оточенні лісів, багатих дичиною, ягодами та грибами, населення займалося різноманітними промислами. У лісах Закарпаття водилися заєць, лисиця, вовк, ведмідь, рись, вепр, благородний олень, козуля, близько 260 видів птахів (Анучин, 1956, с. 57-58). На поселеннях виявлені кістки бла-

городного оленя, ікла вепра та ведмедя. Полювали за допомогою лука та стріл, списів. Можливо, використовувалися силки й ловчі ями. Рибальством займались індивідуально, за допомогою вудки з одножальним залізним гачком, а можливо, й колективно, застосовуючи сіті. Априорі можна говорити про збиральництво й бортивництво.

Традиції металургії, закладені в епоху латену, збереглися і в римський час. Як і раніше, для плавлення заліза використовувалися сиродутні горни напівназемної конструкції. Серед різноманітних селищних знахідок залишків горнів виділяється місцезнаходження Вовчанське, яке було невеликим поселенням металургів.

Залишки ковальського виробництва, у порівнянні з залишками металургії, зустрічаються дуже рідко. Виявлена в Матієві ковальська майстерня не дає виразної картини ковальського ремесла. Судячи із частини, що збереглася, це була будівля з глинобитними стінами. Всередині містилися горни. Знахідка біля них тигля – свідчення проведення в кузнях також і ювелірних операцій (Kotigoroško, 1995, p. 118, fig. 72).

Доволі рідко в об'єктах поселень зустрічається ковальсько-слюсарський і ювелірний інструментарій. У його колекцію входять зубила, коваделка, молоток і тигель, що не відображає обсягу та характеру роботи з металом. Тому основним джерелом інформації про стан ковальського ремесла є сама продукція.

Вивчення її форм і конструкцій показало, що основним технологічним прийомом при виготовленні було гаряче кування металу ковальським молотом. Під час кування застосовувались такі операції, як витягування та рубка заготовок, пробивання отворів, заклепування, скручування й згинання, а також різноманітні способи покращання якості металу.

Технологічне дослідження ковальської продукції дозволяє конкретно говорити про рівень металообробки. Металографічному вивченню було піддано всього 13 речей, але й ця незначна кількість виробів дає важливий матеріал для характеристики технічного стану ковальського ремесла. До числа досліджених предметів уходять 8 ножів, наконечник списа, 2 втоки, стамеска, стрижень. Вони походять із поховань могильника Іза, кургану Братово та поселення Заболоття (Бидзиля, Вознесенская, 1983, с. 100). Структурне вивчення ножів показало, що всі речі виготовлені з кричного заліза й сирцевої сталі зі звільненням від включень шлаку. Один екземпляр відкутий із високовуглецевої сталі (аналіз 1360). Дрібнозерниста струк-

тура ножів – свідчення доброї пластичної обробки металу. З окремих ковальських операцій, що застосовувалися при виготовленні цих речей, варто відзначити цементизацію та загартування. Мікроструктура загартованої сталі – мартенсит. Якість кування висока. Дещо відрізняється за технологією ніж виготовлення із Братова, відкутий з пакетної заготовки м'якої сталі (аналіз 1349). Зазвичай ножі, виготовлені з “пакетного” металу, відрізняються високою якістю кування, дуже незначним умістом шлаку, рівномірною та дрібнозернистою структурою металу. Вироби з такого металу відзначаються підвищеною гнучкістю та еластичністю. Аналогічна технологія виготовлення ножів застосовувалась і в інших регіонах “варварського світу”, у тому числі й на території розповсюдження черняхівської культури (Барцева, Вознесенская, Черных, 1972, с. 16-17).

Кричне залізо й м'яка сирцева сталь ішли на виготовлення сокир, втоків, наконечників списів. З м'якої сирцевої сталі відкута стамеска. На вістрі у неї зона мартенситу, мікротвердість 642–724 кг/мм. Крім того, вся стамеска була піддана щільній цементизації та гартуванню (аналіз 1351).

Вивчення форм і технології ковальських виробів підтверджує високу професійну майстерність ковалів, а оскільки процес технічного розвитку має суспільно-історичний характер, то він також розкриває рівень соціально-економічного розвитку племен Верхнього Потисся.

Широкого розповсюдження в пізньоримський час набуло гончарство. Утворилася ціла мережа сільських майстерень, гончарний центр у Блажицях – Богдановцях, промисловий район у басейні р. Міц. Асортимент продукції майстерень, які характеризуються стандартністю форм, складали миски, глечики, жбани, піфосоподібні посудини, горщики, склянки, кубки. Їх процентне співвідношення свідчить про наявність у майстернях вузької спеціалізації. У Берегово VI виготовляли переважно миски й глечики зі штампованим декором, жбани; у Лужанці, поряд із мисками та глечиками (більшість без штампованого декору), – горщики з гофрованою поверхнею, кубки, склянки; у Берегшурані – миски, глечики, склянки, жбани (рис. 58).

Домінуюча частина продукції знаходила збут у середовищі верхньотиського населення. Винятком є горщики з гофрованою поверхнею, рифлені кубки та склянки з увігнутими стінками, сформовані за провінційно-римськими взірцями. Відсутність їх у керамічних колекціях поселень наводить на думку про можливість ви-

готовлення цих форм посуду на замовлення з сусідньої провінції Дакії або Сарматії, куди вони могли ввозитись поряд із сільськогосподарською продукцією та сировиною (залізо, сіль). Виникнення великих промислових районів зумовлене наявністю сировинних баз (руди й високопластичних глин), збереженням кельтських виробничих традицій, зв'язків із провінцією Дакія, а також розміщенням у доволі спокійному регіоні Карпатської улоговини, віддаленому від бурхливих подій, пов'язаних із переміщенням германських і сарматських племен та зіткненнями їх із місцевим населенням і римськими військами.

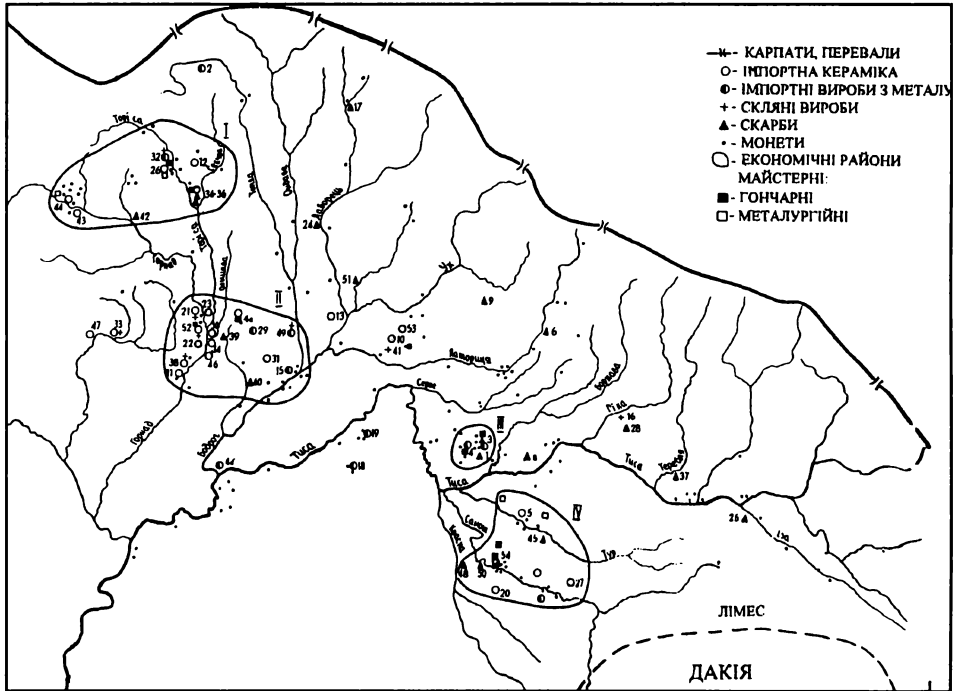
Багаті сировинні ресурси й розвиток товарного виробництва приводить до виділення в межах Верхнього Потисся економічних районів. Вони характеризуються концентрацією залишків виробництва, римського імпорту, значною кількістю знахідок монет і щільністю населення. Перший район (гірська зона) охоплює межиріччя верхів'їв Горнаду й Торіси, другий (передгірська зона) – Кошицьку улоговину і прилеглий басейн Бодрогу, третій (низовинна зона) – низини Боржави і четвертий (низовинна зона) – басейн середньої течії Самошу й Туру (рис. 63).

Через перший і другий райони проходив важливий комунікаційний шлях із Дакії до Балтійського моря (Kolníková, 1970, s. 66). Крім того, перший район знаходився безпосередньо біля спішського рудного родовища (залізо, мідь, срібло, золото), розробка якого почалася ще наприкінці I тис. до н.е. (Pieta, 1982, s. 107) і продовжувалась у римський час (Jurečko, 1981, s. 320–321), а на території другого знаходилися виходи високопластичних глин, що дозволило організувати велике гончарне виробництво в Блажицях – Богдановцях.

Третій район розміщений неподалік від основного комунікаційного шляху регіону – р. Тиси, його кордони охоплюють гончарний промисловий район Міц і Мужієвське родовище золота. За даними аналізу С14, що був проведений Закарпатською геологоекспедицією, одна з численних давніх штолень (№ XI) розроблялася в III–IV ст. н.е. Поряд знаходились виходи алунітово-кварцових порід (Лазоренко, 1976, с. 42), які використовувались мешканцями поселення III–IV ст. н.е. біля с. Квасово для товарного виробництва ротаційних млинів.

Четвертий район, який займав землі вільних даків, містився у безпосередній зоні контактів з лімесом провінції Дакії. Тут відкриті

металургійні й гончарні майстерні перших сторіч нашої ери та байямарське родовище поліметалевих руд. Особливе значення в розвитку економічних районів відіграли р. Тиса, Торіса, Лаборець і Латориця. Уздовж їхніх берегів простежується підвищена концентрація одиничних знахідок монет. Витоки цих річок починаються неподалік від карпатських перевалів – зручних шляхів із Верхнього Потисся в сусідні регіони. З подунайськими провінціями пов'язана р. Тиса, а з Дакією – річки Самош та Іза (рис. 63).

Торговельні зв'язки, виходячи з динаміки надходження імпорту, мали певну тенденцію зростання щодо якості та інтенсивності. У період середини I ст. до н.е. – I ст. н.е. вони носили опосередкований характер, який визначався віддаленістю кордонів Риму. Імпорт складався

Рис.63. Карта розповсюдження римських імпортів і розміщення економічних районів Верхнього Потисся. 1-Бакта; 2-Бардеев; 3-Берегово III; 4-Берегушурань; 5-Братово; 6-Брестов; 7-Буй; 8-Виноградово; 9-Гайдош; 10-Галоч; 11-Гранічна при Горнаді; 12-13Дубровка; 14-Ждана; 15-Земплін; 16-Іза; 17-Калінов; 18-Кек; 19-Кішварда; 20-Корунд; 21-Кошице; 22-Коштяни; 23-Красна над Горнадом; 24-Кривоштяни; 25-Марамуреш; 26-Медзані; 27-Медіешул Ауріт; 28-Нанково; 29-Ніжня Жипов; 30-Нижня Мишля; 31-Новосад; 32-Островани; 33-Педер; 34-Прешов I; 35-Прешов II; 36-Прешов III; 37-Руське Поле; 38-Сена; 39-Сланець; 40-Словенске Нове Место; 41-Солонці; 42-Спішське Влахи; 43-Спішська Нова Вес; 44-Спішська Нова Вес – Сміжани; 45-Течеу (Тячево); 46-Трстене при Горнаді; 47-Турнянське Підграддя; 48-Тюкод; 49-Цейков; 50-Ченгер; 51-Чечехов; 52-Шебастовце – Барца; 53-Шишловці; 54-Сату Маре.

з одиничних речей і більш значної кількості республіканських та імперських монет. На початку II ст. н.е. спостерігається зменшення надходжень, яке пояснюється порушенням політичної стабільності у зв'язку з дако-римськими війнами (101–106 рр.) та розгромом держави Децебала. Після утворення провінції Дакія (107 р. н.е.) Верхнє Потисся опинилося в контактній зоні з Імперією. До середини II ст. н.е. поступово налагоджуються торгові відносини між населенням по обидва боки лімесу, які різко посилюються після закінчення Маркоманських війн і далі зростають у наступному сторіччі.

Мирні контакти варварів і населення провінцій, необхідні мешканцям з обох боків кордону, здійснювалися через прикордонні фортеці, які були не тільки захисними пунктами, але й торговельними та ремісничими центрами. Торгові операції проходили у спеціально відведених місцях і в табірних містечках – канабах під наглядом легіонів. У канабі центром торгівлі служив форум – зазвичай велика чотирикутна будівля. У канабі Аквінку він мав розміри 75 x 82 м. Переходити Дунай у торгових справах у будь-якому місці зі зброєю заборонялося. Ведення торгівлі в укріпленнях і під наглядом військ повинно було перешкоджати шпигуванню варварських купців. Торгові операції варварів обкладалися митом (Колосовская, 1973, с. 230-231).

Із умов угод, укладених з варварами після Маркоманських війн, з'ясовується, наскільки життєво важливою для них була торгівля з римлянами. Всі вони просили зберегти право користуватися ринками. Торгівля з племенами була не менш необхідною і для Імперії як з точки зору економіки, так і з точки зору проникнення й політичного тиску на місцеве населення. Асортимент товарів, які продавалися племенами, очевидний із умов угод. Римлянам були необхідні зерно, коні, бики, корови, вівці (Cass. Dio, 71, 11, 2; 16, 1-2), шкіра, смола, дьоготь, мед, віск, а також раби (Страбон, IV, VI, 10; V, I, 8).

Природно припустити, що в основі експорту населення північно-східної частини Тисо-Дунайського басейну були продукти сільського господарства. Ясно, що в торгові пункти північного лімесу Дакії доставлялася велика та дрібна рогата худоба, вовна, шкіра, сир, продукти промислів.

Складнішим є питання щодо вивозу зерна. Ряд дослідників вважає, що основним місцевим товаром у римський час був хліб (Тиханова, 1974, с. 68). Наскільки це припущення вірне, сказати важко, тому що для вивезення зерна необхідна його надлишкова кількість, яка навряд чи була в обсязі, достатньому для його експорту. Безсум-

нівно, зерно відіграло суттєву роль на внутрішньому ринку під час торгівлі чи обміну населення двох екологічних зон (передгірської та долинної). У зовнішній торгівлі зерно, варто погодитися з думкою В. В. Кропоткіна (1967, с. 113), належало до другорядних статей експорту.

Важливу статтю експорту складала сіль. Вона була цінним продуктом, недарма римлянам заборонялося продавати її варварам, поряд із хлібом, залізом і зброєю (Колосовская, 1973, с. 231). Наявність поблизу солотвинських солекопалень річки Тиса надавала можливість швидко і без особливих витрат сплавляти сіль у подунайські провінції. Сплав солі по Тисі з Солотвина проходив до початку XX сторіччя.

З провінцій надходила кераміка, бронзовий, золотий та скляний посуд, ювелірні вироби, тобто переважно предмети розкоші, доступні привілейованим верствам верхньотиського населення.

У 271 р. постійні удари варварів (вільні даки, карпи, германці, сармати) по лімесу та його прорив змусили імператора Авреліана вивести війська, адміністрацію й частину населення з Дакії (Колосовская, 1956, с. 82), що призвело до занепаду її міст і ремісничоторгових селищ. У цей же час зміцнюються торгові зв'язки населення Верхнього Потисся та Паннонії, чому значною мірою сприяв водний шлях по Тисі, що безпосередньо пов'язував регіон із подунайськими провінціями. Зв'язки з паннонськими ремісничими центрами добре простежуються на прикладі кераміки (миски, кубки, глечики), яка мала аналогії серед виробів гончарних майстерень Аквінкуму й Брігеції. Не припиняється торгівля з Імперією і в IV ст., про що свідчать доволі численні знахідки одиничних монет (50 екз.) і скарби: грошово-речовий із Брестова та бронзових монет із Кривоштян (Котигорошко, 2001, табл. I, III). Обидва з останньою емісією Валента (364–378 рр.). Якщо Брестівський скарб був копанним багатством, можливо ювеліра, то кривоштянський мав цінність лише як вміст номіналів вартості. Останнє торкається питання про роль грошей у внутрішній торгівлі. Часто вчені схиляються до думки про дуже обмежену роль монет у якості “товару товарів” у варварських областях (Heřková, 1982, s. 36) або навіть узагалі заперечують використання їх в обмінних операціях, а відповідно й можливість наявності третього розподілу праці (Небієрідзе, 1984, с. 12-17). У цьому зв'язку цікавою є концепція К. Годловського (1984, с. 342, 350). Розглядаючи період Маркоманських війн, він звернув увагу на невелику кількість скарбів римських монет, які закінчу-

вались емісіями Марка Аврелія, у варварських областях, насамперед на територіях маркоманів і квадів, та численність таких скарбів на територіях римських провінцій. З цього дослідник зробив висновок, що закопування скарбів пов'язане не стільки з військовими подіями, скільки з розширенням грошових функцій монет, інтенсивністю їх надходження та грошового обігу, а також можливістю тезаврування.

На нашу думку, основна функція монет підтверджується й надходженнями IV ст., серед яких основне місце займали бронзові та мідні, що становили інтерес лише як мірило вартості і не розглядалися з точки зору цінності металу.

Порівняно більший приплив монет, разом з іншими видами імпорту, стимулював розвиток торгівлі не тільки з Римською імперією, але і в межах внутрішнього обміну, у чому значну роль відіграло виділення економічних областей, розміщених у різних екологічних нішах.

Розглядаючи рівень впливу Імперії на населення Верхнього Потисся, варто відзначити неадекватність його інтенсивності в різних регіонах Карпатської улоговини. Цей процес залежав від цілого ряду факторів, серед яких відзначимо наявність або відсутність певного базису, який багато в чому визначається рівнем латенізації субстрату в останній чверті I тисячоріччя до н.е.

Після утворення подунайських провінцій та Дакії встановлюються певні відносини між населенням з обох боків лімесу. Якщо в Подунав'ї вони, починаючи зі зламу н.е., часто носили відкрито ворожий характер, який проявлявся в періодичних сутичках германських, дакійських і сарматських племен з римськими військами (Pelikan, 1960, s. 246-250), то у верхньотиській контактній зоні ці стосунки були більш гармонійними та стабільними. Така ситуація пояснюється, з одного боку, географічним розміщенням, а з другого – етнічними інвазіями в тих чи інших регіонах. Тисо-Дунайське межиріччя протягом I – середини IV ст. н.е. поступово поповнювалося все новими й новими хвилями сарматів, які переміщувалися зі сходу, та германцями, що приходили з півночі. Розташування Верхнього Потисся, закритого з півночі та сходу гірським масивом Карпат, багато в чому сприяло безперервному розвитку північнофракійського субстратного населення протягом VI ст. до н.е. – IV ст. н.е. й мінімальному проникненню чужорідних етноелементів (вандали, готи, гепіди).

Цивілізаційний вплив Риму на варварів, незважаючи на мінливі відносини, від мирних до ворожих, мав висхідну тенденцію, яку не сповільнила економічна й зовнішньополітична криза Імперії, що розпочалась у III ст. н.е. Прагнення володіти римським товаром, показником суспільного стану його власника, було важливим мобілізаційним фактором і в економічній, і в соціальній сферах відносин. Освоєння не тільки імпорту, але й технології виготовлення товарів залежало від рівня розвитку базису тієї чи іншої варварської області. До початку римської експансії в Карпатські землі Верхнє Потисся мало ремісниче виробництво, розраховане на широкий ринок збуту, були наявні товарно-грошові відносини та посередники між виробниками, тобто ті фактори, які сформували сприятливе середовище для запровадження досягнень римської цивілізації.

Ці процеси супроводжувалися зростанням соціальної та майнової диференціації, виділенням торговельно-промислової верстви, що в кінцевому рахунку сприяло швидкому викоріненню первіснообщинних відносин. В цьому плані показовим може бути городище III–IV ст. н.е. (Ужгород–Горяни), яке було відкрите експедицією УжНУ в 2007 р. біля Ротонди.

Розділ VIII

Вірування й пантеон божеств у північних фракійців

Стародавня історія Карпатського басейну в багатьох моментах визначається становленням та еволюцією північнофракійського етносу – найбільш численного субстрату ареалу.

У ході свого розвитку північні фракійці, відомі в античних джерелах під етнонімами «гети», «даки», створили досить яскраву й самобутню культуру. Одним з аспектів проблеми її вивчення є відтворення світосприйняття як одного з показників рівня зрілості суспільства, у даному випадку фракійців.

В основу дослідження ідеологічних уявлень покладені дані поховальних пам'яток, семантика орнаментів, а також свідчення античних авторів. Обряд поховання характеризується кремацією небіжчика. Чим це викликано, важко пояснити однозначно. Швидше за все, був цілий ряд причин: страх перед мертвими, віра в очищення вогнем і потойбічне буття, культ предків. Згідно з Б. О. Рибаківим (1981, с. 238-284), виникнення обряду кремації пов'язане з аграрним культом неба. Зв'язок померлих людей з небом, куди відходить дим поховальних вогнищ, міг існувати тільки за умови розмежування уявлень про тіло (плоть) і душу (дихання), яка відлітала до неба. Душа в розумінні давніх була не безплотною, а матеріальною субстанцією, якій необхідні їжа й особисті речі. Тому в поховання клали посудини-приставки з їжею й речі, які знаходилися на небіжчикові в момент його кремації. До предметів заупокійної трапези належать ножі, які займають помітне місце серед поховального інвентаря. З ідеєю потойбічного існування пов'язані також знахідки ключів від замків у курганах Ізи, Братова, у ґрунтових похованнях. Ці ключі були символом зв'язку небіжчика з його домівкою та родиною, яка там проживала (Рикман, 1975, с. 290).

Доречно буде зупинитися більш докладно на питанні про призначення поховального інвентаря. З одного боку, спостерігається турбота про небіжчика, якого наче збирали в дорогу, відправляючи з ним найбільш необхідні речі. З іншого, має місце псування речі

чей, і тих, які були на небіжчикові в момент кремації, і тих, які кидали у вогнище під час спалення, що, можливо, свідчить про страх перед мертвими. Шкідливий вплив, за уявленнями багатьох народів, міг іти не тільки від мерців, але й від їхніх речей. Звичай псувати, спалювати, викидати особисті речі небіжчика був розповсюджений у всьому світі, а його пережитки зустрічаються і зараз (Семёнов, 1966, с. 339-340).

Очевидно, із цим звичаєм пов'язане ритуальне псування зброї, яке спостерігається у військових кремаційних похованнях кельтів і германців. Але незрозумілою є збереженість зброї в інгумаційних похованнях, де всі речі клалися в могилу в неушкодженому стані. Виходить, що спалювали лише тих, кого побоювалися, або тих, хто мав певний соціальний статус.

Згідно з С. Є. Токаревим (1990, с.176-177), звичай поховальних дарів і жертв породжений не забобонними мотивами і не вірою в потойбічне існування душі. Початково він був пов'язаний з безпосередніми проявами афекту й виражався в несвідомому знищенні майна померлого. Лише згодом це знищення, вже узаконене традицією, почало розглядатись як жертва померлому, як засіб забезпечення його необхідною їжею та речами. Але ця ідея, раз виникнувши й розвинувшись, у свою чергу впливала, особливо з культом вождів, на розвиток і ускладнення звичаю поховальних жертв.

У значній мірі наше уявлення про релігійні вірування та пантеон божеств фракійців базується на повідомленнях античних авторів, які доповнюються даними археології та етнографії.

Широке розповсюдження в карпато-дунайських землях набув культ сонця й ранкової зорі. Служителі культу обожнювалися після смерті й ушановувалися фракійцями у вигляді вершників. Боги-вершники гарантували своїм прихильникам безсмертя. Обожнювалось і нічне світило – Місяць. З цим віруванням пов'язані знахідки в Солонцях і Рафайлові підвісок – лунниць. Такі прикраси вважаються культовими предметами родючості. Розповсюдження ураністичних культів і в першу чергу культу Сонця, пов'язане із землеробським характером ведення господарства, у якому тепло й волога – джерела родючості. Ці вірування чітко простежуються в семантиці візерунків на посуді, де переважають зображення сонця, блискавки та пов'язаної з нею води. Сонце й зірки зображувались у вигляді розеток, циркульних кілець; блискавка та вода передавалися пролощеними й врізними зигзагами, хвилястими й похилими штриховими лініями. Як символ животного світила зображено сон-

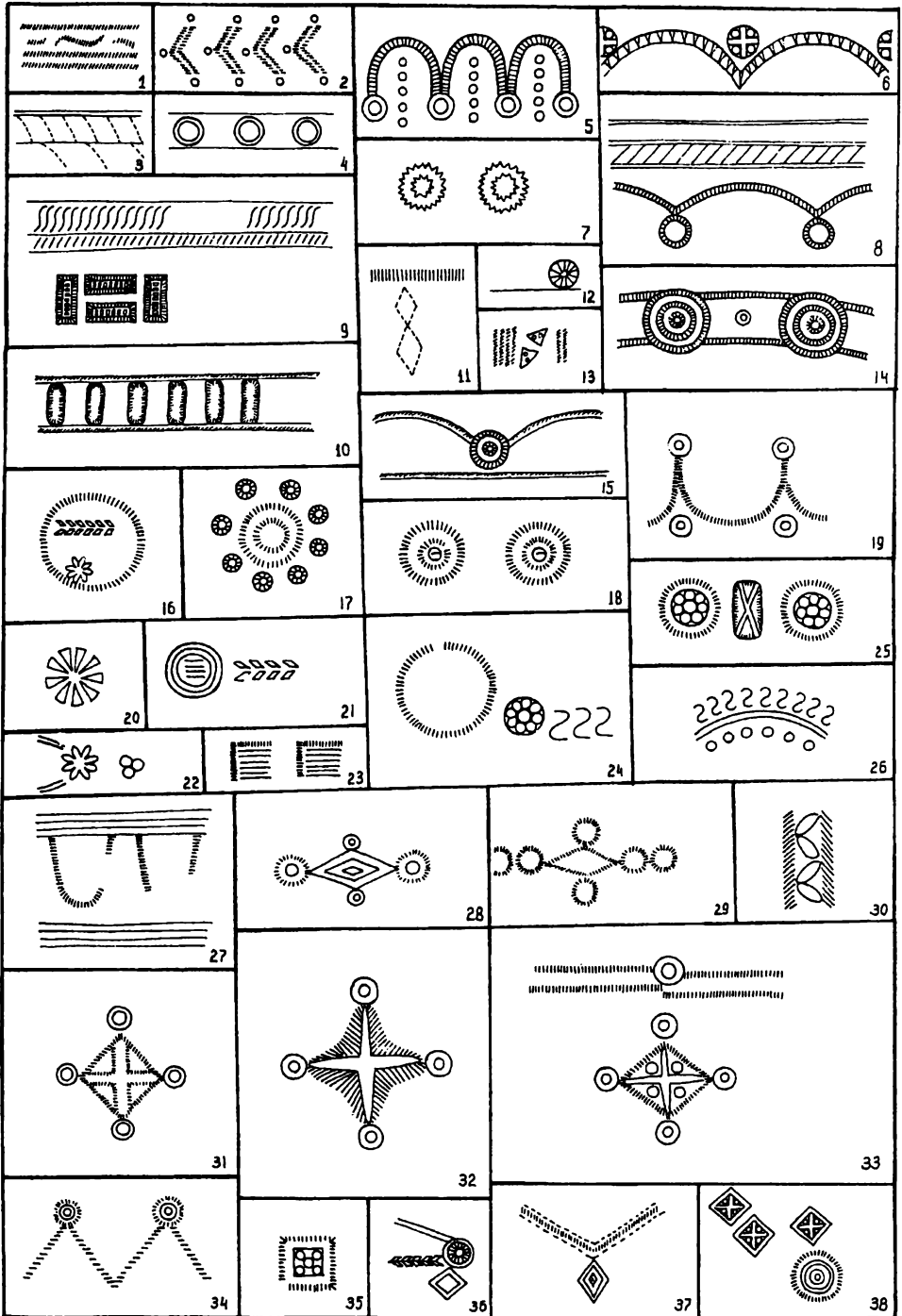

Рис. 64. Солонці. Взірці штампованого декору сіроглиняної кераміки.

це з розміщеними в його середині квітками та колосом на одному із фрагментів посудини із Солонців (рис. 64, 16).

Небо в семантиці візерунків подавалося півколом арок. З ідеєю неба пов'язане і шанування гір. Можливо, відбиток цього культу знаходиться в зображенні гострокутників із розетками на їхніх верхівках (рис. 65, 60-68). У мешканців гірських областей Карпат: словаків, чехів, поляків – до цього часу побутує віра в духів гір – захисників гірян, які охороняють скарби (Гроздова, 1977, с. 211).

Загальним індоєвропейським явищем є протиставлення кола та квадрата, де коло – світ верхній, а квадрат – підземний. Як символ засіяного поля розглядається Б. О. Рибаківим (1981, с. 95, 179) квадрат, поділений на чотири частини з крапкою в кожній із них (рис. 64, 38).

Хрест у колі, квадраті або без них часто є символом не тільки сонця, але й вогню (рис. 64, 31-33). У цьому значенні він зберігається до середньовіччя й відображається в тавруванні глиняного посуду, семантика якого безпосередньо пов'язана з вогнем гончарних печей.

Із магічною практикою пов'язаний ряд предметів, знайдених на городищі Мала Копаня. Це антропоморфні та зооморфні статуетки й намистина, пов'язані з культом фалоса, бронзове навершя й маленький бюст із зображенням чоловіка, кам'яні амулети (рис. 49). Останні, згідно з повір'ями в гірських селах Закарпаття, можуть бути віднесені до оберегів. Оберіг – камінець із гірської річки чи водоспаду (жива вода), що мав отвір, через який веселка пила воду – захищав хату та родину від злих духів (рис. 49, 5).

Доволі широкого розповсюдження серед народів Європи набуло зображення змії. У Карпатському ареалі воно звичайно подається на кінцях браслетів. Змія трактується як тварина, яка була хтонічним атрибутом ряду божественних істот.

Найбільш ранні мотиви змії на території України відомі в середовищі трипільської культури, де вона інтерпретується як змія – жінка, богиня родючості (Мельничук, 1990, с. 44-45). Пізніше виокремлюються змії небесні, які давали вологу, і земні, які охороняли скарби землі. До речі, одна з матінок Діоніса, ім'я якої заборонялося називати, зображувалася зі змією біля ніг (Плутарх, Цезарь, IX).

Поряд із змією, у культурах багатьох європейських народів тоді виступає й образ ведмедя. На присутність його в культурі населення Верхнього Потисся вказують поховання в Земпліні, здійснені на ведмежих шкурах, глиняна статуетка ведмедя з житла поселен-

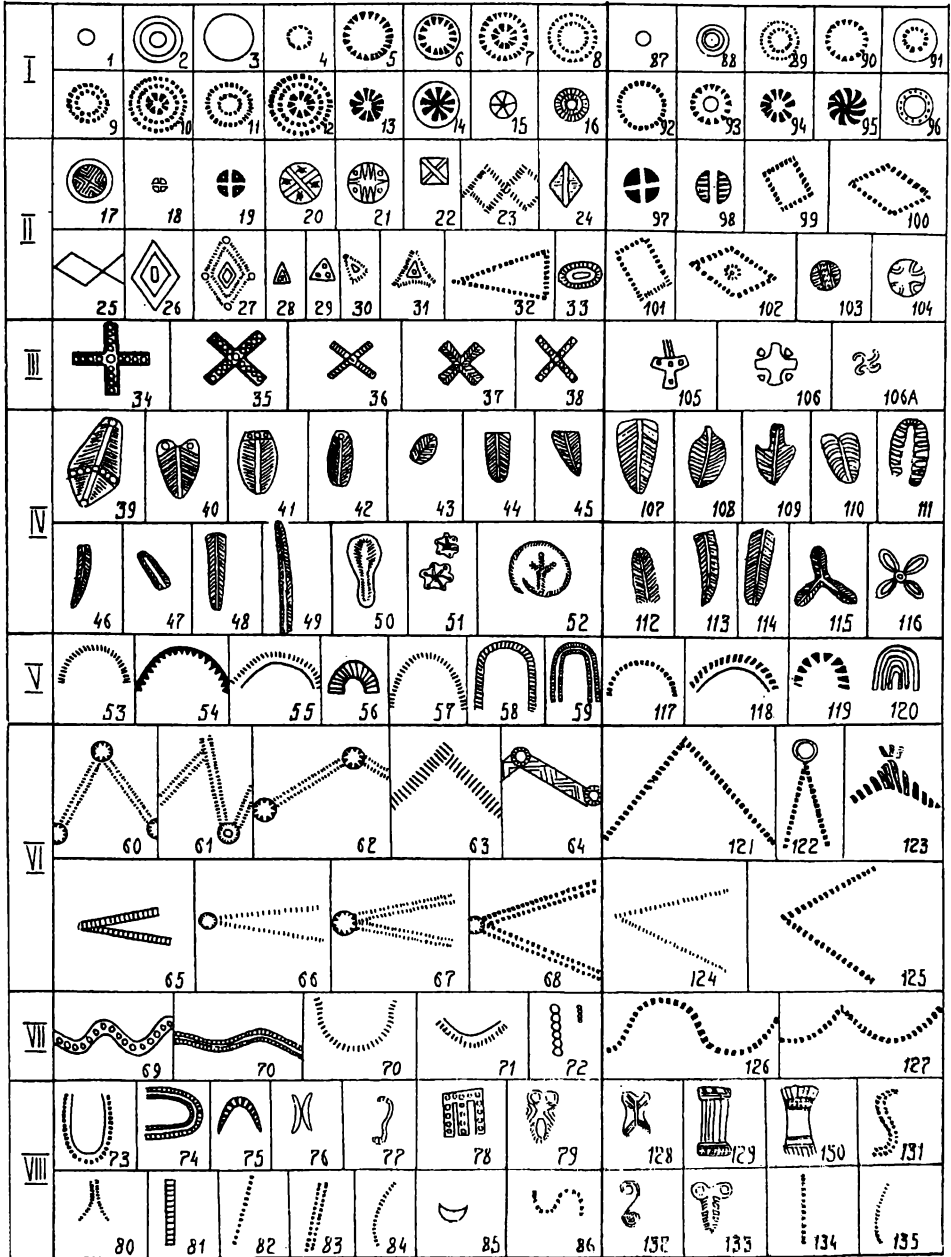
ня металургів у Вовчанському і посудина-ведмідь із поховання III–IV ст. в Білій Церкві (Тячівський р-н) (рис. 49, 7-8). У кельтів у вигляді ведмедя зображували Deo Artio (Токарев, 1976, с. 230), а у фракійців – Залмоксиса (Федоров, 1960, с. 84).

Із культовою обрядовістю місцевого населення пов'язане поховання тварини, відкрите в ямі для зерна поселення Заставне (рис. 52). У Верхньому Потиссі подібний випадок одиничний, але загалом у північних фракійців Карпатського ареалу цей звичай був доволі розповсюдженим. Практикувався й у кельтів. Маємо на увазі поховання в кам'яній скрині з Шопронь–Бейчидомба. За Д. Д. Фрезером (1986, с. 467), цей ритуал принесення тварин у жертву використовувався народами, які займалися мисливством і скотарством. Він ще раз підкреслює роль тваринництва в умовах Карпатської улоговини і, зокрема, Верхнього Потисся.

Найдавніші уявлення про божества – це уявлення про могутніх істот, з якими необхідно було підтримувати дружні стосунки. Їхня милість досягалася дарами, жертвопринесеннями, у тому числі й людськими. За даними Геродота, гети приносили людей у жертву Залмоксису (Геродот, IV, 94). Один раз у п'ять років, при багатолюдному зібранні, жерці кидали молодика на три списи. Якщо він помирав відразу, то вважалося, що Залмоксис прийняв жертву, а якщо ні, то обирали для бога іншого молодика. Жертвоприношення гетами (полоненими) богу війни відзначає в "Гетиці" і Йордан (Йордан, 41-42).

Про спалювання кельтами принесених у жертву людей знаходимо вказівки у творах Юлія Цезаря (VI, 16). Завойовник Галлії мав можливість спостерігати кельтську релігію та звичаї до їх романізації. Д.Д.Фрезер вважає, що Цезар включив у свої нотатки спостереження грецького дослідника Посідонія (135–51 рр. до н.е.), який був у Галлії за 50 років до її захоплення і міг ознайомитися з давніми культами місцевого населення (Фрезер, 1986, с. 610).

Згідно з К. Піетою та Й. Моравчиком, звичай людських жертвопринесень з'являється в гірських областях Карпат із хвилею кельтської цивілізації. Прямим свідченням існування людських жертвопринесень у Верхньому Потиссі є культовий центр у Солонцях кінця III–IV ст. н.е., близький за своєю структурою до кельтських жертovníків. Безсумнівно, він не був таким величезним, як святилище в Рібемон-сюр-Анкр, де на майданчику, оточеному ровом, а також і всередині рову було відкрито більше ніж 5000 кістяків із відтятими головами, але мав більші розміри, ніж жертovníк у Просні. Останній займав яму природного походження. У ньому разом із кремованими небіжчиками знаходилися кістки великої та дрібної

рогатої худоби, коня, ведмедя, собаки, свині. Тут також зібрано близько 5500 фрагментів кераміки, переважно гончарної, і значну кількість особистих речей (Pieta, Moravčík, 1980, s. 285).

Рис. 65. Лужанка. Взірці орнаментальних мотивів сіроглиняної кераміки.

Глумаченням сутності ритуалу можуть служити етнографічні дані. Так, у кельтських народів Великобританії досі зберігся пережиток людських жертвопринесень богу вогню Белтану-Беленіусу. Проходили вони таким чином. Біля села з певних видів дерев розкладалося вогнище, навколо якого викопувався рів (як у Солонцях). З першими променями сонця, 1 травня, вогнище запалювалось і зі співами гімну Сонцю процесія на чолі з жерцями-друїдами тричі обходила ровом вогнище. У цей час імітували людські жертвопринесення. Мета церемонії полягала в задобрюванні та вшануванні сил природи й насамперед бога Сонця і була спрямована на те, щоб зберегти стада й отримати гарний урожай (Гроздова, 1977, с. 99-100). За Б. О. Рыбаковим, практика влаштування такого обряду в ніч з 30 квітня на 1 травня (Вальпургієва ніч) пов'язана з метою захистити новонароджені паростки посівів (Рыбаков, 1981, с. 317).

Свідчення письмових джерел (від Геродота до Йордана) дозволяють стверджувати, що північні фракійці задовго до епохи Бурбесті (I ст. до н.е.) перейшли від примітивного язичництва до утворення пантеону божеств, характерного для високорозвинутого суспільства.

На сьогодні в історіографії існують три думки про характер релігії північнофракійських племен: монотеїстична, дуалістична та політеїстична. Не акцентуючи уваги на існуючих положеннях і системі їх обґрунтування, вважаємо доцільним зупинитися на описі основних божеств, покликаних до життя світосприйняттям північних фракійців.

На чолі пантеону стоїть така неординарна особистість, як Залмоксис – людинобог. Спочатку він відомий у якості проповідника нового культу в середовищі фракійців, згодом перетворюється на головного бога гетів, а пізніше й даків (Геродот, IV, 94-95; Страбон, VI, III, 5). Залмоксис знаходиться на рівні стародавніх містерій. До культу входять уявлення про безсмертя душі, опускання в підземне царство, ритуальну смерть – оккуляцію, за якою йде воскресіння – епіфанія. Оккуляція й епіфанія відомі в культурах багатьох народів і пов'язані з уявленням про природу, яка то вмирає, то воскресає. Синами Залмоксиса вважалися Діоскури – боги-вершники. Культ “дунайського, чи фракійського, вершника” походив із давнього фракійського культу, який увібрав різноманітні елементи з інших релігій.

Тільки до II–III ст. н.е. відноситься більше, як 40 зображень вершника з провінції Дакії (Scorpan, 1967). Часто поряд із вершни-

ком стоїть жінка – Верховна богиня, іноді вона знаходиться між двома вершниками (Кругликова, 1956, с.146-148).

До богинь, особливо шанованих фракійцями, належить Табіті, яку Геродот (IV, 59) ототожнював із Гестією – богинею вогню та домашнього вогнища у греків.

Поряд із Залмоксисом стояв Гебелейзис – бог блискавок, патрон військової аристократії. Геродот писав: когда на небе молнии, они стреляют из лука, угрожая, потому что они верят в своего бога” (Геродот, IV, 94). Глибоким релігійним вшануванням був оточений бог війни Марс (Арес), який народився на землях фракійських. У зв'язку з цим Йордан (40) наводить вірш з “Енеїди” Вергілія: “Как Градива (епітет Марса) отца, полей защитников гетских” Про те, що Арес народився в країні даків, пише й Овідій (Tristii, V, 3, 22). На пошану цього бога вбивали полонених, йому присвячували першу здобич, яку іноді вивішували на стовбурах дерев (Йордан, 41).

Фракійського походження й бог виноробства Діоніс, настільки шанований даками, що Бурєбісті довелося видати закон про вирубку виноградників (Страбон, VI, III, 11). Символом цього бога родючих сил був фалос. Не виключається зв'язок із культом Діоніса і вищезгаданих знахідок із Малої Копані: глиняної чоловічої статуетки та фалічної форми намистини (рис. 49, 3, 11). Діоніс представляв родючі сили землі хтонічного походження, був міцний своєю ірраціональною стихійністю, з'являвся в різних постатях. Він першим запряг биків у плуг. Тому його часто зображували у вигляді бика й застосовували такі епітети, як “бикоголовий”, “бикорогий”, “цапорогий” тощо (Фрєзер, 1986, с. 363, 366).

Набував Діоніс і вигляду цапа, і на його шану приносили в жертву саме цю тварину. Не виключено, що з культом Діоніса пов'язані ритуальні поховання цапів і баранів, які мали місце в Карпатських землях (Sîrbu, 1993). Уламок статуетки цапа був знайдений на городищі в Малій Копані (рис. 49, 6).

Можна припустити, що коли Діоніс втратив свій тваринний вигляд і став антропоморфним божеством, заклання цапа в якості частини його культу стало розглядатися вже не як убивство бога, а як жертвоприношення йому. Діоніс-цапобог зображувався під час пиття крові цапа. Можливо, з цим ритуалом пов'язана посудина-баранчик із Малої Копані (рис. 49, 1). Як правило, знахідки зооморфних посудин, які відомі ще з епохи неоліту, розглядаються як вмістилище жертвовної крові (Рыбаков, 1981, с. 151).

Найбільш шанованою з жіночих богинь була Бендіс (Діана), яку І. Г. Крішан називає Великою Богинею, ототожнюючи її з богинею Кібелою (Кубаба). Її головним атрибутом, судячи з зображень на фалерах і медальйонах, була змія – символ землі й флори (Crişan, 1986, р. 363-368).

Культи божеств і, в першу чергу, Залмоксиса, за твердженням І. Г. Крішана, не зустрічаються після римського захоплення Дакії. Вони щезають разом із дакійською аристократією та жерцями. Ми вважаємо, що цей висновок дослідника не відповідає дійсності. Не так просто викоренити давні вірування, вірування пращурів, навіть урахувавши процес значної романізації населення провінції, а тим паче у мешканців Східних Карпат і Верхнього Потисся, не включених до складу Імперії. Крім того, необхідно підкреслити і віротерпимість римлян, які заплющували очі на існування місцевих культів, за виключенням християнства, до якого Рим ставився як до небезпечного ворога. Але у даному випадку, на думку А. Д. Тойнбі, переслідування зумовлювалось тим, що християни наполегливо відмовлялися діяти проти совісті, зокрема, справляти культ імператора (Тойнбі, 1991, с. 452).

До висновку про збереження культу Залмоксиса приходять і М. Еліаді (1980, р.73), пов'язуючи його з культом містерій. Характер дако-гетської релігії в період розквіту греко-східних синкретичних культів, відзначає вчений, сприяв процесові романізації даків. До речі, ця релігія, як і в інших місцях, зазнавала певних змін.

Відправлення культу проводилося колегією жерців, яка відіграла значну роль у житті північних фракійців. Особливе місце займав першосвященик. Завдяки Страбону та Йордану нам відомі деякі особистості, серед яких найбільшу увагу античні автори приділили Дікінею – найближчому сподвижникові Бурібести. Він брав безпосередню участь в об'єднанні гето-даків і мав майже царську владу (Йордан, 67). Особливо підкреслюються візантійським істориком знання верховного жерця в галузі філософії, теології, фізики й астрономії. Передаючи гето-дакам свої знання, Дікіней стримував їх дикі пориви (які, до речі, у період об'єднання стримувались і мечем), а кращих із них посвятив у жерці-пілеати, тобто “вкритоголові”, на відміну від “простоволосих” (капілатів), які склали народ (Йордан, 69-71).

На величезний вплив верховного жерця в північнофракійському суспільстві вказує і той факт, що наступник Дікінея Комозік стає одночасно і царем даків (Йордан, 73).

Таким чином, високому рівню соціально-економічного розвитку північних фракійців відповідало і їх світосприйняття. Для вірувань характерний політеїзм з урано-солярно-хтонічною основою, який відповідав землеробсько-скотарському способу ведення господарства, і сформований у процесі багатвікового розвитку пантеон божеств.

Розділ ІХ

Племінний світ Карпато-Дунайського ареалу в першій половині I тис. н.е.

Історія Карпато-Дунайського ареалу I–IV ст. н.е. багато в чому визначалась цивілізаційним впливом Римської імперії. Активне просування римлян в області Нижнього й Середнього Подунав'я в I ст. до н.е. характеризується рядом зовнішньополітичних та економічних факторів. Це і боротьба за політичну гегемонію на Понті, де експансія Риму наштовхнулася на державу Мітридата VI Євпатора, і необхідність покінчити з постійними грабіжницькими походами даків на балканські провінції (Страбон, VI, III, 5; VII, III, 11), і бажання отримати міцні сировинні бази та “Янтарний шлях” Однак на перших етапах постійні внутрішньополітичні конфлікти, що виливались у громадянські війни, не дозволяли молодій імперській державі проводити активну зовнішню політику в Карпато-Дунайському басейні. Лише після політичної стабілізації, яка почалася з принципату Августа (27 р. до н.е.), Рим перейшов від нанесення превентивних ударів по варварах, зокрема даках, до утворення Дунайського лімесу, що став продовженням Рейнського кордону, створеного Цезарем (Моммзен, 1949, с. 173).

Після заволодіння в 16/15 рр. до н.е. Рецією та Нориком було нанесено удар по Паннонії. Військове захоплення здійснене протягом 12–9 рр. до н.е. пасинками Августа – Тиберієм і Друзом, але тільки в ході придушення далматинського повстання 6–9 рр. н.е. вона була виділена з Іллірії у самостійну провінцію (Веллей, II, CXIV, 4; Светоній, Тиберій, 16; Dio Cass., LX, 30). З метою кращого захисту від вторгнень варварів Марк Ульпій Траян розмежував Паннонію на Верхню й Нижню, а Діоклетіан – на Валерію, Секунду, Приму й Савію (Фиц, 1986, с. 240; Mocsy, Fitz, 1990, old. 36-37, 46).

З початку свого існування провінція Паннонія стала основним військово-політичним центром Імперії на дунайському кордоні з германцями, а згодом і сарматами. Про її важливість у системі оборони Риму свідчить скупчення значного контингенту військ,

завичай не менше трьох легіонів, не рахуючи іррегулярних з'єднань й Дунайського флоту (Моммзен, 1949, с.180).

У час правління Августа легіони розміщувались за лінією Сава – Драва, але вже за Веспасіана (69–79 рр. н.е.) головною квартирою паннонської армії стають Карнунт і Віндобона (Фиц, 1986, с. 241-242). Особливого значення набуває Карнунт, через який проходив “Янтарний шлях”, що пересікав із півночі на південь західну частину Паннонії по містах Скарбанція, Саварія, Петовіон, Емона. Його загальна протяжність від Балтійського узбережжя до Аквілеї – 1600 км (Pichlerová, 1981, s. 93).

Після захоплення Дакії римляни приступили до військово-адміністративної та юридичної організації провінції. Вона отримала статус імперської на чолі з намісником консульського рангу. У 118–119 рр. Дакія була розділена на Верхню та Нижню (Dacia Superior et Inferior), у 158–159 рр. – на три провінції, але до початку Маркоманських війн (166 р.) знову об'єднана під назвою “провінції трьох Дакій”

Одним із найважливіших і першочергових завдань, здійснених Траяном, було утворення північної та північно-західної лінії захисту, спрямованої проти вільних даків, у тому числі й племен Верхнього Потисся. На думку дослідників, імператор знав топографію території, що примикала до Північних Карпат. Це дозволило йому обрати найбільш оптимальне місце для створення лімесу (Ferenczi, 1969, p. 96). На основі археологічних досліджень можна стверджувати, що на півночі лімес проходив від гір Міцїї по гірській системі Апусень, починаючи від гори Геїна (1486 м), далі через гору Кукбіти Марє (1848 м) і гору Вієдяса (1836 м). На північному заході захисна лінія мала кордон із регіоном Бяде – Криш – Брад, згодом на 3–4 км відхилялася на захід від табору в Болозі, розміщеного в долині Кришул Репеде, і далі проходила за системою гір Месеш. “Прохід Месеша”, через який пролягала найважливіша дорога, прокладена задовго до римського завоювання, прикривався двома кастрами, а напроти нього було зведено Пороліссум, який пізніше став центром Північної Дакії (Gudea, 1989, p.124-126; fig.1).

На перший погляд здається, що краще й легше прокласти лімес по лівому берегу Тиси – природному водному рубежу. Крім менших витрат на будівництво, Імперія отримувала Солотвинські соляні видобутки та Байя-Марське поліметалічне родовище. Однак із стратегічної точки зору утворена лінія захисту, незважаючи на важ-

кість її зведення, найбільш щільно прикривала провінцію з півночі та північного заходу. Непрохідні гори й обмежена кількість проходів, які легше було перекрити, ніж долину р. Тиса, стали основою рішення імператора Траяна про місце зведення лімесу.

На заході Дакію від нападу сарматів прикривала система укріплень уздовж нижніх течій Мурешу та Тиси. Найміцніша прикордонна смуга була утворена на сході. Це *Limes Alutanus* уздовж р. Олт, в основу якого була покладена збудована Траяном дорога (260 км). За Септімія Севера (193–211 рр.) східні рубежі були додатково укріплені будівництвом *Limes Transalutanus* довжиною 235 км. Разом із тим, протягом II ст. н.е., починаючи з дако-римської війни, створюється широка мережа доріг, зводяться невеликі прикордонні фортеці – *castella*, сторожові вежі, земляні вали та рови (Vlădescu, 1983, р. 292-293).

Одночасно проводилось і велике будівництво міст. Міста були центрами романізації. У них проживали адміністрація, ремісники, купці, ветерани-колоністи й частина місцевого романізованого населення. Птолемей називає 43 дакійських міста. Серед них найбільшими були Сармізегетуза (*Ulpia Traiana*), Напока, Апулум, Потаїсса, Пороліссум і перше римське місто на лівому березі Дунаю – Дробета (Ptol., Geogr., III, 7). Засновані здебільшого за Траяна й Адріана, вони швидко перетворювались у центри римської культури з численним населенням.

До початку III ст. н.е. Дакія являла собою квітучу країну з численним населенням і добре укріпленими кордонами. Однак серія ударів, нанесених варварами (сармати, германці, північні фракійці) у 30–60-х роках, змусила імператора Авреліана в 271 р. провести евакуацію військ і цивільного населення провінції.

I–V ст. – це час не тільки розширення територіальних володінь Риму (до кінця правління Траяна), але й пересування численних племен, лавиною спрямованих на Імперію. Тлумачення причин, що викликали масове переселення, у різних дослідників неоднакове. Одні стверджують, що міграцію європейських та азійських народів викликали зовнішні фактори, чужорідний тиск. Згідно з іншими, Велике переселення народів стало наслідком перенаселення племінних земель. Нарешті, висловлювалося припущення, що міграцію викликали занадто ретельні спроби римлян підкорити собі Європу. Найбільш вдалим тлумаченням вважаємо те, яке враховує наявність усіх цих причин у комплексі, а також незворотні процеси розвитку варварів і стимулюючий вплив романізації.

У Великому переселенні народів історики виділяють три етапи. Перший – “германський” (II–IV ст.) – від маркоманських війн (166–180 рр.) до битви при Адріанополі (378 р.), другий – “гунський” (кінець IV–V ст.) і третій – “слов’янський” (VI–VII ст.).

Основні етнічні угруповання, які взяли найбільш активну участь у ході Великого переселення народів, склали германці, сармати та гуни. Винятково яскраві античні та ранньовізантійські джерела в сукупності з сучасним археологічним матеріалом дозволяють не тільки висвітлити ключові події Європи, але й більш конкретно розкрити побут і соціальну структуру як європейських, так і азіатських народів, які вторглися. Одні з них у цій бурхливій епосі, відігравши свою роль, щезли, інші заклали основу нової політичної карти Європи.

Але як би там не було, прямо або опосередковано вони значно вплинули на історію Верхнього Потисся, тому хоча б коротко необхідно дати їм загальну характеристику та визначити час контакту з населенням регіону.

1. Германці

Сучасний стан вивчення давньої історії народів Європи дозволяє віднести германські племена до індоевропейської мовної групи. Проблема їх походження ще більш складна, ніж кельтів, що пояснюється доволі пізнім зіткненням з античним світом. У зв’язку з цим, використовуючи тільки археологічні джерела, важко визначити початок етногенезу германців. Однак завершення часу утворення етнічної й мовної германської групи на території Північної Європи, на думку більшості вчених, можна віднести до VIII–VI ст. до н.е. Першою археологічною культурою, доволі надійно пов’язаною з германцями, вважається ясторфська, що сформувалася на півострові Ютландія близько середини VIII ст. до н.е. (Шкунаев, 1988, с. 597).

Простежити історію германських племен у добу гальштату й ранньолатенський час практично неможливо через відмінність, і доволі значну, ранніх германців від племінних об’єднань кінця II ст. до н.е., коли вони вийшли на історичну арену Європи і знайшли відображення у творах античних авторів (Цезаря, Страбона, Плінія Ст. і Таціта).

Етнонім “германці” уперше зустрічається на початку I ст. до н.е. у Посідонія, пізніше, починаючи з Цезаря, він став позначати племена, розміщені на схід від Рейну. Корнелій Тацит при описі місцезнаходження германців відзначає: “Напротив, слово Германия – новое и недавно вошедшее в обиход, ибо те, кто первыми переправились через Рейн и прогнали галлов, ныне известные под именами тунгуров, тогда прозывались германцами. Таким образом, наименование племени постепенно возоблададо и распространилось на весь народ” (Тацит, Германия, 2).

У період латену, особливо у II ст. до н.е., германці потрапили під настільки сильну кельтизацію, що античні автори в окремих випадках вагаються в етнічному визначенні того чи іншого племені. Так, вожді тевтонів і кімврів мають явно кельтські імена – Бойорикс, Козарикс, Лугіус. Серторій, що служив у Гая Марія, збираючись у розвідку до ворожого табору під Аквами Секстієвими, вчив кельтську мову й одягався як кельти (Плутарх, Серторій, III).

Страбон (География, VII, I, 2), розбираючи етимологію етноніма “германці”, пише: “Последние мало чем отличаются от кельтского племени: большей дикостью, рослостью и более светлыми волосами; во всём остальном они схожи: по телосложению, нравам и образу жизни они таковы, как я описал кельтов. Поэтому, мне кажется, и римляне назвали их “германцами”, как бы желая указать, что это “истинные” галаты. Ведь слово *germani* на языке римлян означает “подлинные””

На спільні корені походження кельтів і германців указують їх антропологічні дані, які, в описі античних істориків, за зовнішністю помітно відрізняються від римлян. Так, про кельтів Тіт Лівій (V, 35, 4) писав: “неслыханно велики ростом”, Аппіан (IV, 3) – “...своим ростом превосходили самых огромных людей и нравом были дики и смелостью самыми неукротимыми, они презирали смерть вследствие надежды на воскресение, одинаково переносили жару и холод” Про германців Плутарх (Марий, XI) і Тацит (Германия, 4) повідомляють, що ті величезного зросту, мають русе волосся й блакитні очі. Під стать до їх зросту було й озброєння: довгі важкі мечі та великі щити, які в германців були запроваджені під впливом кельтської зброярської справи. Наприкінці I ст. до н.е. – I ст. н.е. в германців з’явилися невеликі щити й списи з вузьким і коротким наверхшам – фрамеї, які були однаково зручними і для дальнього бою, і в рукопашному зіткненні (Тацит, Германия, 6).

Виходячи з античної традиції (Тацит, *Германия*, 2), германські племена римського часу прийнято поділяти на три групи: північногерманську, західногерманську та східногерманську, яким відповідають основні діалектні ареали германських мов.

До першої групи належать племена, які переселилися до Скандинавії й залишилися там. Східні германці виділились у результаті переходу північних германців у Середню Європу (готи, вандали, бургунди, гепіди та інші). До західних германців належать кимври, тевтони, англї, сакси, батави, херуски, хатти (Шкунаев, 1988, с. 597).

Першими германськими племенами, що вийшли на історичну арену Європи наприкінці II ст. до н.е., були кимври та тевтони, які лякали своєю хоробрістю, що межувала з повним презирством до смерті, та своєю численністю (Плутарх, *Марий*, XI, XXVII).

На початку свого руху вони напали на бойїв, відкинутих римлянами з Північної Італії у Герцинський ліс (192 р. до н.е.). Відбиті бойями, кимври пройшли вниз по Дунаю до країни скордисків біля 120–119 рр. до н.е. (Страбон, VII, II, 1-2). Звідси вони повернули назад і в Альпах біля м. Нореї розгромили військо консула Папірія Карбона (113 р. до н.е.). Тільки злива та блискавки врятували римлян від повного знищення. Шлях на Італію був відкритий, оскільки основні сили римлян були зайняті у війні з нумідійським царем Югуртою.

У 109 р. до н.е. відбувся новий нищівний розгром римлян у районі нижньої течії р. Рона при Араузоні (Oros., 5, 16). Шлях на Рим був вільним, але германці пішли до Галлії й захопили її майже повністю.

Отриманий перепочинок пішов на користь Риму. У 109 р. до н.е. Гай Марій переможно закінчує Югуртинську війну, а на 107 р. до н.е. завершує реорганізацію армії, перетворивши її з ополчення на професійну (Разин, 1999, с. 349-351).

У 102 р. до н.е. об'єднане військо германців і галлів рушило на Рим. "Только вооружённых мужчин шло триста тысяч" (Плутарх, *Марий*, XI). З новою римською армією вони зустрілися під Аквами Секстієвими й були повністю знищені, а наступного року було розбито і друге угруповання варварів – кимврів при Вецеллах. У полон було взято 60 тисяч, а загинуло ще більше (Плутарх, *Марий*, XXVIII).

Міграція германців на захід не припиняється і в I ст. до н.е., а в останні десятиріччя свевські племена маркоманів пересуваються в Середнє Подунав'я, де на території Богемії утворюється королівст-

во Маробода (8 р. до н.е. – 17 р. н.е.). Веллей Патеркул (II, 108) відзначає, що він мав тверду, сильну владу, королівську могутність. Однак ця могутність залишалася міцною лише до тих пір, доки він уособлював правителя й військового вождя, який очолював походи з метою пограбування чи захисту країни. Коли ж Маробод почав утримуватися від сутичок із римлянами, залишившись нейтральним у ході зіткнення вождя херусків Армінія з Квінтілієм Варом (9 р. н.е.) і Германіком (15–16 рр.), його “розлюбив” народ, а готон Катаульда, що був могутнім королем і став клієнтом Риму, за підтримки маркоманських вождів позбавив Марабоду влади (Тацит, *Аннали*, II, 44, 62). Подібною стала і доля Катаульди, і вождя квадів Ваннія, який прийшов йому на зміну (Тацит, *Аннали*, II, 63; XII, 29).

Усі ці події на Середньому Подунав’ї вказують на військове походження політичної влади германських королів (*dux*). Відмова від активних військових дій, що збагачували вождів і військову дружину, приводила до їх скинення, що, ймовірно, сталося з Бурібістою, який призупинив військові походи, зосередившись на розвитку внутрішніх економічних ресурсів.

Суто аграрна економіка, мінімальна участь у ній найбільшої виробничої сили – зрілих чоловіків, що бажали лише війни та пограбування (Тацит, *Германія*, 14), слабке соціальне розшарування, – все це не дозволяло германцям утворити тривкі державні об’єднання ні в I ст. до н.е., ні в пізніші часи впритул до V ст.

Разом із тим довготривалий хронічний стан війни викликав до життя появу соціально привілейованої групи – військової аристократії, в руках якої знаходились значні багатства.

Однак, якщо в галузі розвитку виробничих сил германці стояли сходинкою нижче за фракійців і тим паче кельтів, то в плані агресивності переважали всі варварські народи Європи.

Романізація і самий факт політичної стабільності оточуючих германців земель сприяли припиненню міграцій і посилили перехід до осідлості. Можна припускати, що внутрішній розвиток суспільства, збільшення щільності населення привело до утворення нових військових союзів і створило передумови для мобільних пересувань, які вилились у Маркоманські війни (166–180 рр.). Сучасники розглядали їх як “змову варварів” “Все народы от границы Иллирика до Галлии составили заговор, именно маркоманы, варисты, гермундуры и квады, свебы, сарматы, лакринги и буры, вандалы с виктуалами, осы, бессы, коботы, роксоланы, бастарны, аланы, певкины и костобоки” (SHA, *vita Marci*, 22, 1).

У перерахуванні племен, наведеному Юлієм Капітоліном, можна виділити три основні етнічні групи племен, що брали участь у нападах: германці, сармати та північні фракійці. Майже одночасно варвари навалились на Рейнсько-Дунайський лімес протяжністю 555 км (Шкунаев, 1988, с. 604). Реція, Норік, обидві Паннонії та Дакія зазнали ударів нападників. Найбільше постраждала Паннонія. Віндобона, Карнунт, Брігеція, Аквінк і багато інших міст у внутрішній частині провінції були зруйновані. Загинула значна частина армії. Досить сказати, що після укладення миру тільки квади та язиги повернули 150 тис. полонених (Dio Cass., LXXI, 18, 19). Величезна напруга сил, перекидання військових контингентів із західних регіонів Імперії, формування нових легіонів, дозволило Марку Аврелію розгромити варварів і відновити лімес до 180 р.

У період Маркоманських війн у Карпато-Дунайський ареал проникає нова група східногерманських племен – вандали, які за один рік подолали простір від Океану (Балтійське море) до кордонів Риму (Йордан, 113). Приблизно в 170 р. н.е. вони з'явилися на північному кордоні Дакії, де вступили в конфлікт із місцевими племенами костобоків. Можна припустити, що частина їх залишилась у Верхньому Потиссі, де вони фіксуються за ґрунтовими кремаційними похованнями. Не виключається їх роль у консолідації місцевих племен і формуванні культури карпатських курганів (II–IV ст. н.е.). Ряд дослідників (Е. Бенінгер, І. Бона та інші) із вандалами ототожнюють “князівські поховання” у Цейкові та Острованах (Східна Словаччина), до поховального інвентаря яких входила значна кількість посуду й прикрас, виготовлених із золота, срібла та скла (Крекović, 1987, s. 268). Дані археології дозволяють зробити висновок, що вандали, які залишилися у Верхньому Потиссі, були “перемелені” в автохтонному північнофракійському середовищі й уже в середині III ст. н.е. «важковловимі» в матеріалах поселень (Котигорошко, 1986, с. 234; Godlovsky, 1984, s. 348; Kotigoroško, 1995, p. 178).

З іншого боку, письмові джерела дозволяють говорити про відхід основної маси вандалів на південний захід, на територію Паннонії, де вони фіксуються наприкінці III ст. н.е., зокрема беручи участь у вандало-сарматській війні 270 р. (Зосим, I, 48, 1-2). Прориваючись на захід, вони досягають Іспанії, а в 429-439 рр. на чолі з Гейзеріхом у Північній Африці (сучасний Туніс) утворюють першу германську державу разом з аланами. У 455 р. Гейзеріх захопив і пограбував Рим. Місто було пограбоване ще жадливіше, ніж при

готах (410 р.), а етнонім “вандали” отримав негативне значення (Йордан, 167, 168).

До середини III ст. н.е. утворилася нова федерація германських племен на чолі з готами. Серед ряду античних джерел, відзначаючих готів у Північно-Східній Європі, одна з перших згадок зустрічається у Птолемея (Ptolem. III, 5, 8). Коло германських етнонімів значно розширюється з III ст. н.е., що відображає загальну тенденцію римських авторів до переключення уваги на ці племена, зокрема на готів, особливо в IV ст. н.е. Це пов'язано з необхідністю посилення уваги до нового ворога Імперії, який представляв чималу небезпеку (Буданова, 1999, с. 102). Згідно з Йорданом, батьківщиною готів була Скандза (Скандінавія), звідки після пересувань вони на чолі з королем Філімером прийшли на землі Скіфії (Йордан, Гетика, 25-27), а частина дещо раніше рушила на Балкани в обхід Дакії (Буданова, 1999, с. 97-98). Картину міграції готів (готони Тацита) (Германия, 44,1) можна спробувати реконструювати за даними археології. Перейшовши через Балтику із Західної Швеції до польського Помор'я, готи сформували вельбарську культуру. Рух її носіїв на південний схід в останній чверті II – першій половині III ст. н.е. сучасні дослідники (М. Б. Щукін, Б. В. Магомедов) пов'язують із їх участю у формуванні черняхівської культури й появою готів у Північному Причорномор'ї. При цьому констатується не тотальне, а поступове пересування (В. В. Лавров). Як результат, змінюється етнополітична ситуація на Нижньодунайському лімесі Імперії. Утворюється міцний союз, до якого увійшли північні фракійці, сармати. Він із ритмічністю маятника з перших десятиріч III ст. н.е. бив по східних кордонах Риму. Хронологія цих походів доволі докладно висвітлена А. М. Ременніковим (1984).

Удар ішов за ударом. І хоча Клавдій II (268–270 рр.) і Авреліан (270–275 рр.) завдали нищівної поразки готам, потреба сконцентрувати сили для захисту самої Італії змусила Авреліана залишити Дакію. Беззахисну країну заповнили готи. Тайфали зайняли Олтенію, а в Банаті осіли віктуали. Міжусобиці, пов'язані із захопленням ліпших земель, не покращили становище місцевого населення, серед якого помічається відплив у гори, захищені від нападу прибульців.

Реформи Діоклетіана (284–305 рр.) щодо посилення лімесу Імперії тимчасово зупинили процес вторгнення варварів, нейтралізованих Пробом (276–282 рр.) шляхом переселення племен за кор-

дони Імперії та утворення бар'єру за рахунок федератів (Ременников, 1984, с. 47-48).

Нетривке внутрішньополітичне становище Східноримської імперії, продажність і насильство римської адміністрації довели її до межі розгрому. Близько 375 р. під ударами гунів впало царство Германаріха в Північному Причорномор'ї (Йордан, 130). Готи, які залишилися в живих (вестготи), рушили на захід і відповідно до умови з Валентом (364–378 рр.) на правах конфедератів осіли в Мезії.

Невиконання умов угоди вилилось у повстання. Вестготи на чолі з вождями Фрітигерном і Алавівкою спустошили й пограбували Фракію, а в 378 р. під Адріаноподем розгромили римську армію. Загинуло багато воєначальників і сам імператор Валент (Амм. Марц., XXXI, 12, 13-17). Тільки в 382 р. Феодосію вдалося розгромити готів і повернути їх у Мезію у стані конфедератів.

У 395 р. вестготи на чолі з Аларіхом спустошили Пелопоннес, а 15 років по тому, 24 серпня 410 р., ними був узятий і пограбований Вічний Рим (Йордан, Гетика, 156; Oros., VII, 39, 18).

Разом із готами в розгромі Дакії взяли участь і гепіди. Як і споріднені з ними готи, вони вийшли зі Скандзи, а в III ст. н.е. зупинились у межиріччі Кереша та Мароша, лівих приток Тиси (Йордан, 114). Перше зіткнення гепідів із римською армією відбулося в 269 р. у відомій битві під Наїссом, коли Клавдій II розгромив об'єднані германські дружини, а трохи пізніше Пробом (SHA, Probus, II, 18, 2). Спроба гепідів близько 290 р. просунути на південь із Потисся зазнала поразки від візіготів і їх союзників тайфалів (Йордан, 99-100).

На основі даних археологічних пам'яток можна припустити, що катастрофічні для населення Верхнього Потисся події наприкінці IV – на початку V ст. н.е. пов'язані з приходом у регіон військових дружин гепідів. У цей час припиняється життя на численних поселеннях, а створений хіатус заповнюється ґрунтовими інгумаційними похованнями, які не мають нічого спільного з місцевим північнофракійським населенням регіону. На це вказує не тільки ритуал, але й поховальний інвентар. У його склад входять великі фібули (до 20 см завдовжки) і пряжки, виготовлені зі срібла, вкриті позолотою та орнаментовані інкрустаціями коштовного каміння в ячейках і філігранню (рис. 66, 1-4, 7-8), підвіски-лунниці (рис. 66, 12), фібулицикади, "леви", накладки поясних ремнів, вироби з янтаря та скла (рис. 66, 5-6, 9-12). В основному ці речі характерні для гунської епо-

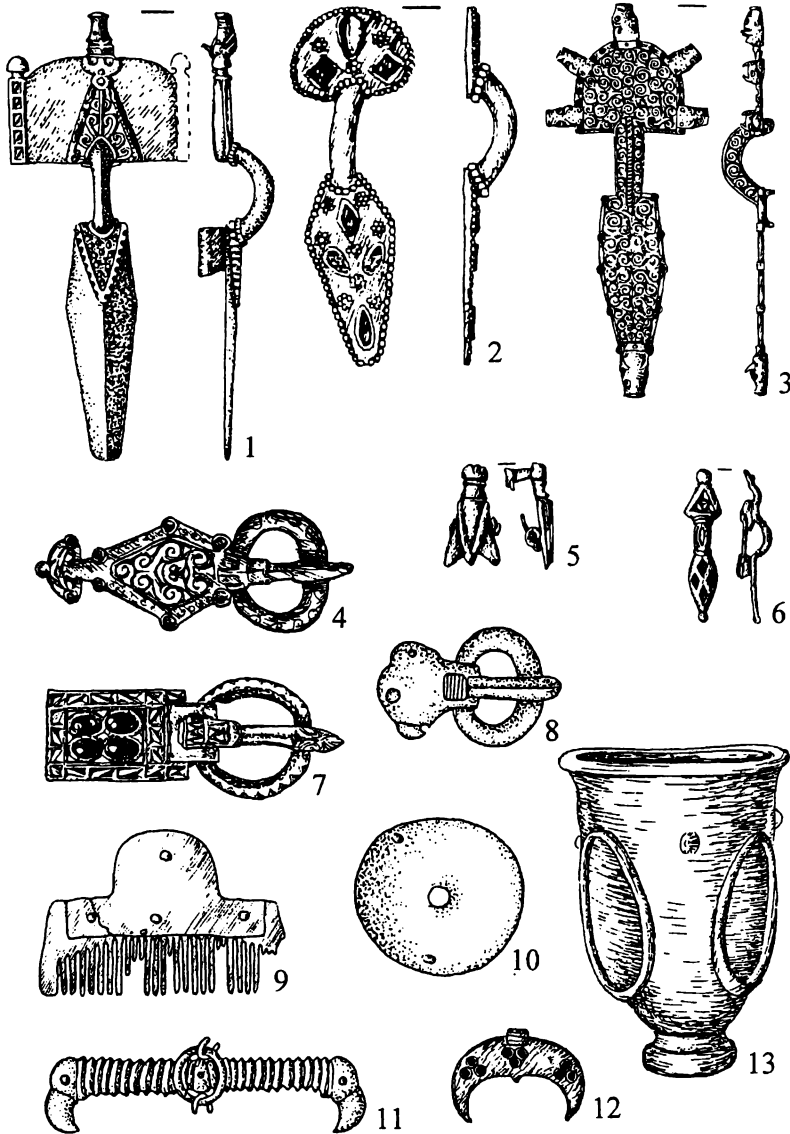

Рис. 66. Інвентар германських поховань Верхнього Потисся V ст. н.е. 1, 13 – Косіно; 2-4, 12 – Гава; 5-6, 8, 10-11 – Вакта; 7 – Залкод; 9 – Стреда над Бодрогом.

хи кінця IV – першої половини V ст. н.е. і можуть бути основними хроноіндикаторами регіону епохи Великого переселення народів.

Куди зникло аборигенне населення, можна тільки робити припущення. Ймовірно, частина його відійшла в гори, частина була знищена, а частина включилася

в рух Великого переселення. Можливо, із цими подіями пов'язана поява, не раніше другої половини IV ст. н.е., групи пам'яток культури карпатських курганів у межиріччі Озани – Ришки в румунській Молдові (Mihalescu – Birliba, 1980).

При описі подій 353–378 рр. Амміан Марцелін (XXII, 8, 42) розміщує костобоків, ідентифікованих нами із носіями культури карпатських курганів, у Північному Причорномор'ї, на схід від Борисфену (Дніпра). Ця локалізація виглядає малоімовірною і не підтверджена археологічними джерелами. Але в даному випадку мова йде не просто про переміщення племен, а про період Великого переселення народів, коли окремі племена і цілі народи опинялися за тисячі кілометрів від місць свого початкового перебування, наприклад, ті самі вандалі Африки.

Присутність гепідів у Верхньому Потиссі була не тривалою. Відсутність поселень свідчить, що гепіди не включились до тієї виробничої діяльності, яка існувала на землях регіону в місцевого населення у пізньоримський час.

Події після смерті Аттіли в 453 р., коли виникла необхідність консолідації гепідів для вирішальної битви з гунами, за всією ймовірністю, викликали відплив населення з Верхнього Потисся. Після битви при р. Недао (Паннонія) у 454 р. гепіди на чолі з Ардаріхом стали гегемонами в Карпатському ареалі (Йордан, Гетика, 260–264). У той самий час землі Верхнього Потисся приходять у запустіння аж до появи слов'ян на початку VI ст. н.е.

2. Сармати

У VII–VI ст. до н.е. в заволзько-уральських степах формується міцний союз іраномовних кочових племен, а з V ст. до н.е. вони вже відомі Геродоту (IV, 21) під назвою “савроматів” на лівобережжі Та-наїсу (Дон) і Меотідського болота (Азовське море). Пізніше, з III ст. до н.е., в античній історіографії за ними закріплюється етнонім “сармати”. До союзу сарматів входили численні племена, з яких найбільш відомими у війнах із Римом були язиги, роксолани й алани.

На зламі IV–III ст. до н.е. сармати вторглися в Північне Причорномор'я, що призвело до загибелі “Великої Скіфії” та практичного зникнення степових скіфських пам'яток. Зберігаються лише три вогнища скіфської культури: у Криму, в Нижньому Подніпров'ї

й Добруджі. Ставши домінуючою військовою силою на Північному Понті, сармати розпочали рух на Захід. Під 16 р. до н.е. вони вже зафіксовані на Нижньому Подунав'ї (Cass. Dio, LI, 24, 1), далі, по “Дунайському коридорі”, проникають до Тисо-Дунайського межиріччя, де витісняють даків на північ у гори (Plin., HN, IV, 80) і утворюють так званий “сарматський клин”. Час від часу, до IV ст. н.е., вони поповнюються новими хвилями сарматів-переселенців (язиги, роксолани, алани).

Порушене в останній час питання про просування сарматів через карпатські перевали у Верхнє Потисся й далі на південь (Дзиговский, 2003, с. 87) не може дискутуватись у зв'язку з повною відсутністю їх пам'яток на даній території.

У результаті переселення сармати захоплюють увесь Алфельд і далі на півночі землі в гирлах Кереша та Мароша, проникаючи у II–III ст. на рівнини Крішани та Банату (Котигорошко, 1991а, с.13, рис. 2; *Istoria Romanilor*, 2001, II, р. 670-677, fig. 1). На час виходу до Карпато-Дунайських земель сармати представляли міцну військову силу, що складалася з легкої кінноти (лучників) і катафрактаріїв (вершники та коні, закуті в броню й кольчуги), озброєних довгими піками та дволезовими мечами.

У питанні про племінну належність катафрактаріїв дослідники схиляються до думки, що це були алани та роксолани, в яких з'явилося важке озброєння, судячи з іконографії Боспору й кубанських старожитностей, не пізніше зламу н.е. (Дзиговский, 2003, с. 121-123). Опис важкоозброєної роксоланської кінноти дається Тацитом (*История*, I, 79) і доповнюється картинами Колони Траяна (Sichorius, 1896, Taf. XXIII, XXVII).

Сарматська важкоозброєна кіннота атакувала ворога зімкнутим шикунням. Вершник тримав правою рукою піку – контос, 3–4 м завдовжки, затискаючи її під пахвою, а лівою тримав повіддя. Величезна маса металу, що знаходилася на збуджених конях, являла собою силу, яка змітала все на своєму шляху. Сарматська тактика штурмового пікового удару катафрактаріїв могла здійснюватись лише завдяки винаходу жорсткого сідла з високими луками.

Історія сарматів у Карпато-Дунайському ареалі – це ланцюг походів і набігів на римські провінції. Античні джерела багато повідомляють про конфліктні ситуації з “буйними та непокірними сарматами”. Тому спроба римської адміністрації утворити буфер між Паннонією та Дакією в I ст. н.е. не мала успіху.

Походи відбувались один за одним. На початку 60-х рр. Плавтій Сильван приборкав виступ сарматів на Дунаї. 100 тис. їх переселив у Мезію (CIL, XIV, 3608).

Узимку 68/69 рр. до Мезії вторглися роксолани (Тацит, Історія, I, 79; III, 24), а наприкінці 69 р. знову сармати, які розгромили римські війська й убили легата Фонтея Агриппу (Тацит, Історія, III, 46). Лише навесні 70 р. новий намісник Мезії Рубрій Галл зміг відновити становище (Flav. Ios., Bell. Jud., VII, 91-95). Вторгнення сарматів і даків змусило організувати Мезійський флот, який за допомогою укріплених таборів узяв на себе охорону всього узбережжя Істру (Зубарь, 1998, с. 53). На певний час було зупинено вторгнення сарматів (і даків), але вже у 88 р. разом із квадами та маркоманами вони знищили перекинутий із Рейну легіон XXI Рапах (Хижий) з легатом (Светоній, Домиціан, 6; Тацит, Агрикола, 41; Cass. Dio, LXVII, 7, 4).

У другій дако-римській війні 105–106 рр. сармати виступили союзниками Траяна (Cass. Dio, LXVIII, 10, 4), приводом для чого стало захоплення сарматських земель даками. Конфліктні ситуації між окремими племенами й конфедераціями були звичайним явищем у варварському світі Європи і заохочувались Імперією, яка проводила політику “поділяй і володарюй”

Тут необхідно підкреслити слабкість царя даків Децебала як політика й володаря. Він не тільки не зміг консолідувати дакійські племена під загрозою повного розгрому країни, але й пішов на конфлікт із найближчим і природним союзником, який мав катафрактаріїв – силу, що разом із дакійськими піхотинцями до певної міри могла протидіяти римській організованій армії. У результаті Дакія розгромлена, а згодом здійснюється потужний удар по сарматах, що вступили в конфлікт з Траяном.

Не минуло й десяти років після організації провінції Дакії, як по ній був нанесений удар (117 р.) роксоланами (SHA, Hadr., 6, 6-8). У подальшому відбувалися епізодичні набіги на кордони Дакії та Паннонії, доки вони не вилились (166 р.) у Маркоманські війни. Поряд із германськими племенами найбільш активну участь узяли язиги – споконвічні союзники маркоманів (Тацит, Аннали, XII, 29).

Із великою напругою сил Імперії вдалося розгромити германців і сарматів. На думку Т. Моммзена (1949, с. 263), якби Марк Аврелій не відволікався на повстання в Сирії, він зовсім вигнав би язигів із їх батьківщини. У всякому випадку в другій війні, розпочатій у

178 р., імператор планував утворення двох нових провінцій – Маркоманії і Сарматії. Смерть Марка Аврелія у травні 180 р. не дозволила здійснити задумку. Його наступник Коммод уклав мир, відмовившись від приєднання захоплених областей. І хоча римляни випустили з рук переможний трофей, але на декілька десятиріч стабілізували становище на Рейнсько-Дунайському лімесі та в Дакії. Уже в 202 р. було розпочато будівництво *Limes Transalutanus* у зв'язку з проривом на сході роксоланів і виходом на Нижній Дунай аланів (Колосовская, 1973, с. 213). У 30-х рр. III ст. н.е. починається так званий період скіфських війн (30–60-ті рр. III ст.), коли під тиском Готського союзу племена роксоланів були змушені відійти з нижніх течій Дністра й Дунаю в Тисо-Дунайське межиріччя, що підсилювало тиск сарматів на Паннонію.

Друга половина III ст. – час утворення коаліції варварських племен з активною участю сарматів. У 270 р. вони разом із вандалами вторглися до Паннонії. Про значимість і вдале закінчення боротьби проти сарматів свідчить прийняття Авреліаном титулу “Сарматський найвеличніший” (CIL, III, 12333).

У 275–276 рр. відбувається наступний вплив сарматських племен у Тисо-Дунайське межиріччя. Евакуйована Дакія стала плацдармом для нових вторгнень у дунайські провінції Імперії. Не пройшло й 12 років, як сармати скористалися смертю Проба (282 р.) і завдали міцного удару по Паннонії. У ході контрнаступу імператор Кар знищив 16 тис. сарматів і 20 тис. узяв у полон (SHA, Carus, 9, 4). Присутність серед полонених жінок змушує припустити, що метою сарматського вторгнення був не грабіжницький похід, а спроба переселення на римську територію, призупинена Каром. Серія сармато-римських війн відбувається при Діоклетіані (284–305 рр.). І, незважаючи на перемоги, римська адміністрація в IV ст. була змушена поселити аланів на правах федератів у прикордонних землях Паннонії. Федерати отримували провіант, платню, звільнялися від податків, за що несли прикордонну службу. У битві на Каталаунських полях сармати були на боці Риму проти гунів (Йордан, 191).

Історія сарматів Карпато-Дунайського ареалу, виходячи з античних джерел, – це історія набігів і походів на території Риму (Мезії, Паннонії, Дакії). І хоча після перемог вони терпіли важкі поразки, втрачали воїнів і цивільне населення, але нові хвилі переселенців із сходу поповнювали сили, щоб знов і знов вступати в битви з імперськими військами. Найбільшою щільністю сарматського за-

селення ареалу виділяється Тисо-Дунайське межиріччя. Безкраї степи давали всі умови для ведення кочового, а пізніше напівкочового характеру життя. На цій території угорські археологи виділяють три групи пам'яток, які можуть відповідати основним сарматським союзам: язизькому, роксоланському й аланському.

Сарматські старожитності в Карпато-Дунайському ареалі прийнято поділяти на три періоди: ранній (20–160 рр.), середній (161–260 рр.) і пізній (261–430 рр.), кінець якого припадає на гунський період. Головним чином сарматські пам'ятки представлені ґрунтовими могильниками з основною концентрацією в Тисо-Дунайському межиріччі. Курганні поховання сконцентровані на північ від р. Кереш у бік Тиси (Эрдели, 1986, с.280, рис.101).

У ході досліджень некрополів виявлена величезна кількість інвентаря, який належав воєнізованому суспільству з чіткою соціальною стратифікацією. Знахідки в могилах речей явно кельтського та дакійського походження свідчать про зв'язки з місцевим землеробським населенням (Párducz, 1956, s.182).

Головним заняттям сарматів було екстенсивне кочове скотарство з переважанням конярства та вівчарства. Разом із тим, судячи з поховального інвентаря, на високому рівні розвитку знаходились і ремесла. Це дозволяло задовольняти потреби в озброєнні, кінській збруї, посуді за рахунок власної продукції. Особливо яскравим явищем було сарматське прикладне мистецтво. Справжніми шедеврами ювелірної майстерності є численні прикраси: золоті й срібні гривни, браслети, діадеми, сережки, намисто, фібули, нашивки. Характерним для сарматів вважають поліхромний стиль (інкрустація виробів дорогоцінним і напівдорогоцінним камінням, емаллю) та перегородчасту інкрустацію (Білоусько, 2002, с. 208).

Незважаючи на ворожі стосунки, у сарматській культурі Тисо-Дунайського межиріччя чітко простежується вплив римської провінціальної культури, у першу чергу, в кераміці та прикрасах.

Особливо відзначається угорськими дослідниками участь римлян у створенні обширних сарматських фортифікаційних споруд (вали, рови). Північна лінія укріплень простягається від вигину Дунаю на схід до Тиси, східна починається трохи південніше Ніредьгази і майже по прямій лінії доходить до Марошу. Зовнішній вал був збудований у 322–332 рр., а внутрішній – приблизно через 30 років (Garam, Pataj, Soproni, 1983).

Однак усі ці укріплення не зупинили страшну силу – гунські орди, які увірвалися в Карпатський ареал в останній чверті IV ст.

У результаті згасає своерідна кочівницька культура сарматів і втрачається їхнє політичне головування в колишньому “сарматському клині”

Ще в останній чверті V ст. сармати представляли значну силу. В 473 р. “король” Бабай розгромив імператорського військового начальника Комунда (Йордан, 282), але вже на початок VI ст. вони сходять із політичної арени і, якщо й згадуються, то лише як найманці (Йордан, 285).

Верхнього Потисся сарматська інвазія не торкнулася, що пояснюється природно-географічними, гірськими умовами. І тим не менше можна говорити про позитивну роль сарматів для історії північнофракійців даного регіону. Саме “сарматський клин” разом із римською Дакією протягом тривалого часу прикривав із півдня Верхнє Потисся від проникнення чужорідного населення.

3. Гуни

Занепад античності найтіснішим чином пов'язаний із вторгненням раніше невідомих у Європі племен – гунів. З кінця IV – до середини V ст. н.е. вони в значній мірі визначали політичну історію Імперії та варварського світу. Як і інші варвари, гуни то вступали в союзницькі відносини з Імперією, то завдавали їй нищівних ударів. Але взаємовідносини цього народу з античною спільнотою не привели до синтезу, а завершилися припиненням існування гунів як самостійного етносу.

Сама гунська держава, що утвердилась у Європі в V ст., була якісно відмінним від варварських германських королівств політичним утворенням, що зумовлено попереднім історичним розвитком гунських племен.

Гуни (хунну) – давні центральноазіатські племена. Основні пам'ятки ранніх гунів розміщені в Забайкаллі у долині р. Селенга та її приток. Тут відкрито більше ніж 1500 курганів з інгумаційними похованнями. Інвентар некрополів, в основному, складали предмети озброєння (трилопасні і листоподібні наконечники стріл, оснащені свистками у вигляді бочкоподібних порожнистих трубочок з отворами по боках, кістяні накладки луків), лаковані чашки, бронзові дзеркала, гральні кістки.

Крім могильників, у Забайкаллі відкрито поселення. Основною галуззю економіки було скотарство з переважанням конярства, разом із тим існувало й землеробство. Базою розвитку металургії служили місцеві родовища мідних і залізних руд. Серед побутових речей переважали мідні котли та доволі якісний кружальний посуд (Мартынов, 1982, с.146-149).

Побут гунів залежав від поєднання кочових та осілих форм господарювання. Власний внутрішній розвиток, війни, цивілізаційний вплив Китаю – все це разом сприяло утворенню першого в історії Центральної Азії державного формування.

Постійні грабіжницькі набіги на північні кордони Ханьської імперії закінчилися поразкою хуннів наприкінці I ст. н.е., що призвело до їх розділу на дві частини: північну та південну. Південне угруповання потрапило під владу китайських імператорів, а північне – рушило на захід. У ході міграції гуни підкоряли одні племена, відтісняли другі, приєднували треті та змушували пересуватися четверті. Цей рух продовжувався біля трьох сторіч, доки гунські орди не досягли кордонів Римської імперії. У ході свого пересування гуни так змінилися, що не можна ставити знак рівності між хуннами Азії й гунами Європи.

Про те, якими були полчища кочівників, що увірвалися в Європу, розповідає Амміан Марцелін (XXX, 2, 9, 12-16). “Они так дики, что не употребляют ни огня, ни приготовленной пищи, а питаются кореньями трав и полусырым мясом всякого скота ... Все они, не имея ни определённого места жительства, ни домашнего очага, ни законов, ни устойчивого образа жизни, кочуют по разным местам, как вечные беглецы, с кибитками, в которых они проводят жизнь не подчинены строгой власти царя, а довольствуются случайным предводительством знатнейших и сокрушают всё, что попадает на пути”

У 70-х рр. IV сторіччя першими під жахливе знищення й спустошення потрапили кочовиська аланів (Амм. Марц., XXIII, 6, 61). Переслідуючи недобитих аланів, гуни вторглися на Таманський півострів, розгромили Кепи, Фанагорію, Гермонассу, а потім через Керченську протоку увірвалися до готського тилу, знищуючи противника. Германаріх, король готів, бачив, що йому не під силу чинити опір орді, і був змушений покінчити життя самогубством (Амм. Марц., XXXI, 3, 2). Готська держава була знищена, після чого відкрилася нова сторінка історії Європи, безпосередньо пов'язана з

турками. На перших порах, після розгрому Північного Причорномор'я й Криму прибульці, ймовірно, приглядалися до політичного становища в Карпато-Балканському ареалі. Не минуло й трьох років, як уже в 378 р. гунські орди разом із готами взяли безпосередню участь у пограбуванні Фракії. У 409 р. римляни поступаються їм провінцією Валерія (східна частина провінції Паннонія), а згодом і Прімою (433 р.). 30-ті рр. V ст. – час зміцнення гунської держави, кагани якої проводять активну зовнішню політику. Так, біля 430 р. Руа (Роас), володар гунів, уклав із Східною Римською імперією угоду, за якою йому зобов'язані були сплачувати щорічно 350 фунтів золота (114,6 кг). 5 років по тому ця сума зросла до 700 фунтів. Сформовані між гунами й Візантією стосунки – це міждержавні відносини, коли одна держава через свою слабкість змушена платити данину, завуальовану назвою “подарунки” Спроби Константинополя не дотримуватися угоди коштували ще дорожче. У 441 р. нащадки Руа – Аттіла й Блеза звинуватили Східну Римську імперію в невиконанні умов угоди та почали військові дії. Вони захопили Сірмій, Марч, Наїсс, Філіпополь і підійшли до Константинополя. Феодосій II у 443 р. був змушений укласти нову угоду з гунами, за якою Східна Римська імперія фактично перетворювалася на залежну державу. Вона повинна була виплатити заборгованість за минулі роки (6 тис. фунтів золота – 1965 кг), а далі щорічно вносити 2100 фунтів золота (Корсунський, Гюнтер, 1984, с. 107-108). Не виключено, що частиною цієї данини був скарб, знайдений біля м. Ходмезевашархей (Угорщина), який складався з 1439 солідів (Ердели, 1986, с. 300). Скарб датується солідами Феодосія II не пізніше 443 р.

У 445 р. стрімко змінюється політичне становище у гунському каганаті. Аттіла усуває свого брата Блезу і стає одноосібним правителем, отримавши в середовищі своїх сучасників – римлян назву “бич божий”. Аттіла “был мужем, рождённым на свет для потрясения народов, ужасом всех стран, который, неведомо по какому жребью, наводил на всех трепет, широко известный повсюду страшным о нём представлением. Он был горделив поступью, метал взоры туда и сюда и самими телодвижениями обнаруживал высоко вознесённое своё могущество. Любитель войны, сам он был умерен на руку, очень силён здравомыслием, доступен просящим и милостлив к тем, кому однажды доверился. По внешнему виду низкорослый, с широкой грудью, с крупной головой и маленькими глазами, с редкой бородкой, тронутый сединою, с приплюснутым носом, с отвра-

тительным цветом кожи, он являл все признаки своего происхождения” (Йордан, Гетика, 182-183). Подальші події однозначно підтверджують характеристику Аттіли Пріском Понійським, яку передає Йордан, як видатного завойовника на порозі загибелі античного світу.

За короткий час завдяки своїм незвичайним здібностям як політика та полководця Аттіла зміг створити величезну гунську імперію. Перехід гунів у Європі до другої стадії кочівництва, яскраво виражене економічне розшарування суспільства, виділення аристократії під час походів і отримання данини – все це вказує, що Аттіла був головою політичного об’єднання державного типу (Плетнєва, 1992, с. 218).

У 447 р. Аттіла розпочав планомірний наступ на Східну Римську імперію. Гуні вторглися на правобережжя Істру й завдали низку ударів по імперських військах. За угодою 448 р. римляни звільняли правий берег Дунаю від Сінгуну (суч. Белград) до Сістова (Разин, 1999, с. 488). У результаті Дунай уже не був кордоном Імперії, й Аттіла став готуватися до походу на Захід. Можна припустити, що Східна Римська імперія була зацікавлена в такому ході подій: і відволікти сили гунів зі сходу, і послабити гунів, а також армію Західної імперії в жорстоких битвах.

На початку 451 р. Аттіла виступив із Паннонії з великим військом, до якого входили, окрім гунів, гепіди, ругії, герули, остготи, скіри, частина рейнських франків, загальною чисельністю 500 тис. воїнів (Йордан, Гетика, 181-182). Розділені на дві частини, вони об’єдналися.

Римська армія, незважаючи на “варваризацію”, що досягла піку на середину V ст. н.е., була професійною та організованою, мала краще озброєння й систему навчання, добре підготовлений офіцерський корпус. Саме це, а також наявність германських союзників та непересічні військові здібності полководця Аеція дозволили в “битві народів” на Каталаунських полях (суч. Франція, поблизу Труа) розгромити гунські полчища. Згідно зі свідченням сучасників, як передає Йордан (Гетика, 208, 217), це була найбільш жорстока битва, в якій загинуло 165 тис. воїнів: “ручей на упомянутом поле, протекавший в низких берегах, сильно разлился от крови из ран убитых; увеличенный не ливнями, как бывало обычно, но взволновавшийся от необыкновенной жидкости, он от переполнения кровью превратился в целый поток. Те же, которых нанесён-

ная им рана гнала туда в жгучей жажде, тянули струи, смешанные с кровью. Застигнутые печальным жребием, они глотали, когда пили, кровь, которую сами они – раненные и пролили”

Розгром на Каталаунських полях навряд чи знекровив гунський каганат, але почалася епідемія, яка змусила Аттілу відступити до своєї ставки у Тисо-Дунайському межиріччі. Навесні 452 р. він здійснив руйнівний похід в Італію, до витоків Дунаю, і рушив далі, де взяв ряд міст (Йордан, 221, 222) уздовж берегів Рейну (Буданова, 2000, с. 71).

Раптова смерть Аттіли в 453 р., не виключено що за допомогою відомих “візантійських ліків”, призводить до розвалу міцного гунського каганату. Серед численних синів Аттіли не знайшлося воїна, який зміг би зберегти величезну державу. Почалася міжусобиця, яка призвела до розгрому гунів їх федератами – гепідами на чолі з Ардаріхом у битві на річці Недао в Паннонії “когда тридцать тысяч гуннов, так и других племён, которые помогали гуннам, умертвил меч Ардариха” (Йордан, Гетика, 260-262). Розбиті війська гунів були відкинуті до берегів Понту. “Так отступали гунны, перед которыми, казалось, отступила вселенная” (Йордан, Гетика, 263).

У результаті гепіди успадкували основну територію гунів, залишаючись домінуючою силою в Карпато-Дунайському ареалі до 567 р., коли лангобарди розбили їх біля р. Тиса, а свою резиденцію Сірмій здали Візантії.

Свідчення античних авторів про період Великого переселення народів доповнюються даними археології. Гунські пам'ятки в основному складає обмежена група біригуальних поховань. Їх обряд та інвентар указують на поліетнічність гунського союзу. Кістяк війська складала легка кіннота, озброєна складноз'явними луками “гунського” типу, що били важкими стрілами з великими триперими навершнями; довгими мечами й палашами, кинджалами. У вершника обов'язково був аркан (Амм. Марц., XXXI, 2, 9). У битву гуні вступали клиноподібним шикунням із страшними криками. Порядок із чоловіками у боях брали участь і жінки (Прокопій, IV (VIII), 3, 10).

Поховання воїнів часто містили, крім зброї, кінську зброю, що символізувала поховання коня, а іноді і самі залишки коня або шкіри, бронзові котли, кружальний лощений посуд, залишки сідел. Саме в гунську епоху в Карпато-Дунайському ареалі з'явилися дерев'яні сідла жорсткої конструкції та розповсюдився поліхромний стиль у ювелірній справі.

Гунське пересування поклато край пануванню іранських племен і відкрило шлях масовому переселенню в Європу тюркських об'єднань, а з іншого боку, активізувало германський міграційний простір. Залишаючись переважно номадами-скотарями, гуни не включилися до основної виробничої діяльності населення Європи – землеробства. Це зумовило нездатність до інтеграції варварів-гунів та аборигенного населення.

Гунський каганат – це величезний конгломерат народів (тюрки, сармати, германці, слов'яни, фракійці), в кожного з яких у середньовіччі склалася своя доля. Самі гуни, які прискорили процес виснаження ресурсів, ще в VI ст. згадуються як найманці Візантії, а згодом щезають зі сторінок історії.

Основний результат гунського нашестя – перерва в утворенні на лімесі “буферних” варварських держав і утворення так званих “варварських королівств” на чолі з германцями на рейнсько-дунайському прикордонні.

4. Костобоки

Сучасне вивчення давньої історії Європи дозволяє виділити на території Карпато-Дунайського ареалу кінця I тис. до н.е. три основні етнічні масиви: північнофракійський, іллірійський і кельтський. До першого, домінуючого (Herod., V, 3), за підрахунками В. Томашека (1893), входило кілька десятків племен, відомих в античних авторів, починаючи з Геродота (IV, 93), під загальним етнонімом “гети”. З I ст. до н.е. до населення, яке жило всередині Карпатської дуги, став широко вживатися термін “даки” “Даки до гір прив'язані”, – відзначав історик II ст. н.е. Флор, описуючи події зламу н.е. (Flor, Epit., II, 28). Це свідчення перегукується з твердженням Плінія Старшого, що даки живуть на гірських хребтах і в ущелинах біля р. Тиса (Plin., HN, IV, 80). Конкретизує місцезнаходження даків Страбон, повідомляючи, що мешканців у низов'ях Істру називають гетами, а даками тих, які живуть ближче до Германії, до витоків Істру (Strabo, VII, 3, 12). Географ, котрий закінчив свою працю близько 20 р. н.е. і використав дані майже півтори сотні авторів, відобразив етногеографічні реалії кінця II – початку I ст. до н.е. (Грацианская, 1986, с. 32, 46; Мачинский, 1976, с. 85).

Додаткові дані про даків знаходимо у Помпея Трога, за свідченням Юстина (XXXII, 3, 16), що визначив їх як молодшу гілку гетів. Розповсюдження етноніму “даки” й на гетів спостерігається вже в I ст. н.е. (Svet., August, 8, 2; 21; 63, 2), хоча Діон Кассій підкреслює: “Я ж прекрасно знаю, що гети живуть за Гемами по течії Істру” (Cass. Dio, LXVII, 6, 2).

Таким чином, наприкінці II ст. до н.е. виділяються дві гілки північних фракійців: гети й даки. Вони розмовляють однією мовою (Strabo, VII, 3, 10, 13) і, за свідченнями античних авторів, відрізняються одні від одних тільки місцем свого проживання.

Вихід даків на історичну арену Європи ознаменувався утворенням міцного політичного об’єднання на чолі з Бурбистою (біля 82–44 рр. до н.е.). До середини I ст. до н.е. дако-гетська держава охоплювала весь Карпато-Дунайський ареал. На його північній околиці (Верхне Потисся) утворюються найвіддаленіші форпости дакійської культури в Земпліні й Малій Копані. До приходу даків регіон займали автохтонні північнофракійські племена та кельти, які прийшли наприкінці IV–III ст. до н.е. і, в значній мірі, латенізували місцеву культуру.

Верхне Потисся, яке було в II–I ст. до н.е. дальньою периферією античної цивілізації, не знайшло прямого відображення в письмових джерелах. Навіть такий компетентний історик, як Полібій (біля 205–123 рр. до н.е.), категорично заявляв про відсутність будь-яких конкретних даних щодо північних областей від Нарбона до Танаїсу (Polib., III, 38, 2).

Скупими є свідчення про племена регіону і в період входження Верхнього Потисся до контактної зони з римською провінцією Дакією (107–271 рр. н.е.). Однак навіть ці уривчасті свідчення в сукупності з даними археології в певній мірі дозволяють ідентифікувати окремі племена з культурами регіону та суміжних областей.

Свідчення про етногеографію північної частини Карпатської улоговини надходять до римлян скоріше за все не раніше I ст. до н.е. Одне з перших повідомлень міститься в мемуарах Цезаря “Записки про гальську війну” (біля 52–51 рр. до н.е.). При описі Герцинського лісу (лісисті гори від Рейну до Карпат) автор повідомляє, що цей ліс простягається “до країни даків і анартів” (Caes., VI, 25). Наймовірніше, ці дані Цезар міг отримати з першоджерел, тобто від бойїв. Бойї в союзі з тавриками близько 60 р. до н.е. були розбиті даками Бурбісти (Страбон, VII, V, 2; Crişan, 1977, p. 234;

Kotigoroško, 1995, p.173). Після битви розгромлені бойї відступили в Норикум, близько 59–58 рр. до н.е. взяли в облогу Норею, а звідти з гельветами відійшли до Галлії (Caes., I, 5), де вступили в контакт із римлянами в ході римсько-галльських війн.

Після розгрому кельтів кордон даків простирався від р. Морава на заході до Карпат на сході (Crişan, 1977, p. 27-35; Kotigoroško, 1995, p. 173-174). Локалізація анартів (кельтські племена), які займали, згідно з Цезарем, одну країну з даками, в автора не визначена. Конкретизується місце мешкання анартів на півночі Дакії, тобто у Верхньому Потиссі, в середині II ст. н.е. Птолемеєм (Ptol., Geogr., III, 8, 3). Присутність на етнокарті регіону II ст. н.е. анартів розцінюємо як анахронізм. На цій території після середини I ст. до н.е. відсутні кельтські пам'ятки. Найімовірніше, Птолемеєм, який наніс на карти "Сарматії і Дакії" всі відомі йому та його попередникам племена, не враховуючи їх часового існування (Кудрявцев, 1957, с. 20), розмістив і ряд племен, що відповідали реаліям кінця I тис. до н.е. Це стосується і таврисків, розміщених географом поряд з анартами. Тавриси, які виступили в коаліції з бойями (Страбон, VII, V, 2), після їх розгрому в 60 р. до н.е. могли відійти тільки на захід, а не на схід, у глиб дакійської території.

У зв'язку з вищесказаним інтерес викликає птолемеївський етнонім "анартофракти" (анартофраки?). Якщо виходити з висновку Ю. Кулаковського (1899, с. 23), котрий розмістив їх на півночі Дакії, то цей термін відповідає етнічній ситуації, яка склалась у Верхньому Потиссі в останній чверті I тис. до н.е., а саме кельто-фракійському симбіозу (Котигорошко, 1999, с. 103-104). Етнонім "анартофракти" міг зберегтися як збірна назва населення півночі Дакії й у перших сторіччях н.е.

Зміна етнокультурної ситуації в Карпато-Дунайському ареалі кінця I ст. до н.е. – початку I ст. н.е. визначається трьома головними факторами: експансією Рима, просуванням германців на Середньому Подунав'ї та утворенням "сарматського клину" в Тисо-Дунайському межиріччі.

Імперська політика Октавіана Августа (27 р. до н.е. – 14 р. н.е.) привела до захоплення величезної території вздовж Дунаю. У великій кількості племен і народів (кельти, іллірійці, фракійці) порушується природний хід історичного розвитку. Включені в провінції Реція, Норик, Паннонія, Далмація, Іллірик, Мезія зазнали романізації, яка позначилася на їх подальшій долі. Лівобережжя Се-

реднього Подунав'я займають свевські племена маркоманів і квадів. Найближчими сусідами населення Верхнього Потисся на заході, згідно з Тацитом (Германия, 43), були котіни, осі й бури. Котіни – кельти, бури – германці, а осі – або паннонці, або германці (Тацит, Германия, 28; 43).

Локалізація цих племен пов'язується з землями сучасної Середньої та Північної Словаччини, тобто територією, зайнятою в I ст. до н.е. – наприкінці II ст. н.е. пам'ятками пуховської культури (Pieta, 1982, s. 13-17; Abb. 1).

Етнічна структура Пухова розглядається як кельто-дако-іллірський симбіоз, який склався на місцевій пізньогальштатській основі (Kolnik, 1980, s. 206-207). Можливість ідентифікації котинів, осів та бурів із носіями пуховської культури підтверджується не тільки їх локалізацією, але й подіями кінця II ст. н.е.

У період Маркоманських війн (166–180 рр.) котіни, бури й осі взяли активну участь у нападі на Дунайський лімес (SHA, Vita Marci, 22, 1). У 172 р. після низки походів римських військ були переможені котіни (Колосовская, 1973, с. 222), а 6 років по тому бури (Cass. Dio, 71, 18-19). Після закінчення бойових дій котинів переселяють у Нижню Паннонію, а осів – на лівий берег Дунаю, напроти Аквінку, де вони несуть службу в римських фортецях (Колосовская, 1973, с. 227-228).

Розгром і наступне насильне переселення вищеназваних племен співпадає з часом припинення життєдіяльності на пуховських поселеннях наприкінці II ст. н.е. й загибелі культури.

Події Маркоманських війн безпосередньо позначилися й на етнічному складі населення Верхнього Потисся, що знайшло відображення в письмових джерелах. У II ст. н.е. на цих землях північнофракійські племена формують культуру карпатських курганів, носіїв якої можна ототожнити з племенами костобоків. Костобокам присвячений значний пласт досліджень, історіографія яких найповніше відображена в працях Н. Гостара (1956) і О. В. Кудрявцева (1957). Особливий інтерес до одного з численних племен, які брали участь у Маркоманських війнах, викликаний їх найглибшим проникненням на територію Імперії в період “змови варварів” (SHA, Marc., 22, 1). Улітку 170 р. н.е. костобоки з півночі Дакії по долині р. Олт через Нижню Мезію, Фракію та Македонію вторглися в Ахайю, де розгромили знаменитий храм містерій Деметри й Посейдона в Елевсині (Кудрявцев, 1950, с. 58-67). Це нашестя знайш-

ло відображення в сучасників подій: Елія Аристида в “Елевсинській промові” (PIR, II, 314) і Павсанія (X, 345, 5).

Основним інформатором про локалізацію костобоків виступає грецький географ Птолемей (біля 83–161 рр. н.е.). У своїй праці “Географія” він згадав їх двічі. Перший раз – при перерахуванні племен, які населяли європейську Сарматію “восточнее названых (племен по правому березі Вістули до Карпат) живут под венедями опять галинды и судины и ставаны до аланов; под ними игилионы, потом койстобоки и трансмонтаны до Певкинских гор” (Ptol., Geogr., III, 5, 9). Другий – при описі племен Дакиї: “Населяют Дакию на самом севере, если начинать с запада, анарты и тевриски и койстобоки, под ними предавенсии и ратакенсии и кавкаенсии ...” (Ptol., Geogr., III, 8, 3).

У першому випадку, описуючи Сарматію в меридіальному напрямку, Птолемей у північно-східних передгір'ях Східних Карпат розміщує костобоків і трансмонтанів. Згадані вслід за костобоксами трансмонтани, на думку більшості дослідників, – це синонім костобокського племені, яке жило за горами, стосовно костобоків Дакиї (Gostar, 1956; Кудрявцев, 1957, с. 31-32). При описі Дакиї костобоксами опинилися в її північно-східній частині. Подвійна локалізація костобоків пояснюється наявністю двох костобокських племен, розділених Карпатами: костобоксами й костобоксами-трансмонтани (“загори”). Ця точка зору, що виходить із “Географії” Птолемея, не викликає сумнівів у дослідників, які в тій чи іншій мірі стикалися з проблемою розселення костобоків.

Розміщення племен костобоків співпадає з локалізацією культури карпатських курганів: Верхнє Потисся з західного боку Карпат, верхів'я Прута й Дністра – зі східного. Будь-які інші археологічні культури з подібною локалізацією на сьогоднішній день невідомі.

Ще одне безпосереднє свідчення про місцезнаходження костобоків міститься в повідомленні Діона Кассія (біля 155–235 рр. н.е.) про вторгнення в північні області провінції Дакиї вандалів – астингів (Cass. Dio, LXXI, 12, 1). О. В. Кудрявцев (1950, с. 59) відносить цю подію до зламу 170–171 рр. н.е., коли основні сили костобоків знаходились у поході на Ахайю. Астинги, вийшовши до Limes Porolissensis, просили дозволу в намісника Секста Клементя поселитися на землях провінції, а він запропонував їм здійснити похід проти костобоків. Розгромивши останніх, астинги кинулись грабувати провінцію. У цій ситуації Клемент, не маючи достатньо власних сил,

натравив проти лакрінгів, які й розгромили астингів. Із цими епізодами Маркоманських війн, на думку О. В. Кудрявцева (1950, с. 69), пов'язаний надгробний надпис із Рима на шану Зіаіс, доньки Таїта, дакійки, жінки костобокського царя Пієпора, захопленого в полон разом із родиною (CIL, VI, I, 1801 = I, 854).

Вторгнення у Верхнє Потисся вандалів хронологічно співпадає з появою в регіоні пам'яток пшеворської культури. В основному, вони представлені ґрунтовими кремаційними похованнями в супроводі зброї (Kotigoroško, 1995, p.127-128).

Щодо часу появи етноніма “костобоки” визначальної ролі набуває друга епітафія з Рима. Знайдений надгробок костобокського царя Сабітуя, за походженням дака, поставлено його дітьми Марком Ульпієм Тарксаною та Ульпією Луккою (CIL, VI, 3, 1856). Використання дітьми царя особистого й родового імен імператора вказує, що його сім'я потрапила в полон до імператора в період дако-римської війни (105–106 рр.) і, будучи особистими полоненими імператора, отримала статус вільновідпущеників Траяна. Звідси виходить, що термін “костобоки” (назва племені або об'єднання племен на чолі з ними) існував у I ст. н.е., а оскільки назва племені не могла виникнути відразу, то, відповідно, існувала й у більш ранні часи.

Тут же слід вирішити ще одне питання. Костобоки – термін на позначення автохтонного населення Верхнього Потисся чи даків, які прийшли в регіон у період Бурбесті? З наведених епітафій виходить протиставлення етнонімів “дак” і “костобок” У ранній підкреслюється, що Сабітуї, будучи костобокським царем, за походженням дак, а в пізній – що дакійка за походженням Зіаіс є жінкою костобока Пієпора. З аналізу епітафій можна зробити два основні висновки: 1) костобоки – автохтонне населення Верхнього Потисся, “царський” рід костобоків вступав у династичні зв'язки з представниками господарів Карпатського ареалу – даків; 2) наприкінці I ст. н.е. на чолі костобоків стояв ставленик даків, а не місцевий представник царської влади.

Таким чином, наприкінці I тис. до н.е. на території Верхнього Потисся проживали два етноси: фракійці – костобоки та кельти – анарти, які, можливо, виступали під загальним іменем анартофракти (анартофраки). Після розгрому анартів даками близько середини I ст. до н.е., про що в першу чергу свідчать матеріали Галіш–Ловачки (Kotigoroško, 1999, с. 105), розповсюджується етнонім “кос-

тобоки” на позначення населення Верхнього Потисся. На початку II ст. н.е., в період дако-римських війн і загибелі царства Децебала, частина населення переходить у Північно-Східне Прикарпаття, де фіксується як костобоки-трансмонгани, представники східної гілки культури карпатських курганів.

Багатогранна історія корінного населення Верхнього Потисся переривається наприкінці IV ст. н.е., в період масових етнічних переміщень Великого переселення народів, які торкнулися і цього віддаленого регіону Карпатського ареалу. Затухає життя на численних поселеннях, щезають згадки про даків і костобоків зі сторінок античних авторів.

Верхнє Потисся у VI–IX ст.

Велике переселення народів безповоротно вплинуло на долі народів Європи. Його основним результатом був розгром Римської імперії та утворення на її уламках феодальних держав. Пересування з півночі та сходу маси народу в напрямку до кордонів Імперії, в першу чергу, заповонило Карпатський басейн, де порушилась політична стабільність і утворилося ще більше етнічне розмаїття.

До середини V ст. в ареалі панівне становище зайняли гуни із центром у межиріччі Дунаю та Тиси, що сприяло короточасному затишшю на цих землях. Але вже після 454 р. (розгром гунів гепідами) Південно-Східна Європа знову перетворилася на арену жорстокої боротьби за гегемонію, головним чином між германськими племенами (гепіди, вандали, герули, остготи, лангобарди й інші).

Поряд із германцями на початку VI ст. у Карпатський басейн увірвалися слов'янські маси. Основна їх частина спрямовується на Балкани й Подунав'я, а окремі загони проникають у Верхнє Потисся.

За спиною слов'янських переміщень стабілізується германський племінний світ між Рейном та Одером, франки утворюють “варварське королівство” У слов'янській “присутності” на Балканах і в центральній Європі “погрузли” нові міграційні потоки тюркського походження зі сходу – протоболгари та авари (Буданова, 2000, с. 77). Останні, в другій половині VI ст., займають Південно-Східну Європу й утворюють у Середньому Подунав'ї міцне політичне об'єднання – Аварський каганат. Під його контролем опинилися значні території від Причорномор'я до Альп і від Ельби до Адриатики. Наприкінці VII ст. (близько 680 р.) до складу каганату входять західна і південно-західна частини Верхнього Потисся, що фіксується появою на цих землях ґрунтових інгумаційних могильників.

Падіння Аварського каганату (791–796 рр.) співпадає з утворенням однієї з перших слов'янських держав – Великоморавської (790–910 рр.), до сфери впливу якої, можливо, увійшло й населення Верхнього Потисся.

1. Сучасні концепції походження слов'ян

“Откуда есть пошла Руская земля, и кто в Киеве нача первее княжити, и откуда Руска земля стала есть” (ПВЛ, I, с. 9). Це сакраментальне питання, що пролунало близько 800 років тому із чернечої келії Києво-Печерського монастиря дотепер залишається відкритим і актуальним для істориків-славістів.

У питанні прабатьківщини слов'ян частина істориків нового й новітнього часу визнала Нестора “батьком Дунайської теорії” Однак сам літописець ніде про це не говорить. Адже в його пасажах чітко звучить “сели славяне по Дунаю, где теперь земля Угорская и Болгарская. И от тех славян разошлись славяне по земле и прозвались именами своими, где кто сел и на каком месте” (ПВЛ, I, с. 207).

Тільки за наявності великої фантазії можна сприйняти цей уривок “Літопису” за висвітлення прабатьківщини слов'ян. Сам Нестор не зміг відповісти на запитання, де були слов'яни “за багато часу”, доки не з'явилися на Дунаї.

Стосовно другої частини питання “Кто в Киеве нача первее княжити?” Нестор однозначно відповідає: Кий.

“Кий этот княжил в роду своём, и ходил он к царю, – не знаем только к какому царю, но только знаем, что большие почести отдал ему, как говорят, тот царь, к какому он приходил (ПВЛ, I, с. 209). Те, чого не знав літописець, визначили сучасні дослідники. Кий жив десь наприкінці V–VI ст. н.е. (Рыбаков, 1981, с. 284; Брайчевський, 1994, с.16). Це період, особливо VI ст., – час слов'янської експансії Візантії – буквально “взахлѣб” висвітлюється візантійськими істориками. І це зрозуміло: майбутня “Русь” вступила в безпосередній військовий конфлікт з Імперією, зайняла майже половину континенту і стала значною силою, що набрала могутності в IX–X ст. н.е.

Прокопій Кесарійський (Война с готами, VII (III), 14-15), Йордан (Гетика, 34, 35, 119), Агафій, Менандр, Іоан Ефеський, Псевдо-Маврикій, Фіофілакт Сімокатта й інші (Мишулин, 1941, с. 230-280) з різним ступенем вірогідності описують слов'ян кінця V–VII ст. н.е., але жоден із них, говорячи про вождів і навіть “князів” слов'ян – Андрегаста, Ардагаста, Пірогаста, Мусонія, Даврида й інших (Удальцова, ПВЛ, 1950, с. 48-49), не вважав за необхідне згадати Кия. Важко повірити, що варварський князь, прийнятий імператором, а до

того ж керівник Східнослов'янської держави (Брайчевський, 1994, с.16), не був визнаний гідним жодного рядка в працях його візантійських сучасників.

Слід визнати, що спроби зробити більш давнім час виникнення Київської Русі не підтверджуються ні письмовими, ні археологічними джерелами. Так, Прокопій Кесарійський (VII, 13, 22, 24) відзначає: “Этими племенами, славянами и антами, не руководит один человек, но давно они живут в народоправстве (демократии) ... Живут они в жалких домах, на большом расстоянии один от другого”

Археологічні джерела (пам'ятки празько-корчакської та пеньковської культур) підтверджують свідчення Прокопія і його сучасників. Наприкінці V – в VII ст. н.е. слов'яни проживали в невеликих (найчастіше 0,5–1,5 га) поселеннях. У домобудівництві переважали напівземлянки площею 12–20 кв. м із дерев'яними конструкціями стін і даху. Речовий матеріал досить бідний (Славяне..., 1990, с. 210, 220-222).

Городища як адміністративно-ремісничі й торговельні центри того часу одиничні (Славяне... 1990, с. 212-213). З п'яти відомих пунктів Будище й Колочин є городищами-притулками. Зимне та Селиште, виходячи з незначної площі (до 0,9 га) і слабкості укріплень, із натяжкою можна віднести до політичних центрів, що відбиває низький рівень організаційних можливостей, який не дозволяв проводити масштабну діяльність, зокрема будувати городища. Лише стабільна система виробництва продуктів харчування, налагоджений уклад життя та наявність центральної влади як організатора економічної діяльності дали можливості для появи великих населених пунктів (Массон, 1991, с. 4).

Варто визнати, всупереч бажанням ряду дослідників, що у слов'ян VI–VII ст. були відсутні передумови для виникнення політичних центрів. Та й хто міг їх створити, якщо виходити з візантійських джерел про тотальне переселення та колонізацію слов'янами Нижнього Подунав'я і Балкан? Значною мірою процес, що проходив, обґрунтовується даними археології. На величезній території Південно-Східної Європи нині відомо всього близько 800 поселень кінця V–VII ст., а раніше тут зафіксовано не менше 3000 (Славяне..., 1990, с. 109, 209).

Під ударами візантійських легіонів і аварів (Фіофілакт Симокатта, Історія, VIII, 5) слов'яни на початку VII ст. відходять на північний схід. Але це вже не ті племена, які прийшли в Нижнє Подунав'я

і на Балкани сто років тому. Безпосередні контакти з найбільш цивілізованою державою Європи – Візантією, постійні конфлікти й війни зі Степом – усе це значною мірою стимулювало консолідацію слов'ян. Тенденції до консолідації слов'янського етносу проявились у зникненні етноніму “анти” й поширенні в VII ст. назви “слов'яни” на представників цього етносу по всій території слов'янського світу (Корольок, 1976, с. 53). Однак, разом із тим, відбувалася дезінтеграція, особливо в процесі розселення слов'ян на нових землях Європи, коли цей процес набув після вдалих походів на Візантію широкого розмаху. У ході просування в Європу слов'яни зіштовхнулися з іншими етнічними спільнотами (романізовані фракійці та іллірійці, балти, фінно-угри, іранці). Це спричинило набуття особливих рис антропологічного типу, матеріальної культури, вірувань та звичаїв, що було фактором, який сприяв відокремленню певних частин слов'янського етносу. Важливим був також фактор просторових переміщень, які приводили до розриву зв'язків між окремими племінними угрупованнями (Флоря, 1982, с. 27). Ці процеси привели до виділення трьох слов'янських масивів, з яких найбільший – східний, що започаткував постання однієї з найпотужніших держав Європи – Київської Русі (882–1132 рр.). Питання про виникнення та засновників цієї держави знайшло відображення у двох теоріях – норманській і антинорманській. З позиції сучасності варто визнати їх обопільну негативну роль (як готської й антиготської теорії) у розв'язанні проблеми прабатьківщини і походження слов'ян.

Найдавніша історія європейських народів, локалізація їх споконвічного буття – це галузь гіпотез і здогадів. Якщо виходити з письмових джерел, то тільки починаючи з VIII–VI ст. до н.е. можна говорити про греків, римлян, фракійців, кельтів та іллірійців. Антична історіографія, як правило, займалася описом племен найближчої периферії, з якими налагоджувалися безпосередні контакти і які представляли інтерес із погляду економічної інвазії та військового захоплення. Слов'яни виявилися поза межами цієї уваги у зв'язку з віддаленістю території і в другій половині I тис. до н.е., і в першій половині I тис. н.е., хоча греко-римська ойкумена пізнання розширилася від Британії до Індії й Китаю.

Перші письмові джерела, де слов'яни названі слов'янами, належать до середини VI ст. н.е. Особливо важливі свідчення Йордана (119). “Эти венеты ... происходят от одного корня и теперь из-

вестны под тремя именами: венетов, антов, склавинов” Хоча інші візантійські джерела VI–VII ст. н.е. згадують етнонім “венети”, Прокопій Кесарійський (VII, 14, 29) відзначає: “И когда-то даже имя у славян и антов было одно” Ці повідомлення одноставно вказують, що венети, анти й склавіни – три гілки слов’ян. Локалізуючи їх, Йордан (Гетика, 34, 35) поміщає венетів на широкому просторі від витоків Вісли та Карпатських гір до сходу й півночі.

З трьох етнонімів слов’ян найбільш ранній “венети – венеди”, що виходить із I ст. н.е. Йдеться про повідомлення Плінія (HN, 94, 95), Таціта (Германія. 46) і Птолемея (Географія, III, V, 1, 5, 7, 8, 9), який писав трохи пізніше за Таціта (сер. II ст. н.е.). Дані цих істориків стали підставою для ув’язування в єдиний ланцюжок венетів, антів, склавинів і були першими свідченнями про слов’ян I ст. н.е. (Славяне..., 1990, с. 5).

Більш обережно до локалізації території слов’ян у I ст. н.е., на підставі античних авторів, поставився Д. А. Мачинський (1976, с. 83–87). Він підкреслює, що Йордан, вказуючи на “єдине коріння” венетів, антів і склавинів VI ст. н.е., аж ніяк не мав на увазі венетів, згаданих авторами I–II ст. н.е., а етнонім “венети – венеди”, зафіксований ще до рубежу н.е. в Бретані та Північній Адріатиці, в мовному відношенні швидше за все належить іллірійцям, з чим ми, безперечно, погоджуємося. З вищенаведених джерел виходить, що всупереч поширеній думці про слов’янство венедів I–II ст. н.е., це питання ще далеко від вирішення й вимагає серйозної аргументації. Навіть стислий виклад письмових джерел показує, що вони не в змозі, у зв’язку зі своєю нечисленністю, розв’язати проблему походження слов’ян. Ця проблема неодноразово порушувалася блискучою плеядою істориків, починаючи з XIX – початку XX ст. (П. Шафарик, Л. Нідерле, А. А. Шахматов і інші), але тільки в нинішній час у результаті нагромадження величезного археологічного матеріалу одержала солідну наукову підоснову.

На початку 80-х рр., як підсумок праці, здійсненої істориками-славістами, Б. А. Рибаків (1981, с. 55–75) висунув гіпотезу про Одеро-Дніпровську прабатьківщину слов’ян, що зберегла свою актуальність і на сьогоднішній день (Давня..., 1995, с. 9). Згідно з висновком академіка, найбільш переконливою варто визнати гіпотезу про отожднення праслов’янських племен із носіями Тшинецько-Комаровської культури. У XV–XII ст. до н.е. її пам’ятки займали значну територію від Середнього Подніпров’я на сході до Одери на заході.

На рубежі II–I тис. до н.е. єдність праслов'янського світу починає руйнуватися, але в районі Середнього Подніпров'я його можна ототожнити з чорноліською культурою X–VII ст. до н.е., що була взаємопов'язана з культурою геродотових скототів VI–IV ст. до н.е. Скототські “царства” в II ст. до н.е. розгромили сарматську навалу, а їхніми реципієнтами стали носії зарубинецької культури (Полісся й Лісостеп від річок Прип'яті та Березини на півночі до Тясмину на півдні), датованої в межах II ст. до н.е. – II ст. н.е. Остання переростає в черняхівську культуру (II–IV ст. н.е.). Її територія включає велику частину сучасної України (головним чином лісостеп і степ), Молдову та значну частину Румунії. На означеній території в наш час відомо більше 3000 пам'яток (Славяне..., 1990, с. 109).

Щодо лісостепової зони черняхівської культури Б. А. Рибаків (1981, с. 69) відзначає, що вона цілком збігається з прабатьківщиною слов'ян і скототськими “царствами” скіфів-орачів і хліборобів, що дає підстави вважати черняхівську культуру слов'янською. У 375 р. н.е. носії черняхівської культури були розгромлені готами Германаріха й гунами. Далі, після розгляду “Бусового часу”, Б. О. Рибаків переходить до аналізу ранньослов'янської (празько-корчакської) культури, взаємопов'язаної з культурою Лука-Райковецька VIII–IX ст. (1981, с. 73–75). Така основна канва походження й розвитку слов'ян, у першу чергу її східної гілки, в інтерпретації вчених.

Через певний час у ході подальших досліджень славісти прийшли до висновку про малоперспективність, при наявності хронологічних лакун, побудови типологічної «колонки» від слов'янського середньовіччя до епохи бронзи і навіть до ранньозалізного часу (Славяне..., 1990, с. 336). Основним напрямком досліджень стало досконале вивчення пам'яток I–V ст. н.е. У першу чергу це стосується зарубинецької, черняхівської, а також синхронних їм культур.

Від самого початку відкриття й розподілу зарубинецької та черняхівської культур (Хвойка, 1901, с. 172–189) виникло два питання: хронологія пам'яток і їх етнічна атрибуція. Перша культура була датована II ст. до н.е. – II ст. н.е., а друга – II–V ст. н.е. Обидві вони були визначені як послідовні етапи історичного розвитку слов'янських племен Подніпров'я, і цей постулат знайшов підтримку значної частини славістів.

Проти концепції В. В. Хвойки виступив видатний німецький археолог, один із засновників центральноєвропейської хронологічної системи – П. Рейнеке (Reinecke, 1906, s. 42–50). Разом з Е. Блюме,

Е. Бреннером і К. Дікулеску він став засновником так званої готської теорії. Антитеза складалася з двох основних постулатів: наявність тимчасового хіатуса між зарубинецькою та черняхівською культурами, їхня приналежність до германських племен готів і гепідів.

Природно, що славісти дали відсіч цим німецьким і вже з ними “націоналістам”. Критично розібравши докази обґрунтування готської теорії, славісти прийшли до висновку про її наукову неповноцінність і, отже, неспроможність концепції в цілому (Смішко, 1961, с. 59-76).

Успіхи польових досліджень і теоретичні розробки 60–90-х рр. ХХ ст., однак, не призупинили дискусій щодо зарубинецької та черняхівської культур. На порядку денному залишилися ті ж питання, що виникли на початку сторіччя. Разом із тим із масиву пам’яток пізньоримського часу були виділені дві нові культури: київська та зубрівська. Перша (кінець II – середина V ст. н.е.) займає територію північної частини Середнього Подніпров’я, південну частину Верхнього Подністров’я та Подесення. Вона визначається як пізній етап зарубинецької культури і становить основу ранньослов’янських (празької та пеньковської) культур. Стосовно їх генетичних зв’язків Р. В. Терпіловський і Н. С. Абашина (1992, с. 90-97) відзначають необхідність додаткових доказів.

Зубрівська культура була виділена в останні роки. Її пам’ятки займають Волинь, Північну Галичину й Середнє Подніпров’я. Поява цієї культури пояснюється взаємодією, починаючи із середини I ст., носіїв пшеворської та зарубинецької культур за участю дакійських племен.

Згідно з Д. Н. Козаком (1996, с. 54-68), вона заповнює хронологічну лакуну між зарубинецькою і пшеворською культурами рубежу н.е. і черняхівськими пам’ятками III–IV ст. н.е. На думку автора, носії зубрівської культури можуть ідентифікуватися з давньослов’янськими племенами венедів, віднесених Тацитом (Германия, 46) до германців.

Однак, якщо виходити з класичного комплексу житла зубрівської культури поселення с. Сокольники Львівської області, опублікованого в монографії київських археологів “Етнічна історія давньої України”, носіїв цієї культури можна ідентифікувати тільки з даками. Обмежена кількість поселень і вскритих на них господарсько-побутових об’єктів, у тому числі жител, а також відсутність даних по такій важливій етнографічній ознаці, як поховальний обряд, змушує

більш обережно віднестись до зубрівської культури як однієї з основних ланок генези слов'ян у римський час.

На сьогодні при збереженні розбіжностей у визначенні основи процесу формування та етнічної атрибуції зарубинецької й черняхівської культур у більшості славістів склалася більш-менш єдина точка зору на час їхнього існування. Зарубинецька культура охоплює період від рубежу III–II ст. до н.е. до середини, можливо, кінця II ст. н.е.

Основна маса черняхівських старожитностей визначається часом розквіту культури, тобто другою половиною III та IV ст. н.е. (Славяне..., 1990, с. 87, 176). Час формування культури припадає на період Скіфських війн 238–270 р., а кінцева дата – на першу половину V ст. н.е. (Магомедов, 1999, с. 25, 29).

У питаннях походження й етнічної атрибуції цих культур відзначимо найбільш розповсюджені концепції.

Вітчизняні вчені розглядають зарубинецьку культуру “не как эволюционное продолжение какой-либо одной местной или пришлой культуры, а как новообразование, отражающее один из этапов формирования славянского этноса” (Славяне..., 1990, с. 14).

Оригінальний підхід до вирішення поставленого питання знаходимо в В. Є. Єременка (1997, с. 198–201), представника Санкт-Петербурзької школи. Він віддає перевагу не ретроспективному методу, а “методу екземплярного підходу”, що базується на зіставленні культур не з тим чи іншим існуючим до нашого часу етносом, а з групами племен, які згадуються в синхронних письмових джерелах. У межах цього методу В. Є. Єременко ідентифікує носіїв зарубинецької культури з племенами бастарнів і кімврів. Перші представляли змішане угруповання, яке включало в себе в якості основних компонентів германський і кельтський (додатково: гетські, балтські й сарматські), а другі – латенізовані германські племена.

Стосовно черняхівської культури офіційна точка зору відбита в працях київських славістів. Відзначаючи синкретичний характер культури, що включає різноманітні компоненти, вони підкреслюють, що в Лісостеповій зоні України основне населення склали слов'яни. Разом із київською ця культура стала основою для формування середньовічних ранньослов'янських культур Східної Європи: празької, пеньковської та колочинської (Славяне..., 1990, с. 99–100, 335–358).

Серед праць останнього часу, присвячених черняхівській культурі, важливо відзначити докторську дисертацію Б. В. Магомедова

(1999, с. 37). На підставі аналізу пам'яток цієї культури автор приходить до висновку про її виникнення на основі вельбарської (германської) культури при сильному провінційно-римському впливі. Домінуючим етносом черняхівської культури були готи, регіон Верхнього Дніпра займала група слов'ян (тип Черепин), а Приморський степ – пізні скіфи й алани.

У період гунської міграції на захід германське та скіфо-сарматське населення залишає черняхівський ареал, а вирішальною силою в лісостеповій зоні стають слов'янські племена.

Тут хотілося б відзначити два моменти, що впливають із праці Б. В. Магомедова: перший – вірність концепції П. Рейнеке і другий – яким же міцним повинен бути демографічний вибух протягом 50 років серед нечисленних племен Верхнього Подністров'я і Середнього Подніпров'я, щоб на початку VI ст. буквально заповнити Дунайсько-Балканський ареал!

Заслугове на увагу й концепція утворення ранньослов'янського етносу, запропонована П. В. Шуваловим (1991, с. 32-33). Основні її положення такі. Глибоко традиційне, застійне аборигенне праслов'янсько-балтське населення глухих лісів і боліт басейну Верхнього Дніпра переживає в IV–V ст. певні незрозумілі зміни, які привели до його культурної уніфікації та до зміни системи розселення. Саме тоді частина місцевого населення просувається на південь, де проходить бурхливе політичне життя (держава Германариха, нашістья гунів, війни Аттіли, переселення германців). Переміщення в 376–488 рр. основного германомовного населення і відповідних йому потестарно-політичних структур на південь і захід робить все більш визначальним вплив прибулих: загальне обличчя та господарсько-культурний тип празько-корчакського і пеньковського зразків, що виникають, є продовженням лісових традицій. У формуванні нових культур узяло участь і місцеве населення, яке залишалося з догунського часу (германці, слов'яни), і балто-слов'янські (венеди?) елементи, що проникали сюди. Якщо припустити визначальну роль останніх, то виникає питання про особливе соціально-політичне становище цих праслов'ян у германських потестарних структурах IV ст. та про те, чому вони не взяли участі в переселенні народів і легко втратили основні риси провінційно-римських культур IV ст.

Судячи з усього, після сходу гунів із політичної арени все це етнічно неоднорідне населення спрямувалося до Дунаю, частково

заповнюючи політичний вакуум, який виник у 469 році між гепідами, Візантією та дніпровським лісостепом. Сформовані на території Прикарпаття місцеві форми ранньослов'янської культури (типу Іпотешть – Киндешть – Чурел), об'єднали в собі загальнослов'янську культурну модель, північні та празько-пеньковські елементи. Ймовірно, місцеве населення суттєво вплинуло на слов'янський етногенез і тому в певній мірі може, як і більш північне населення, вважатися праслов'янами. У результаті цього очевидного просування на південь етнічного, культурного та соціального синтезу формується суспільство, яке виступало з початку VI ст. під етнонімами «склавіни» й «анти».

І на закінчення. Навіть стислий огляд теоретичних побудов, створених за останні роки російськими й українськими вченими, однозначно свідчить про великі досягнення в галузі вивчення слов'янського етногенезу. Вагомий археологічний матеріал дав якісно нову інформацію, однак проблема джерел слов'ян і їхніх коренів залишається в рамках більш-менш вірогідних гіпотез.

Безперечно, слов'янськими можна вважати старожитності празької, пеньковської та колочинської культур, що існували в межах кінця V–VII ст. н.е.

2. Слов'яни

Дослідження слов'янських старожитностей Верхнього Потисся почалося наприкінці XIX – в перші десятиріччя XX ст. На цьому етапі вивчення носило більше епізодичний, колекційний характер. Саме цим пояснюється те, що першими значними відкритими пам'ятками стали курганні могильники – Краловскі Хлмець (Lehoczky, 1912, old. 88-89) і Червенево (Jankovich, 1942, old. 300-301).

Незважаючи на обмежену кількість матеріалу, в першу чергу польового, уже на початку 30-х рр. вийшла праця академіка Я. Ейснера (1933), в якій не тільки узагальнені слов'янські старожитності Словаччини та Підкарпатської Русі, але й дана їх хронологічна класифікація. З іменами Я. Ейснера, Я. Пастора та В. Будінські-Крички пов'язується становлення славістики регіону. Інтенсивні польові дослідження, розпочаті в 50–60-х рр., дозволили нанести на карту Східної Словаччини десятки пам'яток, які в значній мірі були до-

повнені наприкінці ХХ ст. (Budinský-Krička, 1958; 1961; Будински-Кричка, 1990).

Для території Закарпаття аналіз і систематизацію відомих пам'яток VII–XII ст. провів К. В. Бернякович (1957). При картографуванні старожитностей більш-менш заповненою виявилась південно-західна частина області, що дозволило П. Неймету (1972, с. 212-213) зробити висновок про обмежену кількість слов'янського населення Закарпаття до приходу сюди угорців наприкінці IX ст.

Висновок угорського вченого був спростований буквально через кілька років. Тільки за два роки (1973–1974 рр.) на “безлюдній” території на схід від Варського городища було відкрито і частково розкопано експедицією Ужгородського держуніверситету 10 поселень VI–IX ст. н.е. (Котигорошко, 1977). У ході подальшого дослідження їх кількість збільшилась у кілька разів, як на сході, так і на заході регіону.

Широкомасштабні пошукові роботи, проведені в зонах меліоративних робіт, дозволили нанести на карту області більше 50 слов'янських поселень, у тому числі й вісім VI–VII ст. (рис. 67-68). Частина з них увійшла до монографії С. І. Пеняка (1980), який підводив підсумки вивчення слов'янських старожитностей Закарпаття за 80 років. Однак, на жаль, треба відзначити, що до зводу старожитностей введена ціла низка пам'яток, зокрема могильників і городищ, хронологічна інтерпретація та слов'янська належність яких викликає великий сумнів (Пеняк, 1980, с. 76-79, 89-92). Крім того, жорстка критика «буржуазних націоналістів» завела С. І. Пеняка до іншої крайності. Без урахування присутності в Закарпатті з кінця IX ст. давніх угорців усі пам'ятки X–XIII ст. автор відносить до розряду давньоруських. “Слов'янські племена Верхнього Потисся підкоряються Угорській ранньофеодальній державі. ...Матеріальна і духовна культура місцевих слов'ян остаточно набирає давньоруського характеру” (Пеняк, 1980, с. 170).

На території Північно-Східної Румунії, яка входить у зону Верхнього Потисся, донедавна слов'янські пам'ятки вивчались епізодично в ході розкопок пам'яток інших періодів. Діаметрально змінилась картина в 90-х роках, коли дослідженням слов'янських старожитностей Байя-Марського та Сату-Марського повітів Румунії зайнявся випускник Клузького університету Іоан Станчу. Він зібрав архівні матеріали, опрацював речові колекції музеїв і розпочав розкопки однієї з ключових пам'яток Верхнього Потисся – поселення VI–IX ст. біля с. Лазурь Сату-Марського повіту. У результаті отри-

мано повноцінні дані, а на карту регіону нанесено 25 поселень, які заповнили білу пляму на лівобережжі Тиси і в басейні Красни–Сомешу (Stanciu, 1992; 1994; 1999; 2000; 2003).

Південно-західна частина регіону (північ Саболч-Сатмарської області) досі залишається вакуумною територією для слов'ян. Винятком є група поселень VII–XI ст., яка примикає до кордону Берегівського району Закарпаття (Эрдели, Симонова, 1988, рис. 1), і селище VI–VII ст. в Кішварді (Istvánovits, 2001, old. 250-251). В Угорщині не зроблено навіть спроби археологічно виокремити ранньослов'янський матеріал з-поміж середньовічних старожитностей інших етносів. Правда, вважається можливою інфільтрація окремих груп слов'ян із півночі та північного сходу наприкінці VII ст. (Эрдели, 1986, с. 311).

Картографування пам'яток області дає доволі щільну картину заселеності від палеоліту до XI ст., але місця для слов'ян у ній не знайшлося. На цій території є пам'ятки кельтів, вандалів, гепідів, із VI ст. аварів, а з кінця IX ст. – давніх угорців (Вона, 1986, I-VII).

Можливо, відсутність слов'янських старожитностей пояснюється концентрацією гепідів, які стали бар'єром для просування племен зі сходу. З іншого боку, на основній території Гепідії, колишньої Дакії (Йордан, 74), відзначається значна присутність слов'ян (Теодор, 1988, с. 204; Славяне..., 1990, с. 208; Istoria..., 2001, fig. 1; 28).

Немає сумніву, що ситуація в Саболч-Сатмарській області дещо псує етнічну картину регіону VI–IX ст. Тим не менше, повноцінні матеріали, отримані в результаті діяльності українських, словацьких і румунських учених, дозволяють поставити й розв'язати низку питань, які стосуються слов'ян Верхнього Потисся та племінного світу регіону.

Однією з ключових проблем славистики є вивчення процесу формування та розселення ранньослов'янських племен. Щодо слов'ян Верхнього Потисся існує кілька теорій, пов'язаних із автохтонними та міграційними процесами. Одним із перших, хто звернувся до питання про заселення слов'янами регіону, був академік Л. Нідерле (1956, с. 158-159). На його думку, зі своєї колиски на Прип'яті та Середньому Дніпрі слов'яни могли проникнути в Карпати лише після відходу більш давніх племен (фракійців, германців). Почався рух під тиском аварів, згодом угорців. Основна маса слов'ян, яких тіснили печеніги та половці, з'являється лише в X–XII ст. У результаті утворилася Закарпатська Русь. Сучасні словацькі

вчені вважають, що перша хвиля слов'ян з'явилась у Верхньому Потиссі в ході їх руху до Подунав'я, а наступна пов'язана з появою в Карпатській улоговині в 568 році аварів (Chropovský, Vladar, Ruttkay, 1978, s. 330). В. Будінски-Кричка (1990, с. 90-91) і Б. Хроповскі (1982, s. 19-20) вважають за можливе з формуванням слов'ян пов'язати прешовську групу пам'яток Східної Словаччини. Т. Колнік (1980, s. 207) бачить у прешовській групі лише продовження розвитку фази Блажице – Островани. Тут варто підкреслити, що так звана група Прешов представлена обмеженою кількістю пам'яток. Не відомі ні житлове будівництво, ні поховальний ритуал, а наявність кераміки, схожої на слов'янську, є слабким аргументом для проведення паралелі. До того ж вона не може заповнити хіатус між кінцем IV – початком V ст. (верхній горизонт Прешова) і достовірних ранньослов'янських пам'яток початку VI ст., заповнений германськими інгумаційними похованнями.

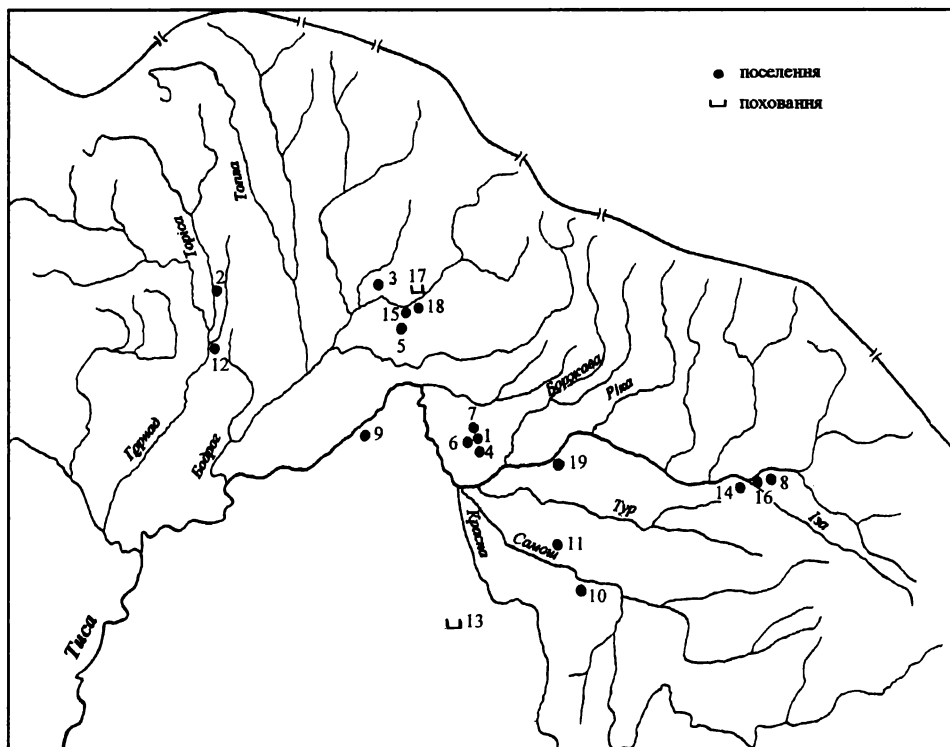
Питання про слов'янізацію Закарпаття було підняте і в працях закарпатського славіста С. І. Пеняка (1980, с. 170). Згідно з висновком ученого, цей процес був тривалим і охоплював I – початок II тисячоліття н.е. Проходив він (до речі, як і в Л. Нідерле) у три етапи. Перший пов'язується з пам'ятками пшеворської культури, культури карпатських курганів і прешовської групи. Наше ставлення до етнічної атрибуції цих культур було подане в попередніх розділах, тому тут не будемо загострювати на них увагу.

Зібраний за сторіччя банк археологічних даних дозволяє конкретно розглянути такий значний і складний пласт старожитностей в історії Верхнього Потисся, який становлять пам'ятки VI–IX ст. Хронологічно вони поділяються на ранньослов'янські (VI–VII ст.) і давньослов'янські (VIII–IX ст.).

Ранньослов'янські старожитності Верхнього Потисся, за винятком поховань в Ужгороді та Пішколті, представлені поселеннями. На сьогодні відомо 19 пунктів. Їх картографування демонструє доволі цікаву картину. На сході регіону вони розміщені від верхів'їв Тиси до межиріччя Серне – Боржави, у центральній частині групуються вздовж середньої та нижньої течії Ужа, а на заході – в середній течії р. Торіси (рис. 67).

Таким чином, вони охоплюють середню смугу регіону, в основному вздовж Ужа та Тиси з виходом на Яблунецький і Веречанський перевали. Безперечно, обмежена кількість пам'яток не дозволяє зробити ґрунтовні висновки. Але можна припустити, що саме

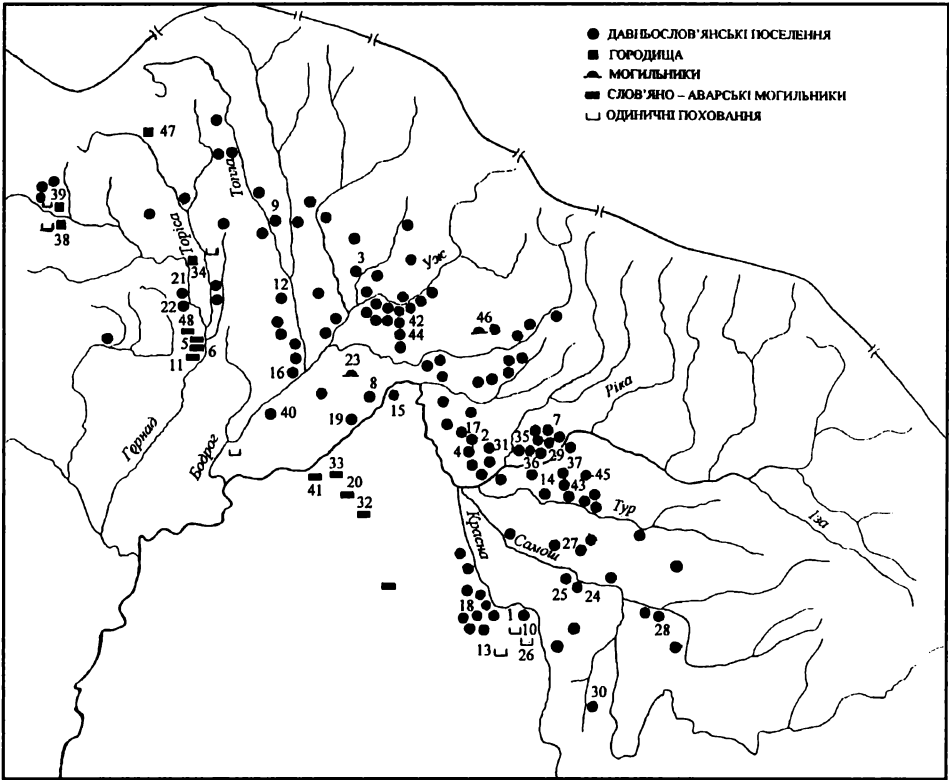

вищеназвані перевали служили пунктами переходу слов'ян через Карпати зі сходу та північного сходу. У південній смузі Верхнього Потисся ранньослов'янські старожитності не виявлені, а давньо-слов'янські пам'ятки VIII–IX ст. відсутні на схід від лінії: гирло р. Ріка – коліно р. Самош (рис. 68).

Це дозволяє припустити, що проникнення слов'ян у VII сторіччі, можливо в його другій половині, скоріше за все проходило з півдня, з Подунав'я, на що вказують і характерні для цього часу горщики подунайського типу.

У ході свого розселення слов'яни освоювали, головним чином, низовинні райони регіону, частково передгірські, що пояснюється формою їх господарської діяльності: землеробства і скотарства.

Рис. 67. Карта розміщення ранньослов'янських пам'яток VI–VII ст. 1-Берегово; 2-Блажице; 3-Блатне Ремети; 4-Буча; 5-Галоч; 6-Ддідово; 7-Іванівці (суч.Яноші); 8-Кацарациунешть; 9-Кішварда; 10-Кулчу Марє; 11-Лазурь; 12-Нижня Мишля; 13-Пішколт; 14-Сересеу; 15-Тарновці; 16-Тиса-Лазу; 17-Ужгород; 18-Холмок; 19-Чєпа.

Рис. 68. Карта розміщення пам'яток Верхнього Потисся VIII–IX ст. н.е. Основні пам'ятки: 1-Акиш; 2-Берегово; 3-Блатне Ремети; 4-Буча; 5-Валалакі Вшехсвятих; 6-Валалікі Коштяни; 7-Вербовець; 8-Вельке Тракани; 9-Вранов над Топлюю; 10-Генч; 11-Гранична при Горнаді; 12-Дворянкі; 13-Диндешть II; 14-Заболоття; 15-Захонь; 16-Земплін; 17-Іванівка I; 18-Карей; 19-Карча; 20-Кеменче; 21-Кошице-Барца; 22-Кошице-Шебастовце; 23-Краловскі Хлмец; 24-Кулчу Марє; 25-Кулчу Міц; 26-Кеуаш; 27-Лазурь II; 28-Лепушел I, II; 29-Матієво; 30-Местякен; 31-Мужієво; 32-Напкор; 33-Нодьголєс; 34-Обішовці; 35-Оросієво; 36-Перехрєстя; 37-Петрово-Рєдулєшть; 38-Сміжани; 39-Спішські Томашовці; 40-Сомотор; 41-Тісолек; 42-Ужгород; 43-Фєдорово; 44-Часловці; 45-Чєпа; 46-Червєнево I, II; 47-Шарішське Соколовце; 48-Шєбастовці.

Поселення зазвичай виникали біля невеликих річок, на їх перших надпоймєних терасах і дюнах. Їх площє не перевищує 0,5 га. Культурний пласт доволі незначний і концентруєтьє біля заглиблєних об'єктів, що свідчить про недовгочасність існування поселєнь. У своїй більшості вони вивчєні недостатньо. Зокрєма, на території Закарпаття з 6 відкритих у ході меліоративних робіт жодне поселєння не вивчалося широкою площєю. В результаті маємо одне-два досліджені житла в кожному з пунктів.

Топографія жител найповніше вивчєна на поселєнні Лазурь (Румунія) (Stanciu, 1999, p.115-266). Тут на площі 165 кв.м відкрито шість жител і низку підсобних об'єктів. Розміщені вони безсис-

темно, на відстані від 1 до 18 м один від другого. Подібне планування характерне для поселень празької культури (Славяне... 1990, с. 210). Житла квадратної або прямокутної форми, площею 12,3–21 кв. м. Глибина житлового котловану 0,4–0,8 м, а житла № 1 – всього 0,1 м. По периметру, зазвичай у кутах, знаходилося від 4 до 6 стовпових ямок. Орієнтація жител – стінками або кутами за сторонами світу. Підлога рівна, добре утрамбована. Вздовж стінок простежені залишки деревини (плахи). В одному з північних кутів (зазвичай північно-західному) містився останець (висотою 0,2–0,4 м), у котрому вирізалася нижня частина глинобитної печі. У плані піч підковоподібної форми, розміром 0,5–0,6 x 0,4 м, зверху надбудовували глинобитний купол, верхня частина якого виступала над рівнем житлового котловану. Стінки і під обмазані глиною та обпалені до червоного кольору (Stanciu, 1999, pl.VII, XII, XX, XXVIII, XXXIV).

З інших елементів планування відзначимо невеликі ями біля печей і піч для випікання хліба. Вона збудована за межами житлового котловану, але гирло виходить усередину його. Діаметр печі 1 м, а конструкція подібна печам усередині будівель. Дві аналогічні печі, розмірами 1,2 x 0,9 м, входили в комплекс будівлі № 18. У плані вона овальної форми, розміром 2,5 x 1,8 м і глибиною 0,7 м. Могла служити літньою кухнею.

У ході вивчення поселення зібрано значну кількість матеріалу. В основному це уламки горщиків (10 реставрованих), а також цілі та фрагменти “хлібців” З індивідуальних речей виділимо два прясельця, точильні бруски, конус, пряжку, уламки залізних речей. Доволі широко представлений остеологічний матеріал, який входив до складу розкритих комплексів. Це останки великої та дрібної рогатої худоби, вівці, свині. На основі аналізу ліпних посудин і залучення сучасних аналогій дослідник поселення І. Станчу (1999, р.142-144) датує пам'ятку другою половиною VI – першою половиною VII ст.

Загалом на ранньослов'янських поселеннях регіону відкрито 19 жител. Переважна більшість мають спільні риси в конструкції, плануванні та розмірах. Усі вони заглиблені й урізаються стінками в материк. Верхня, основна, частина підвищена над рівнем давнього горизонту і зводилася з деревини. За способом будівництва стін виділяються зрубні та житла стовпової конструкції. З них як зрубні визначені десять жител. Зазвичай на поселеннях мають місце обидва типи жител, як наприклад, у Галочі (Пеняк, 1986, с. 275-280).

Правда, варто відзначити, що в найбільш дослідженому селищі Лазурь переважали житла другого типу. Знизу, в заглибленій частині, стінки склалися з плах, а на рівні давньої поверхні – вінцем. Припускається, що наземна частина зрубу могла сягати 2 м. При стовпових стінах плахи кріпилися способом впускання в пази стовпів або вкладавались уздовж материкових стін і підтримувалися стовпами зсередини житла (Славяне... 1990, с. 222).

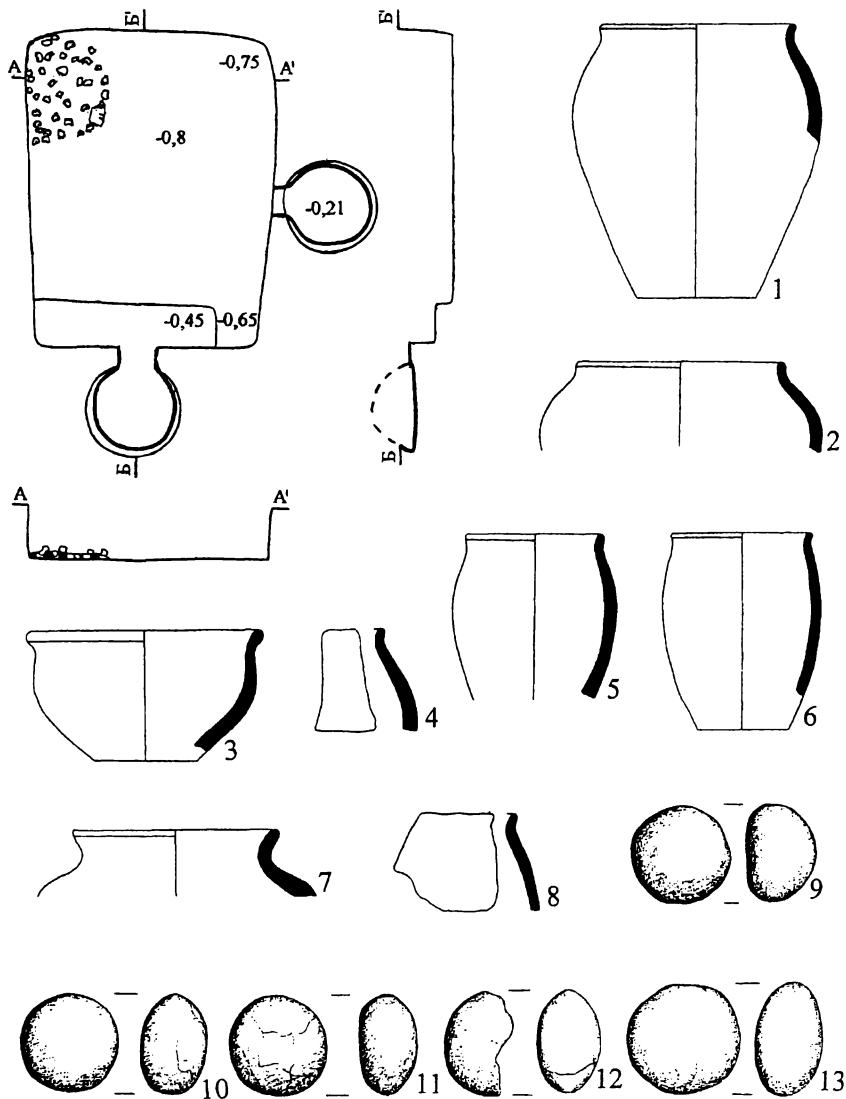
Опалювальні споруди зазвичай містилися в одному з північних кутів жител. Домінували глинобитні печі. У житлі № 2 поселення Галоч, житлі №1 Берегова їх було по дві (Пеняк, 1988, с. 174-181), а в житлі № 1 Дідова II, окрім печі-кам'янки, складеної в північно-західному куті, зведені дві одноярусні глинобитні колоподібні в плані печі, розміщені за межами житлового котловану. У їх конструкцію входили так звані “хлібці” – вальки, зазвичай овальної форми, виготовлені з глини (рис. 69, 9-13), які використовувались для спорудження зводу. Тільки на поселенні Лазурь знайдено 126 “хлібців” (Stanciu, 1999). У загальній кількості при розкопках поселень були відкриті 23 глинобитні та 4 печі-кам'янки.

На території проживання ранніх слов'ян домінують напівземлянки з печами-кам'янками і тільки на поселеннях Західного Бугу в усіх розкритих житлах знаходилися глинобитні печі. Наприклад, житло № 1 Дідова II, з трьома печами, має повну аналогію з житлом № 31 Ріпнева II (Баран, 1972, с. 25, 28-29; рис. 9).

Таким чином, можна констатувати, що для слов'ян Верхнього Потисся VI–VII ст. характерні підквадратні напівземлянки, які опалювались глинобитними печами, і наявність куполоподібних печей за межами житлового котловану, призначених для випікання хліба (рис. 69).

Поряд із житлами містились ями різної конфігурації та розмірів, які могли служити для скидання сміття або місцем зберігання інвентаря, тобто сараями, а також вогнища й глинобитні печі за межами жител, які служили для приготування їжі в літній час.

Поховальні пам'ятки Верхнього Потисся VI–VII ст. складають два місцезнаходження: в Ужгороді та Пішколті (Румунія). Перший пункт представлений знахідками в 1953–1954 рр. у кар'єрі цегельного заводу м. Ужгород. Знаходилися вони на наносному підвищенні біля болотистого русла річки (Потушняк, 1958, с. 132). До наукової літератури цей пункт увійшов як ґрунтовий кремаційний могильник (Пеняк, 1980, с. 77-78).

Урна виявлена на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Вона була накрита великим фрагментом кераміки й стояла на вогнищі. Вогнище, діаметром 3 м, викладене кам'яними плитками та вкрите шаром вугілля товщиною в 0,25 м. Ще одна посудина виявлена на глибині 2 м в 50 м від першої і знаходилась на аналогічному вогнищі. Поряд із нею лежав розбитий

Рис. 69. Дідово II. План житла № 1 і його інвентар.

горщик. Судячи з опису, поховання знаходились у наносному стерильному шарі піску.

Описане місцезнаходження викликає низку запитань. По-перше, незвичайна глибина поховання, по-друге, наявні вогнища діаметром до 3 м, що передбачає поховальну яму діаметром до 4–5 м. Ні глибина, ні саме вогнище не відповідають параметрам будь-яких ґрунтових могильників з урнами. Зокрема, це стосується ранніх слов'ян, у яких діаметр поховальної ями 0,4–0,6 м, а глибина 0,4–0,7 м (Славяне..., 1990, с. 228).

Імовірніша наявність курганних насипів. До речі, до цього схиляється і І. П. Русанова, вказуючи на незвичайну глибину поховань (1976, с. 42). У результаті певних природних причин (наноси, зрушення ґрунту) або штучних (розкидування в ході розробки кар'єру) насипи зникли в піщаному ґрунті, з якого й самі склалися.

Виходячи з відсутності в описі залишків кальцинованих кісток у вогнищах, тілоспалення відбувалося на віддалі. Подібний обряд спалення, вміщення решток кремації в урну, прикриття урн будь-якою річчю, наявність ритуального вогнища, утворення земляного насипу над похованням характеризує ранньослов'янські могильники Волині (Русанова, 1973, с. 27-28).

Велика група поховань виявлена в Пішколті при дослідженні найбільшого в регіоні кельтського некрополя. На піщаній дюні, в урочищі Нісіеріє, відкрито сім ґрунтових кремаційних поховань. Глибина могильних ям від 0,4 до 1,3 м. У шести випадках поховання здійснені в купках на дні ям. Інвентар складався з двох кресал. В похованні № 21 залишки кремації були зсипані в урну празького типу. Разом із кістками знайдена пряжка аварського типу, що дозволило датувати розкриті поховання VII ст. (Németi, 1983, р. 6-7, fig. 8, 5-6, 9-10).

У VIII–IX ст. стрімко збільшилася кількість поселень у низовинних районах регіону. Разом із тим освоюються передгір'я, а на північному заході й гірська зона (рис. 68). Основним місцем проживання населення продовжують залишатися неукріплені поселення. Місцезрозташування, топографія та планування зберігає багато спільного з поселеннями попереднього часу, тим паче, що низка їх (Блатне Ремети, Буча, Лазурь, Холмок, Чепя) була закладена в VI–VII ст. Значно збільшуються розміри поселень, до 1,5–2,5 га. Часто вони розміщені групами по 2–4 на відстані 2–3 км одне від другого. У внутрішньому плануванні певна система не простежується.

Житла та господарські будівлі зазвичай розміщувались гніздами вздовж невеликих річок і струмків (Котигорошко, 1977; Šiška, 1964; Stanciu, 1994; Будински-Кричка, 1990).

На даний час зафіксовані 133 давньослов'янські поселення, на яких у тій чи іншій мірі проводилися пошукові роботи. Ця цифра може бути контрольною, але не остаточною, бо щорічно відкриваються нові пам'ятки, а в музеях зберігаються неопубліковані матеріали. В першу чергу це стосується прикордонних угорських науково-просвітницьких установ.

Стаціонарні дослідження поселень дозволили виявити більше 80 жител і десятки господарських споруд та ям. Житла представлені кількома типами, серед яких домінують зрубні хати. Основу складав житловий котлован, в основному аморфної форми, площею 6–12 кв. м, заглиблений у материк на 0,2–0,4 м. Опалювальна споруда зазвичай примикала до однієї зі стінок або розміщувалась у центрі. Можна припускати, що стінки хати складав зруб, винесений за межі житлового котловану. І, таким чином, площа житла складала 12–25 кв. м.

Разом із тим досліджувались і напівземлянки підквадратної форми зі стовповою конструкцією стін, характерних для VI–VII ст., а також напівземлянки з винесеними за межі житлового котловану одноярусними глинобитними печами для випікання хліба.

До нововведень у житловому будівництві VIII–IX ст. належить поява наземних хат із каркасно-глинобитною конструкцією стін. Прикладом може бути житло № 2 поселення Лепушел (Stanciu, 1994, р. 274–279, pl.V). У плані воно прямокутне, по його периметру 4,5 x 3,1 м містилося шість стовпових ямок. У центрі знаходилось овальне вогнище.

Основною опалювальною спорудою в VIII–IX ст. стало вогнище діаметром 0,6–1 м, в окремих випадках (Буча, житло № 1) до 1,7 м. Зазвичай містилося впритул біля однієї зі стінок, рідше в куті або в центрі. Під на рівні підлоги або заглиблений, обмазувався глиною, викладався дрібними камінцями. Рідше використовувалась глинобитна піч.

Перетворення хуторів VI–VII ст., які склалися з кількох жител, у великі поселення відбилась і на кількості підсобних приміщень. Від одиниць у ранньослов'янський час їх кількість зростає до десятків. Це численні ями для сміття, які чітко визначаються за своїм вмістом, льохи для зберігання припасів та інвентаря, літні кух-

ні з вогнищами (Котигорошко, 1977; Будински-Кричка, 1990, с. 91-100; Stanciu, 1992; 1996).

Поряд із поселеннями науковці згадують цілий ряд городищ VIII–X ст. (Пеняк, 1980, с. 72-77; Котигорошко, 1991, с. 184-185), частина яких трактуються як гради – замки (Пеняк, 1980, с. 146). Сучасний стан вивчення середньовічних городищ виявляє відсутність у них будівельного горизонту нижче X ст. Це стосується і відомих Варського та Земплінського градусів, відображених у праці Аноніма (*Gesta Hungarorum*, 19, old. 19), й Унга (Ужгорода), де немає шарів нижче X ст. (Раппопорт, Малевская, 1963, с. 63, рис. 2; Бернякович, 1957, с. 440-441), а також Солотвина (Vasiliev et col., 2002, p. 135-137) і Малої Копані. На останньому городищі за останні роки відкриті 9 напівземлянок із печами-кам'янками та дві з вогнищами, які датуються X–XI ст. Що стосується Олександрівки й Данилова (Пеняк, 1980, с. 76-77), то в цих місцях узагалі відсутній культурний шар і укріплення (обстеження проводив В. Г. Котигорошко). Вважаємо, що в цей список можна включити і цілий ряд городищ у Східній Словаччині (Бреков, Обішовці, Градіско, Веша, Оборин та інші), які датовані IX–X або IX–XI ст. (Slivka, Vallašek, 1991, s. 33, 43-45, 94-96, 173, 233). Ймовірно, до X–XI ст. можна віднести і Земплін. У всякому разі під час останніх досліджень середньовічного горизонту тут не виявлено матеріалу, який надійно датувався б нижче X ст. (Čarповіч, Mirošajová, 1991, s. 121-123, tabl. V, 12, 16). Відомий давньослов'янський матеріал виявлений за межами городища (Budinský-Kričká, 1971, s. 181, obr. 5).

До слов'янських можна віднести городища, розміщені в північно-західній частині регіону: Спішські–Томашовці, Сміжани, Обішовці та Шариські–Соколовці (Береш, 1988, с. 204-207). Займають вони верхівки підвищень і гір у важкодоступних районах Спішу та Шаріша (рис. 68).

Найраннішими є Спішські–Томашовці, збудовані в VIII ст. на лівому березі Горнаду. Їх площа близько 3 га. Укріплення складаються із земляного валу з кам'яною конструкцією (кліті) та зовнішньої кам'яної стіни з воротами. У внутрішній частині городища знаходилися житла й виробничі будівлі, пов'язані з чорною металургією. Навколо Спішських–Томашовців виявлено 18 синхронних поселень, на окремих із яких розкопані споруди для обробки руди. Близько середини IX ст. городище було розгромлене великоморавськими військами, після чого на протилежному березі Гор-

наду будуються Сміжани. Вони займали вигідне стратегічне положення і служили сховищем для населення навколишніх поселень (Береш, 1988, с. 204-205).

Функцію захисту та місця тимчасового притулку виконували Шариські–Соколовці та Обішовці. На першому з них (3,1 га) система укріплень поділяла територію на три частини. Найдавнішим був вал, що оточував акрополь (IX ст.), пізніше були зведені ще три вали з землі та каменю. Найбільшим є городище на пагорбі Стражу в Обішовцях (1000 x 470 м). На думку Ю. Береша (1988, с. 207), воно було не тільки сховищем, але й виконувало центрально-адміністративну функцію. Датуються обидва городища IX–X ст.

Поховальні пам'ятки VIII–IX ст. представлені двома великими могильниками в Краловському Хлмці (Budinský-Kričká, 1980), Червеневі (Пеняк, 1980, с. 81-89) і двома курганами в Стреді над Бодрогом (Neustupný, 1958, s. 206-208; Budinský-Kričká, 1958, s. 176). Усі вони містились у лісах, що дозволило зберегтися частині насипів до наших днів.

Кургани земляні, куполоподібної форми, діаметром 7–21 м і висотою 0,25–1,7 м. Розміщені безсистемно, неподалік один від одного. У Краловському Хлмці вони складали чотири групи з 66 курганів, з яких 33 були досліджені (Budinský-Kričká, 1980, s. 7-8, 72), а в Червеневі приблизно з 40 насипів розкопано 19 (Пеняк, 1980, с. 81-85). Кремація зазвичай проводилась на стороні. Лише в кургані № 14 Краловського Хлмця фіксується спалення на місці поховання. Не виключено, що сюди можна віднести і курган № 5 Червенева, де була простежена ділянка землі, обпалена до червоного кольору (Пеняк, 1980, с. 89). Залишки кремації вміщувались у ямку, на давньому горизонті або в урну.

При похованні на давньому горизонті кальциновані кістки зсипалися в купу або розсипалися на широкій площі. Урновий спосіб поховання не отримав розповсюдження і відомий в одиничних випадках у Краловському Хлмці (Budinský-Kričká, 1980, s. 72). В якості урни використовували донну частину посудини, яку ставили в ямку або на давньому горизонті. Ямкові поховання присипали вугіллям вогнища. З деталей ритуалу можна відзначити наявність на підкуртанній площі битого посуду, частково зі слідами вторинного обпалення, вміст решток вогнища в місцях поховання. Посудини-приставки не виявлені, іноді зустрічаються ножі, пряжки, сережки, кресало, наконечник стріли. Кераміка численна, у своїй переважаю-

чий більшості фрагментарна. Значну частину складають горщики, виготовлені на ручному крузі, з прикрашеною рядами хвилястих і прямих ліній поверхнею.

Простежений на некрополях Верхнього Потисся поховальний обряд характерний і для інших регіонів слов'янського світу, в тому числі й Правобережжя Дніпра. У VIII–IX ст., як відзначають дослідники, відбувається заміна ґрунтових поховань із тілоспаленнями на підкурганні (Славяне..., 1990, с. 275-278; Русанова, 1976, с. 42-44). У подальшому, з прийняттям християнства, вони співіснують із ґрунтовими інгумаційними похованнями.

Дослідник Краловського Хлмца В. Будінські-Кричка (1980, s. 74), датуючи пам'ятку VIII – початком IX ст., допускає, що в його північній частині проводились поховання ще у другій половині IX ст. і на початку X ст. Про збереження слов'янського ритуалу і в X ст. свідчить могильник у Тополівці (Budinský-Krička, 1958, s. 163-173). Тут із 34 курганів розкрито 10. У всіх відзначається тілоспалення на стороні і вміщення решток кремації на підсипці під земляним насипом.

Під одним курганом знаходилося від одного до трьох поховань. Цікаві дані отримані при аналізі кальцинованих кісток Краловського Хлмця. Згідно з М. Стлоукалом, у 12 курганах здійснено по одному тілоспаленню, в п'яти – по два і в двох – по три. У п'яти курганах з одним похованням М. Стлоукал не виключає подвійних кремацій. У шести курганах знайдені кістки тварин. Для тілоспалення використовувався дуб, який мав високу температуру горіння, і тільки у виключних випадках – інші породи дерева (Budinský-Krička, 1980, s. 72).

Разом із збереженням давнього слов'янського поховального ритуалу в другій половині IX ст. в північно-західну частину регіону проникає християнський обряд. Маємо на увазі три поховання, відкриті на території розгромленого городища в Спішські–Томашовцях, і п'ять могил, знайдених по сусідству з городищем у Сміжанах. У похованнях виявлені типово великоморавські прикраси (срібні гроноподібні сережки), ножі, ножиці та сокира – брадатиця (Береш, 1988, с. 205; Slivka, Vallašek, 1991, s. 30, 267).

У ході вивчення слов'янських пам'яток Верхнього Потисся створена значна речова база. Однак у порівнянні з попередніми періодами, вона складається, в основному, з керамічного посуду, що загалом характерне й для інших слов'янських регіонів. Відсутність на поселеннях і могильниках, особливо ранньослов'янських (за рід-

кісним винятком), чітких хроноіндикаторів поставило в основу визначення часу існування пам'яток типологію кераміки в її генетичному розвитку. Завдяки роботі, проведеній у цій галузі вітчизняними та зарубіжними археологами, вироблена схема, яка дозволяє визначити часове існування слов'янських старожитностей VI–IX ст. (Barkovský, 1940; Bialeková, 1962; Баран, 1972; Седов, 1979; Славяне..., 1990). Серед них варто відзначити принцип класифікації та періодизації кераміки VI–VII ст., запропонований І. П. Русановою (1976), який застосовується більшістю дослідників.

Уся кераміка, виявлена на пам'ятках Верхнього Потисся, за технікою виготовлення може бути розділена на три групи: ліпну, кружальну, сформовану на ручному крузі і на ножному.

Ліпний посуд формувався з глиняного тіста з домішками шамоту, дресви або піску. Поверхня зазвичай бутриста від виступаючих зерен отошувача. Посуд, в основному, товстостінний, з масивним днищем, іноді з закріпкою. Асортимент обмежений. Це горщики, сковорідки та жаровні.

Серед горщиків провідною формою є посудини, виділені в перший тип. До нього входять горщики витягнутих пропорцій, що розширюються у верхній частині тулуба і звужені біля дна та шийкі. Виділяються два варіанти.

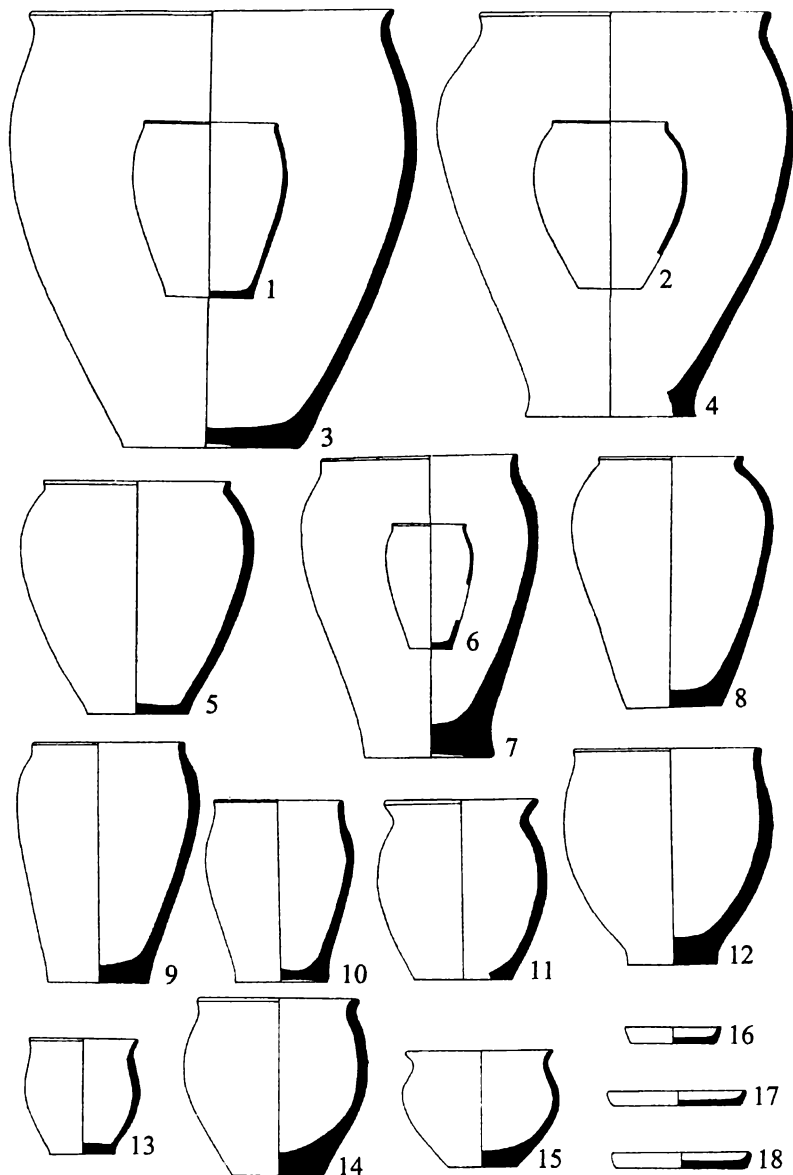
Варіант А. Горщики витягнутої форми з широкою шийкою, майже прямим або плавно відігнутих вінцем. Плечики високо підняті, підкреслені, днище вузьке (рис. 70, 6-10).

Варіант Б. Широкогорлі, більш приземисті, зазвичай великі посудини з плавно відігнутих вінцем і покатыми плечиками (рис. 70, 1-5).

Такі посудини, що отримали в літературі назву "горщики празько-корчакського типу", характеризують ранньослов'янські пам'ятки (Русанова, 1976, с. 16-24). У VI–VII ст. вони розповсюдились по всій території слов'янського світу, в тому числі в Західній Волині та Верхньому Подністров'ї (Баран, 1972, с. 34-45), де відомі найбільш близькі аналогі й верхньотиських горщиків. Разом із ними комплекси складають більш приземисті горщики з плавно відігнутих вінцем і овальним тулубом, із найбільшим розширенням у середній частині корпусу (рис. 70, 11-14).

Окрім горщиків, у асортимент ранньослов'янського посуду входять сковорідки, в обмеженій кількості миски, а також жаровні (рис. 70, 15-18).

Спроби ув'язати основні форми ліпної кераміки VI–VII ст. з дослов'янським населенням регіону на даний час неможливі (Бу-

Рис. 70. Ранньослов'янський посуд VI–VII ст. 1-Гарновці; 2,4,7,9-12,14,16-Лазурь; 3-Холмок; 5-Іванівці; 6,17-Буча; 8-Галоч; 13,18-Берегово; 15-Блатне Ремети.

дински-Кричка, 1990, с. 110). У першу чергу це стосується прешовської групи пам'яток, між верхнім кордоном якої та появою вірогідних слов'ян існує хіатус майже в сторіччя. Вважаємо, що подібність форм й орнаменталії ще не є доказом генетичного зв'язку. Прикладом можуть бу-

ти сковорідки, один з основних атрибутів керамічних колекцій слов'ян VI–IX ст. У Верхньому Потиссі вони існують без хронологічного розриву від VI ст. до н.е. (куштановицька культура) до III–IV ст. (культура карпатських курганів) (Kotigoroško, 1995, fig. 116).

Керамічні комплекси VIII–IX ст. характеризуються появою та розповсюдженням горщиків, виготовлених із застосуванням гончарного круга. Між собою вони різняться не тільки формою, але й за способом виготовлення. На цій основі кружальний посуд поділяється на дві групи.

Горщики першої групи формувались на крузі з малими обертами (ручному) з глиняного тіста з додаванням шамоту або крупнозернистого піску. 60 % посудин цієї групи містять домішки вапнякової жорстви, яка надавала посуду не тільки вогнестійкості, але й легкості. Колір – від коричневого до світло-коричневого або сірий. Обпалення ненаскрізне й нерівномірне. Поверхня груба, шершава від виступаючих зерен отошувача. У ряді випадків стінки посудин ангобовані або заглажені, прикрашені багаторядковими хвилями між горизонтальними прямими лініями або рядками косих наколів у сукупності з багаторядковою хвилею. Посуд цієї групи відноситься до так званого дунайського типу кераміки й датується VII–IX ст. (Poulik, 1948, s. 14-32) (рис. 71, 5-8, 10).

При виготовленні горщиків другої групи використовувався круг з більш частими обертами (ножний спосіб). Тісто робилося більш компактним ніж для посудин першої групи і виключно з домішками дрібнозернистого піску. Обпалення рівномірніше, черепки у зламі двох- і трьохколірні. Колір – коричневий, червонуватий, іноді з чорними та сірими плямами від нерівномірного обпалення. Вінце відігнуте й косо зрізане; тулуб овальний або конічний, прикрашений окремими та багаторядковими хвилями, горизонтальними лініями. Датуються посудини в основному IX ст. (Kotigoroško, 1977, с. 96-98) (рис. 71, 9, 11).

Разом із горщиками гончарного виробництва в комплекси входить і ліпний посуд. Це горщики, миски, сковорідки. Їх кількість поступово зменшується, а наприкінці IX ст. вони майже повністю зникають (рис. 71, 1-4, 12-14).

Таким чином, аналіз керамічного матеріалу дозволяє не тільки простежити генезис слов'янських форм посуду, але й процес виробництва від домашнього до спеціалізованого ремесла.

Керамічні колекції, як одні з визначальних етнічних і хронологічних еталонів пам'яток, у значній мірі доповнені виробами з ме-

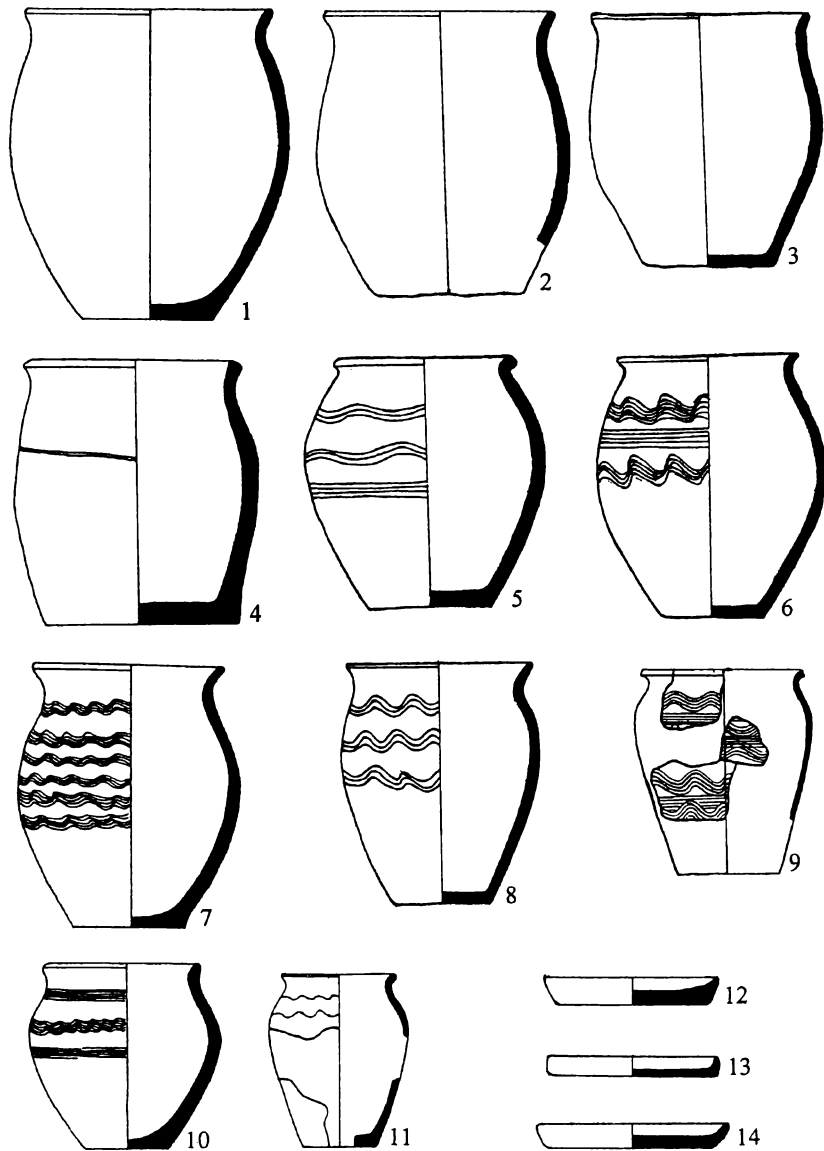

Рис. 71. Давньослов'янський посуд
VIII–IX ст. 1,7-Блажице;
2-3, 5-6, 8 – Краловскі Хлмец;
4 – Кулчу Маре; 9 – Оросієво;
10 – Диндешть; 11 – Вербовець;
12-14 – Петрово;
1-3, 5-8 – по В. Будински-Кричці;
4, 10 – по І. Станчу.

талу, каменю, скла і глини. За функціональним використанням виділяються знаряддя праці (наральники, чересла, мотики, серпи, сокири, зубила, свердла, ножиці, жорна), зброя (мечі, шаблі, бойові сокири, наконечники списів і стріл), кінська зброя, шпори, побутові речі (но-

жі, шила, проколки, голки, точильні бруски) і прикраси (намисто, персні, сережки) (рис. 72). Виявлені в об'єктах поселень і похованнях, вони служать основним археологічним джерелом реконструкції історії верхньотиського населення VI–IX ст.

Основним заняттям населення регіону було землеробство та скотарство, про що свідчить як розміщення уздовж річок, в оточенні родючих земель і поймених луків, так і знахідки знарядь обробітку ґрунту та збирання врожаю. Ще до VIII ст. були відомі сім видів польових робіт: пожег, оранка, удобрювання ґрунту, сіяння, боронування, прополювання, збирання врожаю. Посезонний їх розподіл і варіанти визначалися природною зоною (Шевеленко, 1992, с. 41).

Ґрунт оброблявся дерев'яним ралом, оснащеним залізним наконечником. Використовувались широкопластні наральники з трикутною робочою частиною і вузькопластні, без виражених плечиків (рис. 72, 3, 7). Виготовлялися вони зі шматка заліза. Довжина наральника – 12–16 см. Знайдені наральники в Заділі (Lehoczky, 1912, old. 166), Гнойному (Šiška, 1964), Чингові (Budinský-Kričká, 1963), Шебастовцях (Budinský-Kričká, 1978, s. 210), Федорові (Котигорошко, 1977, рис. 9, 31), Лазурі (Lazin, 1982, p. 137-138; fig. 1). Судячи зі знахідки плужних ножів у Заділі, застосовувався і плуг (Lehoczky, 1912, old. 166) (рис. 72, 8).

Тягловою силою для роботи орними знаряддями служили бики та коні. В умовах передгір'їв з важким ґрунтом землю обробляли і за допомогою мотик. Етнографічні дані дозволяють стверджувати, що їх використовували і для викорчовування кущів. Екземпляр мотики зі Сміжан має потовщений обух і лопатоподібну робочу частину. Довжина мотики – 21 см (Budinský-Kričká, 1963, obr. 2) (рис. 72, 6).

Лісові ділянки розчищали сокирами, широко розповсюдженими у Верхньому Потиссі в VIII–IX ст. (Пеняк, 1980, с. 122). Вони мали масивний обух і видовжене вузьке лезо, яке розширювалося донизу. Довжина сокири – 15–18 см.

Поля засівали житом, пшеницею, ячменем, просом, вівсом. Урожай збирали серпами, форма яких була близькою до сучасної. Так, серпи з Брестівського скарбу (Бернякович, 1957, с. 437) мали вигнутий клинок у вигляді еліптичної кривої та різко відігнутий черешок (рис. 72, 2).

Зерно мололи за допомогою ручних ротаційних млинів, які склалися з двох плоских жорнових каменів, виготовлених із гней-

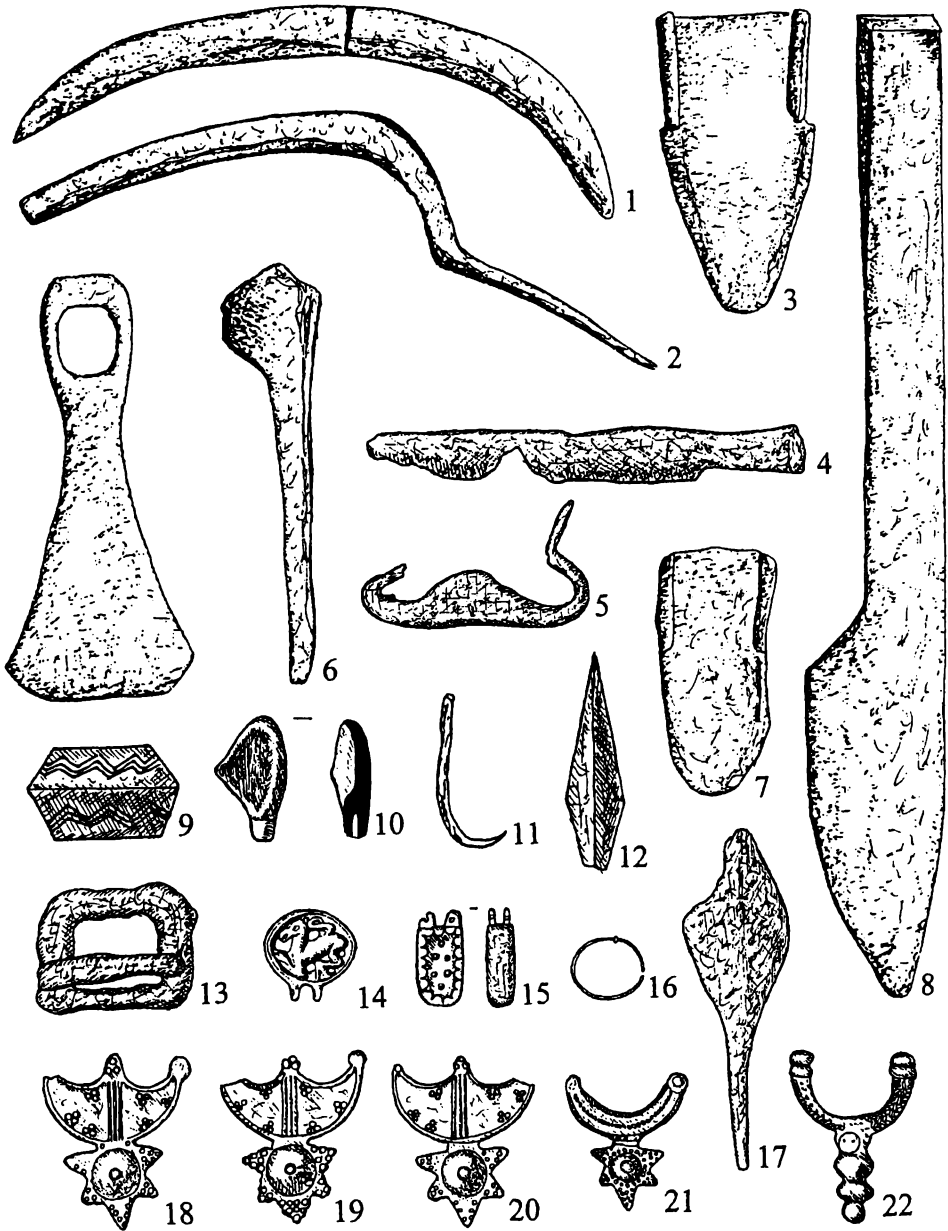

Рис. 72. Знаряддя праці, прикраси і принадлежности одягу з пам'яток Верхнього Потисся VIII–IX ст.

сово-туфових порід або вапняку. Їх залишки виявлені на поселеннях Радванка, Галагово, Малі Геєвці, Брекова та інших.

Не менш важливу роль у господарстві верхньотисьського населення відіграло

скотарство, особливо в передгір'ях, поряд з якими знаходились пасовища – полонини. Умови дозволяли розвивати як прижитлове, так і відгінне тваринництво. Це підтверджує остеологічний матеріал, зібраний при розкопках поселень. Аналіз кістяних решток із Лазурі, Радванського, Галаговського, Петровського й Оросіївського поселень вказує, що стадо у VIII–X ст. складалося з великої (бик, корова) і дрібної (вівця, коза) рогатої худоби, коней, а також свиней. Худоба давала не тільки продукти харчування, але й сировину для домашнього виробництва (шкіра, вовна, роги, кістка). Існування вівчарства підтверджують знахідки пружинних ножиць в Оборині (Vizdal, 1963), Сміжанах (Budinský-Kričká, 1963), Зняцеві (Пеняк, 1980, с. 121). З'явившись у Карпатській улоговині в III ст. до н.е. (Федоров, Полевой, 1973, с. 132), вони без суттєвих змін дійшли до наших днів. Цікаво відзначити, що на Закарпатті до даного часу виготовлялись подібні ножиці.

Значимість вівчарства для слов'янського населення регіону найяскравіше відображена в комплексах VI–VII ст. поселення Лазурь. Переважаюча більшість визначених кісток належала вівцям і козам, свиням, у меншій мірі бикам і коням, незначна кількість – вепру, собаці, зайцю і курці (Stanciu, 1999, p. 157-161, fig. 7).

Доповненням до археологічних матеріалів служать візантійські письмові джерела. Землеробський характер господарства слов'ян відзначають Менандр і Феофан (Мишулин, 1941). Маврикій (XI, 5) у “Стратегіконі” (Мишулин, 1941, с. 253) згадує велику кількість худоби, проса та пшениці. Життєво важливе для слов'ян землеробство підкреслює Менандр (Мишулин, 1941, с. 276), відзначаючи, що авари вдиралися на слов'янські землі, знищували їх ниви й посіви. Наявність табунів коней у слов'ян відзначає Іоан Ефесьський (VI, 25).

Розміщення поселень на берегах невеликих річок, в оточенні лісів, сприяло розвитку полювання і рибальства, які займали в господарській діяльності місцевого населення далеко не останнє місце. Достатньо сказати, що на поселенні Галагово (Ужгород) виявлено однакову кількість як домашніх, так і диких тварин; у Радванці кісток домашніх тварин серед загальної кількості 40,9 % (Бернякович, 1957, с. 444). Аналіз кістяних решток із поселень Галагово, Радванка, Федорово II, Оросієво та інших дозволяє зробити висновок, що їх мешканці полювали на благородного оленя, вепра, вовка, козулю, зайця, рябчика. У річках ловили різні види риб, у тому числі коропа та стерлядь. Априорі можна стверджувати, що слов'яни займалися також збиральництвом і бортництвом.

До домашніх промислів, які не досягли рівня спеціалізації, належить прядіння, ткацтво, виготовлення ліпного посуду, обробка деревини, каменю, кістки, шкіри.

Особливе місце серед різноманітних видів домашнього виробництва займає виготовлення глиняного посуду. Комплекси VI–VII ст. представлені посудинами ручної формовки. Гончарна кераміка з перебігом часу витісняє ліпну. Процес заміни грубих ліпних посудин посудом, виготовленим на гончарному крузі, свідчить про поступовий вихід гончарного ремесла за межі домашнього виробництва. Вже наприкінці IX ст. гончарний круг займає домінуюче місце у виготовленні високоякісного посуду.

На рівні ремесла знаходилась металургія, яка мала в регіоні давні традиції. Сировиною служила болотна руда (бурі залізняки), яка легко видобувалась. Виходи її в значній кількості зустрічаються у заболочених місцях, особливо на території Виноградівщини (Закарпаття). Наприкінці VII ст. поряд з експлуатацією болотних руд у слов'ян з'явилася гірська розробка (Bialeková, 1981, s. 97). Під час розкопок поселень неодноразово зустрічались залізни шлаки. У Червеневі, крім шлаків, в об'єктах № 1, 2 знайдені сопла, уламки криці (Пеняк, 1980, с. 117). Руду плавили в сиродутних горнах із глинобитною шахтою. Паливом служило вугілля.

В останній чверті I тис. відзначається стрімке збільшення виробництва заліза, на що вказує широке розповсюдження знарядь праці та кількість виробів. У його виробництво включається найбільший регіональний район – Спіш з багатівіковими традиціями у виробництві чорного металу. Саме тут із VIII ст. виникають городища, основною метою яких був не тільки видобуток заліза, але й охорона його рудних багатств.

Про рівень розвитку ковальської справи свідчать вироби з чорного металу. Металографічний аналіз показав, що слов'янські ковалі знали гарячу та холодну обробку. Зі зростанням якості виробів підвищувалась і кількість операцій (зварювання, цементизація, загартування та інші), які вимагали спеціальних знань і високої професійної майстерності (Bialeková, 1981, s. 97-98). Асортимент інструментів ковалів, судячи зі знахідок, складався з великих і малих молотів, ковадел, обценьок, зубил, пробійників, точил.

Високого рівня розвитку досягла обробка кольорових металів, чому сприяла наявність місцевої сировинної бази. І сьогодні вражають тонкість виконання та висока художня якість ювелірних ви-

робів. Виготовлялися вони з бронзи, срібла, іноді – золота. Це ажурні сережки, кільця, персні, бронзові пояси та бляшки кінської збруї, прикрашені антропоморфними й зооморфними зображеннями, рослинними візерунками. Техніка виконання – скань, зернь, гравіювання, рельєфне профілювання, карбування. Були широко розповсюджені литі речі, знайдені, в основному, в колекціях слов'яно-аварських могильників (Budinský-Kričká, 1978; Pástor, 1954; 1961).

Серед прикрас, знайдених на давньослов'янських пам'ятках, виділяються чотири сережки-лунниці з зіркоподібною привіскою (Budinský-Kričká, 1980, s. 54, 71; obr. 21, 1; Stanciu, 1996, p. 77; pl. VII, 15-18). У VII–XI ст. вони виготовлялись у Візантії і на Середньому Подунав'ї. Територія розповсюдження – від Задоння (Хар'євський скарб) до Паннонії (Березовець, 1952; Айбабин, 1973, с. 68-69; рис. 1) (рис. 72, 18-21).

Металургія та металообробка вимагали спеціальних технічних знань і навичок. Це стосується і гончарства. Відповідно, існувала певна категорія людей, основним заняттям яких було ремесло. Ремісничі вироби та продукти сільського господарства реалізувались шляхом обміну. Існував господарський натуральний обмін як одна з характерних рис первіснообщинного ладу. На це вказує і майже повна відсутність монет, тому що вони не використовувались для внутрішнього обігу місцевих племен.

Матеріали пам'яток VI–IX ст. дозволяють говорити не тільки про економіку давніх слов'ян, але й про певні сторони їх соціальної організації.

Поселення представлені невеликими, розрахованими на п'ять – шість чоловік, житлами. Поряд містилися підсобні будівлі, які разом із житлами складали господарсько-побутові комплекси невеликих родин. Сім'я, яка самостійно вела своє господарство, була осередком територіальної общини. При розкопках селищ поряд з окремими житлами виявлені групи жител, розміщені неподалік одна від одної. На думку дослідників, наявність гнізд жител відбиває наявність патронімії, яка складалася з 2–10 малих шлюбних сімей (Тимошук, 1976, с. 130-131). Їх об'єднували не тільки родинні та територіальні, але й господарські зв'язки.

Соціальною основою давньослов'янського суспільства була територіальна община, існування якої було обумовлене доволі низьким рівнем розвитку виробничих сил. Її головним осередком була мала сім'я, яка володіла власністю і займалася індивідуальною пра-

цею. Це створювало умови для виникнення майнової, а згодом і класової нерівності, формування нових соціальних груп населення.

Загострення в VI ст. політичної ситуації в Тисо-Дунайському басейні пов'язане з утворенням Аварського каганату. Під тиском аварів відбувається нове переселення з Прикарпаття, а також із Подунав'я слов'янських племен. Масове заселення проходило протягом VII–VIII ст., що підтверджується відкриттям десятків селищ. У другій половині VII ст. на слов'янські землі регіону проникають авари. Останні сторіччя I тис. н.е. характеризуються не інтенсивним проникненням у Верхнє Потисся слов'янських племен з південноруських земель, як вважають окремі дослідники (Пеняк, 1973; 1980, с. 170), а подальшим кількісним зростанням місцевого населення й освоєнням заселених земель, розвитком матеріальної культури та ідеологічних уявлень.

Основне населення регіону в VI–IX ст. склали слов'янські племена. Разом із ними проживали авари, які згодом розчинились у слов'янському середовищі. Вже в VII–VIII ст. цей процес був настільки глибоким, що часто не можна провести етнічне розчленування поховань на слов'яно-аварських могильниках.

Про соціальну градацію в слов'янському середовищі Верхнього Потисся VI–IX ст. дані відсутні як на поселеннях, так і на могильниках, поховання яких характеризуються бідним інвентарем, а одиничні знахідки прикрас не можуть бути свідченням соціального розшарування, як вважають деякі дослідники (Пеняк, 1980, с.149).

Відсутні й городища (за виключенням району Спішу та Шаріша), які в розглядуваний час виступають як політичні центри.

Славнозвісні гради Вари та Унг (Ужгород) не могли бути феодальними центрами, тому що до приходу угрів вони існували тільки на сторінках праці Аноніма. Сучасний стан досліджень дозволяє говорити про родо-племінну організацію у слов'ян Верхнього Потисся. Повністю відсутні будь-які дані чи свідчення соціального розшарування, виділення військового нобілітету, утворення міжплемінних військових союзів. Найвірогідніше, що це результат певної загальмованості розвитку соціальної структури регіонального племінного світу. Дана ситуація пояснюється географічним розташуванням Верхнього Потисся, його віддаленістю від історичних подій і, можливо, ще низкою факторів, які не знайшли відображення в археологічних джерелах.

У зв'язку з цим видається можливим вирішити часто порушене питання: кому належали верхньотиські землі та під

чиєю егідою знаходились її мешканці? Вперше його підняв нотаріалій короля Бейли II (1134–1141 рр.) Анонім (*Gesta Hungarorum*, 12), який однозначно відповів: болгарському царю Салану (Сімеону).

Словацькі вчені оминули питання про весь регіон, а його західну частину (Східна Словаччина) включили до складу Великої Моравії за сучасним кордоном (Береш, 1988, с. 207). Так само зробили й радянські дослідники, які після воз'єднання Закарпаття з Україною “ввели” його до складу Київської Русі (Лелекач, 1949, с. 28–39).

Наприкінці IX – X ст. у Київській Русі були свої проблеми, а саме: Степ і, в першу чергу, Хазарський каганат (до 965 р.). Неоднозначно склалися відносини і з найближчою до полянської землі периферією, що входила до держави. Так, із 965 р. київські князі примували в'ятичів (ПВЛ, I, с. 47, 58), і тільки за Володимира Мономаха (1113–1125 рр.) в'ятська земля остаточно втратила свою незалежність. Більш яскравим прикладом може бути загибель під час полюддя (збір данини) князя Ігоря і його дружини в древлянській землі (945 р.), а це відбулося фактично поблизу Києва (ПВЛ, I, с. 40). Тому можна уявити, що чекало київську дружину при поході за полюддям за Карпати, слов'янське населення яких Київ фізично не міг захистити від ворогів, тих самих угорців. Навіть ці поодинокі факти й здогади вказують на малу вірогідність залежності східної частини Верхнього Потисся від київського князя.

Сучасний стан вивчення регіону VIII–IX ст. дозволяє гадати, що його основна частина, за винятком північно-західних земель, не входила в жодні державні об'єднання. Не виключається існування певних впливів, як політичних, так і культурних, з боку Велико-моравської держави або Болгарського царства. Однак наявні на даний час матеріали дещо обмежені, що поки не дозволяє говорити про це з повною впевненістю.

Більш імовірний певний вплив на рівень соціального розвитку місцевого населення Аварського каганату, присутність якого на верхньотиських землях зафіксована не за здогадами дослідників, а документально.

Не менш важливим є питання про племінну належність слов'ян Верхнього Потисся. Його вирішення – це з'ясування першопочаткового коріння населення, яке проникло в регіон у VI–VII ст. Вперше це питання порушив Т. Легоцький (1892, old. 35), який вирішив його на користь білих хорватів.

Пізніше, з накопиченням археологічного матеріалу, до питання про племінну належність слов'ян регіону звернувся М. Ю. Смішко

(1960, с.134). Спираючись на дослідження могильників культури карпатських курганів, зокрема Ізького, вчений провів паралель із давньослов'янським некрополем Червенево. При цьому не була врахована наявність хронологічного хіатусу між пам'ятками та різниця в деталях ритуалу, які вказують на відсутність генетичного зв'язку між поховальною практикою римського часу і VIII–IX ст.

Носії культури карпатських курганів були ідентифіковані з карпіанами (карпами), а слов'яни VIII–IX ст. – з білими хорватами. Гіпотеза Т. Легоцького і М. Ю. Смішка збереглася донині й увійшла як вірогідний факт у наукову літературу (Пеняк, 1980, с. 162-164) без будь-якої додаткової аргументації, окрім невиразних повідомлень Порфірогенета та Нестора, які не змогли дати їх конкретну локалізацію.

Літописець п'ять разів згадує в своїй праці білих хорватів (ПВЛ, I, 11, 14, 23, 33, 84), а останній раз близько 992 р., коли Володимир Святославович “пішов на хорватів” (ПВЛ, I, 84). Виходячи з факту, що після цього білі хорвати щезають зі сторінок літопису, робиться висновок, що вони були завойовані і з часом асимільовані (Тимошук, 1995, с. 100). Важко повірити, що київський князь наприкінці X ст. міг вторгнутися через Карпати у Верхнє Потисся, де вже були угорці, які формували ранньофеодальну державу.

В останній час локалізацією хорватів, у тому числі й “Білої Хорватії” Порфірогенета, займався О. Овчинников (2000, с.152-162). Його висновок, на основі аналізу письмових джерел, однозначний. Біла Хорватія могла займати один із регіонів на величезній території від р. Морава на заході до р. В'ятка на сході.

Накопичення археологічних даних і їх зіставлення з даними інших слов'янських регіонів дозволяє в дещо іншому аспекті розглядати племінну належність слов'янського населення Верхнього Потисся. Тип житлового будівництва, основні форми кераміки й у певній мірі поховальний обряд дають можливість провести паралель між відомими пам'ятками регіону VI–VII ст. та старожитностями Верхнього Подністрів'я і Волині. Згідно з Нестором (ПВЛ, I, с. 14), що знайшло підтвердження в сучасних дослідженнях (Баран, 1972, с. 131; Седов, 1982, с. 92; Тимошук, 1976, с. 139), цю територію в VI–VII ст. займав союз дулебів. Приймаючи буквально повідомлення літописця, що дулеби жили по Бугу, дослідники допускали, що на Волині поступово змінювались племінні назви: дулеби, бужани-волиняни й археологічні старожитності дулебів на цій те-

риторії треба шукати серед пам'яток VII–VIII ст., пов'язаних із культурами празько-корчакською та Лука-Райковецькою (Седов, 1982, с. 92).

Дещо іншої точки зору дотримувався А. А. Шахматов, який на початку XX ст. ще не мав такої міцної бази як археологічні матеріали VI–IX ст. Згідно з російським істориком, на Волині відбувалася не зміна племінних назв, а переселення племен. Першими цю територію зайняли дулеби, після їх відходу бужани, а згодом волиняни (Шахматов, 1919, с. 25).

Середньовічні письмові джерела фіксують дулебів, окрім Волині, в Чехії та Паннонії (Нидерле, 1956). Розкиданість етнонімів відображає міграцію дулебів до приходу аварів і їх рух із регіона на захід, в тому числі і в Верхнє Потисся. Можна припустити, що під тиском аварів наприкінці VII ст. в регіон проникає хвиля слов'янського населення, скоріше за все вже з півдня, яке принесло з собою так званий подунайський тип кераміки, що виготовлялася на ручному гончарному крузі. Саме наприкінці VII–VIII ст. відбувається масове заселення Верхнього Потисся племенами, які утворили давньослов'янську культуру регіону.

3. Авари

Розпад гунського каганату (454 р.) й установлення гегемонії гелів приводить до певної стабілізації на землях Карпато-Дунайського ареалу. У той час степи Причорномор'я стали “безгоспними” На цьому просторі кочували численні тюркськомовні племена: сарагури, угори, болгари, оногури, утігури, кутрігури та багато інших, що постійно вели міжусобні війни (Прокопий, IV (VIII), 5, 2-4, 15-16, 22; 3, 5). Частина їх прийшла на захід разом із гунами, а частина – у ході продовження хвилі переселення з Азії. На середину VI ст. з-поміж цього величезного конгломерату племен виділяється аварське угруповання. На думку С. А. Плетнєвої (1992, с. 219), це були залишки розбитого тюрками величезного азіатського каганату жуаньжуаней. Авари розгромили розрізнені орди кочівників, приєднали їх до себе і досить швидко утворили нове міцне тюркське об'єднання – Аварський каганат. Перша згадка про них пов'язана з ударом по болгаро-сарагурах, які в 463 р. направили посольство до Константинополя, повідомляючи про появу нової хвилі пе-

реселенців зі сходу (Prisc. Fr. 30). Силу аварів відчули й землеробські племена, що жили на північ від степових районів Понту. У 557 р. вони завдали поразки антському союзу на правобережжі Дніпра, а на наступний рік розгромили дулебів (Плетнєва, 1992, с. 219). У пасажі Нестора “Си же обри воеваху на словенех, и примучиша дулебы, суцзя словены, и насилье творяху женамъ дулебскиме” (ПВЛ, I, с. 14) можна гадати, що, крім основного просування аварів по старому шляху східних народів на захід, по Дунайському коридору через прикаспійські та північнопричорноморські степи, окремі контингенти кочівників виходили і в більш північні зони, де й підкоряли землеробські племена.

На початок 60-х рр. VI ст. авари вийшли на Нижнє Подунав'я і з 558 р. стали союзниками (“симахами”) Візантії. Взаємовідносини розвивалися за стандартною схемою. Спочатку була досягнута угода про охорону аварами дунайських кордонів від зазіхань варварів при умові щорічних грошових субсидій. Потім Імперія відмовилась виплачувати данину, що вилилось у більш ніж півсторічний конфлікт із каганатом (Буданова, 2000, с. 92). У 562 р. каган Баян звернувся до імператора Юстиніана з проханням виділити йому землі у візантійському Подунав'ї. Отримавши відмову, аварські орди рушили в Карпато-Дунайський ареал. У союзі з лангобардами в 567 р. вони розгромили гепідів, короля було вбито, Гепідія розпалася, а залишки війська гепідів перейшли до Візантії, яка захопила й королівську скарбницю (Корсунский, Гюнтер, 1984, с. 195-196).

У 568 р. авари займають Тисо-Дунайське межиріччя, Паннонію, а на початку VII ст. – Далмацію. Основою могутності каганату було підкорене слов'янське населення Середнього Подунав'я. Однак анти та склавіни цього регіону рішуче відбили вторгнення і зберегли незалежність. Разом із тим слов'яни, в якості допоміжних підрозділів, брали участь у численних походах каганату проти Візантії та франків (Бромлей, Корольок, 1973, с. 26). У результаті утворюється величезна держава – Аварський каганат, до якої увійшли численні племена та народи, що раніше входили до держави Аттіли і, вирогідно, почали формуватися в єдиний етнічний масив, пануючою мовою якого була тюркська.

Основою могутності каганату було підкорене слов'янське населення Середнього Подунав'я. Спроба підкорити нижньодунайських слов'ян (склавінів і антів) не увінчалася успіхом. Разом з аварами, як допоміжні війська, вони брали участь у походах проти Візантії та франків (Буданова, 2000, с. 93).

Влада аварів поширилася на значну територію – від Альп до Дону та від Карпат до Адріатичного моря й Нижнього Подунав'я. Ставка кагану й основні кочовиська знаходились у Тисо-Дунайському межиріччі, найбільш зручному для ведення кочового господарства. Північний кордон каганату тут проходив по лінії Чорс – арок, від Тиси на заході до р. Красни на сході (Istvánovits, 2003, old. 249; kér. 137; Stanciu, 2000, fig. 1) (рис. 68). Концентрація аварських старожитностей у районі Ніредьгази, відзначена І. Боною (1986, VII), можливо, відображає розміщення центру північного групування каганату.

Археологічний матеріал представлений більше ніж 50000 похованнями з 2000 пунктів Карпатського басейну (Istoria..., 2001, I, p. 721) зі значним скупченням в Алфельді (Ердели, 1986, рис. 129). Незважаючи на величезну масу речового інвентаря, західних і візантійських джерел, питання періодизації та хронології все ще не вирішені остаточно. Згідно з сучасними дослідниками, історія аварів Карпато-Дунайського ареалу поділяється на три етапи: ранній, середній і пізній. За угорськими вченими, перший тривав у межах 567–670 рр., другий – 670–700 рр., третій – 700–830 рр. (Bóna, 1986, VIII). Румунські дослідники вважають класикою: I – 567/568–670 рр., II – 670–720 рр., III – 720–800 рр. (Istoria..., 2003, I, p. 722). На території Словаччини аварський період визначається останньою чвертю VII – початком IX ст. (Bialeková, 1980, s. 222-224).

На ранньому етапі, як правило, аварські могили невеликі, але вже з початку VIII ст. вони стають у значній мірі “заселеними”, що говорить про зміну способу господарства, прив'язаності основних центрів впливу до певних пунктів, місць постійного перебування.

У Середньодунайській низовині аварами була утворена система “хрингів” – захисних споруд, які склалися з концентрованих кіл укріплень. Головні “хринг” дослідники розміщують біля м. Тимішоари (Румунія). До моменту зайняття аварами Тисо-Дунайського межиріччя в них уже склалися зародки соціальної градації, чому немало сприяло потрапляння до рук верховного правителя – кагана та військової аристократії основної маси воєнної здобичі, а також данини з підвладних племен і Візантії. Однак у своєму суспільному розвитку авари не вийшли за межі військової демократії, що проявилось у збереженні родоплемінних порядків протягом усього періоду існування каганату (Бромлей, 1971, с. 77). По-іншому

розглядає це питання С. А. Плетньова (1992, с. 219). Вона вважає, що кочівники, а також слов'яни, створили в каганаті свого роду комплексну скотарсько-землеробську базу, яка сприяла швидкому зростанню та зміцненню аварського об'єднання державного типу.

На Трансільванському плато аварські старожитності розсіяні на широкій площі, за винятком верхньої течії р. Муреш, де фіксується концентрація поховань. Особливо відзначаємо присутність аварів поблизу видобутків солі в Уйоарі та Турді. Можна припустити, що це пов'язано з охороною видобутку солі, якої не було на Угорській низовині (Фёдоров, Полевой, 1973, с. 293).

Історія аварів – це історія безперервних війн і походів, пограбування переможених народів. Маючи міцну кінноту (50000 вершників на зламі VI–VII ст.), передову тактику бою, добре організовані й озброєні авари наприкінці VI–VII ст. представляли домінуючу силу в Карпато-Дунайському басейні (Dvořák, 1975, s. 200). Саме з аварами тут з'являється новий вид наступального озброєння – шабля з легко вигнутим клинком, що призначалася для ковзаючого удару, та стремена, які, безперечно, підвищили боєздатність кінноти (Степи..., 1981, с. 15). Силу її удару не витримували не тільки гепіди й лангобарди, а й візантійські схоли і тамги.

Низка поразок, завданих імперським військам, і грабіжницькі походи, які не припинялися, змусили Юстина II (565–578 рр.) сплачувати аварам данину. Вона виплачувалась до 626 р., коли авари в союзі зі слов'янами та персами були розгромлені під стінами Константинополя.

Одночасно з походом на Візантію удар по аварах був нанесений на північно-західній околиці каганату, де повстали слов'янські племена на чолі з Само (623–658 рр.). Після розпаду союзу Само основний напрямок походів аварів: захід і південний захід. Протягом другої половини VII – початку VIII ст. авари неодноразово вторгаються в межі Північної Італії (Ratkoš, 1988, s. 22-23).

Походи аварів у VIII ст. на захід, де вони зіткнулися з франками, виявилися фатальними. У запеклих боях була знищена фактично вся аристократія, знекровленою стала й кіннота. Нищівної поразки аварам у 791 р. завдав Карл Великий. П'ять років по тому ще один удар наніс Пипін Короткий (син Карла Великого), розгромивши аварів на р. Тиса. У полон був узятий хан, захоплена величезна здобич. 803 рік можна назвати часом загибелі каганату, зникнення його з історичної арени Європи, у результаті поразки

на заході від Карла Великого і на сході від булгарського хана Крума. Тиса набула статусу неофіційного кордону між франкською та булгарською державами (Історія..., 2001, с. 43). Після розпаду Аварського каганату жодне з племен, які входили до його складу, не змогло виступити організатором нового політичного об'єднання. З іншого боку, розгром аварів відіграв свою роль у виході на історичну арену Великоморавської держави (790–910 рр.) із власною церковною організацією, писемністю, правовим кодексом і культурою.

Існування Аварського каганату на основній території Карпато-Дунайських земель наприкінці VI – на початку IX ст. і визначило назву цього хронологічного відрізка часу як аварського періоду історії ареалу. Він характеризується виникненням, у першу чергу на території сучасної Угорщини, доволі уніфікованої культури, основними пам'ятками якої є могильники. Тисячі розкопаних інгумаційних поховань свідчать про сильне етнічне змішання населення каганату і про значну кількість у його складі слов'ян. Саме слов'яни сприяли переходу авар до осілості й залученню їх до землеробства. Однак домінуючим, протягом всієї історії аварів, залишалося скотарство (коні, велика й мала рогата худоба).

Займаючись кочовим скотарством, авари розвивали не тільки ті галузі ремесла, які були безпосередньо пов'язані з їх побутом, а також металургію, обробку заліза та бронзи, ювелірну справу. Ймовірно, судячи зі значної кількості в похованнях, на першому місці було виготовлення зброї, а також кінської зброї. Набори прикрас зброї та поясів є відмінною рисою аварських старожитностей. Виготовлялися вони в техніці штампу та лиття. У першому випадку в орнаментативній (зірки, розетки та інше) сильні візантійські впливи аж до кінця VII ст. Литі, більш пізні, поясні гарнітури виконані в так званому грифоно-лозовому стилі (рис. 73).

Доказом аварського виробництва прикрас може бути поховання першої половини VII ст. з Фелнаку (повіт Арад), до інвентаря якого входило кілька десятків пуансонів, призначених для виготовлення рельєфних зображень на бронзових і срібних пластинах хижих звірів, розеток та іншого (Фёдоров, Полевой, 1973, с. 292; Istorica..., 2001, I, р. 724).

Озброєння аварів має виразні хронологічні межі. Для раннього етапу характерні палаші, луки, з'єднані вузькими роговими пластинами, стріли трилопатевої, легкі. Стремена зазвичай колоподібні, для чобіт із м'якою підшвою. З кінця VII ст. розповсюджуються

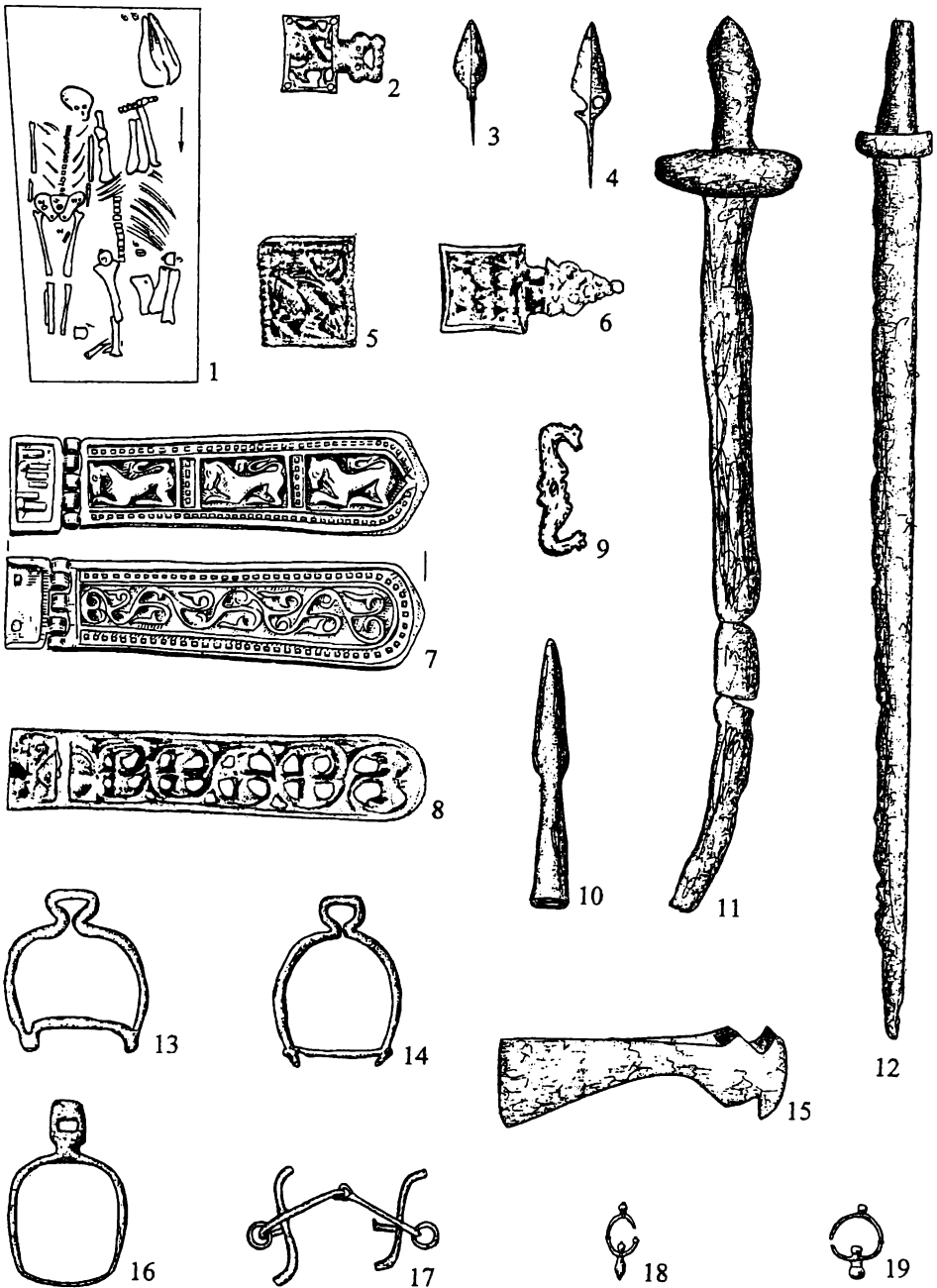

Рис.73. Гранічна при Горнаді. Поховання 95 з конем і інвентар могильника (по Я. Пастору).

шаблі, луки залишаються складноз'єдваними, але з розширеними догори кінцями, стріли з широкими, важкими наверхами, пера часто мають прорізи у вигляді дірок, стремена з прямою підшовою (Ердєли, 1986, с. 326) (рис. 73, 13-14).

Кераміка представлена глечиками та горщиками ліпної та кружальної формовки. Значну кількість у похованнях займає посуд слов'янського вигляду (горщики), який набув особливого значення з вивченням жител на території каганату. Разом із тим використовувався так званий сірий і жовтий кружальний посуд, що розглядається як наслідування металевих посудин (Ердєли, 1986, с. 327).

Аварські поселення вивчені слабо, а відомі на території каганату складаються з жител явно слов'янського типу. Це в основному підквадратні напівземлянки з вогнищем, кам'яною або глинобитною піччю в куті та стовповою конструкцією стін. Ймовірно, до аварських жител варто віднести наземні колоподібні в плані будівлі діаметром 3,5 м (Забойник, 1988, с. 248). Дослідники євразійських степів підкреслюють, що у кочівників, які осідали на зимівлю, пануючою формою житла залишалися звичні юрти. Якщо при осіданні запозичувалась і засвоювалася інша форма житлової споруди, в нашому випадку напівземлянка, то, як правило, незмінним залишалось вогнище, розміщене в центрі приміщення, тобто як в юрті (Степи... 1981, с. 237). А. Я. Шевеленко (1992, с. 40) відзначає, що менш культурний завойовник змушений був у переважній більшості випадків пристосовуватися до більш високого “господарського стану” захопленої країни в тому вигляді, у якому воно опинялося після завоювання. Якщо прибульці переважали автохтонів, намічався зворотній процес. У матеріальній сфері результати такого синтезу культур були завжди подібні: після опанування чужої землі у мігрантів швидше змінювались знаряддя праці та види житла, тому що цього вимагало нове географічне середовище; повільніше – прикраси, тому що тут переважала традиція.

Серед аварського масиву Карпато-Дунайського ареалу дещо осторонь стоїть Верхнє Потисся. Їх присутність у регіоні простежується за ґрунтовими могильниками останньої чверті VII–VIII ст. Вони немовби врізалися “язиком” у середовище слов'янських пам'яток у Кошицькій котловині по лінії Кошице – Барца – Валалікі (рис. 68).

На даний момент розкопано більше 700 поховань на цілому ряді могильників. Це Гранічна при Горнаді (Pastor, 1971, s. 89-179), Шебастовці (Budinský-Kričká, 1978, s. 208-214), Валалікі (Pastor, 1961,

s. 357-363), Барца (Pastor, 1954, s. 136-143), Лемешани (Budinský-Kričká, 1961, s. 351) й інші. Особливо значні роботи проведені в перших двох пунктах, де розкопано 581 поховання.

Згідно з ритуалом небіжчика клали на спину в поховальну яму (зазвичай прямокутну, глибиною до 2,0 м) без будь-яких конструкцій. Переважала орієнтація кістяка схід–захід, південь–північ. Домінуюча частина поховань – чоловічі, серед яких виділяються військові. У похованнях вершників із лівого боку від небіжчика містився кінь. Тільки в Кошицях – Шебастовцях із 417 поховань 46 були в супроводі коня. Причому в ряді цих поховань знаходилась слов'янська кераміка подунайського типу, що характеризує й інші аварські поховання (Будински-Кричка, 1990, рис. 5; 10). В окремих похованнях зустрічаються кістяки жінок із дітьми.

Поховальний інвентар багатий і різноманітний: литі бронзові пояси, ножі, кресала, шила, стремена. Пояси орнаментовані антропоморфними й тваринними зображеннями, рослинним і геометричним візерунками. Іноді зустрічаються знаряддя праці (лемехи, коси, зубила, шила). Воїнів ховали в супроводі зброї (шаблі, мечі, сокири, наконечники списів і стріл, бойові ножі). Багато прикрашена кінська зброя (литі бронзові та срібні пряжки, нашивки, вкриті пластичним декором).

Для інвентаря жіночих поховань характерні, в першу чергу, ювелірні вироби (персні, браслети, намисто, гривни) та пояси, голки, гольники, пряслиця.

До поховань, незалежно від статі та віку, вміщували супровідний посуд із їжею та напоями для потойбічних трапез. Причому усі вони, на відміну від могильників на основній території Аварського каганату, слов'янського типу. Прикладом можуть бути могильники в Гранічний при Горнаді (Pastor, 1971, obr. 8-43) і Кошице – Шебастовцях (рис. 74). Окремо відзначимо наявність у похованнях кісток овець, корів і собак.

Розкопки могильників дозволяють зробити висновок, що значну вагу в господарстві аварів мало тваринництво (велика й дрібна рогата худоба). Окрім напівкочового господарства значну роль відігравало й землеробство. Склад поховального інвентаря вказує на існування в аварському середовищі різкої суспільної диференціації.

Прикладом соціальної градації може бути поховання 1 могильника в Тисавашварі (Саболч-Сатмарська обл.) на лівобережжі Тиси

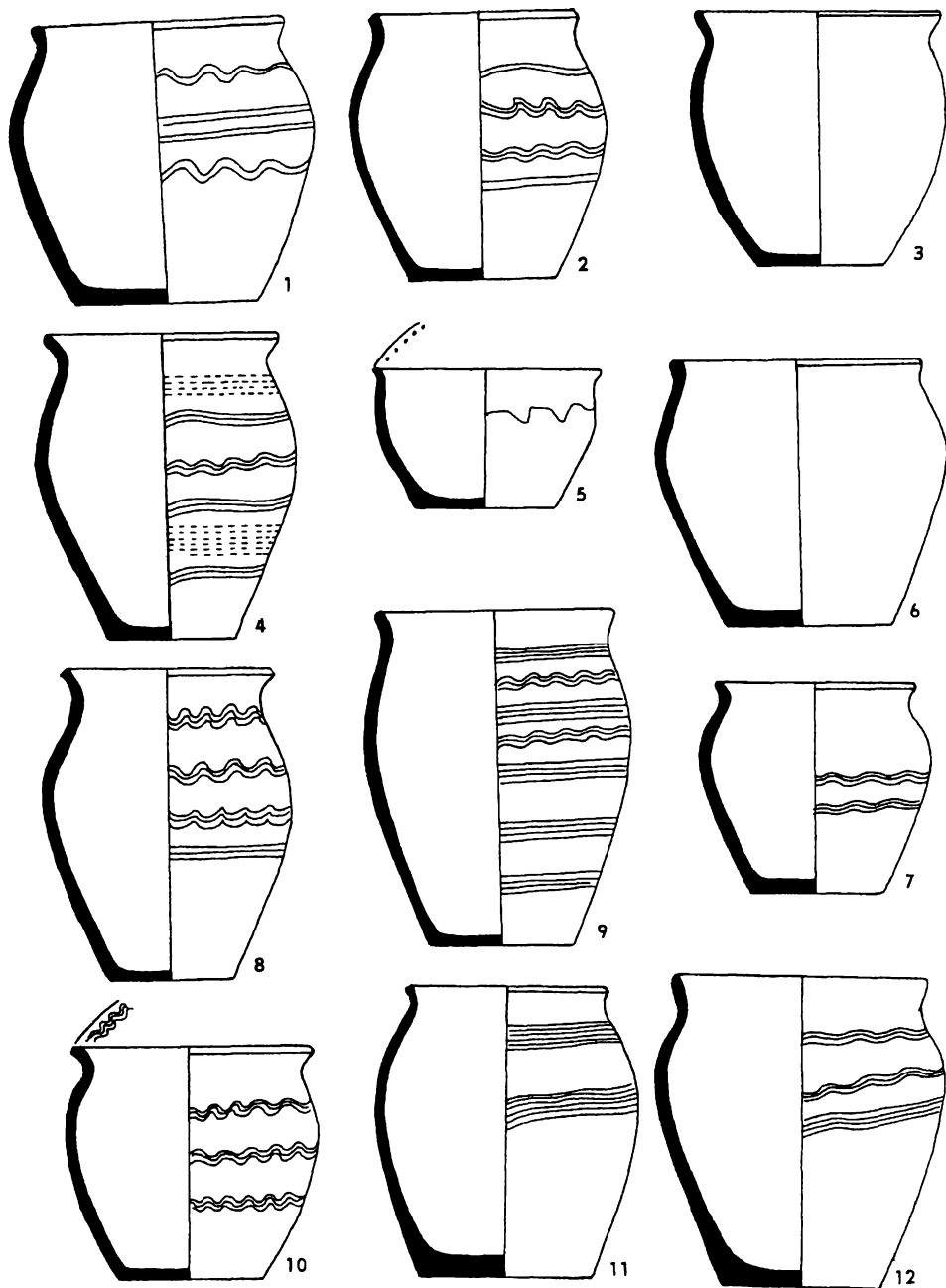

Рис. 74. Поховальні посудини могильника Кошице – Шебастовце (по В. Будінські-Кричці).

(Вóпа, 1986, old. 87). Воїн був покладений до могили в панцирі сгодійсько-перського типу. Як представник аристократії, він носив золоту сережку. Біля нього лежали меч, спис, підсилений пластинами з кістки лук і трьохлопатовий наконечник. На його ранг вказують срібні прикраси ременя і вуздечки. Поряд з воїном вміщений з повною збруєю кінь. Сусідня могила з похованням жінки (дружина або наложниця). На ній були сережки, намисто, а поряд кінь зі збруєю. Могили слуг, також із конями, але з біднішою збруєю, розміщувалися з лівого й правого боку від центральних поховань чоловіка та жінки.

Аналіз поховальних пам'яток на величезній території, зайнятій каганатом, однозначно вказує, що як авари були вершниками у житті, на війні та в побуті, так залишалися ними й після смерті.

Слабкість економічної бази, обумовлена екстенсивністю кочового господарства, визначила характер каганату, головна функція якого – військові походи з метою грабунку. Підрозділи каганату (роди, племена) представляли міцні, мобільні контингенти, призначені вирішувати жорсткі завойовницькі плани кагана та військової аристократії.

Однак, у силу низки економічних причин, авари були змушені налагоджувати активні й різноманітні контакти з місцевим слов'янським населенням, яке мало свої традиції та культуру. Мирні відносини проникали не тільки в економіку, але й у побут. Налагоджувались особисті зв'язки через побратимство й шлюби. Дані антропологічного аналізу й присутність цілої низки давньо-слов'янських поселень у VIII ст. – свідчення поступового процесу асиміляції аварів у слов'янському середовищі Верхнього Потисся, що врешті-решт привело до зникнення їх як етносу.

Розділ XI

Угорці

На початку IX ст., після розпаду Аварського каганату, Карпато-Дунайський ареал залишився без володаря. Південна частина за Бориса I (852–889 рр.) увійшла до складу Першого Болгарського царства (681–1018 рр.), а північно-західна потрапила під владу князів Великої Моравії (790–910 рр.). Основні землі займали розрізнені поліетнічні племена: слов'яни, слов'янізовані авари, гепіди, волохи, тюрки, сармати.

Велике переселення народів завдало нищівного удару по автотонному населенню. Безлюдними стали цілі регіони, з лиця землі щезла низка племен. Утворені лакуни частково заповнювались слов'янами й тюрками. Така ситуація сприяла проникненню й осіданню на карпатсько-дунайських землях нового народу – угрів.

Свідчення про угорців – кочівників відображені в ряді письмових пам'яток IX–X ст. і пізніших джерелах. Арабські, візантійські й слов'янські історики, географи та хроністи в цілому вірогідно відобразили окремі етапи історії угорців IX ст., завоювання батьківщини. Всі джерела не раз і доволі докладно подавались і аналізувались (История Венгрии, 1971, с. 531–583). У зв'язку з цим немає необхідності на них зупинятися.

За останні 30 років завдяки діяльності археологів, лінгвістів і антропологів значно збільшилась джерелознавча база. Вона дозволила заповнити цілий ряд прогалин у початковій історії угрів, у вивченні їх етнічного складу, періоду виходу на Середнє Подунав'я, рівня соціального розвитку на різних етапах руху зі сходу на захід, взаємин із чужорідним населенням, зокрема слов'янським, процесів взаємодії та переходу до нової економічної системи, які завершилися повним осіданням угорців на землях набутої вітчизни.

Висвітлюючи питання про характер імміграції в Карпатський басейн, дослідники підкреслюють, що як субстрат, так і суперстрат не були єдиними. Сім угорських, точніше вісім із каварами, племен (Багрянородный, 38; 39), які увірвалися в Карпато-Дунайський басейн, склалися з різних етнічних елементів (кавари, алани, печеніги). Настільки ж поліетнічним був і субстрат ареалу, що не мав

єдиної політичної організації і не зміг встояти перед вторгненням угрів. Чисельність прибулих визначається до 500 тисяч (Эрдели, 1972, с. 142), П. Дворжак (Dvořák, 1975, s. 287), виходячи з 20000 воїнів-вершників, згаданих у письмових джерелах, вважає, що загальна кількість переселенців не перевищувала 100000 чоловік.

Розглядаючи історію угорців у Карпато-Дунайському ареалі, не можна обійти мовчанням концепції їх походження. Спроби вивести початок формування праугрів до пізнього палеоліту (Бадер, 1972) або мезоліту (Чернецов, 1972), м'яко кажучи, не витримують ніякої критики. Більш прийнятним, виходячи з сучасного стану вивчення археологічних пам'яток, є місце формування угрів у районі Іртиша – Тоболу (рис. 75). Звідти вони перейшли у межиріччя верхів'їв Уралу - Ками, де утворилася Magna Hungaria (Халикова, 1975, с. 37-42; Седов, 1987, с. 238-239). Припускаємо, що в VI–VIII ст. тут поступово формувався союз, який складався з місцевого угорського населення та прибулих тюркомовних племен. Уже на початку VII ст. певна частина населення з Magna Hungaria рушила на захід. Саме до цього часу належить перша згадка етноніму “угри” (ПВЛ, т. I, с. 6) як народу болгарського кагану – союзника імператора Іраклія (610–641 pp.).

Основна маса угорської орди перемістилася із-за Волги на захід на зламі VIII–IX ст. На 839 р. вони вийшли до Дніпра й перекрили всі торгові шляхи (Балагурі, Алешкевич, 2002, с. 148).

У ході просування, знаходячись у зоні контактів із монголоїдами, угорці набули азійських рис, які зберігалися довгий час, особливо серед пастухів-воїнів. Недарма у Порфірогенета вони проходять під етнонімом “турки”, тобто тюрки.

Під ударами печенігів угри були змушені прийняти протекторат Хазарії й створити свою “країну” – Леведію (Багрянородный, 38). Більшість дослідників розміщують її у причорноморських степах між Доном і Дніпром (Москаленко, 1972, с. 192; Седов, 1987, с. 236). Однак закріпитися на цій території угорці не змогли. Згідно з Порфірогенетом, через три роки вони були змушені втікати під ударами печенігів далі на захід, де утворили нову країну – Ателькузу (рис. 75). Причина перекочів'я не викликає сумнівів у дослідників. Однак, якщо йти за текстом “Про управління імперії” (“De administrando imperio”), виникають сумніви в причинах перекочів'я. Турки (угорці) – хоробрі воїни, постійні союзники й учасники походів хазарського кагану, який віддав воеводі Леведію за дружину

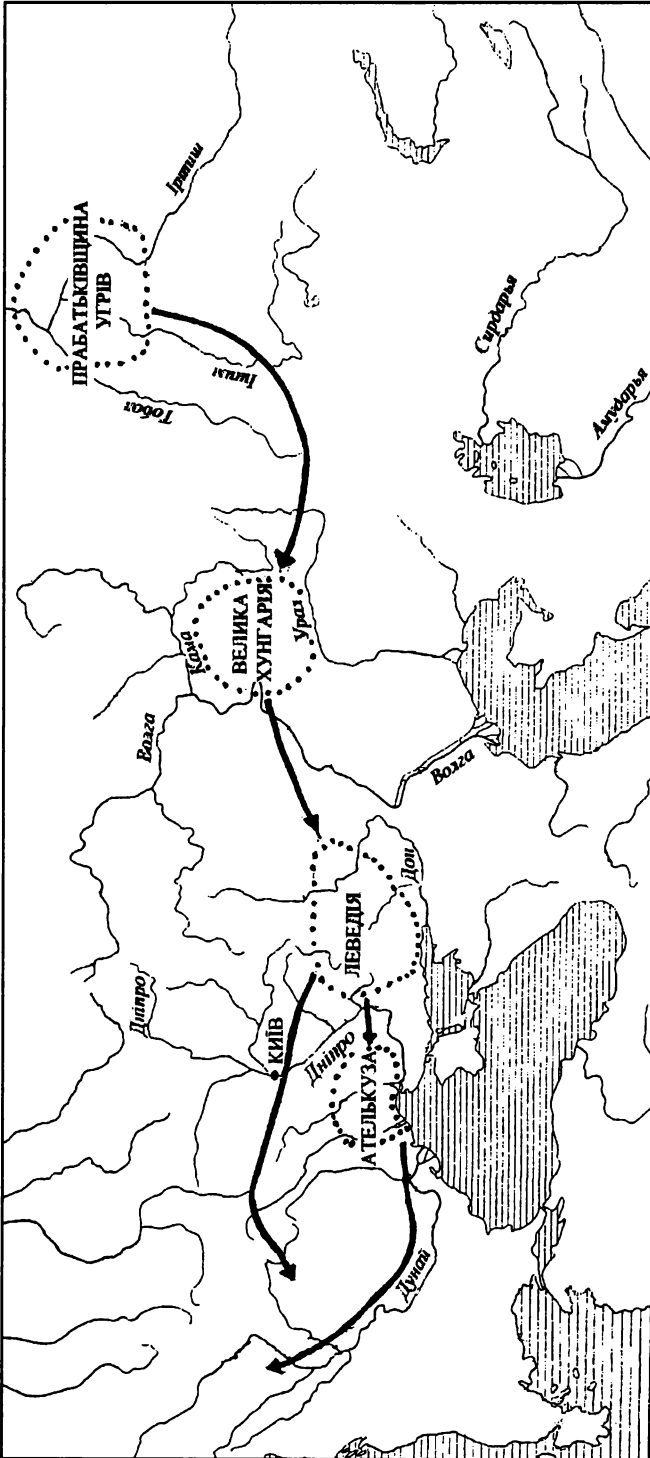

Рис. 75. Перекочів'я давніх угорців на територію нової вітчизни.

знатну хазарку і призначив архонтом Арпада, за звичаєм хазар піднявши його на щит, якому явно необхідне було військо турків, неочікувано не допомагає їм у битві з печенігами – своїми ворогами (Багрянородный, 38). Усе це якось не вкладається в просте логічне пояснення.

Скоріше за все, окрім печенігів, тут були й інші причини, у тому числі економічні (екстенсивне кочове господарство, нестача пасовищ), демографічні й політичні (протистояння племінних, кланових інтересів, небажання бути під владою хазарів). У результаті частина, мабуть основна, пройшла на захід в Ателькузу, а частина залишилась на місці. За всією ймовірністю, саме ці угри в 898 році пройшли зі сходу повз Київ, рухаючись на захід до карпатських перевалів. “Шли угры мимо Киева горою, которая прозывается сейчас Угорской, и пришли к Днепру и стали вежами: ходили они так же как сейчас половцы. И, придя с востока, устремились через великие горы, которые прозвались Угорскими, и стали воевать против живших там волохов и славян” (ПВЛ, I, с. 21, 217).

Угорські племена, які пройшли на захід, осіли в степових районах Північно-Західного Причорномор'я між Дніпром і Серетом (Багрянородный, 38-39; Седов, 1987, с. 236). На жаль, археологічні джерела Ателькузи нечисленні й не дозволяють дати конкретну картину проживання угорців на останньому стійбищі перед завоюванням вітчизни.

Розрив відносин із Хазарією та переорієнтація на військовий союз з Візантією, як показали наступні події, були великою, майже фатальною помилкою угорців. У 895 р. угорська кіннота разом із військами Візантії вступила у війну з Болгарією. Для нейтралізації угорців болгарський князь Сімеон (893–927 рр.) звернувся по допомогу до печенігів. Ті завдали нищівного удару беззахисній Ателькузі. “Когда турки отправились в военный поход, пачинакиты вместе с Симоном пришли против турок, истребили целиком их семьи и беспощадно прогнали оттуда турок, охраняющих свою страну” (Багрянородный, 40). Як наслідок, візантійсько-угорська коаліція розпалася, Візантія зазнала поразки від болгар після відходу угорської кінноти, а перед угорцями постало питання про майбутнє існування.

Розгром кочовиськ змусив Арпада залишити Ателькузу й рушити на захід, на землі, добре відомі за походами 60–70-х рр. Переселення проходило двома основними шляхами: по Дунайському ко-

ридору та через карпатські перевали. Це пересування, відображене в повідомленнях Порфірогенета (Багрянородный, 40), Нестора (ПВЛ, I, 14) й Аноніма (11, 12), свідчить про наявність двох угруповань угорців, що рушили на захід – на землі “нової батьківщини” Перше вийшло з Ателькузи в 896 р., а друге – в 898 р. з регіону на південний схід від Києва, скоріше за все, з Приазов’я. При цьому літописець виділяє “чорних угрів”, які пройшли повз Київ, і “білих угрів”, які зайняли землю слов’янську на Дунаї, вигнавши звідти волохів.

За доволі незначний проміжок часу (896–900 рр.) угорці повністю заволоділи Тисо-Дунайським межиріччям, Паннонією та значною частиною Трансільванії. У результаті на заході вони увійшли в контакт із франками, на півночі – з Великою Моравією Святополка, на півдні – з хорватами та болгарами (Багрянородный, 40). Процес дезінтеграції, що проходив у Великій Моравії наприкінці IX ст., був у значній мірі посилений угорцями. У результаті походів 902–907 рр. її східна частина (Словаччина) ввійшла у сферу угорського впливу як складова частина Угорської держави. Уже в перших десятиріччях X ст. почалася її поступова колонізація, яка стала тотальною в наступному сторіччі (Ratkoš, 1988, s. 124-129).

У період “епохи воевод”, від 895 р. до правління Гейзи (973–997 рр.), угорці активно брали участь у зовнішньополітичній діяльності європейських держав і самостійно здійснюючи грабівницькі походи, і у складі коаліцій. Поразка під Аугсбургом (955 р.) зупинила їх походи на захід, але не втримала їх вождів від участі в нових військових авантюрах. У 967–971 рр. вони разом із князем Святославом вступили у війну з Болгарією та Візантією (Диакон, VI, 12, с. 122), і тільки після поразки в 970 р. їх войовничість пішла на спад і завершилась у 1000 р. утворенням держави під короною Іштвана.

На обітованій батьківщині угорці злились із залишками племен після Великого переселення народів та слов’янами, але при цьому зберегли свою мову, на відміну від болгар, від етносу яких залишився лише етнонім. Сучасні дослідники пояснюють цей феномен із точки зору кількості слов’янського населення. У Паннонії угорці, які чисельно переважали місцеве слов’янське населення, насамперед повинні були відвоювати собі землі для поселення. Слов’яни, ще не так давно об’єднані у своїй державі – Великій Моравії, поставилися вороже до завойовників, які, ймовірно, вимагали від нових підданих оволодіння своєю мовою.

Безсумнівно, процес асиміляції слов'ян проходив, особливо в умовах утвореного королівства, але не за рахунок їх малочисленності, як відзначається в угорській історіографії. На основі ректифікації та приблизного визначення загальної кількості населення Великої Моравії можна припустити, що в останній чверті IX ст. тільки на території Словаччини жило близько 120000 чоловік (Рутткай, 1988, с.134), а для всього Карпато-Дунайського басейну ця цифра повинна бути ще більш значною. Природно, якщо не враховувати слов'янські поселення епохи Аварського каганату і X ст. або тлумачити їх як зимівки, то ареал залишається без слов'янського населення.

Угорці значно швидше від болгар перейшли до другої, а згодом третьої форм кочів'я, виходячи з того, що паннонські слов'яни в X ст. були вже на класовому рівні розвитку, а відповідно, більш активно впливали на прибулих кочівників, ніж слов'яни VII ст., які зіткнулися з болгарськими ордами хана Аспаруха.

Процес утворення військової організації мадяр багато в чому був таким же, як у їхніх сусідів-хазар та болгар. Верховна влада була розподілена між кензе – військовим вождем і джила, який керував цивільними справами (Алешкевич, 2002, с.11). Військо складало загони племінних вождів, союзників (кавари й інші) та найманців. Адміністративна система була цілком воєнізована.

Ханів (каганів) і їх дружинників пов'язували чітко виражені васальні відносини. На чолі союзу, а пізніше держави, стояла особиста дружина хана, яка складала кістяк військової організації. Виходячи з аналізу кочових об'єднань і держав, починаючи з гунів, можна припускати, що вони могли триматися тільки на владі авторитарної особистості, як правило, видатного військового начальника.

Військо мадярів складало легка кіннота, озброєна луками, що били стрілами з плоскими листоподібними черешковими наконечниками, бойовими сокирами та шаблями. А. М. Кірпи́чников (1966), спеціаліст у галузі озброєння Східної Європи, відзначав, що тактика бою привела до одночасного використання прямої та викривленої рубаючої смуги. Якщо мадяри з використання шаблі перейшли на меч, то русичі, почавши з меча, перейшли до шаблі. При поясненні цього явища треба мати на увазі існування певних традицій і враховувати особливості військової справи певних етнографічних груп.

Виходячи з розвитку клинкової зброї, варто підкреслити, що його коріння сягає II тис. до н.е. – часу появи бронзових мечів. Із VI–VII ст. з'являється ковзаюча рубаюча зброя – шабля, яка була на озброєнні угрів. Однак військові контакти з сусідами, тими самими східними франками, в яких була важкоозброєна кіннота й піхотинці, викликали необхідність заміни легкої шаблі на важкий меч. І якщо в Київській Русі меч уже давно був на озброєнні, то в угорців він починає заміняти шаблю тільки з X ст.

У цілому угорське озброєння – це система запровадження нових військових досягнень у практиці походів на Схід і Захід, що здійснювалися з використанням своїх традицій і розвивалися у рамках середньовічної військової техніки. Еволюція та модифікація озброєння й тактики бою визначалися прогресом військової справи Європи в цілому.

Війську мадяр, завдяки його організації, були притаманні динамічність та ініціативність. Перед боєм виділявся резерв, необхідний у критичний момент, який у випадку поразки ворога переслідував й не давав пощади. Згідно з С. М. Свистовичем (2002), уже з середини X ст. мадяри використовували облогову техніку, металеву артилерію й мали досвід зведення захисних споруд.

Виходячи з останнього положення, можна припускати, що система городищ Верхнього Потисся, яка виникла в X–XI ст. (Мала Копаня, Вари, Земплін, Солотвино, та інші) безпосередньо пов'язана з колонізацією регіону й укріпленням його кордонів до і після утворення Угорського королівства.

Єдиним письмовим джерелом, у якому відображене вторгнення угорців у Верхнє Потисся, є “Діяння угорців”. Згідно з його автором – Анонімусом, це відбулося в 903 році й проходило доволі бурхливо в жорстоких, але вдалих для угорців битвах. Були взяті замки – гради Боржавський, Ужгородський і Земплінський, а місцевого князя Лаборця впіймали і повісили на березі річки, яка стала називатися Лаборець (Anonymus, 13).

Джерелознавці встановили, що основна маса свідчень Анонімуса – витвір його літературної фантазії, а основна мета – обґрунтування ідеї історичної правомірності панування угорських магнатів над окремими областями Угорського королівства на зламі XII–XIII ст. (История Венгрии, 1971, с. 96, 282). До вигадок Анонімуса можна віднести взяття городищ, які перед приходом угорців не існували, а також загибель легендарного або міфічного князя Лаборця.

За період після написання “Діянь угрів” відбулося накопичення величезного фактичного матеріалу. У першу чергу це сотні могильників із тисячами розкритих поховань. У сукупності вони дозволяють висвітлити різні сфери життєдіяльності угорців, їх політичну історію в період здобуття вітчизни й на початку становлення держави. Саме цьому присвячені монографії та зведення пам’яток відомих угорських археологів, що вийшли за останні роки. Серед них відзначаються праці, безпосередньо пов’язані з Верхнім Потиссям (A honfoglaló Magyarorság, 1996; Nepper, 2002; Istvánovits, 2003 та інші). Разом із висновками українських і словацьких учених отримані дані дозволяють уточнити низку питань історії регіону X ст.

Одне з основних питань – шляхи просування угорців у верхньотиські землі – було підняте Анонімусом. Згідно з нотарієм Бейли III, після того, як Алмош розбив русичів і половців, він гнав їх до Києва. Київський князь просив їх залишити землі Галицького князівства (яке наприкінці IX ст. не існувало) й переселитися за ліс Ховош (Anonymus, 8-9). Нестор фіксує присутність угрів під Києвом приблизно під 898 роком, але цю грандіозну поразку випускає (ПВЛ, I, с. 14). Швидше за все, битви не було, а за угодою з князем Олегом угрів пропустили через київські землі й, не виключено, дали провідників. Мати біля себе войовничу орду не було сенсу, вистачало хазарів і печенігів. У цілому, як показали подальші події, протягом X–XI ст. збереглися дружні стосунки між київським двором і угорцями (Пашуто, 1966, с. 345-351).

Шлях угорців через Прикарпаття ще в 30-х рр. XX ст. накреслив Я. Пастернак (1937, old.140). Від Галича через Калуж і Болохів у долину р. Онір, а звідти до Верецького перевалу. Перевал, як вважає І. Фодор (1992, с.138), після 862 року був під контролем угорців з обох боків, бо ще до 895 року окремі групи поселились у Верхньому Потиссі.

Подолавши перевал, угорці потрапили в долину р. Латориця, по якій просувалися на південь. Але тут із самого початку руху вони наштотувалися на значні труднощі, і це незважаючи на “контроль” над перевалом. Місцеве слов’янське населення виявилось доволі негостинним. Увесь шлях просування по долині Латориці й далі чітко позначений віхами – похованнями воїнів, судячи з інвентаря, знатних, а також і одиничними знахідками: Нижні Ворота, Підполлззя (поховання вершника), Свалява (одне поховання з «ташкою»),

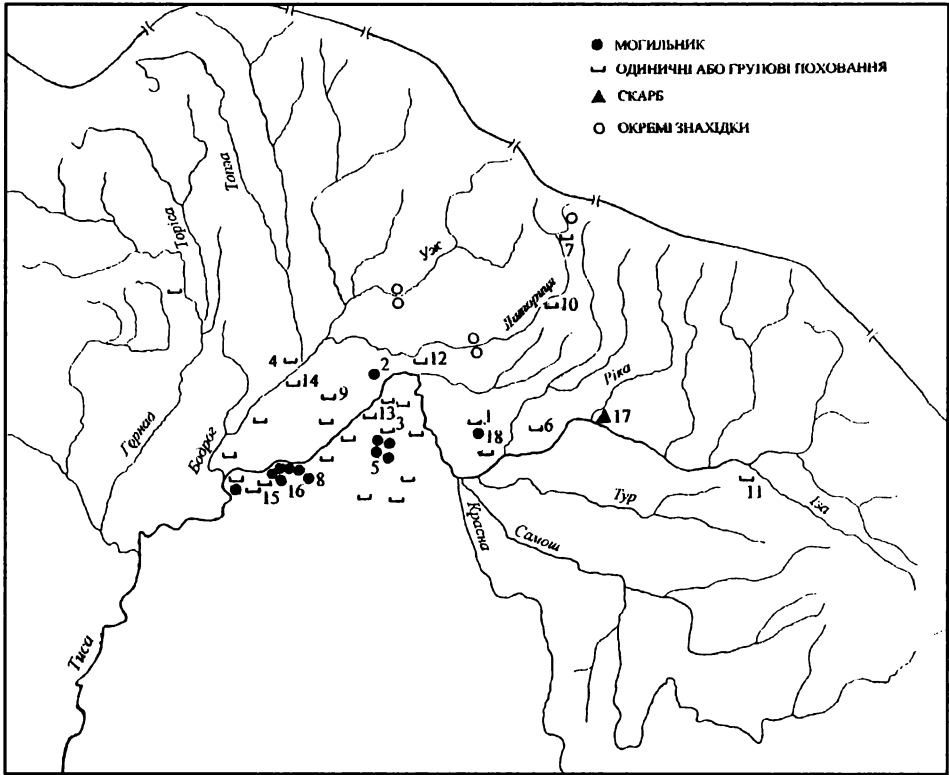
Соломонове (два поховання) (Фодор, 1992, с. 138-139; Балагурі, 2000, с. 222). Десь у нижній течії Латориці частина угорців рушила на захід, що фіксується похованнями в цілій низці пунктів, у тому числі: Стреда над Бодрогом (9 поховань), Веч, Добра і найвідоміше поховання вождя в Земпліні (рис. 76). Воїн лежав у дубовій труні, яка містилась у видовбаній у скельній породі могилі. Розміри її 3,7x2,4 м, глибина 1,6 м. Зверху могили насипано курган (24x18 м) висотою 1,6 м. Кістяк орієнтований за лінією захід–схід, поряд розміщені рештки коня. Інвентар складався з ножа, наконечників стріл, шаблі, кінської збруї, стремен. На шії золота гривна, а на руках золоті браслети, на грудях лежали 6 позолочених срібних нашивних бляшок. Поряд із кістяком знаходилися шабля з золотою рукояткою в піхві із золотими обкладками і срібний кубок. Датуються поховання кінцем IX – початком X ст. н.е. (Dvořák, 1975, s. 284-285, 290-291).

Просування на схід відзначається похованнями в Берегові (A honfoglaló Magyarország, 1996, old. 130-135), Оросієві (Балог, 1990, с. 65), утворенням могильника в Чомі (Балагурі, Фодор, 1998), скарбом куфічних монет початку X ст. (400 екз.) біля м. Хуста (Кропоткин, 1972, с. 201) і похованнями в районі Сігет – Мармацей (A honfoglaló Magyarország, 1996, old. 478, kép).

Основна маса переселенців пішла на південь. Саме в “коліні” Тиси (Саболч-Сатмарська область) у нинішній час картографовано найбільше скупчення могильників, окремих поховань і одиничних знахідок X–XI ст. В основному вони концентруються вздовж лівобережжя, проникаючи далі на південь, укриваючи всю територію Алфельду (A honfoglaló Magyarország, 1996, old. 478, kép).

Значна кількість пам’яток відкрита випадково наприкінці XIX – на початку XX ст., і тому немає достовірної інформації про кількість похованих, ритуал поховання, супроводжуючий інвентар. У зв’язку з цим вважаємо неправомірним трактувати як могильники, наприклад, Соломоново, Берегово (Kobály, 2001, old. 201-207, 212-213), де було розкрито кілька поховань, хоч і зі значним хронологічним розривом.

У даний час у Верхньому Потиссі відомо більше 30 місцезнаходжень: одиничних поховань, груп і могильників (рис. 76). Серед них особливий інтерес представляє один із найбільших могильників Верхнього Потисся X ст., відкритий у 1986 році В. Бобковим (1992, с. 119-120) біля с. Чома Берегівського району. На жаль, ін-

Рис. 76. Карта розповсюдження старожитностей угрів в Верхньому Потиссі. 1-Берегово; 2-Добра; 3-Дьодь-Кішхедь; 4-Земплін; 5-Кішварда; 6-Оросієво; 7-Підполоззя; 8-Пособ; 9-Розвадь; 10-Свалява; 11-Сигетул Мармацей; 12-Соломоново; 13-Соболчверешморт; 14-Стреда над Бодрогом; 15-Тисабездейд; 16-Тисоверцел; 17-Хуст; 18-Чома.

формація про досліджені ним 28 поховань обмежена, тому що документація та частина інвентаря була вивезена в м. Кемерове. Однак дослідження пам'ятки, проведені в 90-х рр. експедицією Ужгородського держуніверситету, принесли добротні матеріали, які дозволяють розглянути структуру могильника.

Займає некрополь невелике підвищення з піщаною підосною, розміщене біля струмка Сіпа. Загалом на сьогоднішній день тут розкопано 79 поховань. Згідно з ритуалом, небіжчика у витягнутому положенні клали на дно необладнаної могили, за винятком поховання № 40, де він лежав на пласі. Руки вздовж тулуба або на грудях, орієнтація північний захід –

південний схід. Могили прямокутні з середнім розміром 2,4 x 0,8 м і глибиною від сучасної поверхні до 1,5 м.

Збереженість кістяків дуже погана. За інвентарем могили поділяються на безінвентарні, жіночі, воїнські, воїнські з кінською зброєю, воїнські з конем.

У жіночих похованнях знаходились намисто, бісер, яким розшивався одяг, бронзові браслети (прості дротяні й виті), кільця-персні, сережки (прості дротяні та гроноподібні срібні). З предметами одягу пов'язані гудзики й поясні пряжки. Для простих воїнських поховань характерна наявність черешкових наконечників стріл із простим вербо- і листоподібним пером, ніж, кресало з кременем. Краще екіпованими були воїни, в похованнях яких відсутні кістки коня, але знаходилося його спорядження. Стремена (тобто сідло) клали біля ніг. Саме там вміщували й вудила (рис. 77).

Поховання з конем складають близько восьмої частини розкритих могил. Кінські кістки завжди знаходилися з лівого боку від похованого. За положенням поділяються на дві групи. У першій кістки коня містилися в анатомічному порядку. Череп коня знаходився біля голови небіжчика, кінцівки в кінці могили, а шкіра (кістяк із м'ясом вилучався) набивалась травою або соломною, туди клали й нутроці. Таким чином, кінь був готовий для подальшого життя, і не було перешкод, щоб забита на тризну тварина служила своєму господарю на тому світі (Балінт, 1972, с.180).

Другу групу складають поховання зі складеною шкірою коня. У даному випадку череп коня знаходився біля тазових кісток або стегна небіжчика, а копита – у кінці могили. Зазвичай поховання з конем супроводжувалось наступальною зброєю (шабля, палаш, меч, бойова сокира).

Поховання з конем характерне для тюркських народів, зокрема аварів. Однак Ч. Балінт (1972, с.181-183) підкреслив, що вони, в першу чергу, є основою для реконструкції соціальної структури давньоугорського суспільства. Тут варто вказати, що саме Верхнє Потисся відзначається концентрацією поховань із конем.

Подібного ритуалу удостоювались видатні чоловіки та члени їх родин, які належали до правлячої верхівки. На відміну від них, поховання тільки зі зброєю означають нижчий суспільний ранг. Із таких чоловіків у XI ст. утворювався шар "miles" – підлеглих королю.

Виділення військової аристократії в угорському середовищі періоду завоювання батьківщини підтверджується багатими похован-

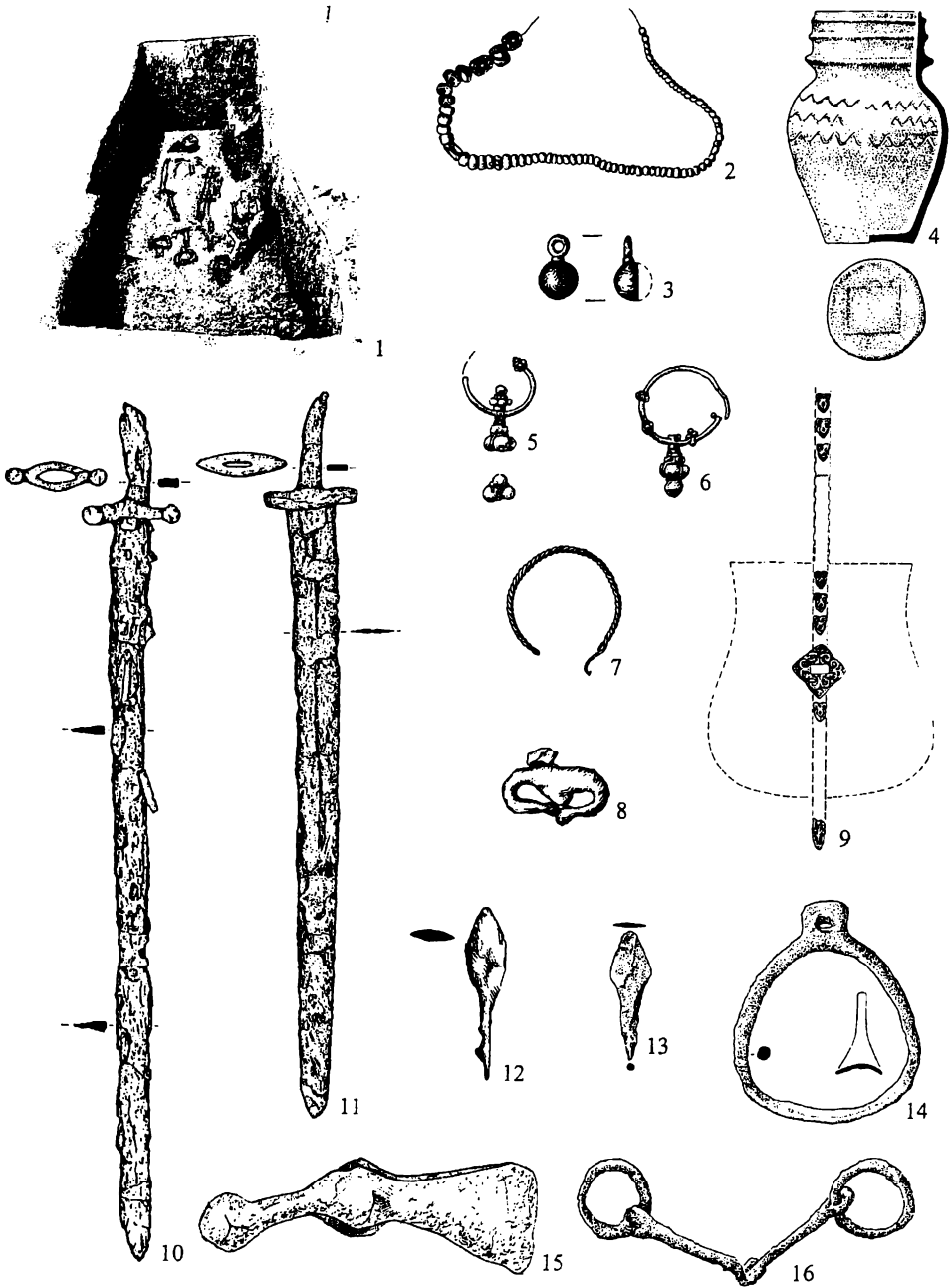

Рис. 77. Поховання 62 з конем і інвентар могильника в Чомі.

нями в супроводі золотих і срібних прикрас одягу, кінської зброї та зброї. Характерною рисою є пластини – обклашки ташок (сумок). Срібні й позолочені карбування на них були копіюванням постсасанідського стилю. В орнаменталії домінують зображення різноманітних рослин. До найкраще збережених екземплярів належить ташка зі Сваляви (A honfoglaló Magyarorszag, 1996, old. 178). Про високий ранг похованих свідчать і маски на обличчях із листового срібла, знайдені в Оросієві, Чомі, Кенезло. Ця риса поховального ритуалу, на думку угорських дослідників, пов'язана з обрядом обських угрів (Фодор, 1972, с.168-174). Локалізація значної кількості багатих поховань у Верхньому Потиссі дозволяє констатувати, що до середини X ст. політичний центр угорців знаходився не в Задунав'ї, як це відзначалося в угорській традиційній історіографії, а в східній частині Карпатської улоговини (Балагурі, 2000, с. 220).

Характер господарства угорців IX–X ст. визначається напівкочовою формою життя. Разом із тим у їх середовищі розвивалося плужне землеробство, з яким угорці ознайомились на півдні Східної Європи. Воно набуло після приходу в Карпато-Дунайський ареал більш розвинутої форми завдяки тісному зв'язку з корінним, осілим, переважно слов'янським населенням (Эрдели, 1986, с. 334). Тут відразу виникає питання: як угорці могли займатись орним землеробством, якщо їх основна маса до середини X ст. або навіть до 970 р. брала участь у походах і набігах, і як плужне землеробство здійснювалось за напівкочового життя?

Ймовірніше, що в X ст. основними землеробами були слов'яни, які потрапили під владу угорців. Правильне вирішення цього питання багато в чому залежить від розкопок поселень, стан дослідження яких залишає бажати кращого. На території Верхнього Потисся відомий цілий ряд середньовічних селищ, але в основному за підйомним матеріалом. Ті, що підтверджувались розкопками, не мають, крім кераміки, чітких хроноіндикаторів. У результаті дається широкий діапазон існування X–XI ст. або навіть XI–XIII ст. Конструкція жител (підквадратна напівземлянка з піччю – кам'яною в куті) та набір керамічного посуду слов'янські, а хто в них жив – відповісти однозначно, як правило, неможливо. Та сама кераміка слов'янського взірця має місце в угорських похованнях. У даному випадку прикладом може бути Малокопанське городище, на якому середньовічний пласт представляють одинадцять напівземлянок і реанімована дакійська фортифікаційна система. Початковий кор-

дон існування середньовічного городища не опускається нижче X ст. знову за керамічними комплексами. Виникає питання: хто реконструював городище? Слов'яни або все-таки угорці, які в X ст. вже осіли в регіоні, про що свідчать великі стаціонарні могильники, такі як Чома або Кенезло.

Щодо етнічної належності племен, які вторглися у Верхнє Потисся наприкінці IX – на початку X ст., дослідники схильні вважати їх каварами, котрі примкнули до угорців восьмим племенем. Порфіногенет конкретно відзначає, “что так называемые кавары произошли из рода хазаров... и турок они обучили языку хазаров, и сами до сей поры говорят на этом языке, но имеют они и другой – язык турок” (Багрянородный, 39). В якості доказів наводиться поховальний обряд (значна кількість поховань із конем), пластинки від поясних сумок, а також знахідки дірхемів, що, як і «ташки», групуються у Верхньому Потиссі (Неймет, 1972, с. 218-219).

У XI–XII ст., коли регіон увійшов до організаційної структури Угорського королівства, в південній частині поселяється нове й численніше, порівняно з X ст., населення селянсько-пастушого характеру угорського походження. Можна припускати, що це привело до значної асиміляції місцевого слов'янського населення. Однак на значній території (особливо передгірська й гірська зони) безперервно розвивався гомогенний слов'янський етнос доугорського часу, з якого в межах Угорської держави формувалась русинська народність як частина загальнослов'янського світу. Саме їм повинні бути вдячними нащадки за збереження культури, мови в цьому віддаленому регіоні Карпато-Дунайського ареалу.

Висновки

Історія людства нараховує щонайменше 3 млн. років. На етапі кам'яного віку його розвиток проходив в арифметичній прогресії, але вже з епохи бронзи, а особливо заліза, це вже геометрична, зі стрімким пришвидшенням у XIX–XX ст.

З глибокої давнини на Європу впливала цивілізація Передньої Азії. Саме через неї і Балкани йшли перші хвилі *homo sapiens* та носії виробляючого господарства, які вже наприкінці VI тис. до н.е. досягає Верхнього Потисся. Цей регіон доволі специфічний у межах Карпато-Дунайського ареалу. З одного боку він представляв природну фортецю, оточену горами з сіткою приток Тиси, а з іншого, починаючи з 1 млн. років виступає об'єктом заселення *homo sapiens*, а пізніше, в IV, головним чином III тис. до н.е., входить до одного з основних районів (Верхньотисько-Трансільванський) кольорової металургії Європи.

Процес економічного та соціального розвитку племен, які мали рудні багатства, проходив більш інтенсивно, ніж у тих, які були змушені придбати вироби з кольорового металу. Саме це обумовило консолідацію племінного світу та виділення конкретних етносів, зокрема культури Гава (XII–VIII ст. до н.е.).

Вивчення пам'яток Верхнього Потисся ранньозалізного періоду приводить до висновку, що цей регіон був північною окраїною фракійського масиву Карпатської улоговини. Етнокультурні імпульси, які сприяли утворенню (на загальній гавській основі) двох споріднених культурних груп – куштановицької і Саніслеу-Нір (VI–IV ст. до н.е.), різні за значенням і силою дії. Перша група в період свого формування зазнала помітного впливу з півночі (з боку лужицької культури), а друга – з Потисся. У процесі їх розвитку простежується культурний вплив фрако-скіфських груп, інтенсивність якого в різних областях регіону була неоднозначна.

У цілому Верхнє Потисся VI–IV ст. до н.е. представляло єдину культурно-господарську область, розміщену в двох екологічних нішах (передгірська й низовинна). Різниця у типах могильників і деяких деталях поховального обряду, при єдності способу поховання, пов'язана, ймовірно, з племінними особливостями.

У соціальному плані суспільство Верхнього Потисся ранньозалізного періоду було родоплеменним, із сімейною общиною як основою виробництва. Провідними галузями господарства були землеробство і скотарство. Найімовірніше, що скотарство переважало в передгірських районах. Металургія знаходилась на рівні домашнього виробництва і не могла помітно стимулювати місцеву економіку.

Доволі архаїчний уклад життя аборигенного населення руйнується наприкінці IV–III ст. до н.е. з приходом носіїв латенської цивілізації – кельтів. Це призводить до широкого розповсюдження металургії та металообробки, гончарства, появи товарно-грошових відносин, а відповідно, і більш чіткої соціальної стратифікації, про яку свідчать могильники та скарби.

Зміна етнополітичної ситуації в Карпато-Дунайському ареалі I ст. до н.е. пов'язана з виходом на політичну арену даків (молодої гілки гетів). Біля 60 р. до н.е., в районі Середнього Подунав'я, даки розгромили війська бойїв і таврисків короля Критасіра, після чого кельти сходять з історичної арени Карпато-Дунайського ареалу, а гегемоном стають дако-гети на чолі з царем Бурбестою.

Ця подія відобразилась і на населенні Верхнього Потисся. Гине оппідум Галіш-Ловачка і утворюється система городищ, серед яких політичними і ремісничими центрами дакійської культури виступають Земплін і Мала Копаня. Разом з іншими опорними пунктами (Біла Церква, Солотвино, Ончешть) і поселеннями вони включаються в єдину економічну структуру Дакії.

Розвиток держави даків був перерваний у 101–106 рр. в період дако-римських війн. Царство Децебала буквально було знищене, загинула величезна кількість народу, в першу чергу, воїнів. На території країни організована остання провінція Риму з міцною прикордонною захисною лінією.

Верхнє Потисся, яке опинилось осторонь (біля 40 км на північ) від *Limes Porolissensis*, перший час не йшло на контакти з прикордонням. Але, вже з середини II ст. н.е. (судячи з динаміки поступлення імпорту) торгівлі відносини набувають постійного характеру, особливо після закінчення Маркоманських війн (180 р.).

На протязі II ст. н.е. на території регіону формується культура карпатських курганів, яка може бути ідентифікована з племенами костобоків. На присутність костобоків у верхів'ях р.Тиси вказують Павсаній (II ст. н.е.) і Діо Касій (біля 160–235 рр.) у зв'язку з виходом

до північних кордонів Дакії, на зламі 170–171 рр. н.е., вандалів-астінгів. У повідомленнях античних авторів відзначається, що після розгрому вільного дакійського племені – костобоків, астинги напали на північну частину провінції.

Розміщення племен костобоків співпадає з локалізацією культури карпатських курганів: Верхнє Потисся з західного боку Карпат, верхів'я Прута та Дністра з західного. Будь-які інші синхронні археологічні культури з подібною локалізацією на сьогоднішній день невідомі.

Апогею свого розвитку культура карпатських курганів досягає в III–IV ст. н.е., що багато в чому визначається територіальною наближеністю до Римської імперії, наявністю багатих сировинних ресурсів і географічним положенням.

Пік піднесення економіки та соціальних відносин в середовищі місцевих північнофракійців фіксується в пізньоримський час зростанням населення (біля 350 поселень), утворенням сітки гончарних майстерень і найбільшого в варварському світі Європи гончарного району Міц.

Можна припустити, що певну консолідуєчу роль зіграли носії пшеворської культури (вандали), які проникли в регіон з території Південної Польщі наприкінці II ст. н.е. Організовані у формі добре озброєних дружин, з чіткою соціальною структурою, вони доволі швидко займають землі Верхнього Потисся, де, судячи з усього, отримують головуєче положення.

Перші загони носіїв пшеворської культури з'являються у Верхньому Потиссі наприкінці ступені B2, але приплив основної маси припадає на ступінь B2/C1, що співпадає з даними античних авторів. Потрапивши в місцеве середовище, вандали зазнають змін в галузі своєї культури і за доволі короткий час були асимільовані.

Багатовікова історія північнофракійців Верхнього Потисся обривається наприкінці IV ст. н.е. Тільки на окремих селищах (прешовського типу) теплилося життя ще на початку V ст. н.е. Загибель культури карпатських курганів пов'язуємо з подіями 378 р., коли після битви при Адріанополі і перемоги готів над Імперією, гунські полчища заповнюють Карпатську улоговину. Їх просування на північ простежується за десятками скарбів, виявлених вздовж обох берегів р.Тиси. В її верхів'ях до цього часу відносяться скарби в Брестові, Кривоштянах, з останньою емісією імператора Валента (368–378 рр.) і речовий скарб з Геленеша.

Припинення життя на поселеннях хронологічно співпадає з початком епохи Великого переселення народів, конкретніше, з переміщенням германських племен – гепідів у Верхнє Потисся, які концентрувались в басейні рр. Кереша і Мароша (Йордан, 114). Присутність гепідів у регіоні реєструється цілим рядом ґрунтових інґумаційних поховань.

Можна тільки припускати, що в дійсності відбулося з субстратним населенням в бурхливі роки кінця IV – початку V ст. н.е. Не виключено, що частина його була витіснена в гори, зона яких не вивчена в археологічному плані, частина знищена, а окремі племена захоплені хвилею переселення. Ймовірно, з цими подіями пов'язана поява, не раніше другої половини IV ст. н.е., групи пам'яток культури карпатських курганів в межиріччі річок Озани – Ришкі в Молдові.

В середині V ст. н.е., ймовірно за все, відбувається відтік германських племен з Верхнього Потисся. Цей процес пояснюється необхідністю концентрації сил для вирішальної битви з гунами (454 р.). Після їх розгрому гепіди, знаходячись на чолі союзу племен, успадкували основну територію гунів і встановили свою гегемонію в Карпатському ареалі аж до приходу аварів.

Запустілі верхньотиські землі тільки з початку VI ст. н.е. поступово заповнюються новим етносом - слов'янами, перші групи яких можна ототожнити з волинськими племенами дулібів.

Наступна хвиля слов'ян проникає в регіон у другій половині VI–VII ст. під тиском аварів, які утворюють у Середньому Подунав'ї, витіснивши в Північну Італію лангобардів, Аварський каганат. Під його контролем опиняється величезна територія від Причорномор'я до Альп і від Ельби до Адріатики. Наприкінці VII ст. н.е. до складу каганату включаються західна і південно-західна частини Верхнього Потисся, що фіксується появою на цих землях інґумаційних ґрунтових могильників (більше 700 поховань). Падіння Аварського каганату (791–796 рр.) співпадає з утворенням однієї з перших слов'янських держав – Великої Моравії.

Всі ці події і, в першу чергу, пересування слов'ян прямо або опосередковано знайшло відображення в етнокультурній ситуації Верхнього Потисся V–IX ст. Наприкінці IX ст. у регіон через карпатські перевали вриваються племена угрів. Вже на протязі наступного сторіччя вони осідають на землях краю, подальша історія якого пов'язана з формуванням і розвитком ранньофеодальної Угорської держави.

Abstraction

Human history is at least 3 million years old. It developed in mathematical progression during the Stone Age, but after the Bronze Age and especially during the Iron Age there was already evidence geometrical progression. There was rapid acceleration of this type of development during XIX–XX centuries.

Since ancient Europe experienced the strong influence of Western Asia, the first waves of *Homo sapiens* and bearers of productive economy came through this area and the Balkans and reached Upper Tisza Region at the end of IV BC. This region is quite unique in the limits of Carpathian-Danube areal. On one hand, it served as a kind of natural fortress, encircled by the mountains and Tisza river network. On the other hand, for 1 million years it used to be a home for *Homo sapiens*. Later, in IV BC and mainly in III BC, it became one of the main areas (Upper Tisza-Transylvanian) of European non-ferrous metallurgy.

The process of economic and social development of the tribes who owned their own ore was much faster, than of those who bought the products made of nonferrous metal. This appeared a prerequisite of tribal world consolidation and formation of the specific nations, in particular, the Gava culture.

Study of Upper Tisza Region monuments of the early Iron Age led to the conclusion that the region was the northern outskirts of Thracian massif of Carpathian Hollow. Ethnic and cultural influences, which assisted the formation (on the joint Gava basis) of two paternal cultural groups: Kushtanovytsya and Sanislau-Nir (VI-IV BC), which were different in terms of significance and influence. The first group, in the period of its formation experienced strong influence from the north (from Luzica culture); the other one was influenced from Tisza area. In the process of their development, cultural influence of Thracian and Scythian groups is evident. The activity of both groups in the different areas of the region was unclear.

In general during VI–IV BC Upper Tisza Region represented unified cultural and economic territory, located in two ecological niches (piedmont and valley). Differences in types of burial places regardless

of the unified way of burying are probably connected to tribal peculiarities.

In social respects the Upper Tisza society of the early Iron Age was patrimonial, with a clan community as a basis of the economy. Agriculture and cattle-breeding were the main economic activities. Very likely, cattle-breeding dominated in piedmont areas. Metallurgy remained at the level of home production and could not stimulate local economies.

Arrival of the bearers of Latten civilization (Celts) at the end of IV-III BC destroyed the quite archaic way of living of the local population. Metallurgy and metal working, pottery, introduction of commodity-money relations, and correspondently, clearer social stratification became widely spread. Burial places and treasures prove these.

Changes of the ethnic and political situation on Carpathian-Danube areal of I BC is connected to appearance of the Dacians (younger branch of Get) on the political stage. In the 60s BC in the area of Middle Danube, Dacians disbanded the Boy and Tavrisk forces of king Kritasir. Afterwards, Celts left the historical stage of Carpathian-Danube areal; Dacian-Get led by king Burebista started to dominate.

The population of Upper Tisza Region was influenced by this event. Oppidum Galish-Lovaczka declined and a system of fortified settlements appeared. Zemplin and Mala Kopanya were the real political and economic centers of Dacian culture. Along with other fortified settlements (Bila Cerkva, Solotvyno, Oncheshty) these centres were included in a unified economic structure of Dacia.

The development of the Dacian state was interrupted in 101–106 AD during the period of Dacia-Rome wars. Decebal's kingdom literally vanished and huge numbers of people, mainly warriors, died. The last Roman province with strong border fortifications was established on this territory.

The Upper Tisza Region, which didn't include the area (about 40 km north) of Limes Porolissensis, did not have contact with the border areas at the beginning. But, since II AD (according to import dynamics) trade relations became permanent, especially after Marcoman wars (180 AD).

The culture of Carpathian Burial Mounds, which can be associated with the tribes of Costobok, developed on the territory of the region during II AD. Pavsaniy (II AD) and Dio Cassiy (about 160–235) pointed out the presence of Costoboks in upper Tisza area, demonstrating the approaching of Vandal-Asting in northern Dacia border areas at the edge

of 170–171 AD. Ancient authors mentioned that after the defeat of the free Dacian tribe Costobok, Asting attacked the northern part of the province.

Location of Kostobok tribes fits the frame of Carpathian Burial Mounts culture: Upper Tisza on the western side of Carpathians and Upper Prut and Dniester on the East. Any other synchronous archaeological cultures with similar localization are unknown at the moment.

The culture of Carpathian Burial Mounts reached its peak in III-IV AD. This was connected to the territorial nearness of Roman Empire, the availability of raw materials, and the geographical location.

Economic and social improvements of the local northern Thracians were followed by increased population (about 350 settlements) in the later Roman period, creation of a pottery workshop network, and the formation of the largest, in barbarian Europe, pottery area named Mic.

It is possible to assume that the bearers of Pshevor culture (Vandal-Asting), who infiltrated the region from Northern Poland in II AD, played a consolidating role. Organized around well-armed forces with a clear social structure, they quickly occupied and dominated Upper Tisza Region.

The first groups of the bearers of Pshevor culture appeared in Upper Tisza Region at the end of state B2. But, the influx of the larger majority of them occurred at stage B2/C1, which corresponds to the data of ancient authors. Astings experienced changes to their culture and they quite quickly were assimilated, after getting used to the local environment.

The lengthy history of northern Thracians in Upper Tisza Region concluded at the end of IV AD. Few settlements of the Pshevor type survived into V AD. The death of the culture of Carpathian Burial Mounts is connected to the events of 378 AD, after the battle at Adrianopol and the victory of Gots over the Roman Empire. The hordes of Hun occupied the Carpathian basin. Their move to the North can be traced by dozens of treasures, discovered along both sides of Tisza. In its upper regions the following treasures are known: Brestov, Krivoshtyany (with the last emission of emperor Valent (368–378)), and material remains in Gelenesh.

Chronologically, depopulation of the settlements coincided with the epoch of the Great Movement of Nations. More particular, there was a movement of German tribes Gepid to the Upper Tisza Region. They were concentrated in the areas of rivers Keres and Maros (Jordan, 114). Gepid presence in the region is proven by a number of ground burial places.

We can only assume what happened to the local population during the turbulent period of the end of IV – beginning of V AD. It has not been ruled that part of them were pushed out to the mountains, which has not been studied in an archeological context. The other part of the local population vanished; some tribes were conquered by the waves of migrants. Presumably, these events are connected to the appearance (not earlier than in second half of IV AD) of the group of representatives of Carpathian Burial Mount culture in between the two rivers Ozana and Rishka in Moldova.

In mid V AD there was an outflow of German tribes from Upper Tisza Region. This can be explained by the need to concentrate forces before a decisive battle with Huns (454). After the victory Gepids became the leaders of the tribal union and dominated Carpathian areal till the invasion of Avars.

Population of devastated lands of Upper Tisza Region started from early VI AD and was connected to the new nation of Slaves represented by the tribe of Dulibs from Volyn.

The next wave of Slavic tribes came to the region under the pressure of Avars, who created the Avar state in the middle region of the Danube. Avars pushed out the Langobards to Northern Italy and controlled a huge territory in between the Black Sea and Alpine Mountains, Elba River and the Adriatic Sea. The western and south-western areas of the Upper Tisza Region became a part of Avar state at the end of VII AD. This is evident because of the ground burials (about 700) on this territory. The collapse of the Avar state (791–796) coincides with formation of one of the first Slavic states - Great Moravia.

All these movements, first of all, of the Slaves, directly or indirectly, influenced the ethnic and cultural situation in Upper Tisza Region of V-IX AD. At the end of IX AD Hungarian tribes entered the region through Carpathian Mountain passes. During the next century Hungarians settled in the region. The further history of this region is connected to formation and development of an early feudal Hungarian state.

Основні джерела та література

I. Письмові джерела

- Аммиан Марцелин. История. – К., 1906–1908. – Вып. I–III.
- Аппиан Александрийский. Римская история. – М., 2002.
- Аристид Элий. Панегирик Риму / Пер. И. Турцевич. – Нежин, 1907.
- Артемидор. Сонник // ВДИ. – 1989. – №4. – С. 201–231.
- Багрянородный Константин. Об управлении империей. – М., 1991.
- Варрон Теренций. Сельское хозяйство / Пер. М. Е Сергеевко. – М.-Л., 1963.
- Геродот. История в 9-ти книгах. – М., 1972; К., 1993.
- Гомер. Илиада. – М. – Л., 1949. – Т. II.
- Гораций Флакк. Полное собрание сочинений. – М.-Л., 1936.
- Диакон Лев. История / Пер. М. М. Копыленко. – М., 1988.
- Иордан. Гетика. – М., 1960.
- Ирландские саги. – М. – Л., 1961.
- Ливий Тит. История Рима от основания города. – М., 1989. – Т. I; 1991. – Т. II.
- Мишулин А. В. Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н.э. // ВДИ. – 1941. – № 1. – С. 230–280.
- Овидий Назон. Скорбные элегии. Письма с Понта / Пер. С. Ширвинского. – М., 1979.
- Патеркул Веллей. Римская история // Немировский А.И., Дашкова М.Ф. “Римская история” Веллея Патеркула. – М., 1985.
- Плутарх. Избранные жизнеописания. – М., 1987. – Т. 2.
- Повесть временных лет. – М. – Л., 1950. – Т. I.
- Полибий. Всеобщая история. – СПб., 1994. – Т. I.
- Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М., 1950.
- Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей / Пер. М.Л. Гаспарова. – Грозный, 1990.
- Страбон. География. – Л., 1964.

- Тацит Корнелій. *Аннали. Малые произведения. История.* – СПб., 1993.
- Фукидид. *История.* – Л., 1981.
- Цезарь Гай Юлий. *Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о галльской войне.* – М., 1991. – Т. I.
- Ювенал Юний. *Сатиры.* – М.-Л., 1937.
- Юстин. *Эпитома сочинения Помпея Трога // ВДИ.* – 1954. – № 4.
- Anonymus. *Gesta Hungarorum.* – Budapest, 1977.
- Cassius Dio. *Istoria Romana.* – București, 1977.
- Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latiae. – Petropoli, 1916. – I, 246.

II. Монографії, статті

- Авдусин Д.А. *Основы археологии.* – М., 1989.
- Айбабин А.И. *К вопросу о происхождении серёжек пастырского типа // СА.* – 1973. – N 3. – С. 62-72.
- Алешкевич Я.А. *Контакты угорців з населенням Східної та Центральної Європи в добу раннього середньовіччя // Автореф. дисерт. канд. іст. наук.* – Ужгород, 2002.
- Анучин В.А. *География советского Закарпатья.* – М., 1956.
- Археология Венгрии. Каменный век.* – М., 1980. – Т. I.
- Археология Венгрии.* – М., 1986. – Т. II.
- Бакс К. *Богатство земных недр.* – М., 1986.
- Балагурі Е.А. *Ливарні матриці з поселення пізньої бронзи біля с. Острівець Івано-Франківської обл. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині.* – К., 1965. – Вип. 5. – С. 28-40.
- Балагурі Е.А. *Культура Ноа // Українська Радянська Енциклопедія.* – К., 1969.
- Балагурі Е.А. *Археологічні дослідження на Закарпатті за роки Радянської влади // Археологія.* – 1971. – Вип. 2. – С. 34-43.
- Балагурі Е.А. *Шелестівське городище – пам'ятка населення ранньозалізної доби Закарпаття // Дослідження стародавньої історії Закарпаття.* – Ужгород, 1972. – С. 6-75.
- Балагурі Е.А. *Нові бронзові скарби Закарпаття і питання про зв'язки населення Карпатського регіону в кінці II тис. до н.е. // Культура та побут населення Українських Карпат.* – Ужгород, 1972а. – С. 91-92.

- Балагури Е.А. До питання про дослідження пам'яток пізньобронзової доби у Виноградівському районі Закарпатської області // Методичний посібник для студентів з археології. – Ужгород, 1974. – С. 25-47.
- Балагури Э.А. Исследование археологических памятников Закарпатья за годы Советской власти // SA. – 1975. – XXIII. – 2. – С. 262-282.
- Балагури Э.А. Новые данные к истории поздней бронзы Закарпатья // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С. 240-256.
- Балагури Э.А. Памятники эпохи ранней бронзы в Верхнем Потисье (группа Ниршег – Затин) // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. Тезисы докладов. – Ужгород, 1978. – С. 47-48.
- Балагури Э.А. Роль Карпатских перевалов в связях населения Тисо-Дунайского бассейна и Восточной Европы во II тыс. до н.э. // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тезисы докладов. – Донецк, 1979. – С. 10-11.
- Балагури Э.А. Культура Ниршег – Затин. Восточнословацкие курганы. Культура Отомань. Культура Станово. Культура Ноа // Археология Украинской ССР. Первобытная археология. – К., 1985. – Т. 1. – С. 391-397, 420-428, 473-489.
- Балагури Э.А. Формирование этнокультурных общностей на территории Северо-Восточных Карпат во II–I тысячелетии до н.э. // Тезисы докладов и сообщений совместной школы – семинара “Этнокультурные и этносоциальные процессы в конце I тыс. до н.э. – первой половины I тыс. н.э. на Юго-Западе СССР и сопредельных регионов. 17–19 октября 1985 года” – Ужгород, 1985а. – С. 3-10.
- Балагури Э.А. Вопросы культурно-исторического развития населения Верхнего Потисья в бронзовом веке // Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. – Нитра, 1986. – С. 169-175.
- Балагури Э.А. Культура Фельшесевч // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н.э. – I тысячелетие н.э. – М., 1986а. – С.83-92.
- Балагури Э.А. Актуальные вопросы исследования памятников эпохи бронзы Верхнего Потисья // SA. – 1988. – XXXVI. – 1. – С. 9-18.
- Балагури Э.А. Бронзовый век // Древняя история Верхнего Потисья. – Львов, 1991. – С. 58-111.
- Балагури Э.А. Медный век // Древняя история Верхнего Потисья. – Львов, 1991а. – С. 51-57.
- Балагури Е.А. Проблеми первісної історії Верхнього Потисся у світлі найновіших археологічних досліджень // Carpatica – Carpatika. Актуальні

- проблеми історії і культури Закарпаття. – Ужгород, 1992. – Вип. 1. – С. 21-32.
- Балагури Э.А. Меднорудные базы и очаги металлообработки в Верхнем Потисье в эпоху бронзы // *Carpathica – Карпатика. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів.* – Ужгород, 1998. – Вип. 5. – С. 70-76.
- Балагури Э.А. Аспекты культурно-исторического развития населения Верхнего Потисья во II тыс. до н.э. // *Румунсько-українські відносини: історія і сучасність.* – Сату Маре, 1999. – С. 63-76.
- Балагурі Е.А. Старожитності Верхнього Потисся періоду “віднайдення угорцями батьківщини” // *Давня і середньовічна історія України.* – Кам’янець-Подільський, 2000. – С. 219-227.
- Балагури Э.А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. – Ужгород, 2001.
- Балагурі Е.А., Алешкевич Я.А. Політичні контакти між угорцями та слов’янами Східної і Центральної Європи в IX–X століттях // *МДАПВ.* – 2002. Вип. 8. – С. 148-150.
- Балагурі Е.А., Бідзіля В.І., Пеняк С.І. Давні металурги Українських Карпат. – Ужгород, 1978.
- Балагури Э.А., Котигорошко В.Г. Работы экспедиции Ужгородского университета // *АО* – 1977. – 1978. – С. 298-299.
- Балагури Э.А., Куруц К. Каменный век // *Древняя история Верхнего Потисья.* – Львов, 1991. – С. 23-50.
- Балагури Э.А., Фодор И. Раскопки могильника периода приобретения венграми новой отчизны в с. Чома Береговского района Закарпатской области // *Carpathica – Карпатика.* – Ужгород, 1998. – Вип. 5. – С. 166-196.
- Балинт Ч. Погребения с конём у венгров в IX–X вв. // *Проблемы археологии и древней истории угров.* – М., 1972. – С. 176-189.
- Балог И.А. Т.Легоцкий – первооткрыватель венгерских древностей в Верхнем Потисье // *Тези народознавчої науково-практичної конференції.* – Мукачево, 1990. – С. 64-65.
- Баран В.Д. Ранні слов’яни між Дністром і Прип’яттю. – К., 1972.
- Барцева Т.Б., Вознесенская Г.А., Черных Е.Н. Металл черняховской культуры. – М., 1972.
- Березовець Д.Т. Харівський скарб // *Археологія.* – К., 1952. – Т. VI. – С. 109-119.
- Береш Ю. Современное состояние исследования славянских городищ в Восточной Словакии // *Тр. V МКАС.* – 1988. – Т. 2. – С. 204-207.

- Бернякович К.В. Древнеславянские памятники Закарпатской области (СССР) // SA. – 1957. – V. – 2. – С. 435-455.
- Бідзіля В.І. Поселення Галіш–Ловачка // Археологія. – 1964. – 17. – С. 92-143.
- Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. – К., 1971.
- Бидзиля В.И., Вознесенская Г.А., Недопако Д.П., Паньков С.В. История чёрной металлургии и металлообработки на территории УССР (III в. до н.э. – III в. н.э.). – К., 1983.
- Білоусько О. Україна давня: євразійський цивілізаційний контекст. – К., 2002.
- Бобков В.А. О времени заселения венграми Верхнего Потисья // АН. – Ужгород, 1992. – I. – С. 119-120.
- Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. – М., 1978.
- Бобровская О.В. К вопросу о типологии и хронологии черняховских “ведёркообразных” подвесок // Древние общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.). – Кишинёв, 1991. – С. 227-228.
- Брайчевський М.Ю. Періодизація історичного розвитку Східної Європи в I тис. н.е. // Археологія. – К., 1994. – 3. – С. 13-18.
- Бромлей Ю.В. Среднее Подунавье в VI–IX вв. // История Венгрии. – М., 1971. – Т. I. – С. 74-86.
- Бромлей Ю.В., Королюк В.Д. Славяне и волохи в Великом переселении народов и феодализация Центральной и Юго-Восточной Европы // Юго-Восточная Европа в эпоху феодализма. – Кишинёв, 1973.
- Брюно Ж.-Л., Бюкзеншюц О. Новые исследования кельтской цивилизации во Франции // ВДИ. – 1990. – № 3. – С. 131-142.
- Буданова В.П. Готы в эпоху Великого переселения народов. – СПб., 1999.
- Буданова В.П. Варварский мир эпохи Великого переселения народов. – М., 2000.
- Будински-Кричка В. Новые материалы для изучения древнеславянской керамики на поселениях Восточной Словакии // SA. – 1990. – 1. – С. 89-146.
- Вакуленко Л.В. Пам’ятки підгір’я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н.е. – К., 1977.
- Вакуленко Л.В., Янушевич З.В. Землеробство на Прикарпатті в першій половині I тисячоліття н.е. // Археологія. – 1974. – Вип. 14. – С. 31-41.
- Вакуленко Л.В. Восточнокарпатский регион в позднеримское время // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного При-

- черноморья (V тыс. до н.э. – V век н.э.). Материалы III Международной конференции. Тирасполь, 5–8 ноября 2002 г. – Тирасполь, 2002. – С. 338-340.
- Винокур В.В., Телегін Д.Я. Археологія України. – К., 1994.
- Владар Й. Спишски Штверток – укрепленное поселение отоманской культуры. – Нитра, 1975.
- Габори М. Палеолит и мезолит // Археология Венгрии. Каменный век. – М., 1980. – С. 29-72.
- Гладилин В.Н. Проблемы раннего палеолита Восточной Европы. – К., 1976.
- Гладилин В.Н. О времени возникновения позднего палеолита в Европе // Археолог. исследования на Украине в 1978–1979 гг.: Тез. докл. на респуб. конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 27-28.
- Гладилін В.М. Дослідження палеоліту на Україні та їх перспективи // Археологія. – К., 1982. – Вип. 40. – С. 15-34.
- Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. – К., 1990.
- Грацианская Л.И. “География” Страбона. Проблема источниковедения // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1986. – С. 6-17.
- Гроздова И.Н. Народы Британских островов // Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы (конец XIX – начало XX в.). Весенние праздники. – М., 1977. – С. 88-109.
- Грубец И. Послевеликоморавский период и средневековье // SA. – 1980. – XXVIII. – С. 234-235.
- Давня історія України. – К., 1994. – Кн. 1; 1995. – Кн. 2.
- Демиденко Ю.Э. Верхнепалеолитические комплексы Королево и их место в палеолите Центральной Европы // Carpathica – Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 22-27.
- Дзиговский А.Н. Очерки истории сарматов Карпато-Днепровских земель. – Одесса, 2003.
- Дзиговський О.М. Історія сарматів Карпато-Дунайського регіону / Авто-реферат. дис. на здобуття наук. ступ. д.і.н. – Одеса, 2003а.
- Древние цивилизации / Под ред. Т.М. Бонгард-Левина. – М., 1989.
- Древняя история Верхнего Потисья. – Львов, 1991.
- Ерёмченко В.Е. “Кельтская вуаль” и зарубинецкая культура. – СПб., 1997.
- Етнічна історія давньої України. – К., 2000.
- Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тисячолітті н.е. – К., 1999.

- Забойник Й. К вопросу поселений эпохи Аварского каганата в Словакии // Тр. V МКАС. – 1988. – Т. 2. – С. 246-250.
- Засецкая И.П. О роли гуннов в формировании культуры южнорусских степей конца IV–V века нашей эры // АСГЭ. – 1977. – Вып.18. – С. 92-100.
- Златковская Т.Д. Возникновение государства у фракийцев. – М., 1971.
- Зубарь В.М. Северный Понт и Римская империя (середина III в. до н.э. – первая половина VI в.). – К., 1998.
- Історія західних і південних слов'ян / За ред. І.М.Гранчака. – К., 1987.
- Історія західних і південних слов'ян (з давніх часів до XX ст.). Курс лекцій / За ред. В.І.Ярового. – К., 2001.
- История Древней Греции / Под ред. В.И.Кузищина. – М., 1986. (ИДГ).
- История Венгрии. – М., 1971. – Т. I.
- История Европы. – М., 1988. – Т. I.
- Терем Э. Скифский период в Восточной Венгрии // Археология Венгрии. – М., 1986. – С. 169-186.
- Кауфман Д. Вопросы преемственности эволюции человека современного анатомического типа на материалах Леванта // АЭАЕ. – 2002. – 4(12). – С. 53-61.
- Кельтская мифология. Энциклопедия. – М., 2002. (КМЭ).
- Кеменцеи Т. Культура Беркес. Культура Гава // Археология Венгрии. – М., 1986. – С. 93-102; 115-138.
- Керамическое производство и античные строительные материалы // САИ. – 1966. – Вып. Г1-20.
- Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие // САИ. – 1966. – Вып. Е1-36.
- Кларк Ю.Д. Доисторическая Африка. – М., 1977.
- Кобаль Й.В. Лужицкие элементы в археологических культурах конца бронзового – начала раннежелезного века Закарпатья // *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami.* – Rzeszów, 1992. – P. 173-182.
- Кобаль Й.В. Закарпаття та угорці – завойовники Батьківщини // Екзиль. – Ужгород, 1996. – 1. – С. 32-33.
- Ковалёв С.И. История Рима. – Л., 1986.
- Козак Д.Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі. – К., 1984.
- Козак Д.Н. Пшеворская культура. Липицкая культура // Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н.э. – К., 1985. – С. 25-41.

- Козловская М.В. Системы питания и образ жизни первобытных и исторических сообществ охотников – рыбаков – собирателей // АЭАЕ. – 2002. – 3(11). – С. 151-159.
- Колосовская Ю.К. К истории падения римского господства в Дакии // ВДИ. – 1956. – № 3. – С. 63-84.
- Колосовская Ю.К. Паннония в I–III веках. – М., 1973.
- Колосовская Ю.К. Кельты, иллирийцы, фракийцы на Дунае // История Европы. – М., 1988. – Т. I. – С. 504-511.
- Колосовская Ю.К., Шкунаев С.В. Кельты в Европе первой половины I тыс. до н.э. // История Европы. – М., 1988. – Т. I. – С. 203-211.
- Кольникова Е., Котигорошко В. Г. Фибулы раннего горизонта Малокопаньского городища // Carpatica-Карпатика. – Ужгород, 2007. – Вип. 36. – С. 48-74.
- Королюк В.Д. Перемещение славян в Подунавье и на Балканах // Советское славяноведение. – 1976. – N 6. – С. 43-54.
- Корсунский А.Р., Гюнтер П. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. – М., 1984.
- Котигорошко В.Г. Новые данные к изучению древней истории славян Закарпатья // СА. – 1977. – 1. – С.81-102.
- Котигорошко В.Г. Курган первой половины III в. н.э. у с. Братово // СА. – 1979. – № 2. – С. 153-163.
- Котигорошко В.Г. Итоги изучения могильника Иза I в Закарпатье // СА. – 1980. – № 1. – С. 229-247.
- Котигорошко В.Г. Вопросы происхождения и этнокультурной принадлежности населения Верхнего Потисья римского времени // Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. – Нитра, 1986. – С. 227-238.
- Котигорошко В.Г. Жертвенник III–IV вв. у с. Солонцы // СА. – 1987. – № 2. – С. 176-191.
- Котигорошко В.Г. Городища рубежа нашей эры в Верхнем Потисье // СА. – 1989. – XXXVII – 1. – С. 21-67.
- Котигорошко В.Г. Раннежелезный период. Латенская культура. Культуры римского времени. Славяне и авары. // Древняя история Верхнего Потисья. – Львов, 1991. – С. 112-198.
- Котигорошко В.Г. Проблеми етнокультурних процесів у Карпато-Дунайському басейні I ст. до н.е. – III ст. н.е. // Археологія. – 1991а. – 4. – С. 10-16.

- Котигорошко В.Г. Римские импорты и выделение экономических районов в Верхнем Потисье // ВДИ. – 1993. – № 3. – С. 121-136.
- Котигорошко В.Г. Гончарное производство в Верхнем Потисье III в. до е.э. – IV в. н.э. // ВР. – 1993. – IV. – С. 143-156.
- Котигорошко В.Г. Фракийцы Верхнего Потисья (III в. до н.э. – IV в. н.э.). – Ужгород, 1995.
- Котигорошко В.Г. Курган позднеримского времени возле с. Лазурь Сату-Марского уезда Румынии // Carpatica – Карпатика. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. – Ужгород, 1998а. – Вип. 5. – С. 129-140.
- Котигорошко В.Г. Население Верхнего Потисья и римские провинции Паннония и Дакия // Carpatica – Карпатика. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. – Ужгород, 1998. – Вип. 5. – С. 141-153.
- Котигорошко В.Г. Этнополитические аспекты истории населения Верхнего Потисья I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. // Relații româno-ucrainiene, istorie și contemporaneitate. Румунсько-українські відносини: історія і сучасність. – Satu Mare, 1999. – С. 101-118.
- Котигорошко В.Г. Вірування і пантеон божеств гето-даків // Давня і середньовічна історія України. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 146-152.
- Котигорошко В.Г. Роль монет в системе взаимосвязей Римской империи и населения северо-восточной окраины Карпатского ареала // Carpatica – Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – С. 145-158.
- Котигорошко В.Г. Верхнє Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. – Ужгород, 2003.
- Котигорошко В.Г. Классификация керамики дакийского городища Малая Копаня // Carpatica – Карпатика. Давня історія Карпато-Дунайського ареалу та суміжних регіонів. – Ужгород, 2004. – Вип. 31. – С.172-192.
- Котигорошко В.Г., Прохненко І.А. Нові дані про поховальні пам'ятки Закарпаття // Науковий вісник УжНУ. – Ужгород, 2003. – № 9. – С. 3-12.
- Крапивина В.В. Ольвия, Тира и Бурбиста // Carpatica – Карпатика. – Ужгород, 2002. – Вип. 15. – С. 129-134.
- Краснов Ю.А. Раннее земледелие и животноводство в лесной полосе Восточной Европы. – М., 1971.
- Кропоткин В.В. Клады римских монет на территории СССР // САИ. – 1961. – Вып. Г4-4. – 135 с.

- Кропоткин В.В. Экономические связи Восточной Европы в I тысячелетии н.э. – М., 1967.
- Кропоткин В.В. Время и пути проникновения куфических монет в Среднее Подунавье // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С. 197-202.
- Кропоткин В.В. Пшеворское погребение I в. н.э. из с. Звенигород (Львовская область) // КСИА. – 1974. – Вып. 140. – С. 51-56.
- Кругликова И.Т. Дакия в эпоху римской оккупации. – М., 1956.
- Крушельницкая Л.И. Кельтский памятник в Верхнем Поднестровье // КСИА. – 1965. – Вып. 105. – С. 119-122.
- Крушельницкая Л.И. Могильник конца бронзового века в Сопоте // SA. – 1979. – XXVII. – 2. – С. 291-316.
- Крушельницка Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К., 1985.
- Крушельницка Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К., 1988.
- Кудрявцев О.В. Вторжение костобоков // ВДИ. – 1950. – № 3. – С. 57-69.
- Кудрявцев О.В. Исследования по истории Балкано-Дунайских областей в период Римской империи и статьи по проблемам древней истории. – М., 1957.
- Кулаковская Л.В. Мустьерские стоянки Карпатского бассейна. – К., 1989.
- Кулаковская Л.В. Шарантские традиции в среднем палеолите стоянки Королево // Carpatica – Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 7-12.
- Кулаковский Ю. Карта Европейской Сарматии по Птолемею. – К., 1899.
- Лазаров Л. О кельтском государстве с центром в Тиле при Наваре // ВДИ. – 1996. – № 1. – С. 114-123.
- Лазоренко В.А. По вулканическим Карпатам. – Ужгород, 1976.
- Лелекач М.М. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. // Наукові записки Ужгородського держуніверситету. – Ужгород, 1949. – Вип. 2. – С. 28-39.
- Лессек Ф. Правек Прикарпатской Руси. – Ужгород, 1922.
- Липс Ю. Происхождение вещей. – М., 1954.
- Лучкай М. Історія карпатських русинів. – Ужгород, 2000.
- Магомедов Б.В. Производственный и бытовой инвентарь, предметы убора, оружие // Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990. – С. 160-171.

- Магомедов Б.В. Черняхівська культура. Проблема етносу / Автореферат дис. на здобуття наук. ступ. док. іст. наук. – К., 1999.
- Марсина Р. Славяне и мадьяры в конце IX–X вв. // Ранние феодальные государства и народности. – М., 1991. – С. 106-116.
- Мартынов А.И. Археология СССР. – М., 1982.
- Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. – Л., 1976.
- Массон В.М. Феномен ранних комплексных обществ в древней истории // Социогенез и культурогенез в историческом аспекте. Материалы методологического семинара ИИМК АН СССР. – СПб., 1991. – С. 3-8.
- Мацкевой Л.Г. Исследования мезолита и неолита Прикарпаття и Западного Подолья в 1976–1977 гг. // Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. – Ужгород, 1978. – С. 28-29.
- Мацкевой Л.Г. Мезолит запада Украины. – К., 1991.
- Мацькевий Л. Мезоліт Закарпатської області // Проблеми археології Східних Карпат. – Ужгород, 1995. – С. 37-50.
- Мацькевий Л.Г. Мезоліт Українських Карпат // Carpatica – Карпатика. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. – Ужгород, 1998. – Вип. 5. – С. 24-44.
- Мацькевий Л. Підсумки досліджень природних і штучних печер Закарпаття // Carpatica – Карпатика. – Ужгород, 2001. – Вип. 9. – С. 96-100.
- Мацкевой Л.Г., Артюх В.С. О работах Прикарпатской мезолито-неолитической экспедиции // АО. – 1973. – М., 1974. – С. 307-308.
- Мацькевий Л., Грибович Р. Основні підсумки вивчення мезоліту заходу України // МДАПВ. – 2002. – Вип. 8. – С. 53-60.
- Мачинский Д.А. Кельты на землях к востоку от Карпат // АСГЭ. – 1973. – Вип. 15. – С. 52-64.
- Мачинский Д.А. К вопросу об обитании славян в I–VI веках // АСГЭ. – 1976. – Вип. 17. – С. 82-100.
- Мельничук И.В. Изображение змеи в Триполье // Археологические исследования молодых учёных Молдавии. – Кишинёв, 1990. – С. 39-46.
- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. – М., 1979.
- Мерперт Н.Я. Вопросы культурно-исторического развития Юго-Восточной Европы на грани энеолита и раннего бронзового века // Тезисы докладов пленарных заседаний Всесоюзной конференции. – Тбилиси, 1981. – С. 9-14.
- Миносян В.С. Классификация ручного жернового постава // СА. – 1978. – № 3. – С. 101-112.

- Миносян В.С. Классификация серпов Восточной Европы железного века и раннего средневековья // АСГЭ. – 1978а. – Вып. 19. – С. 74-85.
- Мирошшайова Е. Гальштатское заселение Юго-Восточной Словакии и его отношение к смежным областям // Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. – Нитра, 1986. – С. 209-215.
- Мифы народов мира. – М., 1980. – Т. I.
- Моммзен Т. История Рима. – М., 1941. – Т. III; 1949. – Т. V.
- Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. – М., 1974. – Т. II.
- Морозовская Т.В. Бронзовые пирамидальные колокольчики римского времени в археологических памятниках Северного Причерноморья // Памятники древней истории Северо-Западного Причерноморья. – К., 1985. – С. 70-78.
- Мортон А.Л. История Англии. – М., 1950.
- Москаленко А.А. Славяно-венгерские отношения в IX в. и древнерусское население среднего и верхнего Дона // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С. 188-196.
- Муратов М.В. Происхождение материков и океанических впадин. – М., 1975.
- Небієрідзе Г.О. Про поширення римських монет у Східній Європі // Археологія. – 1984. – Вип. 48. – С. 12-17.
- Неймет П. Образование пограничной области Боржава // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С. 206-220.
- Нидерле Л. Славянские древности. – М., 1956.
- Никулицэ И.Т. Северные фракийцы в VI–I вв. до н.э. – Кишинёв, 1987.
- Носенко Е.Э. Представление кельтов о загробном мире // ВДИ. – 1990. – № 3. – С. 101-112.
- Носенко Е.Э. Кельтская археология на страницах журнала “Gallia” // ВДИ. – 1991. – № 3. – С. 279-287.
- Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії. – Київ – Чернівці, 2000. – 1. – С. 152-162.
- Павловская А.И. Греция и Македония в эпоху эллинизма // История Европы. – М., 1988. – Т. I. – С. 389-445.
- Павлюк П.І. Про реконструкцію черняхівських жорен // Археологія. – 1977. – Вип. 24. – С. 21-28.
- Пашуто В.Т. Древняя Русь и Венгрия // Славяне и Русь. – М., 1966. – С. 345-351.

- Пелешишин М.А. Памятники неолитического времени Закарпатья // АПВЗ. – 1987. – С. 114-120.
- Пеняк С.І. Слов'янське населення Закарпаття другої половини I тисячоліття н.е. // Археологія. – 1973. – Вип. 12. – С. 3-12.
- Пеняк С.І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. – К., 1980.
- Пеняк С.И. Новые славянские памятники в Закарпатье // Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. – Нитра, 1986. – С. 275-283.
- Пеняк С.И. Новые раннеславянские памятники середины I тыс. н.э. в Закарпатской области УССР // Тр. V МКАС. – 1988. – Т. 4. – С. 174-181.
- Пеняк С.И., Попович И.И., Потушняк М.Ф. Охранные раскопки в Закарпатье // АО-1982. – М., 1986. – С. 314-315.
- Пеняк С.И., Попович И.И., Потушняк М.Ф. Исследования в Закарпатской области // АО-1986. – М., 1988. – С. 324-325.
- Плетнёва С.А. Восточноевропейские степи во второй половине VIII–X ст. // Степи Евразии в эпоху средневековья. – М., 1981. – С. 62-79.
- Плетнёва С.А. Кочевники и раннефеодальные государства степей Восточной Европы // История Европы. – М., 1992. – Т. 2. – С. 213-230.
- Поп С. Природні ресурси Закарпаття. – Ужгород, 2003.
- Попович І. Розкопки поселення ранньозалізного часу в с. Малі Геєвці Ужгородського району // Культура і побут населення Українських Карпат. – Ужгород, 1973. – С. 157-159.
- Попович І. Деякі питання дослідження пам'яток ранньозалізного віку на Закарпатті // Методичний посібник для студентів з археології. – Ужгород, 1974. – С. 48-72.
- Попович И.И. Курган куштановицкой культуры в с. Невицкое на Закарпатье // Археологія. – 1985. – Вип. 50. – С. 50-61.
- Попович И.И. Памятники куштановицкого типа Закарпатья // Доисторическое и раннеисторическое заселение Восточной Словакии в отношении к смежным областям. – Нитра, 1986. – С. 191-199.
- Попович І.І. Куштановицька група пам'яток // Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті. – К., 1993. – С. 250-286.
- Попович І. Поселення куштановицької групи пам'яток // Проблеми археології Східних Карпат. – Ужгород, 1995. – С. 95-103.

- Попович І.І. Про співвідношення передкуштановицьких пам'яток і старожитностей куштановицького типу // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею. – Ужгород, 1996. – Вип. II. – С. 211-230.
- Попович І. Нові джерела для вивчення передкуштановицького горизонту пам'яток ранньозалізного віку Закарпаття // МДАПВ. – 2002. – Вип. 8. – С. 73-91.
- Потушняк М.Ф. Питання хронології та культурної належності пам'яток неоліту та енеоліту Закарпаття // Дослідження стародавньої історії Закарпаття. – Ужгород, 1972. – С. 76-95.
- Потушняк М.Ф. Неолітичне поселення Дякове I на Закарпатті // Археологія. – 1979. – Вип. 30. – С. 57-74.
- Потушняк М.Ф. Неолит Закарпаття: культури Криш и расписной керамики. Полгарская и баденская культуры Закарпаття // Археологія Української ССР. – К., 1985. – Т. I. – С. 139-150; 291-305.
- Потушняк М.Ф. Наслідки дослідження середньонеолітичного шару: Заставне – Ково – Домб у Закарпатті // Проблеми археології Східних Карпат. – Ужгород, 1995. – С. 51-66.
- Потушняк Ф.М. Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті. – Ужгород, 1958.
- Прохненко І.А. Селище даків біля с.Підвиноградів // Carpathica-Karpatika. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 129-139.
- Прохненко І.А. Городища Верхнього Потисся // Carpathica – Karpatika. Старожитності Верхнього Потисся та суміжних регіонів. – Ужгород, 1998. – Вип. 5. – С. 55-69.
- Прохненко І.А. Історія військової справи даків I ст. до н.е. – початку II ст. н.е. // Автор. дисерт. канд. іст. наук. – Ужгород, 2002.
- Прохненко І.А. Середньовічний горизонт Малокопанського городища // Carpathica – Karpatika. Давня історія Карпато-Дунайського ареалу та суміжних регіонів. – Ужгород, 2004. – Вип. 31. – С. 273-293.
- Разин Е.А. История военного искусства. XXXI в. до н.э. – VI в. н.э. – СПб. – М., 1999.
- Ременников А.М. Борьба племён Северного Подунавья и Поднестровья с Римом и её роль в падении Римской империи. Учебное пособие. – Казань, 1984.
- Рикман Э.А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры. – М., 1975.

- Росс Энн. К истории кельтского языка. Кто же были кельты? // Курьер ЮНЕСКО. – 1976. – С. 6-8, 16.
- Русанова И.П. Славянские древности VI–VII вв. между Днпром и Западным Бугом // САИ. – 1973. – Вып. Е1-25.
- Русанова И.П. Славянские древности VI–VII вв. – М., 1976.
- Рутткаи А. Вклад в проблему славяно-венгерских взаимодействий в северной части Карпатской котловины в X–XI вв. // Тр. V МКАС. – 1988. – Т. 2. – С. 133-136.
- Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981.
- Рыбаков Б.А. Новая концепция предистории Киевской Руси // История СССР. – 1981а. – № 1. – С. 55-75.
- Рыжов С.Н. Некоторые аспекты обработки камня на мустьерской стоянке Малый Раковец 4 в Закарпатье // Vita Antiqua. – К., 1999. – С. 3-16.
- Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. – М., 1971.
- Свистович С.М. Воєнне мистецтво та організаційні засади військ держав Східної Європи VII–XIII ст.ст. // Автор. дисерт. канд. іст. наук. – К., 2002.
- Седов В.В. Происхождение и ранняя история славян. – М., 1979.
- Седов В.В. Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982.
- Седов В.В. Венгры в Восточной Европе // Финны, угры и балты в эпоху средневековья. – М., 1987. – С. 236-239.
- Семёнов Ю.И. Как возникло человечество. – М., 1966.
- Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. – К., 1990.
- Словарь античности. – М., 1989.
- Смирнова Г.И. Гальштатские городища Закарпатья // SA. – 1966. – XIV. – С. 397-410.
- Смирнова Г.И. Гавско-голиградский круг памятников Восточно-Карпатского бассейна // АСГЭ. – 1976. – Вып. 17. – С. 18-34.
- Смирнова Г.И. Куштановицкие курганы у села Чёрный Поток в Закарпатье // АСГЭ. – 1979. – Вып. 20. – С. 39-54.
- Смирнова Г.И. Памятники типа Кишинёв – Корлатэнь в Днестро-Сиретском междуречье и группа Белегиш II в югославском Подунавье // АСГЭ. – 1990. – Вып. 30. – С. 20-33.
- Смирнова Г.И., Бернякович К.В. Происхождение и хронология памятников куштановицкого типа Закарпатья // АСГЭ. – 1965. – Вып. 7. – С. 89-115.

- Смішко М.Ю. Два курганні могильники в околицях с. Ізи Закарпатської області // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 315-336.
- Смішко М.Ю. Курганний могильник ранньозалізного часу в с. Білках // АП УРСР. – 1956. – Т. 6. – С. 24-28.
- Смішко М.Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття н.е. – К., 1960.
- Смішко М.Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 59-76.
- Смішко М.Ю. Племена культури карпатських курганів // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 48-62.
- Сова П. Доисторические поселения в Маромороше // Русский календарь. – Ужгород, 1939. – С. 77-81.
- Сова-Гмитров П. Великогораздовский клад варварских монет // ŠZ AÚSAV. – 1961. – № 4. – С. 134-136.
- Сова П.П. Палеолітичні місцезнаходження в Ужгороді // Археологія. – 1964. – Вип. 17. – С. 180-187.
- Солдатенко Л.В. Памятники мустье в Закарпатье // Археолог. исследование на Украине в 1978–1979 гг.: Тез. докл. на респуб. конф. ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 26-27.
- Солдатенко Л.В. Мустьєрські пам'ятки Закарпаття // Археологія. – 1982. – Вип. 37. – С. 78-83.
- Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология СССР. – М., 1981.
- Теодор Д. Славянские культурные элементы VI–IX вв. н.э. в Карпато-Дунайской области // Тр. V МКАС. – 1988. – Т. 4. – С. 204-208.
- Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры. – К., 1992.
- Тиводар М. Традиційне скотарство Українських Карпат другої половини XIX – першої половини XX ст. – Ужгород, 1994.
- Тимошук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
- Тимошук Б.О. Східні хорвати // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 1995. – Вип. 6.
- Титов В.С. Ранний и средний неолит Восточной Венгрии. Поздний неолит // Археология Венгрии. Каменный век. – М., 1980. – С. 73-249, 327-417.
- Титов В.С. К изучению миграций бронзового века // Археология старого и нового света. – М., 1982. – С. 89-145.

- Тиханова М.А. К вопросу об обмене и торговле в эпоху черняховской культуры // КСИА. – 1974. – Вып. 138. – С. 66-73.
- Ткаченко В. Пізній палеоліт Закарпаття (пам'ятки оріньякської традиції). – К., 2003.
- Ткачук М.Е. Гетика, которую мы потеряли (из антологии хронологических разрывов) // Stratum plus. Скифский квадрат. – Санкт-Петербург – Кишинёв – Одесса. – 1999. – № 3. – С. 274-304.
- Токарев С.Е. Религия в истории народов мира. – М., 1976.
- Токарев С.Е. Ранние формы религии. – М., 1990.
- Тончева Г. О фракийцах нынешней Украины, Молдовы, Добруджи и Северо-Восточной Болгарии // Studia Thracica. – София, 1975. – I. – С. 28-53.
- Тойнби А.Дж. Постыжение истории. – М., 1991.
- Удальцова З.В. Прокопий Кесарийский и его “История войн с готами” // Прокопий из Кесарии. Война с готами. – М., 1950. – С. 3-60.
- Усик В.И. Переход от раннего палеолита к позднему по материалам памятников Закарпаття (по данным ремонтажа) / Автореферат дис. на соиск. уч. степ. канд. ист. наук. – Новосибирск, 1990.
- Усик В.И. Сокирница 1 – новая стратифицированная палеолитическая стоянка в Закарпатье // Carpatica – Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – С. 13-21.
- Фёдоров Г.Б. Население Прутско-Днестровского междуречья в I тысячелетии н.э. // МИА. – 1960. – №89.
- Фёдоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. – М., 1973.
- Филипп Я. Кельтская цивилизация и её наследие. – Прага, 1961.
- Фиц Й. Римская Паннония // Археология Венгрии. – М., 1986. – С. 237-277.
- Флоря Б.Н. Древняя славянская этническая общность // Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – М., 1982. – С. 10-33.
- Фодор И. К вопросу о погребальном обряде древних угров // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С. 168-174.
- Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь. – М., 1986.
- Хазанов А.М. Разложение первобытнообщинного строя и возникновение классового общества // Первобытное общество. – М., 1973. – С. 151-156.
- Халикова Е.А. Magna Hungaria // ВДИ. – 1975. – № 7. – С. 37-42.

- Хвойка В.В. Поля погребений в Среднем Поднепровье // ЗРАО. – 1901. – Т. 12. – Вып. 1/2. – С. 172-190.
- Цигилик В.М. Нові матеріали до вивчення культури карпатських курганів у Закарпатській області // МДАПВ. – 1962. – Вип. 4. – С. 71-79.
- Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. – К., 1975.
- Чеботаренко Г.Ф., Щербакова Т.А., Шукин М.Б. Два предмета римской эпохи из Молдавии // СА. – 1987. – № 4. – С. 242-248.
- Чернецов В.Н. Наскальные изображения уральского ареала // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С. 32-55.
- Черных Е.Н. Древнейшая металлообработка на Юго-Западе СССР. – М., 1976.
- Черных Е.Н. Горное дело и металлургия в древней Болгарии. – София, 1979.
- Черных Е.Н. Модели развития металлургии и металлообработки в Восточной Европе (V – начало II тыс. до н.э.) // Saegratica – Карпатика. Давня історія України і суміжних регіонів. – Ужгород, 2001. – Вип. 13. – С. 38-45.
- Черныш А.П. Прикарпатье, Волынь и Закарпатье в период палеолита // АПВЗ. – 1987. – С. 9-42.
- Шахматов А.А. Древнейшие судьбы русского племени. – Пб., 1919.
- Шевеленко А.Я. Природные условия, этнодемографические процессы, развитие производительных сил // История Европы. – М., 1992. – Т. II. – С. 34-64.
- Шкирпан Н. Рукопись. Записки по истории Подкарпатской Руси. – Мукачево, 1922.
- Шкунаев С.В. Кельты в Западной Европе V–I вв. до н.э. // История Европы. – М., 1988. – Т. I. – С. 492-503.
- Шкунаев С.В. Германские племена и союзы племён // История Европы. – М., 1988. – Т. I. – С. 594-605.
- Шувалов П.В. Славянское общество дунайского периода (469–604) // Социогенез и культуругенез в историческом аспекте. – СПб., 1991. – С. 31-37.
- Щукин М.Б. Некоторые проблемы хронологии раннеримского времени (К методике историко-археологических сопоставлений) // АСГЭ. – 1991. – Вып. 31. – С. 90-106.
- Эрдели И. Археологическая культура древних венгров // Проблемы археологии и древней истории угров. – М., 1972. – С. 128-144.

- Эрдели И. Кабары (кавары) в Карпатском бассейне // СА. – 1983. – № 4. – С. 169-183.
- Эрдели И. Даки, сарматы, германцы, гунны // Археология Венгрии. – М., 1986. – С. 278-309.
- Эрдели И. Археология Венгрии VI–XI вв. // Археология Венгрии. – М., 1986. – С. 310-343.
- Эрдели И., Симонова Е. Раскопки поселения IX–XI вв. в окрестностях Вашарошнамень (Северо-Восточная Венгрия) // Тр. V МКАС. – 1988. – Т. 4. – С. 240-244.
- A honfoglaló Magyarorság. – Budapest, 1996.
- Alföldi A. A Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. – Leipzig, 1926. – II.
- Andel K. Pozdne laténske sidliste v Zempline na vychodnom Slovenscu // AR. – 1955. – 7. – S. 795-799.
- Antonescu D. Introducere în arhitectura dacilor. – București, 1984.
- Antonescu I. Depozitul carpic de la Negri și implicațiile sala istorice // Carpica. – 1968. – I. – P. 189-198.
- Archaeological research in Slovakia. – Nitra, 1981.
- Babeș M. Spațiul carpato-dunărean în secolele III – II a. Chr. // Istoria Românilor. – București, 2001. – Vol. 1. – P. 501-532.
- Bader T. Cultura Suciului de Sus în nord-vestul României // SCIV. – 1972. – 23. – P. 509-535.
- Bader T. Tezaurul monetar cu imitații de tip Filip II descoperit la Turulung (jud. Satu Mare) // AMN. – 1975. – XII. – P. 75-92.
- Bader T. Epoca bronzului în Nord-Vestul Transilvaniei. – București, 1978.
- Bader T., Lazin Gh. Marturii arheologice din județul Satu Mare. – Satu Mare, 1980.
- Balahuri E.A. Kárpátontúli terület őskora a legújabb kutatások tükrében // Szabolcs-Szatmári szemle. – Nyíregyháza, 1980. – 4. – Old. 45-46.
- Bánész L. Eneolitické nálezy z Barce – Svetlej IV // ŠZ AÚ SAV. – 1970. – 18. – S. 326-330.
- Bánész L. Neolitická dielňa na výrobu obsidiánovej industrie v Kašove // VP. – 1991. – III. – S. 39-68.
- Banner J. Die Peceler Kultur // AAH. – 1956.
- Bárta J. Paleolit a mezolit // SA. – 1980. – S. 119-136.
- Benadik B. Mladohalštatske nálezy v dobe laténskej // ASM. – 1964. – I. – S. 85-92.

- Bénadik B. Die spätlátenezeitliche siedlung von Zemplin in der Ostslowakei // *Germania*. – 1965. – № 3. – S. 63-91.
- Benadik B. Doba laténska // *SA*. – 1980. – XXVIII. – 1. – S. 191-196.
- Benadik B., Točík A. Zemplin // *Významné slovenské náleziská na Slovensku*. – Bratislava, 1978. – S. 253-256.
- Beninger E. Der Wandalfund von Czeke – Cejkov // *ANMW*. – 1931. – № 45. – S. 183-224.
- Beranová M. Zemledéltvi starych Slovanu. – Praha, 1980.
- Berciu D. Buridava dacica. – Bucureşti, 1981.
- Bereš J., Lamiová-Schmiedlová M., Olexa L. Zahranný výskum na polykulturnom sídlisku v Nižnej Mišli – Alamenev // *VP*. – 1991. – III. – S. 166-190.
- Bereš J., Tomašová B. Druhá etapa zähranneho vyskumu v Prešove // *AVANS*. – 1989. – S. 28-29.
- Bernjakovič K. Bronzezeitliche Hortfunde von rechten Ufergebiet des oberen Theisstales // *SA*. – 1960. – VIII. – 2. – S. 325-392.
- Bialeková D. Nové včasoslovanské nálezy z juhozápadneho Slovenska // *SA*. – 1962. – X. – 1. – S. 97-148.
- Bialeková D. Slovanské obdobie // *SA*. – 1980. – XXVIII. – S. 213-228.
- Bialeková D. Davne slovenské kovačstvo. – Tatran, 1981.
- Bielenin K. Starozytne gornictwo i hutnictwo zezeza w Górach Świątokzyskich. – Kielce, 1992.
- Bihir Gh. Geto-dacii din Muntenia in epoca romană. – Bucureşti, 1984.
- Bihir Gh. Dacii liberi din nordul Daciei // *Thraco – Dacica*. – 1996. – XVII. – P. 191-202.
- Bitiri M. Cîteva data privind etapa de sfîrsit a paleoliticului superior în nord vestul României // *SMSC*. – 1980. – IV. – P. 25-36.
- Blahuta F. Nález hrnčiarskych peci z neskorej doby laténskej v Prešove // *NO*. – 1963. – 5. – S. 220-223.
- Bodor A. Contributii la problema agriculturii in Dacia inainte de cucerirea Romania. Problema obstilor la Dacia // *SCIV*. – 1957. – VIII. – P. 138-147.
- Bodor A. Structura societatii geto-dacice // *Studii dacice*. – Cluj – Napoca, 1981. – P. 7-22.
- Böhm J., Jankovich J.M. Mohylove pogrebiste v Kuštanovicich // *Carpatica*. – Praha, 1936. – 1. – S. 33-80.
- Bóna I. A korai és középsőbronzkor története Magyarországon és a Kárpát-medencében // *Rég. dolgoz.* – Budapest, 1960. – 2. – Old. 45-66.
- Bóna I. Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südostlichen Beziehungen. – Budapest, 1975.

- Bóna I. Szabolcs–Szatmár megye régészeti emlékei I // Szabolcs–Szatmár megye műemlékei. – Budapest, 1986. – I. – Old. 15-91.
- Bóna I. A honfoglalás előtti kultúrák és népei // Szabolcs–Szatmár–Bereg megye monográfiája. – Nyíregyháza, 1993. – Old. 74-81.
- Borkovský J. Staroslovanská keramika ve středni Europe. Studie k počátkum slovenské kultury. – Praha, 1940.
- Bottyan A. Szkiták a magyar Alföldön // RF. – 1955. – I.
- Brunaux J.-L., Rapin A. Gournay II. Boucliers et lances. Dépôts et trophées. – Paris, 1988.
- Budinský-Krička V. Hrob z doby rímskej a st'ahovania narodov v Kapušanoch // SA. – 1957. – 2. – S. 356-362.
- Budinský-Krička V. Slovanské mohyly na východnom Slovensku // SA. – 1958. – 1. – S. 138-205.
- Budinský-Krička V. Vyskum r.1958 na vrchu Bakhegy v Strede nad Bodrogom // SA. – 1960. – VIII. – 1. – S. 217-230.
- Budinský-Krička V. Slovanské osídlenie na severovýchodnom Slovensku // SA. – 1961. – IX. – 1-2. – S. 347-390.
- Budinský-Krička V. Žiarové hroby z doby medenej v Malých Zalužiciach – Lažňanach // AR. – 1963. – 15. – S. 680-687.
- Budinský-Krička V. Sidlisko z doby rímskej a zo začiatkov st'ahovania narodov v Prešove // SA. – 1963a. – XI. – 1. – S. 5-58.
- Budinský-Krička V. Nález poľnohospodárskych nástrojov na sidlisku v Smišanach // ŠZ AÚ SAV. – 1963b. – 11. – S. 143-151.
- Budinský-Krička V. Pohrebisko z neskorej doby Kamenej v Malých Zalužiciach – Lažňanoch // ŠZ AÚ SAV. – 1964. – 13. – S. 87-110.
- Budinský-Krička V. Prešov a okolie v praveku // Dejiny Prešova I. – Košice, 1965. – S. 29-58.
- Budinský-Krička V. Vyhodoslovenske mohyly // SA. – 1967. – 2. – S. 277-388.
- Budinský-Krička V. Príspevok k výskumu sakrálnej výšinnej dediny na východnom Slovensku // VP. – 1971. – č.2. – S. 197-226.
- Budinský-Krička V. Keltsky žiarovy hrob z Kralovského Chlmca, okr. – Trebišov // AR. – 1975. – 4. – S. 390-398.
- Budinský-Krička V. Predkušanovické žiarové pohrebisko vo Vojnatine // SA. – 1976. – 1 – S. 119-149.
- Budinský-Krička V. Šebastovce // Vyznamné slovanské náleziska na Slovensku. – Bratislava, 1978. – S. 208-214.
- Budinský-Krička V. Kráľovský Chlmec. – Nitra, 1980.

- Budinský-Krička V. K otázke skupiny východoslovenských mohýl // *Východoslovenský Pravek. Príspevky k pravekým a včasným dejinám východného Slovenska*. – Košice, 1991. – III. – S. 96-111.
- Budinský-Krička V., Lamiová-Schmiedlová M. A late 1st century B.C. – 2nd century A.D. cemetery at Zemplin // *SA*. – 1990. – XXVIII. – 2. – S. 245-344.
- Bujna J. Spiegelung der Sozialstruktur auf Laténezeitlichen Gräberfeldern im Karpatenbecken // *PA*. – 1982. – LXXIII. – S. 312-431.
- Buratiński S. Rzemieslnicza produkcja ceramiki siwej, toczony z okresu wpływów rzymskich w Nowej Hucie I Igolomi // *Kultury archeologiczne I strefy kulturowe w Europie Środkowej w okresie wpływów rzymskich*. – Warszawa – Kraków, 1976. – S. 89-112.
- Čaplovič D., Miroššayová E. Najnovšie výsledky výskumu včasnodedinneho a stredovekého osídlenia v Zempline // *VP*. – 1991. – III. – S. 115-134.
- Chidiosan N. Contributii la istoria tracilor din nord-vestul Romaniei. – Oradea, 1980.
- Child G. *The Danube in Prehistory*. – Oxford, 1929.
- Chirila E., Socolan A. Tezaur si descoperiri monetare din colectia Muzeului județean Maramureș. – Baia Mare, 1971.
- Chmiedłowska A. Grzebieńie starożytne i średniowieczne z ziem polskich. – Łódź, 1971.
- Chropovský B. K etnogenéze Slovákov // *Historický Časopis*. – 1982. – 30. – S. 19-27.
- Chropovský B., Dušek V., Polla B. Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku. – Bratislava, 1960. – T. I.
- Cichorius C. *Die Reliefs der Traianssaule*. – Berlin, 1896. – T. 2.
- Crîșan I.H. Materiale dacice. Din necropola si asearea de la Ciumești si problema raporturilor dintre daci si celti in Transilvania. – Baia Mare, 1966.
- Crîșan I.H. *Ceramica daco-getica*. – București, 1969.
- Crîșan I.H. In legătură cu datarea necropolei celtice de la Ciumești // *Marmatița*. – Baia Mare, 1971. – P. 55-92.
- Crîșan I.H. *Burebista și epoca sa*. – București, 1977.
- Crîșan I.H. *Spiritualitatea geto-dacilor*. – București, 1986.
- Crîșan I.H. Granița de Nord-Vest a Dacii // *Ephemeris Napocensis*. – 1992. – II. – P. 27-36.
- Csallány D. Die Bereg – Kultur // *Acta Antiqua et Archeologica*. – 1966. – 10. – S. 87-88.
- Csallány D. *Beszámoló a beregsurányi ásatásokról (1965–1969)*. Kézirat. Josa András museum. – Nyíregyháza, 1969.

- Daicoviciu H. Probleme si perspective ale săpăturilor arheologice din munții Oraștiei // SCIV. – 1962. – XIII. – P. 9-17.
- Daicoviciu H., Bandula O., Glodariu I. Cercetările de la Oncești din Maramureș. – Baia Mare, 1965.
- Demetrová S. Žiarové hroby z neskorej doby bronzovej a zo začiatku staršej doby železnej v Zemplinských Kopčanoch // ŠZ AÚSAV. – 1983. – 20. – S.113-123.
- Demetrová S. Počátky gavskej kultury na Slovensku // SA. – 1986. – XXXIV. – 1. – S. 97-129.
- Dergacev V. Epoca bronzului. Perioda Timpurie // Thraco-Dacica. – 1994. – 1-2. – P. 123-127.
- Diaconu Gh. Dacii din nord-vest in epocă romana carpii in teritoriul intracarpatic // SCIVA. – 1986. – 37. – P. 296-308.
- Dumitrașcu S. Noi consideratii asupra dacilor liberi de epocă romană din nord-vestul României // SMSC. – 1975. – P. 51-60.
- Dumitrașcu S. Raport asupra cercetarilor arheologice de la Misca (județul Bihor) // MCA. – 1979. – P. 161-166.
- Dumitrașcu S. Dacia apuseana. – Oradea, 1993.
- Dumitrașcu S., Bader T. Asezarea dacilor liberi de la Medieșul Aurit. – Satu Mare, 1967.
- Dušek M. Slovensko v mladšej dobe halštatskej // SA. – 1971. – 2. – S. 423-464.
- Dvořák P. Odkryté dejiny. – Bratislava, 1975.
- Eggers H.J. Der römische Import im freien Germanien. – Hamburg, 1951.
- Eisner J. Slovensko v pravéku. – Bratislava, 1933.
- Eliade M. De Zalmoxis de Gengis-Han. – București, 1980.
- Fehér G. Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammen lebens // AAH. – 1957. – 2. – Old. 260-294.
- Ferenczi St. Cu privire la apărarea hotarului de nord al provinciei Dacia // SMSC. – 1969. – P. 91-110.
- Filip J. Keltové ve Středni Evropě. – Praha, 1956.
- Fremersdorf F. Römisches Buntlas in Köln. – Köln, 1958.
- Gabler D., Vaday A.H. Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. – Budapest, 1986.
- Gábori M. Az epipaleolitikum lelöhelye Honton // AÉ. – 1956. – 83-2.– P. 177-183.
- Gáčková L. Nález z doby rímskej zo Šamudoviec, okr. Michalovce // VP. – 1991. – III. – S. 157-165.

- Garam É., Patay P., Soproni S. Sarmatisches wallsystem im Karpatenbecken. – Budapest, 1983.
- Garbsh J. Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert. – München, 1965.
- Gašaj D., Močalová H. Keltské žiarové hroby z Valalíkov – Koštian // HC. – 1987. – 18. – S. 247-262.
- Glodariu I. Un atelier de făurărie la Sarmizegetusa dacică // AMN. – 1975. – XII. – P. 107-119.
- Glodariu I., Jaroslavschi E. Civilizatia fierului la daci (sec. II i.e.n. – I e.n.). – Cluj - Napoca, 1979.
- Godlowski K. The Chronology of the Late Roman and Early Migration periods in Central Europe. – Krakow, 1970.
- Godlowski K. Materiały do poznania kultury przeworskiej na Górnym Śląsku // MSW. – 1977. – IV. – S. 7-237.
- Godlowski K. “Superiores Barbari” und die Markomanenkriege im Lichte archäologischen Quellen // SA. – 1984. – XXXII. – 2. – S. 327-350.
- Gostar M. Ramura nordică a dacilor-costobocii // Buletinul Universitatilor. – Cluj, 1956. – N1-2. – P. 183-201.
- Gramopol M. Artă și arheologie Dacică și Romană. – București, 1982.
- Gudea N. Vasele ceramice, ștampilate de la Porolissum // AMP. – 1989. – IV. – P. 105-145.
- Gudea N., Pop I.I. Das Römerlager von Risnov (Rosenau). Cvmidava. Beiträge zu den Limesuntersuchungen im Südosten des römischen Dazien. – Brasov, 1971.
- Haevernich T.E. Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel – und Spätlaténezeit auf dem europäischen Festland. – Bonn, 1960.
- Hajnalová E. Nálezky a analýza rastlinných makrozvyškov z archeologických výskumov // AVANS. – 1987. – S. 95-97.
- Hampel J. A Nemzeti múzeum régiségtárának gyarapodása // AÉ. – 1880. – XIV. – Old. 347.
- Hampel J. A bronzkor emlékei Magyarhonban. – Budapest, 1886, 1892, 1897. – T. I-III.
- Hampel J. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. – Braunschweig, 1905. – Bd. I-III.
- Hawks J.D., Wolpoff M.H. The four faces of Eve: Hypothesis compatibility and human origins // Quaternary International. – 2001. – № 75. – P. 41-50.
- Hečková I. Podiel výrobných centier rímskych provincií na spoločensko – ekonomickom vývoji naddunajského barbarika vo svetle rímskych importov // SA. – 1982. – XXX. – S. 5-78.

- Henning J. Entwicklungstendenzen der Keramikproduktion an der mittleren und unteren Donau im I. Jahrtausend u. Z. // Zeitschrift für Archäologie. – 1977. – 11. – S. 181-206.
- Hillebrand J. Magyarország őskora – Die ältere Steinzeit Ungarns // AH. – 1935. – XVII.
- Hlinka J., Kolníková E., Kraskovská L. Nálezy minci na Slovensku. III. – Bratislava, 1978.
- Hodson F.R. The La Tène Cemetery at Münsingen – Rain. – Bern, 1968.
- Hollý A., Mihok L., Kotigoroško V.G. Metallographic analysis of Dacian Iron objects // 9th Symposium on Metallography. – Košice, 1995. – P. 398-401.
- Hunyady I. Kelták a Kárpátmedencében // Diss. Pann., II. – Budapest, 1942–1944. – 153 old.
- Hunyady I. Kelták a Kárpátmedencében (Leletanyag – Fundstoff), Régészeti füzetek. – Budapest, 1957. – 2.
- Iercoșan N. Cultura Tiszapolgár în Vestul României. – Cluj – Napoca, 2002.
- Iercoșan N., Lazin Gh. Topoare eneolitice descoperite în județul Satu Mare // SMSC. – 1996. – XIII. – P. 15-26.
- Istoria Românilor. – București, 2001. – Vol. I-III.
- Istvánovits E. Az apagyai császárkori telep // NJAMÉ. – 1993. – XXXIII-XXXV. – Old. 9-31.
- Istvánovits E. Some Data on the History of the Upper Tisza region in the Roman Age // VP. – 1993a. – IV. – P. 127-142.
- Istvánovits E. Korai szláv település maradványai Kisvárda határában // NJAMÉ. – Nyíregyháza, 2001. – XLIII. – Old. 165-183.
- Istvánovits E. A rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékhelye. – Nyíregyháza, 2003.
- Jahn M. Die Bewaffnung der Germanen in alterer Eisenzeit. – Würzburg, 1916.
- Jahn M. Der Reistersporn seine Entstehung und früheste Entwicklung. – Lipsk, 1921.
- Jankovich J.M. Podkarpatska Rus v prehistorii. – Mukačevo, 1931.
- Jankovich J.M. A munkácsi Lehoczky-múzeum régészeti ásatásai a cseh megszállás alatt // Hajnar – Ungvár, 1942. – Old. 290-303.
- Janšák S. Praveké sidliská s obsidianovou industriou na východnom Slovensku. – Bratislava, 1935.
- Jaroslavschi E. Au prelucrat dacii sticla? // Studii dacice. – Cluj – Napoca, 1981. – P. 166-173.
- Juga G.M. Raport preliminar privind cercetarea arheologică de la Mesteacăn / județul Maramureș // MCA. – 1979. – P. 311-314.

- Jurečko P. K problematike kulturno-spoločenských vst'ahov na sídliskách z doby rímskej na východnom Slovensku // SA. – 1981. – XXIX. – 2. – S. 313-340.
- Jurečko P. Problematika tzv. sivej keramiky v dobe rímskej so zreteľom na výsledny výskumu na východnom Slovensku // HC. – 1981a. – XII. – S. 169-210.
- Jurečko P. Významné centrum hrčiarkej výroby z doby rímskej na východnom Slovensku // NO. – 1982. – 24. – S. 113-139.
- Jurečko P. Príspevok k riešeniu problematiky osídlenia východného Slovenska v dobe rímskej // HC. – 1983. – 14. – S. 277-383.
- Jurečko P. Výskum v Trstenom pri Hornáde. (K problematike osídlenia východného Slovenska v závere 1. tisícročia pred n.e. // SA. – 1983a. – 31. – S. 415-442.
- Kalicz N. A korabronzkori nyírségi csoport telepe Nyírpazony határában. // AÉ. – 1967. – 94-1. – Old. 3-17.
- Kalicz N. Die Frühbronzezeit in Nordost – Ungarn. – Budapest, 1968.
- Kalicz N. Rézkori lelet Paszob községben // NJAMÉ. – 1980. – Old. 9-17.
- Kalicz N. Magyar Istenek. – Budapest, 1980a.
- Kaminská L. Výsledky paleolitického bádania na východnom Slovensku za posledné desaťročie // VP. – 1991. – III. – S. 9-25.
- Katz J. Érmészeti adlékok // AÉ. – 1980. – III. – Old. 192-193.
- Kemenczei T. Bronzkori halmazleletek // NJAMÉ. – 1965. – VI – VII. – Old. 19-44.
- Kemenczei T. Geschichte Nordungarns im 13–9 Jahrhundert v.u.z. // AAH. – 1975. – 27. – S. 331-336.
- Kobal J. Skarby brazowe Zakarpacia / Ukraina: problem interpretacii // Beitrage zur Deutung der bronzezeitlichen Hort – und Grabfunde in Mitteleuropa. – Krakow, 1997. – S. 109-141.
- Kocich J., Leucaničová M. Metalograficky rozbor kosákov z Nižnej Myšle // SA. – 1980. – 2. – S. 383-392.
- Kolník T. Die pannonische Keramik mit Stempelverzierung und ihre Einflüsse in der Slowakei // Epitymbion Romén Haken. – Praha, 1958. – S. 61-70.
- Kolník T. Preh'lad a stav bádania o dobe rímskej a stahovania národov // SA. – 1971. – XIX. – 2. – S. 499-558.
- Kolník T. Anfänge der germanischen Besiedlung in der Südwestslowakei und das Regnum Vannianum // Symposium ALZAG. – 1977. – S. 143-172.
- Kolník T. Doba rímska a doba st'ahovania národov // SA. – 1980. – XXVIII – 1. – S.197-212.
- Kolník T. Römerzeitliche Gräberfelder in der Slowakei. – Bratislava, 1980a.

- Kolník T. The Roman and Great Migration Periods // *Archaeological Research in Slovakia*. – Nitra, 1981. – P. 113-132.
- Kolník T. *Staroveka plastica*. – Bratislava, 1981a.
- Kolník T. *Rímske a germánske umenie na Slovensku*. – Bratislava, 1984.
- Kolníková E. Hromadný nález rímskych mincí v Prešove a jeho numizmaticko-historický význam // *SN*. – 1970. – I. – S. 28-73.
- Kolníková E. Ku konfrontácii nálezov mincí s výsledkami bádania o dobe rímskej na Slovensku // *SA*. – 1973. – XXI. – S. 167-186.
- Kolníková E. Novozískané rímske mince z hromadného nálezu v Prešove // *SN*. – 1976. – IV. – S. 228-231.
- Kolníková E. *Kelské mince na Slovensku*. – Bratislava, 1978.
- Kolníková E. Hromadný nález keltsko-dáckych mincí z Ptičia. Príspevok k hospodársko-spoločenským dejinám východného Slovenska // *SN*. – 1980. – VI. – S. 29-98.
- Kolníková E. Načrt problematiky keltského mincovníctva na Slovensku // *SN*. – 1984. – VIII. – S. 27-84.
- Kolníková E. Kritický rozbor a klasifikácia nálezov rímskych mincí na Slovensku // *SN*. – 1986. – IX. – S. 59-97.
- Korek J. Adatok a Tiszahát neolitikumához // *NJAMÉ*. – Nyíregyháza, 1983. – Kot.XVIII – XX. – Old. 8-31.
- Korek J., Patay P. A búkki kultúra elterjedése Magyarországon // *RF*. – 1958. – Sz. 2. – Old. 29-32.
- Koščević R. *Anticke fibule s poručja Siska*. – Zagreb, 1980.
- Kostrzewski J. Die ostgermanische Kultur der Spätlaténezeit // *MB*. – 1919. – № 18. – S. 84-139.
- Kőszegi F. Beiträge zur Geshichte der ungarischen Urnenfelderzeit (HA-B) // *AAH*. – 1960. – 12. – S. 137-186.
- Kotigoroško V.G. Antichitățile dacice din zona Tisei superioare // *Thracodacica*. – 1991. – XII. – P. 114-132.
- Kotigoroško V.G. Problèmes de la chronologie de la culture dace de la région de la Haute – Tisza // *Relations thraco-illyro-helleniques*. – 1994. – P. 304-314.
- Kotigoroško V. Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tene și romană). – București, 1995.
- Kovács T. *A bronzkor Magyarországon*. – Budapest, 1977.
- Kraskovská L. Rímske bronzové nádoby na Slovensku // *SA*. – 1976. – XXIV. – 2. – S. 429-440.
- Kraskovská L. Römische Glasgefäße in der Slowakei // *SA*. – 1981. – XXIX. – 2. – S. 377-392.

- Krekovič E. Rimska importovaná keramika na Slovensku // SA. – 1981. – XXIX. – 2. – S. 341-376.
- Krekovič E. Rimske importy na Slovensku // PA. – 1987. – LXXVIII. – S. 231-282.
- Kropotkin V.V. Denkmäler der Przeworsk – Kultur in der Westukraine und ihre Beziehungen zur Lipica- und Cernjachov – Kultur // Symposium ALZAG. – 1977. – S.173-200.
- Kunisz A. Cronologia naplywu pieniądza rzymskiego na ziemie Malopolski. – Wroclaw – Warszawa – Kraków, 1969.
- Kunisz A. Numizmatyka rzymska // Vademecum hystoryka starozytnei Grecii I Rzymu. – Warszawa, 1982. – S. 269-304.
- Kuzmová K. Nižinné sídliská z neskorej doby laténskej v strednom Podunajsku // SA. – 1980. – XXVIII. – S. 313-340.
- Kuzmová K., Poth P. Terra sigilata v barbariku. – Nitra, 1988.
- Lamiová-Schmiedlová M. Hrnčiarska dielňa z doby rimskej v Šebastovciach // AR. – 1962. – 14. – S. 800-813.
- Lamiová-Schmiedlová M. Hrebene z doby rimskej a st'ahovania národov z východného Slovenska // ASM. – 1964. – I. – S. 191-201.
- Lamiová-Schmiedlová M. Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südoslowakei // SA. – 1969. – XVII. – 2. – S. 403-501.
- Lamiová-Schmiedlová M. Ältere Römische Kaiserzeit in der Ostslowakei // Symposium ALZAG. – 1977. – S. 201-208.
- Lamiová-Schmiedlová M. Evidence of Iron-Working during the Roman Period in Medzany // SA. – 1987. – XXXV. – P. 27-40.
- Lamiová-Schmiedlová M. Poznámka k súvisu klimatických zmien a výberu miesta sídliska // ŠZ AÚSAV. – 1990. – 26. – S. 205-207.
- Lamiová-Schmiedlová M., Tomašová B. Osada z doby bronzovej a hrnčiarska dielňa z doby rimskej v Ostrovanoch // NO. – 1988. – 30. – S. 77-96.
- Lamiová-Schmiedlová M., Mačala P. Nálezy z rozpušeneho pohrebiska zo staršej doby rimskej v Kvakovciach, okr. Vranov nad Topľou // VP. – 1991. – III. – S. 133-144.
- Laszlo A. Consideratii asupra ceramicii de tip Gava din hallstattul timpurin // SCIV. – 1973. – T. 24. – P. 575-609.
- László Gy. A hofongláló Magyar nép élete. – Budapest, 1944.
- Lazin Gh. Circulatia monetară in nord-vestul României // SMSC. – 1969. – P. 111-117.
- Lazin Gh. Monete antice din colectia Muzeului județean Satu Mare // SMSC. – 1980. – IV. – P. 127-132.
- Lazin Gh. Cuptoare dacice de ars ceramică din sec. III – IV e.n. descoperite la Satu Mare // SMSC. – 1980a. – IV. – P. 133-142.

- Lazin Gh. Două piese de metal din sec. VIII – IX descoperite în localitatea Lazuri, jud. Satu Mare // SMSC. – 1981-1982. – V-VI. – P. 137-142.
- Lazin Gh. Descoperiri dacice din sec. III i.e.n. – I e.n. in județul Satu Mare // SMSC. – 1982. – V-VI. – P. 69-91.
- Lazin Gh. Civilizatia dacică in sec. II e.n. – I e.n. in nord-vestul României // Symp. Thrac. – 1990. – 8. – P. 62-67.
- Lazin Gh., Ciarnău I. Monede antice din județul Satu Mare // SMSC. – 1993. – IX-X. – P. 49-51.
- Lazin Gh., Hep M. Asezări și descoperiri arheologice din secolele V–IX e.n. in județul Satu Mare // Symposia Thracologica. – Satu Mare – Carei. – 1990. – P. 79-86.
- Lazin Gh., Popescu I. Monede antice mai recent descoperite in județul Satu Mare // SMSC. – 1987. – VII-VIII. – P. 95-100.
- Lehoczky T. Adatok hazánk archeológiájához, különös tekintettel Beregmegyére és környékére. – Munkács, 1892. – T. I.
- Lehoczky T. Régibb vaskori emlékek Munkács környékén // AÉ. – 1906. – Köt. XXVI. – Old. 337-346.
- Lehoczky T. Adatok hazánk archeológiájához, különös tekintettel Beregmegyére és környékére. – Munkács, 1912. – T. II.
- Longauerová M., Longauer S. Structural Analysis of a Scabbard and a ring Mail from Zemplin // SA. – 1990. – XXXVIII. – P. 349-354.
- Lupu N. Tilisca. Asezările arheologice de pe Cățanas. – București, 1989.
- Macrea M. Burebista și cultii de la Dunarea de mijloc // SCIV. – 1956. – VII. – 1-2. – P. 119-136.
- Macrea M. De la Burebista la Dacia postromana. – Cluj – Napoca, 1978.
- Machnik J. Studia nad kultura ceramiki sznurowej v Malopolsce. – Warszawa – Wroclaw – Krakow, 1966.
- Makkay J. Az Ujkenézi (Cserepeskenezi I) kelta leletek // NJAME. – 1960. – I. – Old. 24-29.
- Makkay J. A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei. – Budapest, 1982.
- Márton L. A korai La Tène kultúra Magyarországon // AH. – 1933. – XI.
- Mihălescu-Birlibá V. Un nouveau groupe culturel sur le territoire de Roumanie. Les fouilles de Branste – Nemțisor (comm. de Vinători, dep. de Neamț) // Dacia. – 1980. – XXIV. – P. 181-207.
- Mihálík J. Űrmezi urnatemető // AÉ. – 1892. – XII. – Old. 95.
- Mihálík J. Őskori emlékek Ugocsa vármegyében // AÉ. – 1893. – 2. – Old. 410-418.

- Mihálik J. A Felső-Mérai La-Téne-kori vasleletről // AÉ. – 1905. – XXV. – Old. 261-266.
- Mihok L., Miroššayová E., Veselovská J. Metalografický rozbor železných predmetov z neskorej doby laténskej zo Zemplina // VP. – 1993. – IV. – S. 95-108.
- Miroššayová E. Zahranný výskum halštatského sídliska v Stretavke, okr. Michalovce // AR. – 1979. – 1. – S. 121-143.
- Miroššayová E. Depot železných predmetov z Nižnej Myšle // SA. – 1980. – 2. – S. 383-394.
- Miroššayová E. Kultúry doby halštatskej na východnom Slovensku a ich vzťahy k susedným oblastiam // Autoref. dis. na získanie ved. hod. kand. hist. vied. – Košice, 1982.
- Miroššayová E. Stopy kovolejárskej činnosti v Rade // ŠZ AÚSAV. – 1983. – 20. – S. 125-132.
- Miroššayová E. Problematika osídlenia východného Slovenska v dobe halštatskej // SA. – 1987. – XXXV. – 1. – S. 107-164.
- Mocsy A. A késői vaskor kelták, dákok és pannonok // Magyarország története. – Budapest, 1984. – I. – Old. 180-197.
- Mocsy A., Fitz J. Pannonia régészeti kézikönyve. – Budapest, 1990.
- Moscalu E. Ceramica traco – getică. – București, 1983.
- Motyková-Sneidrová K. Zur Chronologie der ältesten römischen Kaiserzeit im Böhmen // Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte. – Berlin, 1965. – S. 103-174.
- Mozsolics A. Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung // AAH. – 1957. – 8. – S. 119-156.
- Mozsolics A. Bronze und Goldfunde des Karpatenbeckens. – Budapest, 1973.
- Müller R. Késővaskori vaseszközlelet Petneházáról // NJAMÉ. – 1983. – XVIII-XX. – Old. 61-74.
- Nemet P. Tyukod // AÉ. – 1973. – 100. – Old. 166.
- Németi I. Cuptoare de ars ceramică din epoca Laténe de la Andrid (jud. Satu Mare) // SCIVA. – 1974. – XXV. – P. 579-583.
- Németi I. Das späthalstattzeitliche Gräberfeld von Sanislau // Dacia. – 1982. – XXVI. – S.115-144.
- Németi I. Noi descoperiri din epoca migrațiilor din zona Carei (jud. Satu Mare) // SCIVA. – 1983. – 34. – 2. – P. 134-150.
- Németi I. Contribuții la istoricul hallstattului târziu din Nord-Vestul României în lumina noilor descoperiri arheologice // AMP. – 1984. – VIII. – P. 129-146.

- Németi I. Descoperiri din neoliticul târziu în valea Crasnei // SMSC. – 1986-1987. – VII–VIII. – P. 15-62.
- Németi I. Descoperiri arheologice de pe teritoriul localității Moftinu Mic (jud. Satu Mare) // SMSC. – 1987. – VII–VIII. – P. 101-114.
- Németi I. Necropola Laténe de la Pișcolt, jud. Satu Mare. I // Traco-dacica. – 1988. – IX. – P. 49-73.
- Németi I. Necropola Laténe de la Pișcolt, jud. Satu Mare. II // Traco-dacica. – 1989. – X. – P. 75-114.
- Németi I. Problema relațiilor dintre daci și celți în nord-vestul României în lumina izvoarelor arheologice // Symp. Thrac. – 1990. – 8. – P. 50-56.
- Németi I. Necropola Laténe de la Pișcolt, jud. Satu Mare // Thraco-dacica. – 1992. – XIII. – P. 59-112.
- Nemoianu L. Sondajul arheologic de la Călinesți (județul Maramureș) // MCA. – 1979. – P. 133-134.
- Nepper Ibolya M. Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. – Budapest – Debrecen, 2002.
- Neustupný J. Slovanské mohyly u Stredy nad Bodrohom // SA. – 1958. – VI. – 1. – S. 206-208.
- Novotny B. Die Slowakei in der Jungeren Steinzeit. – Bratislava, 1958.
- Olexa L. Naleziská z doby bronzovej Nižnej Mišli sprava o výsledkoch výskumu opevnených sídliska a pohrebisko kultury // SA. – 1992. – 2. – S. 184-204.
- Olteanu St., Neagu N., Seclaman D. Tehnologia obținerii fierului din minereu și problema continuității istorice pe teritoriul României în mileniul I e.n. // SCIV. – 1981. – 32. – P. 217-232.
- Ondrouch V. Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku. – Bratislava, 1957.
- Ondrouch V. Nálezky keltských, antických a byzantských minci na Slovensku. – Bratislava, 1964.
- Ordentlich I. Anordnung und Bau der Wohnungen in Rahmen der Otomanikultur in Rumänien. – Dacia. – 1968. – XII. – S. 141-154.
- Párducz M. Die frühesten Funde der ersten pontisch – germanischen Denkmäler gruppe in Ungarn. – Berlin, 1935.
- Párducz M. Beiträge zur Geschichte der Sarmaten in Ungarn // AAH. – 1956. – VII. – S.139-182.
- Párducz M. Szkitakori sír Torpón // NJAMÉ. – 1969. – XI. – Old. 81-88.
- Párducz M. Probleme der skythenzeit im Karpatenbecken // AAH. – 1973. – 25. – S. 27-63.
- Pârvan V. Dacia. Civilizațiile antice din țările Carpato-Danubiene. – București, 1967.

- Pârvan V. Getica. O protoistorie a daciei. – București, 1982.
- Pasternak J. Ruske Karpaty v archeologii. – Praha, 1928.
- Pasternak J. A Krylosi (Galicia) magyar leletek // AH. – 1937. – Vol. 21. – 193 old.
- Pastor J. Laténsky žiarový hrob v Košiciach // AR. – 1954. – 3. – S. 338-341.
- Pastor J. Sidliskový výskum na Somotorskej hore r.1955 // SA. – 1958. – Č.2. – S. 314-346.
- Pastor J. Keltský žiarový hrob v Košťanoch // AR. – 1959. – 4. – S. 526-528.
- Pastor J. Sidliskový výskum v Blažiciach // ŠZ AÚSAV. – 1961. – 6. – S. 83-122.
- Pastor J. Kostrové pohrebisko v Hraničnej pri Hornade // Východoslovensky pravek. – Košice, 1971. – 2. – S. 89-179.
- Pastor J. Wyniki prac wykopaliskowych Muzeum Wschodnioslowackiego w Blażicach v roku 1969 // AAC. – 1976. – 16. – S. 95-106.
- Patay P. Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. – Budapest, 1939.
- Patay P. A fényeslitkei rézkori temető // NJAMÉ. – 1969. – Kot. XI. – Old. 15-62.
- Pavuk J., Šiška S. Neolit a eneolit // SA. – 1980. – XXVIII. – 1. – S. 137-158.
- Pelikan O. Slovensko a rímska impérium. – Bratislava, 1960.
- Pieta K. Die Puchov – Kultur. – Nitra, 1982.
- Pieta K., Kolniková E. Druhy hromadný nález keltských minci z Dolného – Kubina – Velkeho Bysterca // SA. – 1986. – XXXIV. – 2. – S. 383-408.
- Pieta K., Moravčík J. Spätlatènezeitlicher Opferplatz in Prošne // SA. – 1980. – XXVIII. – S. 245-286.
- Pichlerová M. Gerulata Rusovce. Rímske pohrebisko. – Bratislava, 1981. – T.II.
- Pleiner R. Závěr kolokvia // SN. – 1984. – VIII. – S. 183-192.
- Poczy K. Intercisa II. Keramik. – Budapest, 1957.
- Popa R. Noi cercetări de arheologie medievală in Maramureș. Santierul Sarasău // SCIV. – 1971. – 4. – P. 601-626.
- Popilian G. Necropola daco-romană de la Locușteni. – Craiova, 1980.
- Potushniak M. Some results of research on the Middle Neolithik layer from a multilevel settlement near the village of Zastavne // Zápšzony – Kovadomb in the Carpathian Ukraine // JAMÉ. – 1997. – XXXVII – XXXVIII. – P. 35-50.
- Poulik I. Staroslovanská Morava. – Praha, 1948.
- Pravek Východného Slovenska. – Košice, 1966. (PVS).

- Pronin V. Archeologicke nálezy na Černeckej hore v Mukačeve // ŠZ AUSA. – 1959. – č.3. – S. 5-22.
- Raddátz K. Der Tohrberger Moorfund // Offa – Bucher. – 1957. – 13. – S. 145-149.
- Radnóti A. Bronzegefäße von Pannonien // Disser. Pann. – Budapest, 1938. – II. – 6.
- Radwan M. Starożytne hutnictwo Swietokrzyskie // Metody badan i wyniki. Rozprawy. – Krakow, 1967. – 57. – S. 69-76.
- Rajtová V. Hodnotenie zoologického materiálu z osady v Nižnej Myšli, poloha Alemenev // VP. – III. – S. 191-192.
- Rarcsi G. A magyar szókincs eredete. – Budapest, 1958.
- Ratkoš P. Slovensko v dobe veľ'komoravskej. – Košice, 1988.
- Reinach S. A herpali paizedudor // AR. – 1894. – XIV. – Old. 395-404.
- Reinecke P. Aus der russischen archäologischen Literatur // Meinzer zeitschrift, I. – Mainz, 1906. – S. 42-51.
- Reinecke P. Zu den Gräberfunden von bodenbach a.d. Elbe // WPZ. – 1915. – S. 12-47.
- Reinecke P. Mainzer Aufsätze zur Chronologie der Bronze- und Eisenzeit. – Bonn, 1965.
- Roman P., Nemeti I. Cultura Baden in Romania. – București, 1978.
- Roska M. Kelta sírok és egyéb emlékek Balsárol // Dolgozatok – Kolozsvár. – 1915. – VI. – Old. 18-45.
- Roska M. Az ősrégészet kézikönyve. – Kolozsvár, 1926. – I; 1927. – II.
- Rusu M. Das keltische Fürstengrab von Ciumești in Romänien // BerRGK. – 1969. – 50. – S. 267-300.
- Rusu M., Bandula O. Mormintul unei capetenii celtice de la Ciumești. – Baia Mare, 1970.
- Sabolcs-Szatmár megye műemlékei. – Budapest, 1986. – I. // PA. – 1987. – 78. – S. 134-204.
- Schulz W. Leuna ein Germanischer Bestattungsplatz der Spätromischen Kaiserzeit. – Berlin, 1953.
- Scopran C. Cavalerul Trac. – Constanța, 1967.
- Sîrbu V. Credințe si practici funerare, religioase si magice în lumea geto-dacilor. – București, 1993.
- Sîrbu V. The Getae “Gold and Silver Princes” (4th-3th Centuries BC). Some Considerations // Studia Universitatis “Babeș-Bolyai” Historia. – 2006. – 51. – no. 1. – P. 12-41.
- Sedláčková H., Waldhauser J. Laténská pohřebište ve středním Polabi, okr. Nymbyrk Galați PA. – 1987. – 78. – S. 134-204.

- Šiška S. Slovanské sídliskové objekty v Hnojnom, okres Michalovce // AR. – 1964. – XVI. – 3. – S. 379-395, 407-408.
- Šiška S. Tiszapolgárska kultúra na Slovensku // SA. – 1968. – XVI. – 1. – S. 61-175.
- Šiška S. Kultúry polgárskeho okruhu v eneolite // Slovensko v mladšej dobe kamennej. – Bratislava, 1970. – S. 160-181.
- Šiška S. Gräberfelder der Lažňany – Gruppe in der Slowakei // SA. – 1972. – XX. – 1. – S. 107-175.
- Šiška S. Sídlisko z mladšej doby kamennej v Prešove – Šarišských Lúkach // SA. – 1976. – XXIV. – 1. – S. 83-117.
- Šiška S. Die Bükker Kultur in der Ostslowakischen Tiefebene // SA. – 1979. – XXVII. – 2. – S. 245-290.
- Šiška S. Druhy rok výskumu v Čečejovciach // AVANS – 1980. – 1981. – S. 286-289.
- Šiška S. Kultura s východnou lineárnou keramikou na Slovensku. – Bratislava, 1989.
- Šiška S. Keramika a datovanie neolitickej dielne v Kašove // VP. – 1991. – III. – S. 69-74.
- Slivka M., Vallašek A. Hrady a hrádky na Východnom Slovensku. – Košice, 1991.
- Spear N. Treasury of archeological bells. – New York, 1978.
- Stanciu I. Descoperiri din doua jumătate a mileniului I î.H. și mileniul I d.H. în județul Maramureș // EN. – 1992. – II. – P. 169-188.
- Stanciu I. Asezarea prefeudală de la Lăpuel. jud. Maramureș (Cercetări arheologice din anii 1992, 1993) // EN. – 1994. – IV. – P. 267-322.
- Stanciu I. Vestigii medievale timpurii din județul Satu Mare // SMSC. – 1996. – XIII. – P. 71-93.
- Stanciu I. Über die Slawischen Brandhügelgräber vom typ Nușfalău-Someșeni (Nordwestern Rumäniens) // AMN. – 1999. – 36. – 1. – S. 245-263.
- Stanciu I. Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X) // Arheologia Medievală. – 2000. – III. – P. 127-191.
- Stanciu I. Teritoriul nord-vestic al României și Khaganatul Avar // AMP. – 2000f. – XXIII. – Vol. I. – P. 403-451.
- Stanciu I. Descoperiri medievale timpurii din județele Satu Mare și Maramureș. Date noi, observații și opinii referitoare la ceramica medievală timpurie din Nord-Vestul României // Marmatia. – Baia Mare, 2003. – 7/1. – P. 249-316.
- Stringer C.B. Modern human origins – distinguishing the models // African Archaeological Review. – 2001. – № 18. – P. 67-75.

- Szabó M. A kelták nyomában Magyarországon. – Budapest, 1971.
- Szabó M. Das keltische Drachenpaarmotiv // CAH. – 1989. – S. 119-128.
- Szabó M., Petres E.F. Decorated Weapons of the La Tène iron age in the Carpathian Basin. – Budapest, 1992.
- Szathmáry L. Antropological Investigations of the Cremated Remains of the Kurgen I of Bratovo (The Carpatian Ukraine) // NJAMÉ. – 1988. – XXI-XXIII. – P. 17-22.
- Szönyi E.T. Zur Verbreitung und Herstellung der sog. ratischen Keramik in Pannonien // AAH. – 1973. – 25. – S. 87-109.
- Szova P. Ungvár őskora. – Ungvár, 1943.
- Thomas S. Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Keiserzeit // Arbeits-, und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege. – 1960. – BD.8. – S. 54-215.
- Točik A. K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopoštu // AR. – 1959. – 6. – S. 841-873.
- Todorovič J. Kelti u jugoistočnoj Evropi. – Beograd, 1968.
- Tomaschek W. Die alten Thraken. Sitzungsberichte der keiserlichen Akademie Wissenschaften. – Wien, 1983.
- Tomašová B. Nálezy z okolia Prešova // AVANS. – 1989. – S. 99.
- Tompa F. Die Badkeramik in Ungarn // AH. – 1929. – V-VI.
- Tompa F. A bronzkori kultúra kialakulása Magyarországon. – Budapest, 1937.
- Vago E.B., Bóna I. Die Gräberfelder von Intercisa I. Der spatrömische Südstfriedhof. – Budapest, 1976.
- Vasiliev V. Sciții – agatirsi pe teritoriul României. – Cluj – Napoca, 1980.
- Vasiliev V., Rustoiu A., Balahuri E., Cosma C. Solotvino – “Cetate” (Ukraina Transcarpatică). Asezările din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din evul mediu timpuriu. – Cluj – Napoca, 2002.
- Vaday A.H. Die Sarmatischen Denkmäler des Komitat Szolnok. – Budapest, 1989.
- Vech K. Kelta leletek a Miskolci múzeumban // A Herman Ottó múzeum évkönyve. – Miskolc, 1969. – VIII. – Old.69-114.
- Velaičik I., Furmanek V. Doba bronzova // SA. – 1980. – 28. – S. 169-179.
- Visy Z. Die Daker am Gebiet von Ungarn // MFME. – 1970. – I. – S. 5-29.
- Vizdal J. Hromadný nález slovanských nádob v Oborine // AR. – 1963. – 3. – S. 365-366, 372-377.
- Vizdal J. Zemplin v mladšej dobe kamennej. – Košice, 1973.
- Vizdal J. Zachranny výskum keltského pohrebiska v Ižkovciach // SA. – 1976. – XXIV. – 1. – S. 151-190.
- Vizdal J. Tiszapolgárske pohrebisko vo Vel'kých Raškovciach. – Košice, 1977.
- Vizdal J. Potiska kultura na východnom Slovensku. – Košice, 1980.

- Vizdal J. Dalšie hroby na keltskom pohrebisku v Ižkovciach // AR. – 1982. – 5. – S. 488-491.
- Vladár I. Osteuropäische und Medierrane einflüsse in Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit // SA. – 1973. – XXI-2. – S. 253-357.
- Vladár J. Spišský Stvertok. Opevnena osada otomanskej kultury. – Nitra, 1975.
- Vladescu C. Armata romana in Dacia Inferior. – București, 1983.
- Vulpe A. Archäologische Forschungen und Historische betrachtungen über das 7. bis 5. Jh.im Donau – Karpatenraum // MA. – 1970. – II. – S. 115-182.
- Vulpe A. Le necropole tumulaire de Popești // Traco – Dacica. – 1976. – P. 193-215.
- Vulpe A. Istoria si civilizația spațiului carpato-dunărean între mijlocul secolului al VII-lea si începutul secolului al III-lea a. Chr. // Istoria Românilor. – București, 2001. – Vol.1. – P. 451-500.
- Vulpe A., Glodariu I., Rădulescu A. Burebista // Istoria Românilor. – București, 2001. – P. 635-651
- Vulpe R. Getul Burebista, conducător al întregului neam geto-dacie // Studii si comunicări. – Pitești, 1968. – P. 23-66.
- Waldhauser I. Keltské rotační mlýny v Čechách // PA. – 1981. – LXXII. – S. 153-221.
- Werner J. Die Naucheimer Fibel // JRZM. – 1955. – 2. – S. 170-186.
- Winkler I. Considerații asupra tezaurului de la Medieșul Aurit // Tezaure monetare din județul Satu Mare. – Satu Mare, 1968. – P. 5-18.
- Winkler I. Tezaurul de denari romani de la Satu Mare // Tezaure monetare din judetul Satu Mare. – Satu Mare, 1968a. – P. 19-36.
- Winkler I. Despre tezaurul descoperit la “Juncad” Sigetul Marmatiei in secolul XIX // SMSC. – 1972. – 2. – P. 207-225.
- Xenopol A.D. Istoria românilor din Dacia Traiana. – București, 1985.
- Zahar L. Keltské umenie na Slovensku. – Bratislava, 1987.
- Zatlukál E. Az Izai őskori hamvasztásos sírok Zakarpatská Ukrainában / Архів НДІ карпатознавства. – Інв. № 08.
- Zatlukál E., Zatlukál J. Adatok Podkarpatszka Rusz praehistoriájához. – Munkács, 1937.
- Zirra VI. Un cimitir celtic in nord-vestul României. – Baia Mare, 1967.
- Zirra VI. Noi necropole celtice in nord-vestul României (Cimitirele birituale de la Sănișlău și Dindești) // SMSC. – 1972. – P. 151-196.
- Zirra VI. Locuiri din a doua epoca a fierului in nord-vestul României // SMSC. – 1980. – T.IV. – P. 39-84.
- Zozulaková K. Hromadny nález rymských minci z Krivoštian (dnes Stražske), okres Michalovce // SN. – 1986. – IX. – S. 230-244.

Список скорочень

АСГЭ – Археологический Сборник Государственного Эрмитажа. Ленинград.

АО – Археологические открытия. Москва.

АПВЗ – Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья. Киев.

АП УРСР – Археологічні пам'ятки УРСР. Київ.

АЭАЕ – Археология, этнография и антропология Евразии. Новосибирск.

ВДИ – Вестник древней истории. Москва.

ЗРАО – Записки русского археологического общества.

ИИМК АН СССР – Институт истории материальной культуры Академии наук СССР. Москва.

КСИА – Краткие сообщения Института археологии. Москва.

МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття та Волині. Львів.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва – Ленинград.

МИАЭ – Материалы и исследования по археологии и этнографии. Москва – Ленинград.

СА – Советская археология. Москва.

САИ – Свод археологических источников. Москва.

Тр. V МКАС – Труды V Международного конгресса археологов-славистов. Киев.

ААС – Acta Archaeologica Carpathica. Kraków.

ААН – Acta Archaeologica Hungaricae. Budapest.

АÉ – Archaeologiai Értésítő. Budapest.

АН – Acta Hungarica. Ungvár.

ALZAG – Symposium – Ausklang der Latčne – Zivilisation und Anfänge Symposium der germanischen Besiedlung im mittleren Donaugebiet. Bratislava.

AMN – Acta Musei Napocensis. Cluj – Napoca.

AMP – Acta Musei Porolissensis. Zalău.

ANMW – Annalen Naturhist. Mus. Wien.

AR – Archeologické rozhledy. Praha.

ASM – Archeologické Studijní Materiály. Praha.

AVANS – Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku. Nitra.

BerRGK – Bericht der Römisch – Germanischen Kommission. Mainz – Berlin.

CAH – Communicationes Archaeologicae Hungariae. Budapest.

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum.

EN – Ephemeris Napocensis. Cluj – Napoca.

HC – Historica Carpatica. Košice.

JAMÉ – Jóna András múzeum Évkönyve. Szeged.

JRZM – Jachrbuch des Römisch – Germanisches Zentralmuseums Mainz.

MA – Memoria Antiquitatis. Piatra Neamț.

MB – Mannus Bibliothek. Leipzig.

MCA – Materiale și Cercetări Archeologice. București.

MFME – A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szeged.

MSW – Materiały starożytne i wczesnosredniowieczne. Warszawa.

NJAM – A Nyíregyházi Jóna András múzeum Évkönyve. Nyíregyháza.

NO – Nove Obzory. Prešov.

PA – Památky Archeologické. Praha.

RF – Römisch Forschungen. Berlin.

SA – Slovenská archeológia. Bratislava.

SCIV – Studii și Comunicări de Istorie Veche. București.

SCIVA – Studii și Cercetări de Istorie Veche. București.

SMSC – Studii și Comunicări Satu Mare. – Satu Mare.

SN – Slovenská Numizmatica. Bratislava.

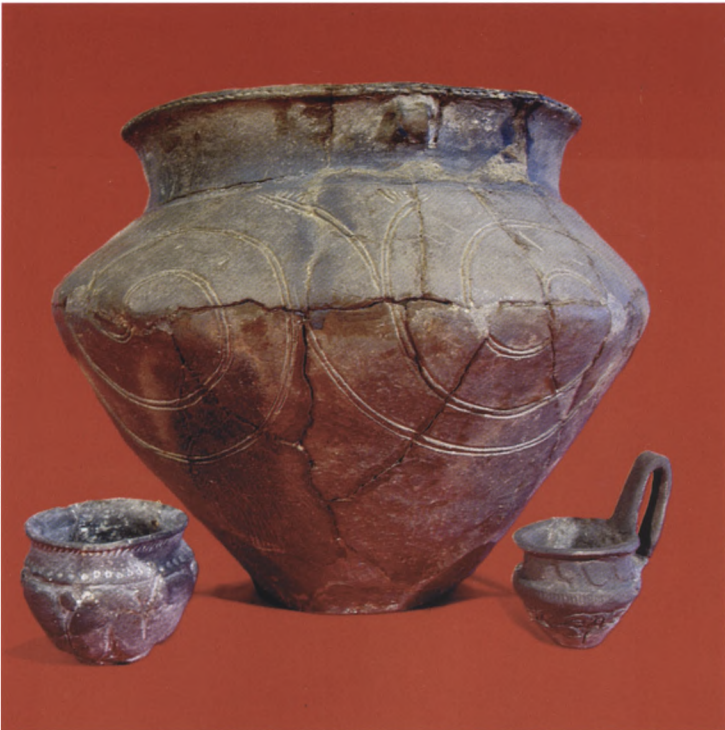
ŠZ AÚ SAV – Študijne zvesti Archeologického Ústavu Slovanskej akademie vied. Nitra.

VP – Východoslovenský Pravek. Košice.

WPZ – Wiener Prahistorische Zeitschrift. Wien.

Зуб мамонта. Вага 4,2 кг. 30 тис. років (с. Руське, Мукачівський р-н, Закарпаття).

Ваза, мисочка, черпак з поселення епохи пізньої бронзи (с. Дяково, Виноградівський р-н, Закарпаття).

Графітова сігула і глечик. Опідум Галліш-Ловачка. II ст. до н.е. (м. Мукачево, Закарпаття).

Дакійський посуд. Сер. I ст. до н.е. – поч. II ст. н.е. (с. Мала Копаня (ур. Гродище), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Знаряддя праці.

Наковальня – 1; ковальські обценьки – 2; серпи – 3-4; коса – 5; сокири – 6-8; прасочка – 9.

Сер. I ст. до н.е. – поч. II ст. н.е. (с. Мала Копаня (ур. Гуродище), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Ручний ротаційний млин. Будівля 15. Сер. I ст. до н.е. – поч. II ст. н.е. (с. Мала Копаня (ур. Городище), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Мозаїчна плакетка. Друга половина I ст. до н.е. (с. Мала Копаня (ур. Городище), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Ритуальна посудина – баранчик. Житло №38. Злам нашої ери (с. Мала Копаня (ур. Городище), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Прикраси та приналежності одягу. Підвіски – 1, 8, 16; фібули – 2-4; фібула-напівфабрикат – 5; кільця – 6, 13-14; намистини – 7, 9-11 (11 – гірський криштал); фігурна застібка поясу – 12; пряжка норикопаннонського типу – 15. Сер. I ст. до н.е. – поч. II ст. н.е. (с. Мала Копаня (ур. Городище), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Фібула типу Словенське Правне. I ст. до н.е. (с. Мала Копаня (ур. Городище), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Монети кельто-дакійського карбування – 1-2, римський республіканський денарій – 3 і драхма Аполлонії – 4. (с. Мала Копаня (ур. Городище), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Дакійська пластика (1-4, 7) і ручки римських ковшів (5-6). (1-2, 4-6 – бронза; 3, 7 – глина). I ст. н.е.
(1-5, 7 – с. Мала Копаня (ур. Городище), Виноградівський р-н, Закарпаття, 6 – с. Земплін, Словаччина).

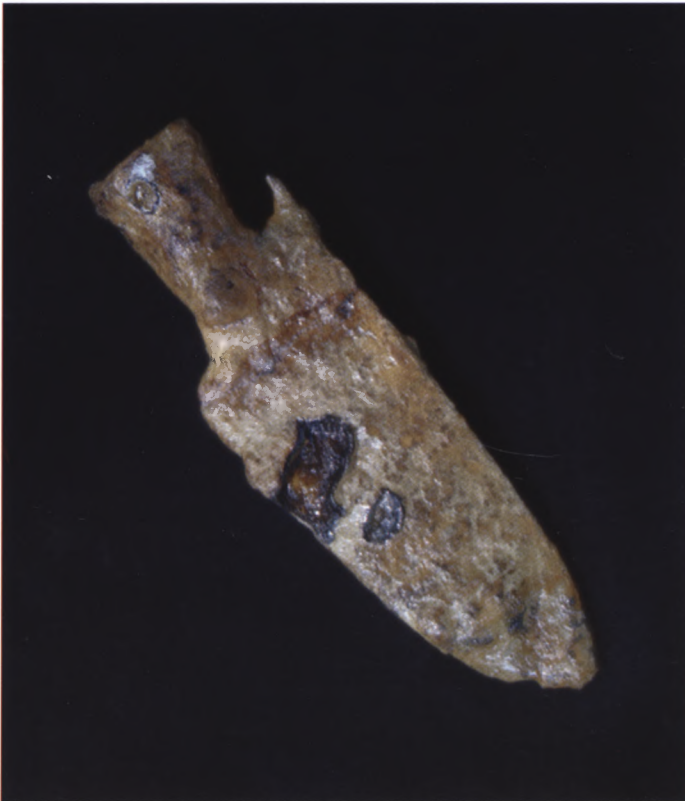
Урна (черпак). I ст. до н.е. (с. Мала Копаня (ур. Челлениця), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Наконечник дротика з поховання. I ст. до н.е. (с. Мала Копаня (ур. Челлениця), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Ритуально зігнутий меч із зруйнованого поховання. Довжина – 98 см. I ст. до н.е. (с. Мала Копаня (ур. Челлениця), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Наконечник стріли. I ст. до н.е. (с. Мала Копаня (ур. Челлениця), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Залізна фібула середньолатенської схеми. I ст. до н.е. (с. Мала Копаня (ур. Челлениця), Виноградівський р-н, Закарпаття).

Вудила і псалії з поховання 3. I ст. до н.е. (с. Мала Копаня (ур. Челлениця), Виноградівський р-н, Закарпаття).

1

Воїнська пряжка із зруйнованого поховання. I ст. до н.е. (с. Мала Копаня (ур. Челлениця),
Виноградівський р-н, Закарпаття).

1

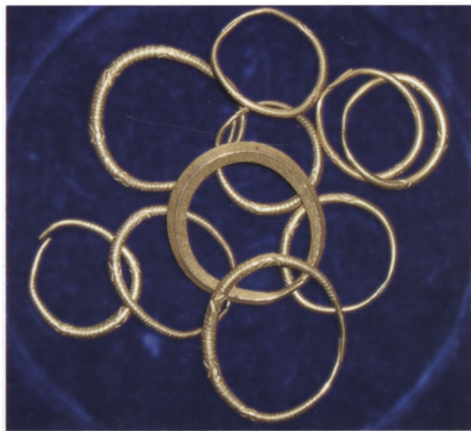
Трубовидна фібула кінця I – початку II ст. н.е. з поховання 4. (с. Мала Копаня (ур. Середній Грунок),
Виноградівський р-н, Закарпаття).

Червонолакова урна з кришкою. Поховання 5. Друга половина I ст. н.е. (с. Мала Копаня (ур. Середній Грунок) Виноградівський р-н, Закарпаття).

Signa militari (римська військова емблема). Бронза. Грошово-речовий скарб. II ст. н.е. (с. Бакта, Берегівський р-н, Закарпаття).

Золоті кільця. Курган №15 Ізського могильника. Вторинне використання фрако-кіммерійських старожитностей (с. Іза, Хустський р-н, Закарпаття).

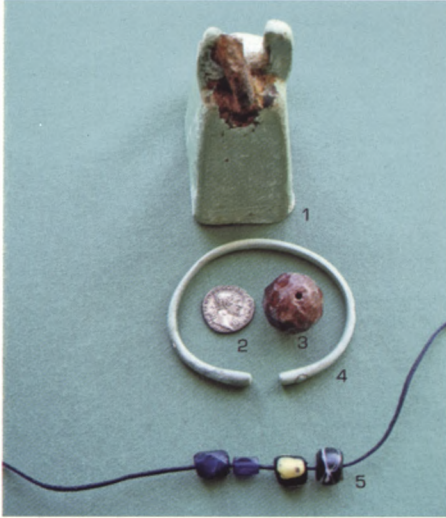

Піфос. Висота 83 см. Курган №10. II ст. н.е.
(с. Іза, Хустський р-н, Закарпаття).

Сіроглиняні кружалні посудини. Виробничий район Міц. III–IV ст. н.е. (с. Лужанка, Берегівський р-н, Закарпаття).

Індивідуальний інвентар виробничого району Міц. Дзвіночок – 1; денарій Марка Аврелія – 2; намистини – 3, 5; браслет – 4. III–IV ст. н.е. (с. Лужанка, Берегівський р-н, Закарпаття).

Посудина – ведмідь. Урна кургану №4. III ст. н.е. (с. Біла Церква, Тячівський р-н, Закарпаття).

Золоті підвіски. Жертовник. Кінець III–IV ст. н.е. (с. Солонці, Ужгородський р-н, Закарпаття).

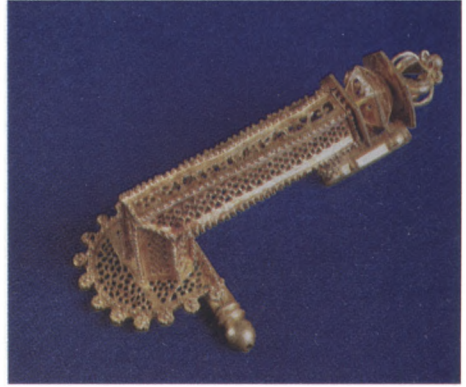
Золотий інвентар: кубок, шийна гривна, браслет, аграф з оніксом. «Князівське» поховання кінця III ст. н.е. Островани (Словаччина) (по Т. Колніку).

Інвентар золотих виробів поховання 1: шийна гривна, браслет, два персні, фібула, монета Геренії Егрусціли (жінка імп. Деція). Кінець III ст. н.е. Островани (Словаччина) (по Т. Колніку).

Золотий браслет IV ст. н.е. Брецов (Словаччина)
(по Т. Колніку).

Золота фібула з «князівського» поховання.
Кінець III ст. н.е. Островани (Словаччина)
(по Т. Колніку).

Золотий інвентар «князівського» поховання: набір нашивок-блях (69 екз.), браслет, шийна гривна і срібний перстень з оніксом. Початок IV ст. н.е. Цейков (Словаччина) (по Т. Колніку).

Прикраси та приналежності одягу поховань давньоугорського могильника: браслет – 1; пряжка від ташки – 2; поясна пряжка – 3; гудзик – 4; скляна намистина – 5; срібні завушниці – 6-8. X–XI ст. н.е. (с. Чома, Берегівський р-н, Закарпаття).

Бронзова статуетка коваля. Епоха середньовіччя (с. Береги, Берегівський р-н, Закарпаття).

с. Мала Копаня (ур. Челленця).
Процес розбору поховання 3.

с. Мала Копаня (ур. Городище). Східна частина розкопу ХХХ.

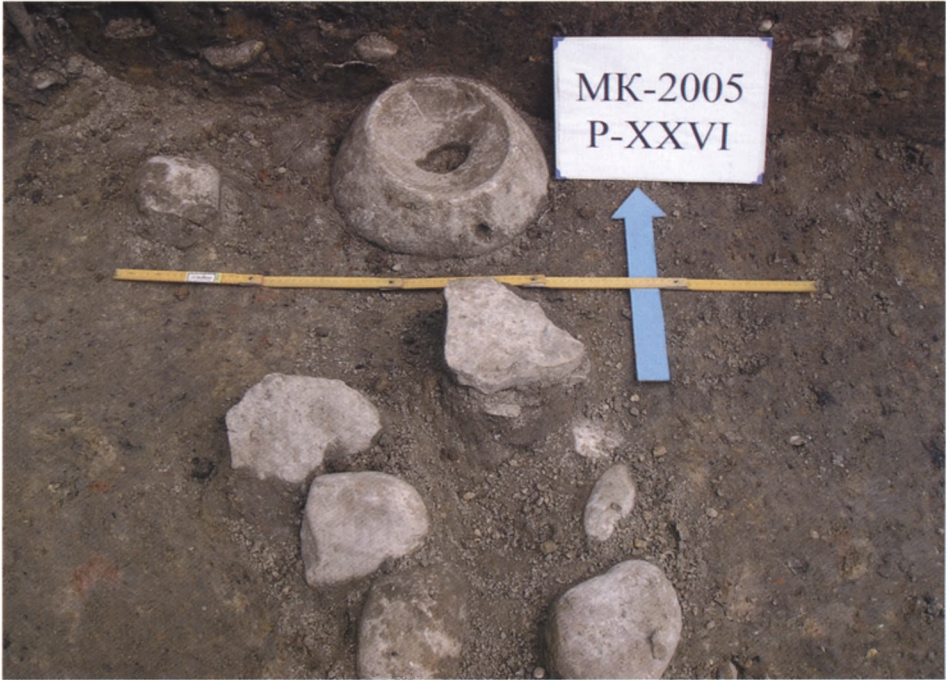

с. Мала Копаня (ур. Городище). Процес реставрації урни (черпак).

с. Мала Копаня (ур. Городище). Експедиція 2007 року.

с. Мала Копаня (ур. Городище). Жорно-бігун з об'єкту 1 розкопу XXVI.

**с. Мала Копаня (ур. Городище).
«Колодязь».**

с. Мала Копаня (ур. Городище). Житло №ІХ. Х–ХІ ст. н.е.

с. Чома (Берегівський р-н). Житло №2. Сер. ХІ–ХІІ ст. н.е.

Наукове видання.

Котигорошко Вячеслав Григорович

Верхнє Потисся в давнину

1 000 000 років тому – X століття н.е.

Редактори – *Надія Тарасюк, Борис Кушнір*

Коректор – *Людмила Алексєєнко*

Технічне редагування – *Марія Товт*

Художнє оформлення, комп'ютерна верстка, дизайн – *Моніка Еней*

Фото *Ігоря Прохненка, Сергія Гудака*

Рисунки *Вячеслава Котигорошка,
Володимира Мойжеса, Ігоря Прохненка*

Підписано до друку 20.03.2008. Формат 70x100/16
Папір офсетний. Друк офсет. Гарнітура GaramondCTT.
Умов.-друк. арк. 34,83. ф.-відб. 44,17. Обл.-вид. арк. 30,90.
Тираж 600 прим.

Видавництво «Карпати»

88000, м. Ужгород, пл. Жупанатська, 3.

e-mail: vidkarpaty@mail.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників і
розповсюджувачів видавничої продукції:

Серія ДК № 512 від 27.06.2001 р. видане Державним комітетом інформаційної
політики, телебачення та радіомовлення України.

Віддруковано у ТОВ «Спектраль»
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36.

Котигорошко В. Г.

К 73 Верхнє Потисся в давнину. 1 000 000 рокiв тому – X сторiччя н.е. – Ужгород: Карпати, 2008. – 432 с., iл.

ISBN 978-966-671-151-2

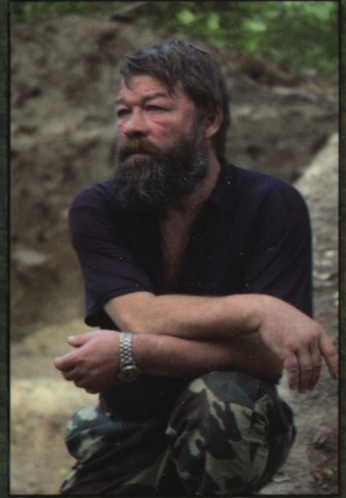
Монографiя доктора iсторичних наук, професора Ужгородського нацiонального унiверситету Вячеслава Котигорошка присвячена iсторiї давнього населення Верхнього Потисся, вiд кам'яного вiку (1 млн. рокiв тому) до середньовiччя (X ст. н.е.).

У книзi розглядаються питання розвитку господарства, культури та соцiального устрою племен рiгiону, аналізується проблеми походження, взаємозв'язкiв i iсторичних долi носiїв археологiчних культур та етносiв.

Для науковцiв, студентiв i найширшого кола шанувальникiв нашої iсторiї.

ББК 63.3 (4 УКР) 2

Народився в 1947 році в м. Самбір у сім'ї офіцера-прикордонника. За 18 років об'їхав весь кордон СРСР, крім Дальнього Сходу і Прибалтики. В 1967 р. поступив на історичний факультет УжДУ. У період навчання і після закінчення ВУЗу працював в системі НДСу по археологічній госпдоговірній тематиці. Відкрив і частково дослідив більше 300 пам'яток, від епохи неоліту (V тис. до н.е.) до X–XII ст. н.е.

У формуванні як археолога-професіонала значний внесок зробили доктори історичних наук: Е. А. Балагурі, В. В. Кропоткін і Д. А. Авдусін.

Кандидатську дисертацію захистив у 1983 році в Інституті археології АН України, а в 1997 р. – докторську роботу “Население Верхнего Потисья в латеноримское время (III в. до н.э. – IV в. н.э.)”.

У даний час основна тема досліджень – дакійська культура Верхнього Потисся.

Автор більше 100 публікацій і статей у зарубіжних і вітчизняних виданнях, в тому числі і чотирьох монографій.

Директор НДІ карпатознавства, професор кафедри історії стародавнього світу і середніх віків УжНУ.

